NICOLAI

ABRAMI

E SOCIETATE IESV

COMMENTARII

IN

PVB. VIRGILII MARONIS

ÆNEIDEM.

PARS POSTERIOR.

ROTHOMAGI,

Apud RICHARDVM L'ALLEMANT,
propè Collegium Societatis IESV.

M. DC. XXXIII.

Septimus Æneam reddit fatalibus aruis.
Præparat Octauo bellum, quos mittat in hostes.
Nonus habet pugnas: nec adest Dux ipse tumultu.
Occidit Æneæ Decimo Mezentius irâ.
Vndecimo victa est non æquo Marte Camilla.
Duodecimo Turnus diuinis occidit armis.

PVBLII VIRG. MARONIS ÆNEIDOS.

PARS POSTERIOR.

Res ab Ænea bello gestæ.

LIBER VII.

Modestini Iurisconsulti.

ARGVMENTVM.

Hic quoque Caietam sepelit. tum deinde profectus
Laurentum venit: hanc verbis cognouit Iuli
Fatalem terram. Mensis en vescimur, inquit.
Centum oratores veniam pacémque petentes
Ad regem mittit, lectos tum forte, Latinum:
Qui cum pace etiam natæ connubia pactus,
Hoc forte Alecto Iunonis dissipat ira.
Concurrunt dictis, quamuis pia fata repugnent.
Belli causa fuit violatus vulnere ceruus.
Tum gentes socia arma parant, fremit arma iuuentus.

TV a quoque littoribus nostris Æneia nutrix
Æternam moriens famam Caieta dedisti:
Et nunc b seruat honos sedem tuus, ossaque c nomen
Hesperia in magna (si qua est ea gloria) signat

a nutrice Æneæ Caieta nomen imponitur.

a Quemadmodum Palinurus & Misenus, montibus Italicis, in quibus sepulti sunt, nomen suum indiderunt, ita tu etiam, ô Caieta nutrix Æneæ, nomen Italiæ portui, moriens indidisti.

b Videtur esse hypallage dicendum erat. Et nunc illa sedes seruat honorem tuum, vel sensus est & honor tuus ibi manet tanquam in certa & stabili sede.

c Nomen huic littori impositum, signat eum locum Italiæ in quo tua ossa sepulta sunt, dicitur *magna* ad differentiam Hispaniæ, quæ etiam Hesperia nominatur.

Aa

At pius [a] *exequijs Æneas rite solutis,*
Aggere [b] *composito tumuli, postquàm alta quierun*
Æquora: tendit [c] *iter velis, portúmque relinquit.*
Aspirant auræ in noctem, nec [d] *candida cursum*
Luna negat: splendet tremulo sub lumine pontus.
[e] *Proxima Circeæ raduntur littora terræ:*
Diues [f] *inaccessos vbi Solis filia lucos*
Assiduo resonat cantu: tectisque superbis
Vrit odoratam nocturna in lumina cedrum,
Arguto tenues percurrens [g] *pectine telas.*
[h] *Hinc exaudiri gemitus,* [i] *iræque leonum*

Troiani Circeiã insulam præter nauigão.

a Æneas sepulta nutrice, & exequijs; quas pius alumnus nutrici suæ debebat, persolutis rite & seruatis cerimonijs solemnibus.

b Terra in tumulum aggerata.

c Ita disponit vela vt cursus nauiũ ad ostia Tiberis dirigatur.

d Notum illud.

Pallida luna pluit, rubicunda flat, alba serenat:

e Circeia terra olim parua erat insula quæ nunc continenti Italiæ coniungitur, *proxima* vocat *littora*, vel quòd essent Caietæ vicina, vel quòd à nauigantibus de proximo raderentur. radere littora *costoier le riuage.* hinc littus vocatur gallicè *la rade.*

f In qua Circeia terra Circe solis filia, lucos, ad quos accedere periculosum est, assiduo cantu, facit resonare, diuitem vocat, vt indicet telam quam faciebat, non fuisse vulgarem, sed auri subtemine contextam.

g Telam texens, & pectinem textorium argutè siue stridulè sonantem per tramam traijciens. Externa species.

h Pecten instrumentum est illud texorium præacutis dentibus instructum, quod textores adducunt, vt fila in stamen congesta, magis inter se compingantur, & comprimentur, vnde Iuuenalis.

Et male percussum textoris pectine Galli.

quia videlicet ista percussione tela magis sibi ipsi compingitur.

i Rugitus iracundi vel ex ira erumpentes.

Vincla recusantum, & sera sub nocte rudentum:
Setigerique sues, atque in præsepibus vrsi
Sæuire: ac [a] *formæ magnorum vlulare luporum,*
Quos hominũ ex [b] *facie* [c] *Dea sæua potentibus herbis*
Induerat Circe in vultus, ac terga ferarum.
Quæ ne [d] *monstra pij paterentur talia Troës*
Delati in portus, neu littora dira subirent,
Neptunus ventis impleuit vela [e] *secundis:*
Atque fugam dedit, & præter vaga [f] *feruida vexit.*
Iamque rubescebat radijs mare, & æthere ab alto
Aurora in roseis fulgebat [g] *lutea bigis,*
Cùm venti [h] *posuère, omnisque repentè resedit*
Flatus, & in [i] *lento luctantur* [k] *marmore* [l] *tonsæ.*

appelluntur ad ostiã Tiberina.

a Circe aduenis magicam dabat potionem eosque virga tangebat. Illi statim externam bestiarum speciem induebant, quare hinc videlicet ex Circeio exaudiebantur à Troianis præternauigantibus gemitus bestiarum, siue potiùs hominum qni gemebant se quoad externam speciem mente remanente, in bestias esse mutatos *exaudiri* autem dicit sæuire vlulare, pro exaudiebantur sæuiebant, vlulabant.

b Non quidem ex natura humana mutauit in naturam belluinam, sed ex hominum facie in vultus & terga belluarum.

c Circe magicis herbis.

d Quem clamorem ne diutiùs ferre cogerentur vel ne ipsi quoque Troiani in bestias verterentur.

e Obsecundantibus, & à Puppi prosequentibus.

f Periculosa nauigantibus, & quasi feruentis aquæ bullas arenâ commixtas ei[illegible]cientia

g Lutum priore breui idem est atque limus: priore producta est genus coloris crocei de quo ecloga 4.
Iam croceo mutabit velle luto.

h Quieuerunt vim remiserunt.

i Deficientibus ventis; naues remis & contis subiguntur & propelluntur, cum aliquo conatu & quasi luctamine.

k In mari quieto & tranquillo & instar marmoris superficiem habente leuigatam.

l Tonsa est contus siue pertica nautica, qua nauis propellitur in malacia, id est cùm nulli venti spirant, vel etiam tonsa est remus & palmula.

Atque hic Æneas ingentem ex æquore lucum
Prospicit. hunc inter fluuio Tyberinus amœno
Verticibus rapidis, & multa flauus arena
In mare [a] prorumpit: variæ circúmque, supráque
Assuetæ ripis volucres, & fluminis alueo
Æthera [b] mulcebant cantu, lucoque volabant.
Flectere iter sociis,[c] terræque aduertere proras
innoca-tio Musæ. *Imperat: & [d] lætus fluuio succedit [e] opaco.*
Nunc age qui Reges, [f] Erato, quæ tempora rerum
Quis Latio antiquo fuerit status, aduena classem
Cùm primùm [g] Ausoniis exercitus appulit oris,
Expediam: & [h] primæ reuocabo exordia pugnæ.
propositio sequentis operis. *Tu vatem, tu Diua mone, dicam horrida bella,*
Dicam acies, actósque [i] animis in funera Reges:
Tyrrhenámque [k] manum, totáque sub arma coactam
Hesperiam: [l] maior rerum mihi nascitur ordo:
Maius opus moueo. Rex arua Latinus, & vrbes
Iam senior longa [m] placidas in pace regebat:

a Cum impetu fertur & in mare euoluitur.
b Tam suauiter cantabant; vt ipsum aërem exhilarare & concentu mulcere viderentur.
c Anteriores nauium partes terræ applicare.
d Gaudens se laborum & peregrinationis finem attigisse.
e Ex mari intrat in fluuium arboribus inumbratum.
f Vna è nouem musis, quam inuocat dicitur quasi ἐρατεινὴ idest amabilis.
g Italicis.
h Narrabo quibus ex caussis bellum inter Troianos & Latinos primùm exarserit nimirum ex cerui cicuris interitu.
i Turnum, Mezentium, Camillam, qui bellum animosè susceperunt, quo sunt intercmpti.
k Copias Hetruscorum qui odio Mezentii Regis quondam sui Æneæ se contra Turnum & Mezentium adjunxerant.
l Milites ex tota Italia collectos sub vexillis.
m Per annos 35. ait Dionysius Halicarnasseus.

Hunc Fauno, [a] & Nympha genitum Laurente Marica
Accipimus. Fauno Picus pater: isque parentem
Te Saturne refert: tu sanguinis vltimus autor,
Filius huic [b] fato Diuûm, prolésque virilis
Nulla fuit: primáque oriens erepta iuuenta est.
Sola domum, & tantas seruabat [c] filia sedes,
Iam matura viro, iam plenis nubilis annis.
Multi illam magno è Latio, totáque petebant
Ausonia: petit ante alios pulcherrimus omnes
Turnus, auis [d] atauisque potens: quem regia [e] coniux
Adiungi generum miro properabat amore,
Sed varijs portentâ [f] Deûm terroribus obstant.
Laurus [g] erat tecti medio in penetralibus altis
Sacra [h] comam, multósque metu [i] seruata per annos:

Qui fuerit status Latij venientibus Troianis.

Turnus petit nuptias Lauiniæ.

Sed varijs prodigijs impeditur.

a Veteribus fabulis consignatum accepimus, hunc Latinum filium fuisse Fauni & nymphæ Maricæ quæ fuit dea littoris *Minturnensium* iuxta Lirim fluuium. Horatius *& innantem Maricæ & Littoribus tenuisse Lirim.*
Faunus autem & Picus fuerunt dij Italorum.
b Latinus voluntate deorum filios nullos habuit, quia quos susceperat à prima iuuentute extincti sunt.
c Lauinia Latini filia sola erat hæres regni Latini.
d 12. Æneidos, *Cui Pilumnus auus, cui diua Venilia mater.* Et hoc ipso libro. *Et Turno si prima domus repetatur origo, Inachus acrisiusque patres mediæque Micenæ.*
e Amata coniux Regis Latini.
f Prodigia quædam & signa quibus dij voluntatem suam indicabant.
g Seruius *Latinus post mortem fratris Lauini cum Lauinium amplificaret, ab inuenta lauro Laurolauinium appellauit.* Poëta tamen aliud innuit & Lauinium significat à Lauinia fuisse nominatum & Laurentum à Latino fuisse a fundamentis excitatum.
h Quæ frondes habebat Dijs consecratas.
i Religione.

Quam pater inuentam primas cùm conderet arces
Ipse ferebatur Phœbo sacrasse Latinus,
Laurentisque ab ea nomen posuisse colonis.
1. Prodigium. *Huius apes summum densa (mirabile dictu)*
Stridore ingenti liquidum [a] trans æthera vectæ
Obsedêre apicem: & pedibus per mutua [b] nexis
Examen subitum ramo frondente pependit.
Continuò vates, Externum cernimus, inquit.
Aduentare virum: & partes [c] petere agmen easdem
Partibus ex ijsdem, & summa dominarier arce,
Prætereà castis [d] adolet [e] dum altaria tædis,
2. Prodigium. *Et iuxta genitorem adstat Lauinia virgo:*
Visa (nefas) longis comprendere crinibus ignem:
Atque omnem ornatum [f] flamma crepitante cremari
Regalésque accensa comas, accensa coronam
Insignem gemmis: tum fumida lumine fuluo
Inuolui, ac votis Vulcanum [g] spargere tectis:
Id verò horrendum, ac visu mirabile ferri.

a Per aerem serenum deuolantes.
b Pedibus inter se mutuò complicatis.
c Troiani per mare Tyrrhenum ad littus Laurentinum appulsi sunt, vnde colligimus apes ex ijsdem partibus, id est è meridionali plaga ad arcem Laurentinam versus septentrionẽ deuolasse. prædicebat igitur haruspex fore vt Troiani à meridie aduenirent, & arcem obtinerent quemadmodum apes à meridie ad lauri fastigium accesserant.
d Dum Latinus castos & religiosos ignes excitat in altaribus.
e Adolere, & mactare sunt verba sacrorum & propriè significant facere auctius & augustius vnde & victimæ, & aræ, & ipsi dij dicuntur sacrificijs mactari siue adoleri. vt
Verbenasque adole pingues. Et flammis adolere penates.
f Visa est Lauinia cremari omnem ornatum, est synecdoche id est cremari secundum omnem capitis ornatum.
g Ignem siue incendium quod futuri belli incendium denotabat.

Námque fore illustrem fama, fatísque canebant
Ipsam:[a] *sed populo magnum portendere bellum.*
At Rex sollicitus monstris, oracula Fauni Oraculum Fauni.
Fatidici[b] *genitoris adit, lucósque sub alta*[c]
Consulit Albunea: nemorum quæ maxima sacro
Fonte sonat, sæuamque exhalat opaca Mephitim.[d]
Hinc Italæ gentes, omnísque Oenotria[e] *tellus*
In dubiis responsa petunt: huc dona sacerdos
Contulit, & cæsarum ouium sub nocte silenti
Pellibus incubuit[f] *stratis, somnósque petiuit,*
Multa modis simulachra videt volitantia miris:
Et varias audit voces, fruiturque Deorum
Colloquio: atque imis Acheronta[g] *affatur Auernis.*
Hic & tum pater ipse petens responsa Latinus
Centum lanigeras mactabat rite bidentes:

a Lauiniam.

b Faunus dictus est fatuus à fandis fatis, id est, quod fata voce prædiceret.

c Albunea est in in altissimis montibus. ibi fons est eiusdem nominis ab aqua alba dictus de quo Lyrinus. *Et domus Albuneæ resonantis.* Seruius. *Mephitis propriè est terræ putor qui de aquis nascitur sulphuratis, & est in nemoribus grauior ex densitate syluarum.* Persius. *Gutture sulphureas lentè exhalante Mephites.* Alij Mephitim volunt esse Deum coniunctum Albuneæ siue Leucothoë. alij Iunonem ipsam quia ex corruptione aeris putor oritur; alij deam nescio quam odoris grauissimi

d Vel totam Italiam significat, vel regionem Sabinorum siue à Rege Oenotro, siue à vini præstantia, quod Græci οἶνον appellant.

e Seruius, incubare propriè dicuntur hi qui dormiunt ad accipienda responsa.

f Deos infernos ex imis auernis euocatos, continens pro contento.

g Seruatis ritibus & cerimonijs solemnibus.

Atque harum effultus tergo, [a] stratisque iacebat
Velleribus, [b] subita ex alto vox reddita luco est:
Ne pete connubijs natam sociare Latinis,
O mea progenies, thalamis [c] neu crede paratis.
Externi veniunt generi, [d] qui sanguine nostrum
Nomen in astra ferant, quorumque à stirpe [e] nepotes
Omnia sub pedibus, quà Sol vtrumque recurrens
Aspicit Oceanum, vertique regique videbunt.
Hæc responsa patris Fauni, monitúsque silenti
Nocte datos, non ipse suo premit ore Latinus:
Sed circum latè volitans iam fama per vrbes
Ausonias tulerat: cum Laomedontia [f] pubes
Gramineo ripæ religauit ab aggere classem.
Æneas, primique duces, & pulcher Iulus
Corpora sub ramis deponunt arboris altæ:
Instituuntque dapes: & adorea liba [g] per herbas

Troiani appulsi ad Italiam epulantur.

a Tergore sic 1. Æneidos,
Taurino quantum possent circundare tergo.

b Pellibus] substratis crudis & vellera siue lanam habentibus.

c Matrimonio Turni, quod iam paratum est factis sponsalibus noli confidere.

d Gener alienigena, nimirum Æneas. vtitur numero multitudinis, vt indicet Æneam non solum esse venturum sed cum exercitu.

e Romani ab Æneæ stirpe nascituri, totum terrarum orbem obtinebunt, ab ortu solis ad occasum.

f Troiana iuuentus, à Laomedonte patre Priami Rege Troianorum anchoras iecit, & naues retinaculis religauit ad ripam altam & exaggeratam terra, graminibusque vestitam.

g Ador est genus farris delicati. adorea liba sunt placentæ quædam ex farre confectæ, quas Troiani epulis suis subiecerant, cum orbiculos stanneos, vel etiam ligneos non haberent, quibus ad epulas vterentur.

Subijciunt epulis (sic Iupiter ipse monebat [a]*)*
Et Cereale solum [b] *pomis agrestibus augent*
Consumptis hic fortè aliis, vt vertere morsus
Exiguam in Cererem [c] *penuria adegit edendi,*
Et violare manu, malisque audacibus orbem
Fatalis crusti, [d] *patulis nec parcere quadris:* [e]
Heus etiam mensas consumimus, inquit Iulus. *Omen mensarum comesarum.*
Nec plura alludens. [f] *ea vox audita laborum*
Prima tulit finem: primámque loquentis ab ore
Eripuit [g] *pater, ac stupefactus numine pressit.*
Continuò [h] *Salue fatis mihi debita tellus,*

a Vt compleretur illud oraculum *Sed non antè datam cingetis mœnibus vrbem, Quam vos dira fames ignota ad littora vectos. Ambesas subigat malis consumere mensas.*

b Illa liba ex farre confecta siue paniceas tortas pomis onerant. solum vocatur quidquid alteri rei substernitur eamque sustinet, vt planta pedum Lucretio, *Auia Pieridum peragro loca, nullius antè Trita solo.* & 5. Æneidos de aqua maris nauibus substrata *Subtrahiturque solum.*

c Panem.

d Crustum siue fragmentum panis rotundum & orbiculatum, ex quo Troianorum fata pendebant.

e Alia fortasse crusta erant orbiculata, alia quadrata: vel per quadram intelligit quartam panis orbiculati partem, siue quadrantem. antiqui enim liba rotunda in decussim diuidebant, id est in quatuor partes quasi cruce libis impressa; & singulas illas partes libi quadrifariam diuisi quadras nominabant vide illustrissimum Baronium in annum 34.

f Vel allusionem faciens ad ea quæ Harpya Celæno prædixerat, vel iocans & pueriliter lasciuiens neque enim puer de oraculis cogitabat: & ominia petebantur ab vocibus fortuitò prolatis.

g Æneas vocem ab Ascanij loquentis ore auide excepit ominis caussa eámque tacitus apud se pressit aliquantulum, numinis quod rebus humanis prouidere agnoscebat præsentia stupefactus.

h Postquam aliquantisper apud se cogitauit.

Vosque, ait, ò fidi [a] *Troiæ saluete Penates.*
Hic domus hæc patria est, genitor mihi talia namq;
(Nunc repeto) Anchises fatorum arcana [b] *reliquit:*
Cum te nate fames ignota ad littora vectum
Accisis [c] *coget dapibus consumere mensas:*
interpretatio omnis. *Tum sperare domos defessus, ibiq; memento*
Prima locare manu molirique aggere tecta,
Hæc erat illa fames, [d] *hæc nos suprema manebat*
Exitiis positura modum.
Quare agite, & primo læti cum lumine Solis
Quæ loca quiue habeant homines, vbi mœnia gentis
Vestigemus: & à portu diuersa [e] *petamus.*
Nunc pateras libate [f] *Ioui: precibúsque vocate* [g]
Anchisen genitorem: & vina reponite mensis.
Sic deinde effatus frondenti tempora ramo
Implicat: & Geniumque loci [h] *primámq;* [i] *Deorum*
Tellurem, Nymphasque, & adhuc ignota precatur
Flumina, tunc Noctem, [k] *Noctisque orientia signa*

a Qui me fideliter comitati estis, nec me fefellistis cùm mihi prædixistis petendam esse Italiam, vt scribitur 3. æneidos.
b Fata secreta quæ hactenus non euulgaui.
c Vndique consumptis.
d Quam Anchises & Celæno mihi prædixerat: quæ erat impositura finem nostris laboribus & periculis.
e Alius in aliam partem proficiscatur ad explorandum.
f Nunc pateris vini primitias in honorem Iouis religiosè effundite.
g Filij defunctos patres diuinis honoribus prosequebantur, vt videre est initio 5. æneidos.
h Genium siue Deum peculiarem qui loco præsidebat. Seruius putat esse Apollinem propter laurum in arce Laurenti repertam.
i Terram Deorum omnium matrem esse fabulantur.
k Bene noctem inuocat, quia noctu ad lunam nauigabant vt visum est initio libri & rursus alium diem exegerant.

Idæúmque Iouem, Phrygiámque ex ordine[a] matrem
Inuocat, & duplices[b] cœlóque Erebóque parentes:
Hic[c] pater omnipotens ter cœlo clarus ab alto
Intonuit: radiisque ardentem lucis, &[d] auro
Ipse manu quatiens ostendit ab æthere nubem.
Diditur[e] hîc subito Troiana per agmina rumor
Aduenisse diem, quo debita[f] mœnia condant.
Certatim instaurant[g] epulas: atque omine magno
Crateras[h] læti statuunt, & vina coronant.
Postera cùm prima lustrabat lampade terras,
Orta dies: vrbem, & fines, & littora gentis
Diuersi explorant: hæc fontis stagna[i] Numici, **Troiani mittunt exploratores.**
Hunc Tybrim fluuium, hic fortes habitare Latinos
Tum satus[k] Anchisa, delectos ordine ab omni
Centum Oratores augusta ad mœnia Regis

a Seruato ordine nam priùs deos Italicos inuocarat: nunc deas præsides Phrygiæ, vnde Troiani discesserant. Mater autem Phrygia est Cybele, quæ Dindymede & Berecinthia nominatur, multi eandem cũ terra, Ope, Rhea, esse existimant.
b Duos parentes cœlo venerem, Erebo Anchisen.
c In ista deorum inuocatione
d Radijs aureis refulgentem,
e Dispergitur & diffunditur.
f Fatis destinata.
g Reuocant epulas instar priorum, & vina reponunt mensis vt Æneas hortatus fuerat.
h Crateras vino plenos in medio constituunt ijsque coronas é floribus imponunt læti gaudentésque quòd ad finem laborum suorum peruenerint.
i Explorando comperiunt in eo loco esse, aquas quietas & stagnantes illius fontis, ex quo fluuius Numicius emanat.
k Æneas Anchisæ filius mittit centum legatos ad vrbem Laurentum. vbi Rex Latinus habitabat, eósq; mittit oliuâ fasciis quibusdam & tænijs implexa coronari vt eo indicio scirent Latini eos non bellum inferre, sed pacem exposcere.

Ire iubet, ramis velatos Palladis omnes:
Donaque ferre viro, pacémque expoſcere Teucris.
Haud mora: feſtinant iuſſi, rapidiſque feruntur
Paſſibus, ipſe humili deſignat [a] *mœnia foſſa.*
Molitúrque locum, primáſque in littore ſedes
Caſtrorum in morem pinnis, [b] *atque aggere* [c] *cingit.*
Iamque iter emenſi, turreis, ac tecta Latinorum
Ardua cernebant iuuenes, [d] *muróque ſubibant.* [e]
Ante vrbem [f] *pueri, & primæuo flore iuuentus*
Exercentur equis, domitántque in puluere currus [g]
Aut acreis tendunt arcus: aut lenta [h] *lacertis*
Spicula contorquent, curſúque ictúque laceſſunt:
Cum prænectus equo longæui Regis [i] *ad aures*
Nuntius ingenteis [k] *ignota in veſte reportat*
Adueniſſe viros, ille intra tecta vocari
Imperat: & ſolio medius conſedit auito.
Tectum auguſtum, [l] *ingens, centum ſublime columnis,*

a Dum proficiſcuntur legati Æneas ipſe circumducit aratrum & foſſa ſiue ſulco in humum depreſſo, deſignat & deſcribit ambitum vrbis quam ibi condere ſtatuerat.

b Murorum pinnaculis.

c Terra in cumulum exaggerata circundat *enuironne la place de rampars.*

d Oratores ſiue legati.

e Ad vrbem accedebant.

f Alludit ad exercitationes ſiue meditationes campeſtres armorum, in campo martio fieri ſolitas.

g Domant equos ſub curribus.

h Mollia interpretatur Seruius.

i Latini iam ætate prouecti.

k Seruius, *Ex ſtupore nuntij laus oſtenditur Troianorum, & bene nouiſa.is oſtendit opinionem, ingentes enim eſſe, quos primùm vidi-*

l Augurio conſecratum. *(mus opinamur.*

Regia Latini descriptio.

Vrbe fuit summa, Laurentis regia Pici,
Horrendum[a] syluis, & relligione parentum.
Hinc sceptra accipere, & primos attollere fasces[b]
Regibus omen erat: hoc illis curia[c] templum
Hæ sacris sedes epulis:[d] hic ariete cæso
Perpetuis[e] soliti patres[f] considere[g] mensis.

Effigies Regum Latinorum.

Quinetiam veterum effigies ex ordine[h] auorum
Antiqua ex cedro,[i] Italúsque,[k] paterque[l] Sabinus
Vitisator, curuam seruans sub imagine falcem,
Saturnusque senex, Ianique bifrontis[m] imago,

a Venerandum ob syluarum opacitatem, & religiones ibi à Latini maioribus institutas.

b Antiquis Italiæ Regibus præferebantur fasces virgarum, vt postea consulibus Romanis prælati sunt. Cum igitur primùm Latini Reges Reip. gubernacula capiebant, ex illo templo primos fasces efferebant boni ominis caussa.

c In hoc templo, id est loco augurijs consecrato Senatus haberi solebat.

d Alludit ad epulas in Capitolio celebrari solitas, ad quas Senatores vocabantur, vel potius ad epulas & sacrificia quæ fiebant in templo Apollinis Palatini, ariete immolato.

e *Longis ad ordinem exequatis sedentem*, vt interpretatur Seruius: possimus etiam mensas perpetuas vocare, quod totis mensis vnico arietis edulio vescerentur vt 8. æneidos.
Perpetui tergo bouis & lustralibus extis.

f Senatores, qui patres conscripti dicebantur.

g Seruius. *Maiores nostri sedentes epulabantur. quem morem habuerunt à Laconibus & Cretensibus, vt Varro docet.* postea autem cœperunt mensis accumbere.

h Prout sibi successerunt.

i Quod lignum carie non exeditur, nec est corruptioni obnoxium.

k Rex à quo Italia nomen accepit.

l Appellatio patris indicat eum in deos relatum fuisse, vt passim pater Æneas, Sabinus autem nomen suum Sabinis indidit primúsque in Italia vineam plantauit.

m Qui cum duabus frontibus depingitur ad indicandam eius prudentiam, quasi videret ante & retro præterita & futura.

Vestibulo [a] adstabant aliique ab origine [b] Reges
Martia qui ob patriam pugnando vulnera passi.
Multaque præterea sacris in postibus [c] arma,
Captiui pendent currus, curuæque secures,
Et cristæ capitum, & portarum ingentia claustra,
Spiculaque, clypeique, ereptaque rostra carinis.
Ipse Quirinali lituo [d] paruaque sedebat
Succinctus trabea, [e] læuaque ancile [f] gerebat
Picus equûm domitor, quem [g] capta cupidine coniux
Aurea percussum virga, versumque venenis,
Fecit auem Circe, sparsitque coloribus alas.

a In area quæ erat proximè ante atrium.

b Primi Italiæ populi Aborigines vocabantur, quorum ad nomen hic Poeta videtur obiter alludere.

c Alludit ad morem Romanorum, qui spolia hostium, claustra portarum rostra nauium dijs sacrata solebant, ad fores suas appendere.

d Innuit Picum Haruspicinam exercuisse vel potiùs augurẽ fuisse, littuus enim erat baculus leuiter à summo inflexus quo solebant augures cœli templa, id est certa quædam aëris spatia determinare, vnde auspicia peterentur. Notat Macrobius hæc verba *Quirinali lituo* non esse ad participium *succinctus* referenda, sed idem valere ac si dicat, *cum lituo* vel habens lituum Quirinalem vocat vel à deo Enyalio, quem Sabini Quirinum vocabant, vt author est Dyonisius Halicarnasseus vel à Romulo qui augur fuit, habuitque lituum, qui aliquando templo deflagrante non exustus est.

e Trabea vestis fuit & insigne regum 8. æneid. *Et sellam regni trabeamque insignia nostri.* postea tamen fuit equitibus attributa. Persius. *Censorémque tuum vel quod trabeate salutas.*

f Clypeum rotundum & incuruum, similem illi qui tempore Regis Numæ de cœlo delapsus est.

g Cum Picus Scyllam amaret Circe præ zelotypia Scyllam in monstrum marinum, veneficijs mutauit, ipsum etiam Picum in auem, quæ etiam nunc retinet pristinam appellationem & Picus Martius nominatur.

Tali intus templo diuûm, patriaque [a] Latinus
Sede sedens, Teucros ad sese in tecta vocauit:
Atque hæc ingressis placido prior edidit ore:
Dicite Dardanidæ (neque enim nescimus & vrbem
Et genus: auditique [b] aduertitis æquore cursus
Quid petitis? quæ caussa rates, aut cuius egenteis
Littus ad Ausonium [c] tot per vada cærula [d] vexit?
Siue errore viæ, seu tempestatibus acti,
(Qualia multa mari nautæ patiuntur in alto)
Fluminis [e] intrastis ripas, portuque sedetis:
Ne fugite hospitium: [f] néve ignorate Latinos
Saturni gentem, haud vinclo, [g] nec legibus æquam
Sponte sua, veterisque Dei [h] se more tenentem.
Atque equidem memini (fama est obscurior annis)
Auruncos [i] ita ferre senes: his ortus vt agris

interrogatio Latini legatos.

a In quo solio regio maiores ipsius consederant.
b Quia fortasse cum Troiani essent in Sicilia, eos ad Italiam fama iam præuenerat & audierat Latinus eos de petenda Italia cogitare: quod non audierat ille qui ingentes viros in ignota veste aduenisse paulò antè Latino nunciauit.
c Italicum.
d Mare est cœrulei coloris.
e Tiberini.
f Ius hospitale. Troianos hortatur adiungendum cum Latinis hospitium, à Latinorum iustitia qui sine legibus sponte sua retinebant eos mores, quibus fuerant olim à Saturno instituti: Saturnus autem vt fabulantur, pulsus à Ioue fugit in Italiam. *Latiumque vocari,*
Maluit his quoniam latuisset tutus in oris.
g Leges sunt vincula ciuitatum & societatis humanæ.
h Saturni.
i Ostendit cognationẽ Troianorum cum Italis. quia Dardanus erat Cotitho Hetruriæ vrbe oriundus, quod probat auctoritate Auruncorum qui vetustissime fuerunt, & imprimis antiquas historias Italiæ callebant, eásque suos liberos edocebant.

Dardanus, Idæas Phrygiæ [a] penetrauit ad vrbes,
Threiciamq; Samum, quæ nunc Samothracia [b] fertur.
Hinc illum Corithi Thyrrhena [c] ab sede profectum
Aurea [d] nunc solio stellantis regia cœli
Accipit: & numerum Diuorum altaribus auget.
Ilionei ad Latinum responsio. *Dixerat: & dicta Ilioneus sic voce secutus:*
Rex, genus egregium Fauni, nec fluctibus actos
Atra subegit hyems [e] vestris succedere terris:
Nec sidus regione viæ, litúsve fefellit:
Consilio hanc omnes animisque volentibus vrbem
Afferimur, pulsi regnis, [f] quæ maxima quondam
Extremo veniens Sol aspiciebat Olympo.
Ab Ioue principium generis, Ioue Dardana pubes
Gaudet auo, rex ipse Iouis de gente [g] suprema
Troius Æneas tua nos ad limina misit.
Quanta per Idæos [h] sæuis effusa Mycenis

a Ad distinctionem alterius Idæ quæ fuit in insula Creta.

b Insula iuxta Thraciam quæ olim Samos vocabatur.

c Iidem sunt Tyrrheni & Hetrusci

d Dardanus in deos relatus & adiectione nominis sui auxit deorum numerum, donatus altaribus.

e Tempestas. nec tempestate disiecti sumus in Italiam: nec errore viæ quasi siderum inspectione decepti fuerimus, maximè cynosuræ siue minoris vrsæ, cuius aspectu cursus nauium diriguntur: neque nos littus decepit, quasi ad alium portum classem appulerimus rati nos ad alium appellere.

f Pulsi Phrygia quæ regio vergit ad orientem: oriens autem extremus olympus vocatur respectu Italiæ quæ est occidentalis, vnde etiam Hesperia nuncupatur.

g Filius veneris, ac proinde nepos Iouis.

h Audierunt illi qui in extremis gentibus positi, reciprocantibus per fluxum & refluxũ Oceani fluctibus alluuntur, illi etiã qui nostra zona temperata & habitabili per interiectam zonam torridam separantur in altera zona temperata habitantes, illi inquam, audierunt quanta belli tempestas ex Mycenis & tota Græcia se in Phrigiam se effuderit

quibúsque

Tempestas ierit campos, quibus actus vterque
Europæ, atque Asiæ fatis concurrerit orbis,
Audijt, & si quem tellus extrema refuso
Submouet Oceano, & si quem extenta [a] plagarum
Quattuor in medio dirimit plaga Solis iniqui.
Diluuio [b] ex illo tot vasta per æquora vecti
Dijs sedem exiguam patrijs, [c] littúsque rogamus
Innocuum, & cunctis vndámq; aurámque patentem,
Non erimus regno indecores, nec vestra feretur
Fama leuis, tantique abolescet gratia facti,
Nec Troiam Ausonios gremio excepisse pigebit:
Fata per Æneæ iuro, dextrámque potentem,
Siue fide, seu quis bello est expertus, & armis:
Multi nos populi, [d] multæ (ne temne quòd vltro
Præferimus manibus vittas, [e] ac verba precantum)
Et petière sibi, & voluêre adiungere gentes.
Sed nos fata Deûm vestras exquirere terras
Imperijs egere suis. hinc [f] Dardanus ortus

quibúsque fatis Græci in Europa habitantes, cum Troianis Asiaticis bello conflixerint. Idæi cãpi ab Ida monte Phrygiæ.

a Antiqui terram in quinque zonas diuidebant duas extremas in habitabiles esse præ frigore ducebant: mediam torridam & præ nimio calore inhabitabilem, quæ hic à Virgilio plaga solis iniqui, id est plus æquo feruida nominatur, quæ in medio quatuor plagarum extenditur. Reliquas verò duas quæ inter mediam & extremas interiectæ sunt, vocabant temperatas, eásque solas putabant habitari.

b Ex Troiæ excidio.

c Penatibus.

d Carthaginenses in Africa, Acestes in Sicilia.

e Græci veteres, cùm supplices erant, pacémque poscebant, oleæ ramos vittis & fascijs siue tenijs laneis redimitos, manu præferebant.

f Coritho monte Hetruriæ.

Huc repetit iussisque ingentibus vrget Apollo,
Tyrrhenum [a] ad Tyberim, & fontis vada sacra Numici.

Munera oblata Latino.

Dat tibi præterea fortunæ parua prioris
Munera, relliquias Troia ex ardente receptas.
Hoc pater Anchises auro [b] libabat ad aras:
Hoc Priami gestamen erat, cum iura vocatis
More daret populi; sceptrúmque, sacérque tiaras, [c]
Iliadúmque [d] labor vestes,

Latini respõsio.

Talibus Ilionei dictis, defixa Latinus
Obtutu tenet ora: soloque immobilis [e] hæret,
Intentos voluens oculos: nec purpura Regem
Picta [f] mouet, nec sceptra mouent Priameia tantùm,
Quantùm in connubio natæ, thalamoque moratur:
Et veteris Fauni voluit sub pectore sortem: [g]
Hunc [h] illum fatis externa à sede profectum
Portendi generum, paribúsque [i] in regna vocari
Auspicijs: hinc progeniem virtute futuram
Egregiam, & totum quæ viribus occupet orbem.
Tandem lætus ait: Dij nostra incœpta secundent,

a Ex Hetruriæ siue Tyrheniæ montibus profluentem.
b patera aurea, quam tibi offero.
c Capitis tegumentum Phrygium. Iuuenalis.
Et Phrygia vestitur buccatiara.
d Vestes purpureas acu Phrygia pictas. *Faites en broderie.*
e hæret oculos habens immobiliter in terram defixos.
f Vestes Phrygionicæ.
g Oraculum ad Albuneam redditum, quod Lauiniam Italis nubere prohibebat.
h Æneam.
i *Pari potestate & tractum à comitijs*, inquit Seruius.

Auguriumque suum. dabitur [a] Troiane *quòd optas,*
Munera nec sperno: non vobis, Rege Latino,
Diuitis vber [b] *agri,* Troiæ*ve opulentia* [c] *deerit.*
Ipse modo Æneas (nostri si tanta cupido est:
Si iungi hospitio properat sociúsve vocari)
Adueniat: vultus néve exhorrescat amicos.
Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni. [d]
Vos contra Regi *mea nunc mandata referte:*
Est mihi nata, viro gentis quam iungere nostræ
Non patrio ex adyto sortes, [e] *non plurima cœlo*
Monstra [f] *sinunt: generos externis affore ab oris,*
Hoc Latio restare canunt, qui sanguine nostrum.
Nomen in astra ferant. hunc illum poscere fata
Et reor, & si quid veri mens augurat, opto.
Hæc effatus equos numero pater eligit omni.
Stabant tercentum nitidi [g] *in præsepibus altis.*
Omnibus extemplo Teucris iubet ordine duci
Instratos ostro alipedes, [h] *pictisque tapetis.*
Aurea pectoribus demissa monilia pendent:

Munera Latini Troianis oblata.

a Sedes dijs patrijs & littus, vt à me petiisti.
b Vbertas & fœcunditas.
c Non minus eritis opulenti in Italia, quàm eratis Troia incolumi.
d Antiqui nomen Tyranni in bonam partem, & pro Rege capiebant.
e Oraculum redditum è Fauni patris mei penetralibus.
f Vt inter cætera examen apum quod lauri apicem obsedit, & ignis accensus in capite Lauiniæ.
g Pingues.
h Equos tam celeres vt alas in pedibus habere viderentur, purpureis pictisque tapetibus coopertos.

Tecti auro, fuluum mandunt sub dentibus[a] *aurum.*
Absenti Æneæ currum, geminósque[b] *iugales*
Semine ab ætherio,[c] *spiranteis naribus ignem;*
Illorum de gente, patri[d] *quos Dædala*[e] *Circe*
Supposita de matre, nothos furata creauit.
Talibus Æneadæ donis, dictisque Latini,
Sublimes in equis redeunt, pacémq; reportant:

Iuno indignatur ob aduentũ Æneæ.

Ecce autem Inachijs[f] *sese referebat ab Argis*
Sæua Iouis coniux, aurásque inuecta tenebat:
Et lætum[g] *Ænean, classémque ex æthere longè*
Dardaniam Siculo prospexit ab vsque Pachino.[h]
Moliri iam tecta videt, iam fidere terræ,
Deseruisse rates, stetit acri fixa dolore.
Tum quassans[i] *caput, hæc effudit pectore dicta:*
Heu stirpem inuisam, & fatis[k] *contraria nostris*
Fata Phrygum! num Sigæis[l] *occumbere campis?*

a Frena aurea.
b Duos equos pares inter se, & iugo currus assuetos.
c A Solis equis procreatos.
d Circe quasdam equas equis patris sui Solis submiserat, vt ex eâ admissurâ pullos equæ mortales ex immortalibus, adulterino fœtu furtim procrearent.
e Artificiosa. à græco δαιδάλλειν.
f Argos vrbem Peloponesi Inachus fluuius præterfluit, primus etiam Rex Argiuorum Inachus vocabatur. Hoc autem dictum notat Seruius ad differentiam aliarum vrbium quæ hoc eodem nomine vocabantur. In Italia Argos, siue Argiripa posteà Arpi, item Argos in Thessalia, & Argos Dipsion non longè ab Athenis.
g Quòd ad Italiam naues appulisset.
h Vnum è tribus Siciliæ præmontorijs: quorum Lilybeum spectat Græciam. Pelorus, Africam: Pachinus Italiam.
i Præ indignatione hæc verba euomuit.
k Troianis, à Sigæo vrbe Phrygiæ.

Num capti potuere [a] capi? num incensa cremauit
Troia viros? medias acies, mediósque [b] per igneis
Inuenêre viam: at credo, mea numina tandem
Fessa [c] iâcent odijs aut ex saturata quieui.
Quinetiam patria excussos [d] infesta per vndas
Ausa sequi, & profugis toto me opponere ponto.
Absumptæ in Teucros vires cælique, marisque.
Quid Syrtes, [e] aut Scylla mihi, quid vasta Charybdis
Profuit? optato conduntur Tybridis alueo
Securi pelagi, [f] atque mei. Mars [g] perdere gentem
Immanem Lapithûm valuit: concessit in iras
Ipse Deûm antiquam genitor Calydona Dianæ:
Quod scelus aut Lapithis tantum, aut Calydone merente?

a Seruius. Cum felle dictum est. Nam si hoc remoueas erit oxymorum. dicit autem omnia quæ contigerant, non videri contigisse, quia non obfuerunt *capi* autem *capti* dixit. vt Cicero: *vt in vberrima Siciliæ parte, Siciliam quæreremus.*
b 2. Æneidos.
Dant tela locum flammæque recedunt.
c *Nec fatigata destiti*, inquit Seruius, *nec satiata requieui.* Dictum est igitur per ironiam.
d Violenter expulsos.
e De Syrtibus 1. Æneidos. De Sylla & Charybdi lib. 3.
f Non curantes amplius aut maris tempestates, aut aëris & ventorum iniurias, *mei* dicit, id est *Iunonis.* Iuno aëris Dea.
g Argumentum à minori ad maius, Mars Lapithas, quorum Rex Pirithous Martem ad nuptialè conuiuium non vocauerat, penitus deleuit. Iupiter verò concessit in iras Dianæ antiquam vrbem Calydona, id est permisit vt Diana iram suam expleret, & ingentem aprum immitteret in Ætoliam. quia Oeneus Rex Ætoliæ Dianam neglexerat. Hic verò aper à Meleagro occisus est: Quam tantam sceleris sui pœnam aut Lapithæ, aut Calydonij, meruerant, vt tam graui supplicio plecterentur?

Ast ego magna Iouis coniux, nil linquere inausum
Quæ potui infelix, quæ memet in omnia verti,
Vincor ab Ænea: Quòd si mea numina non sunt
Magna satis, dubitem haud equidem implorare quod vsquam est,
Flectere si nequeo superos, Acheronta[a] *mouebo.*
Non dabitur regnis (esto) prohibere Latinis,
Atque immota manet fatis Lauinia coniux:
At trahere, atque moras[b] *tantis licet addere rebus:*
At licet amborum populos exscindere regum.
Hac gener,[c] *atque socer coëant mercede suorum.*
Sanguine Troiano, & Rutulo dotabere,[d] *virgo:*
Et Bellona[e] *manet te pronuba:*[f] *nec face*[g] *tantum*
Cisseis prægnans igneis enixa iugales:
Quin idem Veneri partus suus, & Paris alter,
Funestaque iterum recidiua[h] *in Pergama tædæ*
Hæc vbi dicta dedit, terras horrenda petiuit:

a Furias euocabo ex inferis.
b Nuptias retardare.
c Gener Æneas, socer Latinus.
d Dotis loco tibi sanguis Troianorum & Rutulorum effundetur.
e Bellona Dea belli, quæ Enyo nominatur.
f Quasi conciliatrix & sequestra nuptiarum.
g Hecuba Paridem habens conceptum in vtero somniarat se parere facem ardentem & inuolutam incendio, quam Troia deflagaret. Sensus est igitur, non solùm Hecuba Cissei Regis filia peperit Paridem patriæ suæ facem & caussam incendij, sed etiam Venus peperit Æneam Paridi similem, qui fax erit, per quam reliquiæ Troianorum deflagrabunt.
h Post casum restituta. vt 4. Æneidos.
Et recidiua manu posuissem Pergama Teucris.

Luctificam Alecto [a] *Dirarum ab ſede ſororum,*
Inferniſque ciet tenebris: cui triſtia bella,
Iræque, inſidiæque, & crimina noxia cordi.
Odit & ipſe pater [b] *Pluton, odere ſorores*
Tartareæ monſtrum: tot ſeſe vertit in ora:
Tam ſæuæ facies: tot pullulat atra colubris.
Quam Iuno his acuit verbis, ac talia fatur.
Hunc mihi da proprium [c] *virgo ſata Nocte,* [d] *laborem,*
Hanc operam: ne noſter honos, infractáve [e] *cedat*
Fama loco: neu connubijs [f] *ambire Latinum*
Æneadæ poſſint, Italóſve obſidere fines.
Tu potes vnanimes armare in prælia fratres,
Atque odijs verſare domos, tu verbera tectis
Funereáſque inferre faces. tibi nomina [g] *mille,*
Mille nocendi artes: fœcundum [h] *concute pectus,*
Diſijce compoſitam pacem: ſere crimina [i] *belli:*
Arma velit, poſcátque ſimul, rapiátque iuuentus.

Furiam Alecto mittit ad bellũ excitãdum.

a Tres ſunt Furiæ, quas etiam Pœnas, Eumenidas, Diras appellant. Alecto, Tiſiphone, Megæra.
b Commodè monet Seruius, vocem *Pater* eſſe venerationis. Nam Furiæ Acherontis & Noctis filiæ.
c Fac propter me quod tibi proprium eſt, & accommodatum tuæ naturæ.
d Alecto, Noctis filia.
e Quæ hactenus infracta fuit, & inuicta.
f Circumuenire, & ita circumplecti vt ab ijs expedire ſe non poſſit.
g Mille tibi ſunt modi, quibus noceas.
h Excita teipſam & fac vt pectus tuum malitiæ fœcundum, pariat, & in lucem edat illa ſcelera quæ tuis viſceribus continentur.
i Cauſſas belli. vt

Se cauſſam clamat, criménque capútque malorum.

Alecto Amatā Reginā incendit furore.

Exin Gorgoneis [a] *Alecto infecta venenis*
Principio Latium, & Laurentis [b] *tecta tyranni*
Celsa petit, tacitúmque [c] *obsedit limen Amatæ:*
Quam super aduentu Teucrûm, Turniq; [d] *hymenæis*
Fœmineæ ardentem, curæque iræque coquebant.
Huic Dea [e] *cæruleis vnum de crinibus anguem*
Conijcit, inque sinum præcordia ad intima subdit:
Quo furibunda domum monstro permisceat omnem.
Ille [f] *inter vestes, & læuia* [g] *pectora lapsus*
Voluitur attactu [h] *nullo, fallitque* [i] *furentem,*
Vipeream inspirans animam, fit tortile [k] *collo*
Aurum ingens coluber, fit longæ tænia [l] *vittæ:*
Innectitque comas, & membris lubricus [m] *errat.*

a Statim atque locuta est Iuno, Exinde Alecto, infecta teterrimis venenis, cuiusmodi venenum habuit Gorgon Medusa quæ & ipsa fuit crinita serpentibus, eamque vim habuit, vt eos qui ipsam intuebantur, in saxa conuerteret.
b Latini.
c Nullum strepitum edens, tanquam insidiaretur, obsedit ianuam Amatæ, quæ fuit vxor Latini.
d Nuptijs Lauiniæ pactis cum Turno Rege Rutulorum.
e Huic Amatæ Alecto dea.
f Serpens à Furia coniectus in sinum Amatæ.
g Pulchra, tersa & polita instar marmoris læuigati.
h Tam leniter, vt non sentiatur, nec penitus videatur attingere.
i Iniicit furorem sine accipientis sensu, & furorem habitu suo viperinum immittens, eam sic fallit, vt se furere nesciat.
k Coluber ille ingens à Furia iniectus, mutatur in torquem flexuosum, & in tæniam vittæ.
l Tenia vel est vittæ extremitas vel fascia. Fortasse hoc fingit quia illis qui profanis mysterijs initiabantur, conijciebatur in sinum coluber, & ab imispartibus extrahebatur teste Arnobio, & alijs.
m *Glissant.*

Ac dum prima lues [a] *vdo sublapsa veneno*
Pertentat sensus, atque ossibus implicat ignem,
Nec dum animus toto percepit pectore flammam:
Mollius, & solito matrum de more locuta est,
Multa super natâ lachrymàs, Phrygiisq; [b] *hymenæis:*
Exulibúsne datur ducenda Lauinia Teucris,
O genitor? [c] *nec te miseret natæque tuique?*
Nec matris [d] *miseret, quam primo Aquilone relinquet*
Perfidus alta petens, abductà virgine prædo?
At non sic Phrygius [e] *penetrat Lacedæmona pastor,*
Ledæámque Helenam Troianas vexit ad arces?
Quid tua sancta fides, quid cura antiqua tuorum.
Et consanguineo [f] *toties data dextera* [g] *Turno?*
Si gener externâ petitur de gente Latinis,
Idque sedet, [h] *Faunique premunt te iussa parentis:*
Omnem equidem sceptris terram, quæ libera nostris

a Prima lues insaniæ.
b Nuptijs Lauiniæ, quas Latinus cum Ænea Phryge contrahebat.
c O Latine, pater Lauiniæ.
d mei ipsius.
e Ironia est. Quasi verò Paris Troianus pastor non perfidus extiterit, docueritque exemplo suo cauendam esse perfidiam Troianorum, dum in vrbem Lacedæmonem penetrauit, & fallens fidem Menelao Lacedæmoniorum Regi datam, eius coniugem, Helenam Iouis & Ledæ filiam non rapuerit, & secum abduxerit.
f Latinus 12. Æneidos Turno:
Victus amore tui, cognato sanguine victus.
Nam Turnus & Lauinia consobrini fuerunt, Venilia mater Turni soror fuit Amatæ.
g Fides dextra enim sedes fidei.
h Fixum, ratum est nulli Italo & indigenæ dare Lauiniam.

Desſidet, externam reor, & ſic dicere Diuos.
Et Turno, ſi prima domus repetatur origo,
Inachus, Acriſiuſque [a] *patres, mediæque Mycenæ.*
His vbi nequicquam dictis experta, Latinum
Conſtrà ſtare videt, penitúſque in viſcera lapſum
Amata inſanit. *Serpentis furiale* [b] *malum, totámque pererrat:*
Tum verò infœlix ingentibus excitat monſtris,
Immenſam [c] *ſine more* [d] *furit lymphata* [e] *per orbem,*
Ceu quondam torto volitans ſub verbere turbo, [f]
Quem pueri magno in gyro vacua atria circum
Intenti ludo exercent: ille actus habena
Curuatis fertur ſpatijs. ſtupet inſcia [g] *turba,*

a Inachus primus Rex Argiuorum. Acriſius item Rex Argiuorum & Mycenarum, cui de nuptijs Danaes filiæ ſciſcitanti, datum oraculum fore vt ipſe occideretur ab eo quem Danae genuiſſet. Ille Danaem ærea turri incluſam ſeruabat, appoſitis cuſtodibus, Iupiter in imbrem aureum mutatus, ideſt corruptis auro cuſtodibus, per tegulas in Danaes gremium illapſus eſt. Pater Acriſius filiam è Ioue grauidam aduertens, eam ciſta lignea incluſam, in mare proiecit: Danae vi tempeſtatis ad Italiam delata, inuenta eſt à piſcatore cum Perſeo, quem ibi enixa fuerat, & oblata Regi, qui ea ſibi fecit vxorem: cum qua etiã Ardea condidit, vnde Turnus fuit oriundus.

b Furor immiſſus à Furia cum ſerpente.

c Laurentum, quod immenſam vrbem appellat ἐμφατικῶς: ſi enim immenſa fuit, potuit longè latéque diuagari.

d ſine exemplo, contra decorum.

e Furioſa. Propriè lymphati dicuntur qui ex adſpectu Nympharum ad aquas ſiue lymphas ſaltantium redacti ſunt in inſaniam.

f Turbò eſt lignum verſatile, in modum coni acuminatum, quod à pueris per luſum varios in orbes circumagitur. Vernaculè. *Vne toupie*: cuius comparatione varios Amatæ furentis diſcurſus illuſtrat.

g Turba puerorum, quæ nondum annos pubertatis attigit, ſtupet & miratur ignorans cauſſam cur ille turbo tam cele-

Impubésque manus, mirata volubile buxum.
Dant animos plagæ. [a] *non cursu segnior illo*
Per medias vrbeis agitur, populósque feroces.
Quinetiam in syluas, simulato [b] *numine Bacchi,*
Maius adorta nefas, maiorémque orsa furorem,
Euolat, & natam frondosis montibus abdit:
Quò [c] *thalamum eripiat Teucris, tædásque* [d] *moretur:*
Euohe [e] *Bacche fremens, solum te virgine dignum* Bacchatur.
Vociferans etenim molleis [f] *tibi sumere thyrsos,*
Te lustrare choros, [g] *sacrum tibi pascere crinem,*
Fama volat. Furiisque accensas pectore matres
Idem omnes simul ardor agit, [h] *noua quærere tecta,*

riter voluatur, & in varios circuitus agitetur.

a Ictus plagarum turbinis celeritatem sic augent, vt turbinem animare videantur.

b Seruius sic interpretatur. ***Talem patiebatur furorem vt speraret se Liberi sacra celebrare. non enim ipsa simulabat, quod est sanorum.*** Sed non video cur non potuerit simulare: non enim ita furebat, vt nihil penitus videret. vt constat ex oratione quam paulo pòst ad matronas est habitura.

c Vt impediat quo minus Æneas ducat vxorem Lauiniam.

d Nuptias, quia quinque tædæ siue faces ardentes præferebantur nubentibus.

e Vox bacchantium: qua etiam in initiationibus vtebantur, vt ait Demosthenes de corona.

f Thyrsi sunt hastæ Bacchantium pampineis frondibus inuolutæ, dictæ molles vel ob mollitiem pampinorum, vel quod vinum viros effœminet.

g Circa te choreas agere si legatur ***choro***. quia tamen receptior est lectio: ***Te lustrare choros***. sic interpretor: fama volat Amatam tibi thyrsos sumere, te choris illius interesse: eam tibi vel suum vel Lauiniæ filiæ crinem pascere, vt eum paulo post tondeat, & tibi consecret.

h Reliquæ matronæ, his auditis, eodem furore instigantur ad deserendas ædes suas, & ad migrandum in syluas ad sacra

Deseruere domos: ventis dant colla, comásque,
Ast aliæ tremulis vlulatibus æthera complent:
Pampineásque [a] *gerunt incinctæ pellibus* [b] *hastas.*
Ipsa [c] *inter medias flagrantem feruida pinum*
Sustinet: ac natæ, Turnique [d] *canit hymenæos,* [e]
Sanguineam torquens aciem, toruúmque repentè
Clamat: Iò [f] *matres audite vbi quæque Latinæ*
Si qua pijs animis manet infelicis Amatæ
Gratia, si iuris materni cura remordet:
Soluite crinales vittas, [g] *capite Orgia* [h] *mecum.*
Talem inter syluas, inter deserta ferarum
Reginam Alecto stimulis agit vndique Bacchi.
Postquam visa satis primos acuisse furores,

Liberi patris celebranda.
a Thyrsos pampinis inuolutos.
b Pomponius Sabinus *Bacchantes tectæ pellibus nebridum furebant. Nebridem multi appellant vulpem multi per nebridas intelligunt pelles damarum. Mihi placet vulpium.*
c Ipsa Amata furijs accensa inter medias matronas eodem furore instinctas pinum flagrantem sustinet. Alludit ad ritus bacchanaliorum & nuptiarum. Nam faces pineæ ferebantur à bacchantibus, & faces vel pineæ, vel spineæ ex alba spina ferebantur in nuptijs.
d Antè vociferata fuerat solum Bacchum dignum esse Lauiniâ: nunc per dementiam sibi contradicit, & canit coniugium Turni & Lauiniæ.
e Nuptias Hymenæus nuptiarum Deus. hunc cantum Romani Talassionem vocabant.
f Vox etiam bacchantium: clamabant enim ὕη Ἄττη, vt scribit Demosthenes.
g Vittas & fascias quibus crines vestri implicantur.
h Orgia icunculæ siue simulacra quædam fuerunt, quæ in arculis ita seruabant, qui Bacchi sacris erant initiati, vt nefas esset ea profanis, vel ostendere vel etiam verbis exponere.

Consiliumque, [a] omnémque domum vertisse Latini: Alecto adit Turnum.
Protinus hinc fuscis tristis Dea tollitur alis
Audacis Rutuli [b] ad muros: quam dicitur vrbem
Acrisioneis [c] Danaë fundasse colonis,
Præcipiti delata Noto. locus Ardea quondam
Dictus auis: [d] & nunc magnum manet Ardea nomen,
Sed fortuna fuit. tectis his Turnus in altis
Iam mediam nigra carpebat nocte quietem.
Alecto toruam faciem, & furialia membra
Exuit: in vultus sese transformat aniles:
Et frontem obscœnam rugis arat: [e] induit albos in Chalyben mutatur
Cùm vitta [f] crines: tum ramum innectit oliuæ:

Catullus de nuptijs Pelei & Thetidos
Pars obscura canis celebrabant orgia costis,
Orgia quæ frustra cupiunt audire profani.
Tibullus elegia 7. lib. 1.
Et leuis occultis conscia cista sacris.

a Quod inierat Latinus de tradenda Æneæ Lauinia.
b Turni, qui filius erat Dauni Regis Rutulorum.
c Argiuis, ab Acrisio Rege Argiuorum, patre Danaës. putat Seruius per colonos solam Danaen intelligi, fieri potest, vt secundum historiæ veritatem, naui ad Italiam peruenerit secúmque ex Argo colonos adduxerit, quamuis in cistam coniecta, & vento ac fluctibus ad Italiam delata fuisse fingatur.
d Eam vrbem aui nostri siue maiores Ardeam nominabant. Legunt Pierius & Cerdanus
— Locus Ardua quondam
Dictus auis &c.
& sensus erit, illam vrbem maiores nostri Arduam ab altitudine nominabant: & nunc voce paulisper mutatâ, Ardea vocatur. Sed id fortuna siue casu contigit: non quòd ea vrbs cum incendio deflagrasset, in ardeam auem mutata fuerit, vt aliqui fictis fabulis prodiderunt.
e Corrugat frontem vt anus appareat.
f Alecto induit albos crines vittâ siue fasciâ redimitos, &

Fit Chalybe [a] *Iunonis anus, templique sacerdos:*
Et iuueni [b] *ante oculos his se cum vocibus offert:*
Turne, tot incassum [c] *fusos patiere labores?*
Et tua Dardanijs transcribi sceptra colonis?
Rex tibi coniugium, & quæsitas sanguine [d] *dotes*
Abnegat: externúsque [e] *in regnum quæritur hæres.*
I nunc, [f] *ingratis offer te irrise periclis:*
Turnum ad bellum hortatur.
Tyrrhenas, [g] *i. sterne acies: tege pace Latinos.*
Hæc adeò tibi me placida cùm nocte iaceres,
Ipsa palàm fari omnipotens Saturnia [h] *iussit.*
Quare agè, & armari pubem, portisque moueri

coronam ex oliuæ ramo contextam capiti imponit. de more sacerdotum, qui vittati & coronati sacra faciebant.

a Ita se transformat, vt Chalybe anus templi Iunonis sacerdos esse videatur.

b Turno dormienti.

c Æquóne feres animo te operam perdidisse, frustráque laborasse, cùm propter Latinorum ipsiúsque adeo Latini Regis salutem vitam tuam tot periculis obtulisti? Æquóne feres animo Latij regnum, quod tibi dotis nomine debitum erat, tuúmque reuera iam esset, si duxisses vxorem Lauiniam, à te ad Troianos transcribi, propriè videtur dixisse *transcribi*, vt & coloni transcribi dicuntur cum migrant in aliam ciuitatem.

d Vel debitam iure sanguinis & consanguinitatis, vel nomine mercedis ob sanguinem tot prælijs effusum.

e Æneas alienigena, & nulla consanguinitate coniunctus.

f Ironia pulcherrima. ingrata pericula vocat, quem pro Latino ingrato subierat. sensus est, noli amplius adire pro Latinis pericula, cùm nullam hactenus ab eis laborum mercedem perceperis.

g 8. Æneidos de Tyrrhenis siue Hetruscis
Hi bellum assiduè ducunt cum gente Latina.
Quos frequenter Turnus ab agro Latino depulerat.

h Iuno filia Saturni.

Latus[a] *in arma para*,[b] *& Phrygios, qui flumine*[c] *pulchro*
Consedêre duces, pictásque exure carinas.
Cœlestum vis magna iubet. Rex ipse Latinus,
Ni dare coniugium, & dicto parere[d] *fatetur,*
Sentiat, & tandem Turnum experiatur[e] *in armis.*
Hîc iuuenis vatem irridens, sic orsa vicissim
Ore refert: Classes inuectas Tybridis vndam:
Non, vt rere, meas effugit nuntius aures: Turnus eam irridet.
Ne tantos mihi[f] *finge metus: nec regia Iuno*
Immemor est nostri.
Sed te victa situ,[g] *verique effœta*[h] *senectus,*
O mater, curis nequicquam exercet: & arma
Regum inter falsa vatem formidine ludit.
Cura tibi Diuûm effigies, & templa tueri.
Bella viri, pacémque gerant, queis bella gerenda.
Talibus Alecto dictis exarsit in iras.
At iuueni[i] *oranti subitus tremor occupat artus.*

a Festinus, promptus, alacer.
b Para iuuentutem vt armetur, & portis egressa procedat in campum, & ad arma currat.
c Ad ripas Tiberis amœni fluuij consederunt.
d obedire tibi, & dare Lauiniam.
e Seruius. *Probet contra se, quem pro se laborantem non probauit.*
f Noli rem exaggerare verbis ad me terrendum: fretus enim sum Iunonis auxilio.
g Tam vetula, vt situ & rubigine, instar ferri, exedaris.
h Veritatis cognitio partus est animi. Veri itaque effœtus est qui non potest ampliùs verum parturire. translatio à mulieribus quæ excesserunt tempus pariendi.
i Turno loquenti

Alecto Turno furorem inspirat.

Diriguere oculi: tot Erynnis [a] ſibilat hydris: [b]
Tantáque ſe facies aperit: tum flammea torquens
Lumina, cunctantem, & quærentem dicere plura
Reppulit, & geminos [c] erexit crinibus angueis:
Verberáque [d] inſonuit: rabidóque hæc addidit ore:
En ego victa ſitu, quam veri effœta ſenectus
Arma inter Regum, falſa formidine ludit?
(Reſpice ad hæc) adſum Dirarum [e] ab ſede ſororum,
Bella manu lethúmque gero.
Sic effata, facem iuueni [f] coniecit: & atro
Lumine fumanteis fixit ſub pectore tædas.
Olli ſomnum ingens rupit pauor: oſſáque & artus
Perfudit toto proruptus corpore ſudor.
Arma amens fremit, [g] arma toro, tectiſque requirit.
Sæuit amor ferri, & ſcelerata inſania belli,
Ira ſuper: magno veluti cùm flamma ſonore
Virgea [h] ſuggeritur coſtis vndantis aheni.

a Furia Alecto.
b Hydri propriè ſerpentes aquatiles.
c Pares, non enim duos ſed omnes erexerat.
d Inſonuit verberibus, verbera ſiue flagellum quod manu tenebat ita concuſſit vt reſonaret.
e Ex Acheronte, vbi Diræ ſiue furiæ habitamus, Alecto, Megæra, Tiſiphone.
f Seruius. Satis conſideratè facem iuueni coniecit, quæ citò exardeſcit & deſinit. Suprà verò Amatæ ſerpentem iniecit, quòd in mulieribus ſemper viget venenum.
g Cum clamore depoſcit.
h Turnus ira exardeſcit, quemadmodum cum flamma magno ſtrepitu ex virgis & virgultis excitata lateribus ollæ vel cacabi ærei ſupponitur: tunc aquæ calefactæ latices præ feruore ebulliunt & exultant: & aqua fluuiatilis fumans & ſpumans ita exuberat & rareſit, vt vas vndam non capiat, ſed

vapor

Exultant æstu latices: furit intus aquæ vis, insanit. Turnus
Fumidus atque altè spumis exuberat amnis:
Nec iam se capit vnda: volat vapor ater ad auras.
Ergo iter ad Regem, pollutâ pace, a Latinum
Indicit primis iuuenum, & iubet arma parari,
Tutari Italiam, detrudere finibus hostem: b
Se satis c ambobus Teucrisque venire, Latinisque,
Hæc vbi dicta dedit, diuósque in vota vocauit,
Certatim sese Rutuli exhortantur in arma.
Hunc decus d egregium formæ mouet, atque iuuentæ
Hunc ataui Reges: hunc claris dextera factis.
Dum Turnus Rutulos animis audacibus implet,
Alecto in Teucros Stygijs se concitat alis, Alecto ad Troianos se conuertit.
Arte noua speculata locum, e quo littore pulcher
nsidijs, cursúque feras agitabat Iulus.
Iic subitam canibus rabiem Cocytia f virgo Rabiem immittit canibus Iuli.
bijcit, & noto g nares contingit odore,
t ceruum ardentes agerent. quæ prima malorum
ausa fuit, bellóque animos accendit agrestes.
eruus erat forma præstanti, & cornibus ingens.

por fumidus exhalatur. Legitur *aquai* per diæresim, vt
irus & Tucca maluerunt.
Dirempta & violata societate, quam iampridem Turnus
m Latino contraxerat.
Troianos ex Italia depellere, qui ad Italiam appulsi ad
ia Tiberina consederant.
Dicebat se solum sufficere ad bellum Latino & Troianis
grendum.
Alij Turni ætate & iuuentute mouentur ad sequendas par-
illius, alij eiusdem nobilitate, alij rebus in bello præclarè
is.
occasionem nocendi.
lecto Furia infernalis è Cocyto inferni fluuio emersa.
eruina odore, ad quem dignoscendum solent instituti,

Thyrrhidæ [a] *pueri quem matris ab vbere raptum*
Nutribant, Tyrrheúsque pater, cui regia parent
Armenta, & late custodia credita campi:
Assuetum imperijs soror omni Syluia curâ,
Mollibus intexens ornabat cornua sertis.
Pectebátque ferum, [b] *puróque in fonte lauabat.*
Ille manum patiens, mensæque assuetus herili,
Errabat syluis: rursúsque ad limina nota
Ipse domum sera quamuis se nocte ferebat.
Hunc procul errantem rabidæ venantis Iuli
Commouêre canes, fluuio cùm fortè secundo [c]
Deflueret, ripáque æstus viridante leueret.
Ipse etiam eximiæ laudis succensus amore
Ascanius, curuo direxit spicula cornu. [d]
Nec dextræ erranti Deus [e] *abfuit: actáque multo*
Pérque vterum sonitu, pérque ilia venit arundo.
Saucius at quadrupes [f] *nota intra tecta refugit:*
Successitque gemens stabulis, questúque cruentus,
Atque imploranti similis, tectum omne repleuit.
Syluia prima soror palmis percussa lacertos
Auxilium vocat, & duros conclamat agrestes.
Olli (pestis [g] *enim tacitis latet aspera syluis)*
Improuisi adsunt: hic torre [h] *armatus obusio,*

Ceruus cicuratus à canibus commouetur.

ab Iulo vulneratur.

a Patronymicon à Tyrrheo patre.
b Ceruum. Alias *ferus* vsurpatur pro equo vt 2. Æneidos,
Inque feri curuam compagibus aluum.
c cum aqua defluente, secundum fluminis cursum.
d Arcu corneo.
e Alecto: vt 2. Æneidos de Venere.
Descendo, ac ducente Deo, &c.
f Ceruus. Genus pro specie.
g Alecto latens in syluis eos ex improuiso adducit.
h Titione.

tipitis hic grauidi[a] *nodis: quod cuique repertum*
imanti,[b] *telum ira facit. vocat agmina Tyrrheus,*
)uadrifidam quercum cuneis vt fortè coactis[c]
cindebat, rapta spirans immanè securi.
At sæua & speculis tempus Dea nacta nocendi,
rdua tecta petit: stabuli & de culmine summo
ıstorale canit signum: cornúque recuruo
artaream intendit vocem. qua protinus omne
ntremuit nemus, & syluæ intonuere profundæ.
udijt & Triuiæ longê lacus,[d] *audijt amnis*
ılphurea Nar[e] *albus aqua, fontésque Velini,*[f]
trepidæ matres pressère ad pectora natos.
um verò ad vocem celeres, quà buccina[g] *signum*
ra dedit, raptis concurrunt vndique telis
domiti agricolæ, nec non & Troïa pubes
canio auxilium castris effundit apertis.
rexère acies: non iam certamine agresti
pitibus duris agitur, sudibúsve[h] *præustis.*

Hinc pugna inter Troianos & pastores Latini exorta.

Alter armatur stipite nodoso, & nodis pleno.
ʼt 1. Æneidos. *Furor arma ministrat.* Quod quisque re-
it rimans & perscrutans, id accipit, & quasi telo vtitur.
:uneis per vim in lignum immissis.
acus Dianæ propè Ariciam qui etiam speculum Dianæ
ninatur.
eruius. *In via Flaminia est ciuitas Narnia in montibus posita,*
ıus subest Nar fluuius qui Tiberino coniungitur. Dum currit,
ılphurei coloris, dum hauritur albi: & Sabini lingua sua Nar
nt Sulphur. Ergo hunc fluuium ideo dicunt Nar esse appella-
,quòd odore sulphureo nares contingat: vel quòd in modum na-
ı geminos habeat exitus.
eliæ.
uba ex cornu bucculæ, idest bouis facta.
itionibus, vel potius vectibus in acumine præustis, vt
ıt duriores.

Sed ferro ancipiti [a] *decernunt: atráque latè*
Horrescit strictis seges [b] *ensibus: æráque fulgent*
Sole lacessita, & lucem sub nubila iactant.
Fluctus [c] *vti primo cœpit cùm albescere vento,*
Paulatim sese tollit mare, & altius vndas
Erigit: inde imo consurgit ad æthera fundo.
Almon occiditur. *Hic iuuenis primam ante aciem stridente sagitta*
Natorum Tyrrhei fuerat qui maximus, Almon
Sternitur: hæsit enim sub gutture vulnus, [d] *& vdæ*
Item Galesus. *Vocis* [e] *iter, tenuémque inclusit sanguine vitam.*
Corpora multa virûm circà, seniórque Galesus,
Dum paci medium se offert, iustissimus vnus
Qui fuit, Ausoniisque olim ditissimus aruis
Quinque greges illi balantum, [f] *quina redibant*
Armenta, [g] *& terram centum vertebat aratris.*
Atque ea per campos æquo dum Marte geruntur,
Alecto gloriatur. *Promissi Dea facta potens,* [h] *vbi sanguine bellum*
Imbuit, & primæ commisit funera pugnæ:
Deserit Hesperiam, & cæli conuexa [i] *per auras*

a Vtrimque acuto, quod ex vtraque parte scindit.
b Gladij stricti & euaginati instar aristarum, & densæ segetis inhorrescunt, & arma ærea, quasi lumine solis prouocata, lucem remittunt, & reciprocant.
c Vt tempestas paulatim magis & magis excitatur, ita paulatim in immensum excreuit discordia & tumultus.
d Sagitta vulnus infligens.
e Fauces & arterias humidas per quas vox emittitur.
f Ouium.
g Quinque boum aut equorum armenta redibant quotidie à pascuis.
h Postquam Alecto perduxit ad exitum ea quæ Iunoni promiserat.
i Difficile fuerit explicare quid sit *cœli conuexa per auras*: notum est cœli conuexa pro cœlo conuexo vsurpari, sed durior est ista locutio *per cæli conuexa, per auras*.

Iunonem victrix [a] *affatur voce superba:*
En perfecta tibi bello discordia tristi:
Dic in amicitiam coëant, & fœdera iungant:
Quandoquidem Ausonio respersi sanguine Teucros.
Hoc etiam his addam, tua si mihi certa voluntas,
Finitimas in bella feram rumoribus vrbes:
Accendámque animos insani Martis amore,
Vndique vt auxilio veniant: spargam arma per agros.
Tum contrà Iuno: terrorum, [b] *& fraudis abundè est.*
Stant belli causæ: pugnatur comminus armis,
Quæ fors [c] *prima dedit; sanguis nouus imbuit arma.*
Talia connubia, & tales celebrent hymenæos
Egregium Veneris [d] *genus, & rex ipse Latinus.*
Te super æthereas errare licentiùs auras,
Haud pater ipse velit summi regnator Olympi.
Cede locis: ego si qua super fortuna laborum est,
Ipsa regam. Taleis dederat Saturnia voces.
Illa [e] *autem attollit stridentes anguibus alas:*

Remittitur ad inferos.

Quidam apud Seruium legendum putant *conuecta*, viderint eruditi. Fortasse *conuexa* idem fuerit atque *conuecta*. Vnde *vexare* dicimus, pro *vectare*.

a Voti compos.

b Terrorum ex morte tot hominum, fraudis ex cerui vulneratione per fraudem Furiæ.

c Armis pugnatur quæ fortuna & furor prima ministrauit videtur alludere ad illa.

— quod cuique repertum est
Rimanti, telum ira facit.

d Æneas Veneris filius, quem egregium per ironiam appellat. Hymenæus autem est Deus nuptiarum.

e Alecto.

Cocytique [a] petit ſedem ſupera ardua linquens.
Eſt locus Italiæ in medio ſub montibus altis
Nobilis, & fama multis memoratus in oris,
Amſanctus *Amſancti valles. denſis hunc frondibus atrum*
Vrget vtrinque latus nemoris: medióque [b] fragoſus
Dat ſonitum ſaxis, & torto vortice torrens.
Hic ſpecus horrendum, & ſæui ſpiracula [c] Ditis
Monſtrantur: ruptóque ingens Acheronte [d] vorago
Peſtiferas [e] aperit fauces: queis condita Erynnis
Cæſorū corpora in vrbē defe-runtur. *Inuiſum numen, terras, cælúmque [f] leuabat.*
Nec minùs interea extremam [g] Saturnia bello
Imponit Regina manum. ruit omnis in vrbem
Paſtorum ex acie [h] numerus: cæſóſque reportant,

a Infernū, quem Cocytus fluuius præterfluit ἀπὸ τοῦ κωκύειν, à lamentando dictus.

b Seruius. *Hunc locum vmblicum Italiæ coſmographi dicunt. eſt autem in latere Companiæ & Apuliæ, vbi Hirpini ſunt, & habet aquas ſulphureas. Ideo grauiores, quia ambiuntur ſyluis. ideò autem ibi aditus dicitur inferorum quòd grauis odor iuxtà accedētes necat: adeo vt victimæ circa hunc locum non immolarentur, ſed odore perirent ad aquam applicatæ: & hoc erat genus litationis.* dicitur Amſanctus quaſi ex omnī parte ſanctus.

c In medio illius vallis eſt torrens fragoſus, ideſt magnum fragorem edens, qui reſonat aquarum vorticibus tortuoſis, & tum in ſe reciprocatis, tum ad ſaxa alliſis.

d quibus expirantur & euaporantur flammæ inferorum.

e Æſtuarium Acherontis, cùm extra alueum quaſi ruptis ripatum obicibus exæſtuat.

f Quæ fœditate odoris eos necant qui propiùs acceſſerint.

g Tollebat eum horrorem recedens, quem ſuâ preſentiâ cœlo & terris incuſſerat.

g Iuno Saturni filia perficit quod reſtabat ad bellum planè concitandum.

h Quæ cum Troianis conflixerat ob Ceruum ab Aſcanio interemptum.

Almonem [a] *puerum, fœdatique* [b] *ora Galesi,*
Implorántque Deos, obtéstantúrque Latinum.
Turnus adest, medióque in crimine, cædis & ignis [c]
Terrorem ingeminat: Teucrósque in regna vocari,
Stirpem admisceri Phrygiam, se limine pelli.
Tum quorum attonitæ Baccho [d] *nemora auia matres*
Insultant thyasis [e] *(neq; enim leue nomen* [f] *Amatæ)*
Vndique collecti coëunt, Martémque fatigant.
Ilicet infandum cuncti contra omina [g] *bellum,*
Contra fata [h] *Deûm, peruerso numine,* [i] *poscunt.*
Certatim Regis circumstant tecta [k] *Latini.*
Ille [l] *velut pelagi rupes immota resistit:*

Turnus bello facem subijcit.

Bellum omnium votis exposcitur.

a Filium Tyrrhei.

b Vulnerati & cruentati.

c Seruius. *In ipso scilicet seditionis incendio.* Nisi mauis interpretari. Turnus in medio crimine, dum videlicet pastores Troianos violati fœderis accusant, cædis & ignis terrorem ingeminat, & Latinos metu Troianorum exterritos magis exterret, minatúrque se ferro & flammis omnia vastaturum nisi se Latinus contra Troianos socium adiungat.

d Liberi earum matronarum, quæ Bacchico furore concitatæ, & quasi tonitru quodam afflatæ (Græci ἐμβροντήτους appellant) auia nemora thyasis choreísque persultant: illarum, inquam, liberi vndique collecti conueniunt, & bellum magno clamore deposcunt, quasi Martem fatigarent obtunderéntque suis clamoribus.

: Thyasi choreæ bacchantium.

Reddit rationem cur multæ matronæ bacchentur, quia non euis erat auctoritas Amatæ Reginæ quæ ipsis exemplo ræiuerat.

Contra portenta apum è lauro pendentum, & ignis in Laniniæ crinibus accensi.

Contra Fauni oraculum, & Deorum voluntatem.

Irata Iunone.

Circunstant regiam Latini flagitantes vt bellum Troianis idicat.

Latinus.

Solus Latinus refragatur.

Vt pelagi rupes magno veniente fragore,[a]
Quæ sese, multis circum latrantibus[b] *vndis,*
Mole[c] *tenet: scopuli*[d] *nequicquam, & spumea circum*
Saxa fremunt, laterique illisa refunditur alga.[e]
Verùm vbi nulla datur cæcum[f] *exsuperare potestas*
Consilium, & sæua nutu Iunonis eunt res.
Multa Deos, auràsque pater testatus inanes[g]
Frangimur heu fatis, inquit, ferimúrque procellâ:
Ipsi has sacrilego[h] *pendetis sanguine pœnas*
O miseri: te Turne nefas, te triste manebit
Supplicium: votisque Deos venerabere seris.[i]
Nam mihi[k] *parta quies, omnisque in limine portus.*
Funere felici spolior. Nec plura locutus,

a Sonitu vndarum se collidentium.
b Fluctibus ita resonantibus vt canum latratus imitari videantur
c Sua mole siue magnitudine & grauitate subsistit, & manet inconcussa.
d Frustra scopuli & saxa spumis cooperta circa rupem illam fremunt: non enim possunt illam tantisper commouere.
e Herba maritima.
f Inconsideratum belli gerendi consilium.
g Vbi nulli erant dij, qui eius obtestationes audirent.
g Vos sacrilegi, qui sacrum fœdus inter me & Troianos initum violatis, debitas pœnas luetis.
i Deos serò rogabis, cùm te non ampliùs exaudient, nec tibi sceleris veniam concedent.
k Sensus est. Tu bellum suscipis, ô Turne verùm ex hoc bello nihil in me incommodi, sed in te potiùs redundabit. Tu enim ætate florens posses diutiùs in vita superesse: mihi verò, cùm iam ad decrepitam ætatem peruenerim, ***parta quies, omnisque*** præsentis vitæ ***portus***, id est mors, ***in limine*** est, & in propinquo, vbi à præsentis vitæ tempestatibus conquiescam. Non igitur vllum in me redundabit incommodum, aut si quod redundabit, id erit duntaxat, quòd funere felici spoliabor, & exequijs regalibus carebo.

Sepsit se tectis, [a] *rerûmque reliquit habenas.*
Mos erat Hesperio in Latio, quem protinus [b] *vrbes*
Albanæ coluêre sacrum: nunc maxima rerum
Roma colit: cùm prima mouent in prælia [c] *Martem:*
Siue Getis [d] *inferre manu lacrymabile bellum,*
Hircanisve, [e] *Arabisve* [f] *parant, seu tendere ad Indos,*
Auroramque sequi, [g] *Parthósque,* [h] *reposcere signa.*
Sunt geminæ belli portæ (sic nomine dicunt)
Relligione sacræ, sæui formidine Martis.
Centum ærei claudunt vectes, [i] *æternáque ferri* **Mos indicendi belli.**
Robora, [k] *nec custos absistit limine Ianus.*
Has, vbi certa sedet Patribus [l] *sententia pugnæ,*
Ipse quirinali trabea [m] *cinctúque Gabino* [n]
Insignis, reserat stridentia limina Consul:

a Inclusit se domesticis parietibus, & regni administrationem reliquit.
b Statim atque regnum à Laurento & Lauinio ad Albam Longam translatum est.
c Cùm indicto bello ex Martis sacrario mouent ancilia, quasi Martem ipsum moueant dicentes. *Mars vigila.*
d Getæ populi Scythici & Septentrionales.
e Hircani iuxta mare Caspium.
f Arabibus. nota est Arabia.
g Populis orientalibus bellum inferre.
h Paucis ante Augustum annis M. Crassus in Parthos profectus, & cum exercitu internecione deletus signa Romanorũ legionum amiserat, id est, aquilas, ad quas aquilas repetendas tacitè videtur hortari Virgilius Augustum, vt bellum inferat Parthis, vel id facere iam fortasse statuerat Augustus: Parthi tamen non expectato bello signa reddiderunt.
i Vectes. *Des barres d'airain.*
k Tam fortes robustique vectes, ex ferro, vt in æternum duraturi esse videantur. *l* Senatoribus.
m Trabea quasi Quirinus siue Romulus vteba[illegible], purpurea albo distincta.
n Seruius *Gabinus cinctus est toga sic in tergum rejecta vt vna eius lacinia reuocata hominem cingat. hoc autem vestimenti genere*

Ipse [a] vocat pugnas: sequitur tum cætera pubes,
Æreáque assensu conspirant cornua [b] rauco.
Hoc & tum Æneadis indicere bella Latinus
More iubebatur, tristésque [c] recludere portas.
Abstinuit tactu pater: [d] auersúsque refugit
Fœda ministeria, & cæcis se condidit vmbris.
Tum Regina Deûm [e] cœlo delapsa, morantes [f]
Impulit ipsa manu portas, & cardine verso,
Belli ferratos rupit Saturnia postes.
Ardet inexcita [g] Ausonia, atque immobilis [h] ante,
Pars pedes ire parat campis: pars arduus altis
Puluerulentus equis furit: omnes arma requirunt,
Pars læueis [i] clypeos, spicula lucida tergent
Aruina [k] pingui: subigúntque [l] in cote secures:

Latinus renuit belli portas aperire. ipsa Iuno aperit. Omnes ad bellũ accenduntur.

veteres Latini, cùm necdum arma haberent, præcinctis togis bellabant, vnde etiam milites in procinctu esse dicuntur. Hoc rursus vtebatur consul bella indicturus, ideo quòd cùm Gabij Campaniæ ciuitas sacris operaretur, bellum subitò euenit: Tunc ciues cinctis togis suis sunt ab aris ad bella profecti, & adepti victoriã propter quod omen tali habitu semper vtebantur in bellis. vnde hic ortus est mos.

a Tria sunt militiæ genera. Sacramentum, coniuratio, euocatio: nunc ad euocationem alludit.

b Tuba recta, cornua inflexa. Ouidius.
Non tuba directi, non æris cornua flexi.

c Belli portas, quæ tristitiam afferunt mortalibus.

d Latinus.

e Iuno.

f Bellum differentes, quæ non tam citò aperiebantur, quàm Iuno expetebat.

g Non euocata à Latino, vt nunc solent milites à Consulibus euocari.

h Quæ priùs quieuerat à bellis, accensa est cùm vidit portas sponte aperiri.

i Tersos, politos, & læuigatos.

k Seruius ex Suetonio, *Aruina est pingue durum, quod est inter cutem & viscus.* *l* Exacuunt ad cotem.

Signáque ferre iuuat, sonitúsque audire tubarum.
Quinque adeò magnæ positis incudibus vrbes
Tela nouant, Atina [a] potens, Tybúrque superbum, Arma parant.
Ardea, Crustumerique & turrigeræ Antemnæ.
Tegmina tuta cauant capitum: flectúntq; [b] salignas
Vmbonum crates: alij thoracas [c] ahenos,
Aut leueis ocreas lento [d] ducunt argento,
Vomeris huc, & falcis honos, huc omnis aratri
Cessit amor, [e] recoquunt [f] patrios fornacibus enses.
Classica [g] iámque sonant: it bello tessera [h] signum.
Hic galeam tectis trepidus rapit [i] ille frementes
Ad iuga cogit equos, clypeúmque auróque trilicem [k]
Loricam induitur, fidóque [l] accingitur ense.

a Hæ vrbes sunt in Latio.

b Clypeos vmbilicatos è cratibus vimineis contextos incurt. Crates salignas è salice siue vimine contextas intelligit crates est rara lignorum inter se connexio. vmbo clypei vmbilicus.

c Loricas. dicuntur thoraces quod thoracem siue pectus tegant.

d Ocreas, siue tibiarum tegumenta è ductilibus argenti laminis extendunt,

e Amor agriculturæ transfertur ad amorem belli.
Et rigidum falces conflantur in ensem.

f Enses, non quos ipsi fieri sibi curauerant, vt pote summa pace hactenus potiti, sed quos à patribus suis acceperant, renouant, & iterum coquunt in fornacibus.

g Tubæ. Classicum enim est flexilis tuba: quòd classes id est acies classico conuocentur.

h Symbolum militare. Gallis *le mot du guet.* id est verbum quod dicebant Imperatores suis militibus, vt deinde milites suos ab hostibus huius verbi significatione dignoscerent.

i Festinus.

k Triplici licio aureísque laminis intextam.

l Fideli, qui militem non destituebat nec frangebatur, vt contrà 12. Æneidos. —— *At perfidus ensis*
Frangitur, in medióque ardentem deserit ictu.

Inuocatio Musarum.

Pandite [a] nunc Helicona Deæ, cantúsque mouete,
Qui bello exciti Reges: quæ quemque secutæ
Complerint campos acies: quibus Itala iam tùm [b]
Floruerit terra alma viris, quibus arserit armis:
Et meministis enim Diuæ, & memorare potestis:
Ad nos vix tenuis famæ perlabitur aura.

Catalogus hostium Æneæ.

Primus [c] init bellum Tyrrhenis [d] asper ab oris
Contemptor Diuûm Mezentius, agmináque armat.
Filius huic iuxtà Lausus, quo pulchrior alter
Non fuit, excepto Laurentis [e] corpore Turni.

Mezentius. Lausus.

Lausus equûm domitor, debellatorque ferarum,
Ducit Agillina nequicquam [f] ex vrbe secutos
Mille viros, dignus [g] patrijs, qui lætior esset.
Imperijs, & cui pater haud Mezentius esset.
Post hos insignem palma [h] per gramina currum,
Victoré sque ostentat equos, satus Hercule pulchro,

a Aperite nunc, ô Musæ Heliconem, vnum è duobus Parnassi montis verticibus, Phœbo sacrum, cùm alter vertex nomine Cithæron sit Baccho dedicatus.

b Emphasis qua indicatur secutis temporibus multos belli gloria præstantes in Italia floruisse.

c Bene contexturus hostium Æneæ catalogum orditur à Mezentio deorum contemptore: quia Latini contra fœdus & deorum religiones illud bellum susceperant.

d Qui ex Hetruria siue Tyrrhenia oriundus erat, sed inde propter crudelitatem fuerat eiectus.

e Ardeatinus quidem erat Turnus. Laurens tamen dicitur, ob consanguinitatem cum Amata & Latino.

f Frustrà: quia hi mille viri Lauso nihil profuerunt, nec eum à morte liberarunt. paulò post enim occisus est 10. Æneidos.

g Dignus erat Lausus qui haberet patrem regno florentem, non à suis subditis eiectum, vt à Tyrrhenis eiectus est Mezentius.

h Videtur innuere eum fuisse Olympionicem, victores enim ludis Olympicis palmam referebant, 3. Georg.

Pulcher Auentius: clypeóque insigna [a] *paternum,* **Auentinus.**
Centum angues, cinctámque gerit serpentibus hydram,
Collis Auentini sylua quem Rhea sacerdos
Furtiuum [b] *partu sub luminis edidit oras*
Mista Deo [c] *mulier: postquàm Laurentia* [d] *victor*
Geryone extincto, Tirynthius attigit arua:
Tyrrhenóque boues in flumine lauit Iberas,
Pila [e] *manu, sæuósque gerunt in bella dolones:* [f]
Et tereti pugnant mucrone, verùque Sabello.

Seu qui Olympiacæ miratus præmia palmæ. hos autem ludos, vt scribit Paterculus lib 1. *Atreus instituit, cùm ludos funebres patri suo Pelopi faceret quo quidem in ludicro omnis generis certaminum Herculis victor extitit.* E quibus vides cur ea gloria Herculis filio tribuatur. pulcher autem idem est atque fortis & generosus.

a In scuto depictam ferebat hydram centum anguibus circumplicatam quod insigne à patre suo acceperat, in memoriam victoriæ quam Hercules de hydra retulerat. De qua 6. Æneidos.

b Furtiuum, ex adulterio conceptum.

c Herculi qui postea relatus est in Deos.

d Postquam Hercules: qui educatus est in vrbe Tiryntho Thebis vicina, victor ex Hispania rediens, vbi Geryonem tricoporem occiderat, ad Latium peruenit. & boues Hispanicas in Tyberi lauit: Boues Geryonis Iberas vocat, quia Hispani Iberi & Celtiberi nominantur. Tiberim Tyrrhenum flumen apella, quia oritur è montibus Hetruriæ. Tyrrheni autem sunt Hetrusci à Rege Tyrrheno. de quo Velleius. *Lydus & Tyrrhenus fratres cùm regnarent in Lydia sterilitate frugũ compulsi. sortiti sunt vter cum parte multitudinis patria decederet. Sors Tyrrhenum contigit: peruectus in Italiam & loco, & incolis, & mari nobile ac perpetuum à se nomen dedit.*

Pila propriè hasta Romanorum vt Sarissæ Macedonũ, framea Thracum, Germanorum cateiæ, gesa Gallorum. ait pila numero multitudinis, quia duo quisque pila gestabat.

Seruius. *Dolo est flagellum intra cuius virgam latet pugio, aut secundum Varronem ingens contus cum ferro breuissimo. Dolones*

Ipse a pedes tegmen torquens immane leonis,
Terribili impexum seta, cum dentibus albis
Indutus capiti, sic regia tecta subibat
Horridus, Herculeóque humeros innexus amictu.
Catillus & Coras. *Tum gemini b fratres Tyburtia mœnia linquunt,*
Fratris Tyburti dictam cognomine gentem,
Catillúsque acérque Coras, Argiua iuuentus:
Et primam ante aciem densa inter tela feruntur.
Ceu duo nubigenæ, c cùm vertice montis ab alto
Descendunt Centauri, Homolen, Othrynque d niualem;
Linquentes cursu rapido: dat euntibus ingens
Sylua locum, & magno cedunt virgulta fragore.
Nec Prænestinæ e fundator defuit vrbis,
Cæculus *Vulcano genitum pecora inter agrestia Regem,*
Inuentumque focis omnis quem credidit ætas,
Cæculus. hunc legio latè comitatur agrestis:

utem à fallendo dicti sunt, quòd decipiant ferrò cùm speciem præferant ligni. & multi volunt per teretes mucrones dolones dici: per veru sabellum pila significari.

a Ipse Auentinus ad imitationem patris Herculis, pedibus incedens, & ingentem leonis pellem villos impexos habentem, capiti impositam ad humeros reuocans & retorquens, hoc habitu ingrediebatur Regiam Latini, horripilans, vt vestiri solebat Hercules, & pellem leoninam ad humeros reuocare.

b Catillas & Coras & Tiburtius fratres è Græcia profecti Tybur in Italia condiderunt, eíque maximi fratrum nomen indiderunt. Tiburtus mansit ad vrbis custodiam, Catillus & Coras ad bella venerunt.

c Insinuat equities fuisse, qui Centauris similes fuisse dicuntur. fuerunt autem Centauri monstra ex homine & equo conflata. quos nubigenas appellat, quia Centauros ab Ixione & nube, quam in speciem Iunonis Iupiter effinxerat, natos fuisse fabulantur.

d Montes Thessaliæ perpetuis niuibus coopertos.

e Cæculus puer in medijs flammis illæsus inuentus est, vnde

Quique altum [a] Præneste viri, quique arua Gabinæ [b]
Iunonis, gelidúmque Anienem, [c] & roscida [d] riuis
Hernica saxa colunt: quos diues [e] Anagnia pascit,
Quos Amasene [f] Pater. non illis omnibus arma,
Nec clypei, currúsve sonant. pars maxima glandes
Liuentis plumbi [g] spargit: pars spicula gestat
Bina manu: fuluósque lupi de pelle [h] galeros
Tegmen habet capiti: vestigia nuda [i] sinistri
Instituêre pedis: crudus tegit altera pero.
At Messapus [k] equûm domitor, Neptunia proles, Messapus.
Quem neque fas igni cuiquam, nec sternere ferro,

vulcani filius est habitus. Is vbi ad virilem ætatem peruenit fundauit vrbem Præneste.

a In montibus constitutum. Cato apud Seruium. *Quia is locus montibus præstet, Præneste oppido nomen dedit.*

b Seruius. *Gabij diu in agris morati tandē Gabios condiderūt, vnde peritè arua dixit non mœnia. Sanè Iuno illic religiosissimè colitur.*

c Anió fluuius non longè ab vrbe: quem pòst Agrippa induxit in vrbem.

d Aquarum scatebris humectata. Sabinorum lingua saxa hernæ vocantur.

e Vel propter soli vbertatem, vel quia M. Antonius monetam in ea vrbe percussit.

f Amasenus fluuius Anagnienses agros præterfluens.

g Multi eorum qui Cæculum sequuntur glandes & plumbeos globulos funda sparsim emittunt. Liuens plumbum vel à liuidò colore, vel quòd eius ictus liuorem afferat.

h Hinc à Græcis γαλεῆ, κυνεῆ, quòd capitis tegmina fierent ē pellibus felium, aut canum.

i Sinistrum pedem habent nudum: pes dexter perone tegitur. Pero calceamentum est rusticum è crudo corio factum.

k Messapus creditus filius Neptuni quòd per mare ad Italiam accesserit. dictus equorum domitor, propter Neptunum.

—— Cui prima frementum
Fudit equum magno tellus percussa tridenti.

cùm ille cum Minerua de Athenarum appellatione contenderet.

Iampridem resides populos, [a] desuetáque bello
Agmina in arma vocat subitò, ferrûmque retractat.
Hi Fescenninas acies, æquosque [b] Faliscos.
Hi Soractis habent arces, Flauiniáque arua.
Et Cimini [c] cum monte lacum, lucósque Capenos.
Ibant æquati [d] numero, Regémque [e] canebant:
Ceu quondám niuei liquida [f] inter nubila cygni,
Cum sese è pastu referunt, & longa [g] canoros.
Dant per colla modos: sonat amnis, [h] & Asia longè
Pulsa palus.
Nec quisquam æratas acies ex agmine tanto

a Populos qui iampridem à bellis quieuerat, ad arma reuocat: quorum populorum alij erant Fescennini ex vrbe Fescennio Sabinorum, alij Falisci, alij in montibus Soractis habitabant, alij in vrbe Flauina.

b Monet Pomponius Sabinus Æquos faliscos vnum esse vocabulum, aut etiam æquos dici quasi iustos, quia populus Romanus missis decemuiris, ab ipsis iura fetialia collegit, & supplementa duodecim tabularum.

c Lacus & mons Cymini post Sutrium est, inquit Sabinus: quibus vicini sunt Capeni, non longè ab Vrbe. vnde & porta Capena nomen accepit.

d Digesti in ordinem sicut decebat, vt vel terni vel quaterni, vel alio quouis numero incederent.

e Ennius scriptum reliquerat se à Messapo ducere originem: & Silius lib. 14.

Ennius antiqua Messapi ab origine Regis

Hinc Virgilius propter Ennium poëtam dicit milites Messapi canere, eósque comparat Cycnis.

f Inter auras puras, & sudas.

g Canore modulantur vocibus emissis per longa colla, addit hoc epitheton quia colli magnitudo iuuat ad vocis inflexiones.

h Cycnorum cantibus resonat Cayster fluuius Mysie, cui palus Asia nomine coniungitur. 1. Georg.

—— atque Asia circum
Dulcibus in stagnis rimantur prata Caystri.

a Nec

Misceri putet, aëriam sed gurgite ab alto
Vrgeri volucrûm[a] *raucarum ad littora nubem.*
Ecce Sabinorum prisco[b] *de sanguine magnum*
Agmen agens Clausus, magnique[c] *ipse agminis instar:* Clausus.
Claudia nunc à quo diffunditur & tribus, & gens
Per Latium: postquàm in partem data Roma[d] *Sabinis.*
Vnà[e] *ingens Amiterna cohors, priscique*[f] *Quirites,*
Ereti[g] *manus omnis, oliuiferæque Mutuscæ:*[h]

a Nec quisquam putaret milites armatos confertim mixtos incedere, sed crederet esse Cycnorum canentium turbam, præ multitudine auras nubis instar obtegentem, quæ à mari ad terram vrgeatur vel à vento vel ab aquila persequente.
b Sabini passim veteres, prisci, antiqui, seueri, tetrici nominantur, a morum seueritate.
c Tam fortis & generosus, vt tanti æstimari debeat, vel solus, quanti æstimaretur ingens militum agmen. de tribu & gente Claudia, quæ à Sabinis Romam transmigrauit historici passim. Diffundit dicitur per Latium, quòd ea gens esset valdè numerosa, & latè pateret.
d Romani iussu Romuli Sabinas rapuerunt: Sabini filias repetierunt, & eam ob rem Romanis bellum intulerunt: pax tandem inter eos ita conuenit, vt Sabini cum Romanis Romæ communiter habitarent, eandémque potestatem Tatius Rex Sabinorum, quam Romulus Romæ obtineret.
e Vna cum Clauso numerosa cohors ex vrbe Amiterno Sabinorum.
f Quirites dicti qui Curibus vrbe Sabinorum habitabant. Priscos vocat vel ob priscam morum seueritatem: vel quia postea Romani dicti sunt Quirites, qui istorum comparatione noui dici possunt.
g Eretum, inquit Sabinus. Vicus est supra ripas Tyberis via Salaria, vbi iungitur etiam via Nomentana; non longè ab vrbe. *Manus* autem hoc loco copias militum significat.
h Mutuscæ tanquam Sabinorum arx, à dextra agri Rheatini, quæ auctore Plinio, Trebula vel etiam Suffena nominatur.

Qui Nomentum vrbem,[a] qui Rosea rura [b] Velini,
Qui Tetricæ [c] horrenteis rupes, montémque Seueru: [d]
Casperiamq; colunt, Forulósq; & flumen Himellæ:
Qui Tyberim, Fabarimque bibunt: quos frigida misit
Nursia,[e] & Hortinæ classes,[f] populique Latini:
Quósque secans infaustum interluit Allia [g] nomen.
Quàm multi Libyco voluuntur marmore [h] fluctus,
Sæuus vbi Orion hybernis conditur vndis:
Vel cum sole nouo densæ torrentur aristæ,
Aut Hermi [i] campo, aut Libyæ [k] flauentibus aruis:
Scuta sonant pulsúque pedum tremit excita tellus.

a Locum vbi postea condita est vrbs Nomentum à Regibus Albanis, vt dicitur 6. Æneidos.
b Rura fertilissima quæ Rosea vel Rosulana dicuntur, iuxta lacus Velinos.
c Tetricus mons in Sabinis asperrimus.
d Nomen proprium montis in Sabinis: Sicut Casperia & Foruli sunt ciuitates, in eodem tractu, Himella, Tyberis, & Fabaris nomina fluuiorum.
e Nursia alio nomine Piceni vocatur.
f Hortini equites: nam Turmæ equitum classes nominantur.
g Qui ex vtraque fluminis Aliæ parte habitant: cuius nomen infaustum est & inauspicatum, quia ad eius fluuij ripam Romanus exercitus à Gallis Brenno duce, quinto decimo calendas Augusti fusus est, deinde ab ijs vrbs incensa, Capitolium obsessum.
h Tam multi sunt milites, quàm multi fluctus voluuntur in mari Africano, Orione occidente, qui suo occasu fluctus & tempestates excitat.
i In Lydia, quam Hermus & Pactolus auri ramenta voluentes præterfluunt.
k Legit Seruius *Lyciæ*: est autem Lycia regio minoris Asiæ fertilis frugum: Libya etiam fertilis vnde Horatius.
Quicquid de Libycis verritur areis.
Flauentia vocat arua propter copiam segetum, quæ flauescunt, cum ad maturitatem peruenerint.

Hinc Agamemnonius [a] Troiani nominis hostis
Curru iungit Halesus equos: Turno que feroces
Mille rapit populos, vertunt felicia Baccho Halesus
Massica [b] qui rastris, & quos de collibus altis
Aurunci [c] misêre patres, Sidicináque iuxtà
Æquora: [d] quique Cales linquunt: amnísque vadosi
Accola Vulturni, [e] paritérque Saticulus [f] asper,
Oscorúmque [g] manus. teretes sunt aclides [h] illis
Tela: sed hæc lento mos est aptare flagello
Lævas cetra [i] tegit: falcati comminus enses.
Nec tu carminibus nostris indictus abibis
Oebale, [k] quem generasse Telon Sebethide Nympha

a Galesus, auctore Pomponio Sabino, Agamemnonis auriga, vel, vt alij volunt, filius, fugit in Italiam, postquam Agamemnon a Clytemnestra & Ægisto necatus est: is propter Agamemnonem Troiano nomini & genti erat hostis: & copiosum exercitum ad auxilium Turni raptim abducebat.
b Iam enumerat loca Campaniæ. Massicus est mons Campaniæ vitibus abundans.
c Ausones qui vel in Brutijs vel etiam in Campânia sedem habuerunt. Sidicinum & Cales oppida eiusdem Campaniæ.
d Planities.
e Vulturnus fluuius secans mediam Campaniam.
f Populus vicatim habitans circa Linternum. Asper vel ob morum asperitatem, vel quòd in asperis montibus habitaret.
g Osci siue Hosci populi antiquissimi Campaniæ qui etiam linguam séparatam habuerunt. Alij volunt fuisse veteres Capuanos, & Opicos siue Ophicos dictos à serpentibus.
h Aclidas fuisse putat Seruius clauas cubito & semis longas, eminentibus hinc inde acuminibus: quæ ita in hostem iaciuntur religatæ loro vel lino, vt peractis vulneribus retrahantur.
i Cetra, scutum hispanicum è loris confectum, sinistras tegit: comminus autem pugnant ensibus falcatis, id est instar falcis recuruis. Id gladij genus harpe vocatur.
k Seruius. *Oebalus filius est Telonis & Nymphæ Sebethidis.* Sebethis à Sebetho fonte iuxta Neapolin sed Telon diu re-

Fertur, Teleboûm[a] *Capreas cùm regna teneret*
Oebalus. *Iam senior: patriis sed non & filius aruis*
Contentus, latè iam tum ditione premebat.
Sarrasteis[b] *populos, & quæ rigat æquora*[c] *Sarnus,*
Quique Rufas, Batulúmque[d] *tenent, atque arua Celennæ,*[e]
Et quos[f] *maliferæ despectant mœnia Abellæ,*
Teutonico[g] *ritu soliti torquere cateias.*[h]
Tegmina queis capitum raptus de subere[i] *cortex:*
Æratæque micant peltæ:[k] *micat æreus ensis.*
Et te montosæ misere in prælia Nursæ[l]

gnauit apud Capreas insulam contra Neapolin sitam. Filius verò eius patrijs non contentus imperijs, transijt ad Campaniam, & multis populis subiugatis suum dilatauit imperium.

a Teleboi in hanc insulam è Græcia appulerunt, teste Cornelio Tacito.

b Populi Campaniæ à Sarno fluuio.

c Planities. Porro vel ipsa ratio latinitatis exigit, vt versuum ordinem sic inuertamus, *Rigat æquora Sarnus.*
Et quos maliferæ. &c.
Quique Rufas. &c.
Teutonico ritu. &c.

d Castella Campaniæ condita à Samnitibus.

e Locus Campaniæ sacer Iunoni.

f Et populi habitantes ad radicem montis, in quo sita est Abella pomifera. quæ tam excelsa est vt eius muri planitiem subiectam despectare videantur. dicitur malifera propter multitudinem nucum quæ à loco auellanæ nuncupantur.

g Germanico.

h Tela Germanorum, aut etiam Gallorum tota fere clauis ferreis illigata.

i Suber *du liege. Bene raptus, idest raptim sublatus*, interprete Seruio, *quia recens suberis cortex in quamuis formam tota flectitur facilitate.*

k Clypei breues lunati.

l Vrbs in montibus constituta.

Vfens, insignem fama, & felicibus armis:
Horrida præcipuè cui gens, aßuetáque multo
Venatu nemorum, duris Æquicola glebis
Armati terram exercent: semperque recentes
Conuectare iuuat prædas: & viuere rapto.
Quin & Marrubiâ [a] venit de gente sacerdos
Fronde [b] super galeam, & felici comptus oliua
Archippi Regis missu fortißimus Vmbro:
Vipereo generi, [c] & grauiter spirantibus hydris [d]
Spargere qui somnos cantúque manúque solebat,
Mulcebatque iras, & morsus arte leuabat. [e]
Sed non Dardaniæ medicari cuspidis ictum [f]
Eualuit: neque eum iuuere in vulnera cantus
Somniferi, & Marsis quæsitæ in montibus herbæ
Tenemus [g] Angitiæ, vitreâ te Faucinus vnda,
Te liquidi fleuêre lacus.
Ibat & Hippolyti [h] proles pulcherrimâ bello

a Marrubij populi Marsorum iuxta Fucinum lacum habitantes.
b Vmbro coronatus erat frondibus oliuæ felicis & pacificæ, ad indicium sacerdotij.
c Serpentibus terrestribus.
d Serpentibus aquatilibus.
e Leuiores faciebat, & dolorem leniebat.
f Non potuit suis carminibus sanare plagam, quam accepit à Troianis.
g Vmbronis mortem luxit nemus Angitiæ consecratum, id est Medeæ, quàm Marrubij Angitiam vocarunt ab angendis serpentibus: quòd hanc artem Medea Marrubios docuisset, cùm ex Cholcide appulsa est in Italiam.
h Hippolytus iuuenis castissimus apud patrem Thesëum accusatus est, quasi Phædræ Nouercæ stuprum inferre voluisset. Thesëus Neptunum patrem rogauit, vt Hippolytum occideret. Ei Neptunus monstrum marinum obuiam misit,

Virbius.

Virbius, insignem quem mater Aricia [a] misit
Eductum Ægeriæ [b] lucis, Hymettia [c] circum
Littora, pinguis vbi, & placabilis ara Dianæ:
Namque [d] ferunt fama Hippolytum, postquam arte nouercæ:
Occiderit, patriásque explerit sanguine pœnas
Turbatis distractus equis: ad syderarursus
Ætheria, & superas cœli venisse sub auras,
Pæonijs [e] reuocatum herbis, & amore Dianæ:

quo spectaculo perterriti equi currum sic euerterunt, vt Hippolytum exturbarent, & saxis illisum discerperent. Sed Æsculapius Appollinis filius, Dianæ precibus, eum vitæ restituit. Iupiter iratus Æsculapium fulmine percussit. Diana Hippolytum in lucis Aricinis abscondit, & Virbium quasi bis virum nuncupauit. Cuius filius auxiliatus est Turno. Pulchetrima verò idem est, atque bello fortissima, vt

—— Satis Hercule pulchro
Pulcher Auentinus.

a Vrbs in Appia via distans ab vrbe vnius diei interuallo, quam Virbij matrem fuisse fabulatur.

b Nympha quæ fingitur in lucis Aricinis habitare, â qua leges suas accepisse videri voluit Numa Pompilius. *eductum* autem idem est atque educatum.

c Himettus lacus, iuxta quem ara Dianæ, semper pinguis adipe victimarum, & placabilis quia faciliùs placatur, quam apud Tauros vbi non placatur Diana nisi humanis victimis immolatis.

d Aiunt Hippolytum post quam falsis Phædræ nouercæ accusationibus occisus est, & patris Thesei filium ad pœnas deposcentis iram sanguine suo satiauit, distractus & discerptus ab equis, qui adspectu monstri marini turbati fuerant, aiunt inquam Hippolytum herbis medicinalibus ab inferis excitatum fuisse, cura & sollicitudine Dianæ, quæ Æsculapium exorauit, vt eum â mortuis excitaret sed Iupiter indignatus eum vitæ restitutum fuisse, Æsculapium Apollinis filium talis medicinæ repertorem fulmine interemit.

e Medicinalibus, â Pæone siue Pæane deorum medico.

Tum pater omnipotens aliquem indignatus ab vmbris
Mortalem infernis ad lumina surgere vitæ,
Ipse repertorem medicinæ talis & artis
Fulmine Phœbigenam Stygias detrusit ad vndas.
At Triuia [a] *Hippolytum secretis alma recondit*
Sedibus, & Nymphæ Ægeriæ nemorique relegat:
Solus vbi in syluis Italis, ignobilis [b] *æuum*
Exigeret, versóque [c] *vbi nomine Virbius esset.*
Vnde etiam Triuiæ templo, lucisque sacratis,
Cornipedes [d] *arceantur equi, qui littore currum,*
Et iuuenem monstris pauidi effudêre marinis.
Filius [e] *ardentes haud secius æquore campi*
Exercebat equos, currúque in bella ruebat.
Ipse inter primos præstanti corpore Turnus
Vertitur [f] *arma tenens, & toto vertice supra est:* Turnus.

a Diana, quæ in triuiis & viarum exitibus adoratur, Hippolytum ad Ægeriam mittit ab hominum consortio separatum.
b A nemine cognitus.
c Pro Hippolyto Virbius diceretur, quia vir bis fuerat, semel ante mortem, iterum cùm est ab inferis excitatus.
d Equi dicuntur *cornipedes* quia corneas vngulas habent. Eam ob rem equi ad Dianæ templum accedere prohibentur, quia in littore maris Ægei currum Hippolyti, & ipsum adeo Hippolytum effuderunt, illius monstri marini adspectu perterriti, quod Neptunus à Theseo inuocatus, illis equis obiecerat.
e Nihilo secius Virbius Hippolyti filius equos in planitie agitabat, perinde atq; si equi nulla patri cladem intulissent.
f Huc & illuc obuersus in omnem partem milites circumspicit, & omnes capite supereminet, habens galeam tribus cristis ornatam, cui galeæ imposita est effigies chimæræ expirantis ignem, similem illi qui ex Aetnæ cauernis erumpit. Chimæra propriè capram significat, sed hic ponitur pro monstro fabuloso ignem eructante, habente caput leonis,

Cui triplici crinita iuba galea alta Chimæram
Sustinet, Ætneos afflantem faucibus igneis.
Tam magis [a] *illa fremens, & tristibus effera flammis*
Quam magis effuso crudescunt sanguine pugnæ.
At læuem clypeum sublatis cornibus [b] *Io*
Auro insignibat, [c] *iam setis obsita, iam bos,*
Argumentum ingens, [d] *& custos virginis Argus,*
Cælatáque [e] *amnem fundens pater* [f] *Inachus vrna.*
Insequitur nimbus [g] *peditum: clypeatáque* [h] *totis*
Agmina densantur [i] *campis, Argiuaque* [k] *pubes,*

ventrem capræ, caudam draconis. Lucretius.
Prima leo, postrema draco, media ipsa chimæra
post Homer. πρόσθε λέων, ὄπιθεν δὲ δράκων, μέσση δὲ χίμαιρα.

a Tanto magis, quanto magis.

b Seruius. *Hæc Inachi filia Argiuorum fluminis fuit. Hanc amauit Iupiter, & dum cum ea esset, Iuno superuenit, timens ille ne deprehenderetur, Ionem mutauit in vaccam, & eam poscenti dedit Iunoni ne pellicem confiteretur: cui Iuno Argum oculatum omnibus membris custodem apposuit:* ne in formam priorem reuocaretur. *Quem cum Iupiter per Mercurium interemisset Iuno eum in pauonem mutauit: Ioni verò oestrum immisit, quo diu exagitata in Ægyptum venit, & Iouis voluntate in Isin mutata colique capta est.* *c* Suâ picturâ insignem faciebat.

d Argumentum siue indicium generis & prosapiæ. suprà
Et Turno si prima domus repetatur, origo
Inachus, Acrisiúsque patres, mediæque Mycenæ.

e Fluuij pinguntur & sculpuntur cum vrnis amnem fundentibus.

f *Non tantùm ipsius Ionis, sed auctor originis ipsius Turni.*

g Tam densi pedites Turnum sequuntur, quàm densæ sunt guttæ in nimbis. nimbus autem est imber maioribus guttis defluens.

h Clypei propriè equitum fuerunt, cùm pedites scutis magis vterentur. vnde & Ennius turmas equitum classes clypeatas appellat.

i præ multitudine conferti & densi incedunt.

k Ab Argiuis oriundi. Argiui enim antiquitus in Italiam venerunt, ibique habitarunt.

Aurunc æque manus, [a] *Rutuli, veterésque* [b] *Sicani,*
Et Sacranæ [c] *acies, & picti scuta Labici:* [d]
Qui saltus [e] *Tyberine tuos, sacrúmque Numici*
Littus [f] *arant, Rutulósque exercent vomere colles,*
Circæumq; [g] *iugum, queis Iuppiter Anxurus* [h] *aruis*
Præsidet, vt viridi [i] *gaudens Feronia luco.*
Qua Saturæ [k] *iacet atra palus, gelidúsque per imas*
Quærit iter valles, atque in mare conditur Vfens. [l]

a Copiæ Auruncorum siue Ausonum.
b Seruius. *Bene veteres. Nam vbi nunc Roma est, ibi fuerant Sicani quos postea pepulerunt Aborigenes.*
c Sacrani iuxta Vrbem olim habitâtes dicti Sacrani vel quòd à quodam Corybante descenderent. Nam sacrati sunt matri Deorum Corybantes. vel quòd ex insula Hiera siue Sacra in Italiam accesserint. vel Ardeatinos ipsos intelligit, qui aliquando grassante pestilentia, ver sacrũ vouerunt, idest fœtus omniũ animantium qui eo vere nascerẽtur, dijs consecrarunt.
d Lauicani habentes scuta picta, multis antè prælijs spectati & res gestas habentes in scuto depictas, cùm tirones scutum album haberent. —— *parmáque inglorius alba.*
e Nemora & syluas aquis Tiberinis irrigatas.
f Qui ripam Numicij fluminis colunt.
g A Circe nominatum.
h Seruius. *Circa hunc tractum Campaniæ colebatur puer Iupiter qui Anxurus dicebatur, quasi ἄνευ ξυρᾶς id est sine nouacula quia barbam nunquam rasisset. Et Iuno virgo quæ Feronia dicebatur, est etiam fons in Campania.*
i *Non vacat quod addidit VIRIDI. Nam cum aliquando huius fontis lucus fortuito arsisset incendio, & vellent incolæ exinde transferre simulacra, subitò reuiruit.*
k Qua Pomptinæ paludes in longum extenduntur. In his paludibus olim fuisse 24. vrbes Mutianus tradit, inter quas Satura numeratur. Atram vocat Pomptinam paludem propter cœnum & nebulas quæ ex ea exhalantur.
l Fluuiolus angustus per Pomptinas siue Pontinas paludes labens, Silius lib. 8: *Et quos pestifera Pontini vligine campi.*
Qua Saturæ nebulosa palus restagnat & atro
Linentes cœno, persqualida turbidus arua
Cogit aquas Vfens atque inficit æquora limo.

Hos super [a] *aduenit Volsca de gente Camilla,*
Camilla *Agmen agens equitum, & florentes* [b] *ære cateruas,*
Bellatrix: non illa colo, calathisve [c] *Mineruæ*
Fœmineas assueta manus, sed prælia virgo
Dura pati, cursúque pedum præuertere ventos:
Illa [d] *vel intactæ segetis per summa volaret* [e]
Gramina, nec teneras cursu læsisset aristas:
Vel mare per medium, fluctu suspensa tumenti,
Ferret iter: celeres nec tingeret æquore plantas.
Illam omnis tectis agrisque effusa iuuentus,
Turbáque miratur matrum, [f] *& prospectat euntem*
Attonitis inhians [g] *animis: vt regius* [h] *ostro*
Velet honos leueis [i] *humeros: vt fibula* [k] *crinem*
Auro internectat: Lyciam [l] *vt gerat ipsa pharetram,*
Et pastoralem [m] *præfixa cuspide myrtum.*

a Præter suprà nominatos aduenit Camilla ex Priuerno vrbe Volscorum. *b* Fulgentes armis æreis.
c Minerua lanificij dea: per calathos igitur Mineruæ intelligit quasillos quibus fusa, verticula, acu, digitalia & cætera lanificij instrumenta seruantur. Camilla manus suas non assuefecit colo & lanificio, sed armis.
d Nonnulli quatuor hos versus tanquam frigidos & nimiùm hyperbolicos sustulerunt.
e Tam celeriter curreret, vt volare potiùs, quàm currere videretur. *f* Matrum familias, matronarum.
g Ora patefaciens præ tupore,
h Purpura, vnde & reges purpurei.
i Pulchros, vt suprà —— *Per læuia pectora lapsus.*
k *Vne aggraffe d'or.*
l Arcus, sagittæ, pharetræ Lyciæ passim laudatur. 8. Æneidos.
— *Insignem pharetram, Lyciásque sagittas.*
lib 11. *Spicula torquebat Lycio Gortinia cornu*
Sunt qui hic interpretentur pharetram Apollineam, vel qualem habet pharetram Apollo qui in Lycia reddebat oraculū.
m Hastam è myrto confectam, quali pastores vtuntur.

FINIS.

PVBLII VIRG. MARONIS ÆNEIDOS.

LIBER VIII.

MODESTINI IVRISCONSVLTI In Octauum Æneidos librum.

ARGVMENTVM.

Dat belli signum Laurenti Turnus ab arce.
Mittitur & magni Venulus Diomedis ad vrbem
Qui petat auxilium, & doceat quæ caussa petendi.
Æneas diuûm monitis adit Arcada regem
Euandrum, Arcadiâ profugum noua regna petentem.
Accipit auxilium: huic natum, & socia agmina iungit
Euander Pallas fatis comes ibat iniquis.
Iámque habilis bello, & maternis lætus in armis,
Fatáque, fortunásque ducum casúsque suorum
Sortitus clypeo, diuina intentus in arte est.

VT belli signum [a] *Laurenti Turnus ab arce*
Extulit, & rauco strepuerunt cornua cantu:
Vtque acreis concussit equos, vtque impulit *tumultus in Latio.*
[b] *arma:*

a Statim atque Turnus ab arce Laurenti extulit vexillum: alludit ad morem Romanorum, vt notat Seruius. Nam in tumultu qui ducturus erat exercitum, ibat ad Capitolium, & exinde proferens duo vexilla, vnum roseum, quod pedites euocabat, & vnum cœruleum, quod erat equitum (nam cœruleus color maris est, à cuius Deo equum constat esse inuentum) dicebat, *Qui Rempub. saluam esse vult, me sequatur:* & qui conuenissent simul iurabant, & dicebatur ista militia coniuratio. *b* Et hic ad morem allusit. Nam, vt ait

Extemplò turbati animi, simul omne tumultu [a]
Coniurat trepido Latium, sæuitque iuuentus
Effera, ductores primi Messapus, [b] *& Vfens,* [c]
Contemptórque Deum Mezentius, [d] *vndique cogunt*
Auxilia, [e] *& latos vastant cultoribus agros.*
Mittitur & magni Venulus [f] *Diomedis ad vrbem*
Qui petat auxilium: & Latio consistere Teucros
Aduectum Æneam classi, [g] *victosque* [h] *Penates*
Inferre, & fatis regem se dicere posci,
Edoceat: multásque viro se adiungere [i] *gentes*
Dardanio, [k] *& latè Latio increbrescere nomen.*
Quid struat his cœptis, [l] *quem si fortuna sequatur,*

Legatio ad Diomedem.

idem Seruius, is qui belli susceperat curam sacrarium Martis ingressus primò ancilia commouebat, pòst hastam simulacri ipsius dicens. *Mars vigila*

a Tumultus est repentinum bellum, quasi timor multus.
b Filius Neptuni. *c* Rex Æquicolarum.
d Rex Hetruscorum propter crudelitatem eiectus è regno.
e aliud genus militiæ dicebatur *euocatio* cùm per agros vicinásque ciuitates conquisitores mittebantur, qui milites exquirerent & conuocarent: *cogunt auxilia.* est auxiliares conuocant & congregant, & agros quantumuis latos & frequentes vacuant cultoribus, vt vix vllus remaneat qui vacet agriculturæ, omnibus ad arma conuolantibus.
f Præterea Venulus Tiburs, & ex Argis profectus, mittitur legatus ad Diomedem, qui post excidium Troianum, impudicitiæ vxoris infensus, noluerat in Ætoliam reuerti, sed in Italiam appulsus, vrbem Arpos siue Argiripam in Gargano monte construxerat.
g Pro *Classe.*
h Deos Penates Troianæ ciuitatis, quæ fuerat è Græcis victa & euersa.
i Nondum quidem Arcades & Hetrusci se Æneæ coniunxerant: Sed Venulus rem exaggerat ad terrendum Diomedem.
k Qui ratione originis à Dardano Italo ductæ multos auxiliatores inueniet.
l Dicebat Venulus Diomedem qui & per se prudens esset, &

Euentum pugnæ cupiat manifestius ipsi,
Quàm Turno regi, aut regi apparere Latino.
Talia per Latium,[a] *quæ Laomedontius*[b] *heros* Æneæ sollicitudo.
Cuncta videns, magno curarum fluctuat æstu,
Atque animum nunc huc celerem, nunc diuidit illuc,
In partésque rapit varias, pérque omnia versat:
Sicut aqua[c] *tremulum labris vbi lumen ahenis*
Sole repercussum, aut radiantis imagine Lunæ,
Omnia, peruolitat latè loca: iámque sub auras
Erigitur, summique ferit laquearia[d] *tecti.*
Nox erat, & terras animalia fessa per omneis
Alituum,[e] *pecudúmque genus sopor altus habebat:*
Cum pater in ripa[f] *gelidique sub ætheris axe*

Trianorum mores experientiâ compertos haberet, manifestiùs cognoscere, quàm Turnus aut Latinus cognoscat, quid Æneas his incœptis machinetur, & quem velit idem Æneas finem esse victoriæ, si ipsum secunda fortuna comitetur. Manifestum enim esse poterat Diomedi, Æneam, si secundis fortunæ flatibus vteretur, non quieturum priùs, quàm Italiam subiecerit suæ ditioni, & Græcos, ipsum præsertim Diomedem expulerit Italia.

a Hæc in Italia gerebantur: quæ cùm Æneas aduerteret vario cogitationum æstu fluctuabat, & nunc cogitabat, de exercitu qui conscribebatur in Latio, nunc de auxilio quod petebatur à Diomede.

b Æneas Troianus, à Laomedonte patre Priami, Rege Troianorum.

c Quemadmodum in ærea pelui, lumen ex aqua remissum, quod propter ipsius aquæ mobilitatem tremulum apparet, ex reflexione radiorum solis aut lunæ, ita vibratur vt omnia loca circumquaque peruolitet, & ad summum cubiculi vel aulæ lacunar perueniat, ita animus Æneæ ancipiti cogitatione distractus in varias partes conuertitur.

d *De lambris.*

e Alitum, auium.

f In ripa Tiberini, & subdio.

Æneas tristi [a] turbatus pectora bello
Procubuit, serámque [b] dedit per membra quietem;
Huic Deus ipse loci fluuio Tyberinus amœno, (Videt in somnis Tiberinum.)
Populeas inter senior se attollere frondes
Visus: eum tenuis glauco [c] velabat amictu
Carbasus, & crines vmbrosa tegebat arundo.
Tum sic affari, & curas his demere dictis:
O sate gente [d] Deum, Troianum [e] ex hostibus vrbem
Qui reuehis nobis, æternáque Pergama seruas, (Tiberini oratio)
Expectate solo Laurenti, aruisque Latinis,
Hîc tibi certa domus, certi (ne absiste) [f] Penates,
Neu belli terrêre minis. tumor [g] omnis, & iræ,
Concessere Deûm.
Iámque tibi, [h] (ne vana putes hæc fingere somnum.)
Littoreis ingens inuenta sub ilicibus sus,

a Cuius belli cogitatio tristitiam afferebat.
b Cùm præ sollicitudine ad multam noctem vigilasset.
c Indutus erat Tiberinus carbaso tenui glauci coloris. glaucus siue cæsius color est medius inter viridem & cœruleum.
d O Ænea, qui matrem habes Venerem, patrem Anchisen ab ipso Ioue oriundum.
e Quo duce Troiani veniunt in Italiam, à qua Dardanus, eorum progenitor, olim exiuerat: & qui seruas Pergama æterna. Quamdiu enim eris in viuis, arx Troiana putanda non est cecidisse: tuique posteri sic illustrabunt gloriam Troianorum, vt in ijs Troia quodammodo reuiuiscat.
f Ne desiste ab incœpto propter pericula quæ videntur imminere: nec impendentis belli periculis terrearis.
g Omnis ira quæ deos inflabat & tumescere faciebat, detumuit & resedit, cessitque felicitati tuæ quidquid videbatur esse contrarium.
h Ne putes falsum esse hoc insomnium, id prædicam tibi quod euentus ipse mox comprobabit. Cùm primùm surrexeris, inuenies in ripa fluminis sub ilicibus ingentem suem,

Triginta capitum a fœtus enixa, iacebit
Alba sola recubans, albi circum vbera nati.
Hic locus vrbis erit, requies ea certa laborum
Ex quo b ter denis vrbem redeuntibus annis:
Ascanius clari condet cognominis Albam.
Haud incerta cano: nunc qua ratione, quod instat,
Expedias victor, paucis (aduerte) docebo.
Arcades his oris, genus à Pallante c profectum,
Qui regem Euandrum comites, qui signa secuti,
Delegere locum, & posuêre in montibus d vrbem,
Pallantis proaui de nomine Pallanteum.
Hi bellum assiduè ducunt e cum gente Latina:
Hos castris adhibe socios, & fœdera iunge,
Ipse ego f te ripis, & recto flumine ducam,
Aduersum g remis superes subuectus vt amnem.
Surge age nate dea, primisque h cadentibus astris
Iunoni fer ritè preces: irámque, minásque
Supplicibus supera votis mihi victor i honorem
Persolues, ego sum, pleno quem flumine cernis

albam, quæ paulo antè triginta porcellos albos enixa est siue peperit, recubantem

a Hyppallage pro tringinta fœtuum, siue porcellum capita.
b Ex hac caussa propter albam suem inuentam Ascanius Albam Longam ædificabit post annos triginta.
c Rege Arcadiæ.
d In illo ipso colle qui Palatinus dicebatur, & posteà mœnibus Romanis inclusus est.
e In longum trahunt.
f Ego fluuius Tiberinus ducam te secundum fluminis alueū vt à via non aberres.
g Vt aduerso flumine contra fluxum amnis faciliùs possis nauigare.
h Die oriente.
i Cùm cogitata ad felicem exitum perduxeris.

Stringentem [a] *ripas, & pinguia culta secantem,*
Cæruleus Tybris, cælo gratissimus amnis:
Hîc mihi magna [b] *domus; celsis caput* [c] *vrbibus exit.*
Dixit: deinde lacu [d] *fluuius se condidit alto,*
Ima petens, nox Æneam, somnúsque reliquit.
Surgit, & ætherij spectans orientia solis,
Lumina, ritè [e] *cauis vndam de flumine palmis*
Sustulit; ac taleis effudit ad æthera voces:
Æneæ precatio. *Nymphæ Laurentes, Nymphæ, genus* [f] *amnibus vnde*
Túque ô Tybri, tuo genitor cum flumine [g] *sancto (est,*
Accipite Æneam; & tandem arcete periclis:

a Seruius. *Radentem, imminuentem. Nam hoc est Tiberini fluuij proprium. adeo vt ab antiquis Rumon dictus sit, quasi ripas ruminas & exedens. In sacris etiam Serra dicebatur. Vnde ait nunc, & pinguia culta secantem* quasi terras pingues & bene cultas ita præter labentem, vt eas secare, & veluti serra diuidere videatur. *In aliqua etiam Vrbis parte Terentum dicitur, eo quòd ripas terat. Alij stringentem iuxta veterem morem dictum intelligunt. Stringere enim significare dicunt tactu modico præterire, vt ipse ait in* 10.
Magno strinxit de corpore Turni.

b In hoc alueo habito.

c Caput meum siue origo exit & manat ex Hetruria, quæ multas habet vrbes illustres: tunc enim temporis in Hetruria siue Tuscia florebant Reges Lucomones qui magnam Italiæ partem obtinebant.

d Abusio vocis, lacum pro fluuij fundo vsurpat.

e Precaturi deos aquam è fluuijs hauriebant vt initio lib. 9.
— Ad vndam
Processit, summóque hausit de gurgite Lymphas
Multa Deos orans. —

f Vel est hypallage, pro, Quæ genus habetis à fluuijs, nymphas enim fluuiorum filias esse fabulantur. quanquam etiam dicere possumus nymphas; idest aquas matres esse fluuiorum. Nam ab aquis è fonte scaturientibus fluuij generantur. quò fortasse poëta respexerit.

g Alludit ad morem sacrorum. Sic enim vocabatur in precibus, Adesto Tiberine cum tuis vndis.

Quo te cunque lacus,[a] *miserantem incommoda nostra*
Fonte tenent, quocunque solo pulcherrimus exis:
Semper honore meo, semper celebrabere donis.
Corniger[b] *Hesperidum*[c] *fluuius regnator aquarum,*
Adsis ô tandem, & propiùs tua numina[d] *firmes.*
Sic memorat, geminásque legit de classe[e] *biremes,*
Remigióque[f] *aptat? socios simul instruit armis.*
Ecce autem subitum, atque oculis mirabile monstrum:
Candida per syluam cum fœtu concolor[g] *albo*
Procubuit, viridique in littore conspicitur sus:
Quam pius Æneas, tibi enim,[h] *tibi maxima Iuno*

Prodigium suis albæ.

a Seruius. *Lacus est quoddam latentis adhuc aquæ receptaculum: & dictus lacus quasi lacuna: ex qua erumpens aqua efficit fontem: qui cùm fluere cœpit, alueum facit.*

b Fluuij pinguntur cornuti & tauriformes. Horatius.
Sic tauriformis voluitur Aufidus.
vel quòd vndarum currentium fragor taurorum mugitus imitetur: vel quòd plerique amnes, cùm ad ostium peruenerint, antequam in mare se exonerent, in duos vel plures alueos, quasi in totidem cornua diuidantur.

c Italicarum. 4. Georgicon tamen *fluuiorum Rex Eridanus* dicitur. Sed Eridanus siue Padus non Italiam propriè, sed Galliam, quam Cisalpiniam illi vocabant, rigat, vnde & Gallia Cispadana, Gallia Transpadana. vel Eridanus dicitur Rex fluuiorum ratione magnitudinis, Tybris ratione dignitatis, quippe qui Romam terrarum principem alluebat. Itaque Æneas quasi præuidens quod futurum erat, Tyberim Regem appellauit.

d Tua oracula & promissa. Exhibe factis, quod promisisti, nimirum vt suem albam, cum triginta procellis inuenirem.

e Ex omni nauium numero duas eligit biremes, ideſt naues quæ duplici remorum ordine subiguntur.

f Naues instruit remigibus, & socios armis instruit siue nauticis instrumentis siue bellicis.

g Eiusdem coloris cum suis porcellis.
Alba solo recubans, albi circum vbera nati.

h Vacat, enim, inquit Seruius, & tantùm ad ornatum perti-

Mactat, sacra ferens, [a] *& cum grege sistit* [b] *ad aram.*
Tybris eâ fluuium, quàm longa [c] *est, nocte tumentem*
Leniit, & tacitâ refluens [d] *ita substitit vndâ,*
Tibris fluuium lenit. *Mitis vt in morem stagni, placidæque paludis,*
Sterneret æquor [e] *aquis, remo vt luctamen abesset.*
Ergo iter inceptum celerant rumore [f] *secundo:*
Labitur vncta [g] *vadis abies: mirantur* [h] *& vndæ,*
Miratur nemus insuetum fulgentia longè
Scuta virûm fluuio, pictásque [i] *innare carinas.*
Olli [k] *remigio noctémque, diémque fatigant,*

net. sed fortasse præstat illa verba *tibi enim sibi maxima Iuno mactat sacra ferens.* parentheli includere & sic interpretari. Quam suem plus Æneas etiam cum grege porcellorum statuit ante aram. Illam enim suem mactat Iunoni. vbi si per *&*, *etiam* interpreteris omnia erunt clarissima, nec erit hysteron proteron.

a Vinum libans in caput victimæ, & fruges salsas, siue molam imponens, vnde & victimæ dicuntur immolari.

b Sisti dicuntur ad aram victimæ, cùm ante aram statuuntur, vt sacerdos super eas concipiat preces ante sacrificium.

c Quanta quanta nox fuit, id est ab initio ad finem.

d Quasi ad caput & originem suam recurrens substitit absque vllo aquarum sonitu.

e Fluuij superficiem sic adæquaret, vt nulla parte tumerent vndæ in fluctus, aut in lacunas subsiderent. Adeo vt quamuis versus caput remigaretur, cum vndis tamen luctandum non esset.

f Bonâ famâ, cùm neminem læderent, nullíque darent occasionem de se conquerendi. aut rumorem secundum fuisse dicit, quia famam & rumorem præuenerant, id est, venerant ante quàm fama nuntiaret eos esse venturos. aut legendum Rumone, quod fuit antiquum Tiberis nomen, id est, Tiberi fluuio fauente.

g Celeriter nauigant biremes è pinu confectæ, tinctæ & madefactæ aquâ, quæ in vadis Tiberinis continetur.

h Aduerte elegantiam poëticæ locutionis, qua dat sensum vndis & nemori.

i In puppibus pingebant quædam insignia.

k Troiani ad fatigationem vsque remigant diu noctúque.

Et longos superant flexus,[a] variisque teguntur
Arboribus, viridésque secant placido[b] æquore syluas.
Sol medium cœli conscenderat igneus orbem:
Cùm muros, arcémque[c] procul, & rara domorum
Tecta vident, quæ nunc Romana potentia cœlo
Æquauit: tum res inopes Euandrus habebat.
Ocyus aduertunt proras, vrbíque propinquant:
Fortè die solemnem illo res Arcas[d] honorem
Amphitryoniadæ[e] magno, diuísque[f] ferebat
Ante vrbem in luco. Pallas huic filius vnà,
Vna omnes iuuenum primi, paupérque Senatus
Thura dabant, tepidúsque cruor[g] fumabat ad aras.
Vt celsas videre rates: atque inter opacum
Allabi nemus, & tacitis[h] incumbere remis:
Terrentur visu subito, cunctique relictis
Consurgunt mensis: audax quos rumpere[i] Pallas

Æneas per fluuium ad Pallanteum.

Euandrum Herculi sacrificantem inuenit.

a Tiberis flexuosus: *Tiberim*, inquit Seruius, *libri augurum colubrum loquuntur, tanquam flexuosum.*
b Æquata fluminis superficie Troiani remigantes, secant vndas in quibus ex vmbrarum proiectione apparet quædam imago siluarum flumini impendentium.
c Pallantei, quam arcem Euander excitârat.
d Fortè contigit vt eo die Troiani Pallanteum aduenirent, quo die Euander Rex Arcadum festum diem solemnem, id est, quotannis certo tempore recurrentem in honorem Herculis celebraret.
e Herculi. ab Amphitryone marito Alcmenæ, qui pater Herculis putabatur, cùm Iouis & Alcmenæ filius esset.
f Cùm alicui deo sacrificabatur, inquit Seruius, necesse erat post ipsum cæteros inuocari.
g Cruor adhuc calidus & recens effusus è iugulo victimarum.
h Statim atque Arcades viderunt duas biremes inter nemus opacum nauigare, quas Troiani taciti sine celeumate cantúque nautico remis subigebant.
i Ne interruptione sacrificij piaculum committeretur, quod

Pallas occurrit

Sacra vetat: raptóque volat telo obuius ipse.
Et procul è tumulo: [a] *Iuuenes, quæ causa subegit*
Ignotas tentare vias? quo tenditis? inquit.
Qui genus? vnde domo? pacémne huc fertis, an arma?
Tum pater Æneas puppi sic fatur ab alta,
Paciferæque [b] *manu ramum prætendit oliuæ.*
Troiugenas, ac tela vides inimica [c] *Latinis.*
Quos illi bello profugos egêre superbo:
Euandrum [d] *petimus, ferte hæc, & dicite lectos*
Dardaniæ venisse duces, socia arma rogantes.
Obstupuit tanto perculsus nomine Pallas.
Egredere ô quicúnque es, ait, corámque parentem
Alloquere, ac nostris succede penatibus hospes:
Accepitque manu, dextráque amplexus inhæsit.

Æneæ ad Euandrum oratio.

Progressi subeunt [e] *luco, fluuiúmque relinquunt.*
Tum regem Æneas dictis affatur amicis.
Optimè Graiugenûm, [f] *cui me fortuna precari*
Et vitta comptos [g] *voluit prætendere ramos. (Arcas,*
Non equidem extimui, Danaûm [h] *quòd ductor, &*

instauratione sacrorum deberer expiari.

a E loco eminentiore, vt faciliùs videri posset. *procul* extra teli iactum: ne si hostes essent, possent in ipsum iaculari.

b Oliuam præferebant, qui volebant se pacificos ostendere.

c Commodè vt Arcades alliciat, inimicitias cum Latinis initio profitetur. tam

Hi bellum assiduè ducunt cum gente Latina.

d Arcadum Regem qui in Italiam venit, & in Palatino habitauit. *e* Ingrediuntur lucum.

f O Euander optime & iustissime, eorum qui à Græcis siue Graijs duxerunt originem.

g Ramos oliuæ vittis quibusdam & fascijs laneis alligatos, quos præferebant legati pacem expetentes.

h Enumerat tres caussas quæ ipsum à conueniendo Euandro

Quódque à stirpe fores geminis coniunctus Atridis:
Sed mea me virtus,[a] *& sancta oracula diuûm,*
Cognatíque patres, tua terris dedita fama,
Coniunxere tibi, & fatis egere[b] *volentem.*
Dardanus Iliacæ primus pater vrbis, & autor,
Electra (vt Graij perhibent) Atlantide cretus,
Aduehitur Teucros. Electram maximus Atlas
Edidit, ætherios humero qui sustinet[d] *orbes.*
Vobis[e] *Mercurius pater est, quem candida*[f] *Maia*
Cyllenes[g] *gelido conceptum vertice fudit.*

deterrere potuissent. prima est, quòd Euander esset Danaorum ductor & haberet secum milites Græcos Troianis infensos. Altera, quòd Euander esset Arcas, ac proinde Græcus natione. tertia, quòd Agamemnoni & Menelao filijs Artei idem Euander esset cognatione coniunctus. de qua cognatione vide fabulas apud Seruium. parum refert.

a Enumerat caussas quæ ipsum ad conueniendum Euandrum compulerunt. Prima est propriæ virtutis conscientia, quæ vel inter hostes secura est. Secunda, deorum oracula, vt somnium paulò antè oblatum, & monita Tiberini, & præcipuè illud Sibyllæ oraculum 6. Æneidos. *——Via prima salutis*
Quod minimè reris Graia pandetur ab vrbe
tertia caussa est cognatio siue consanguinitas Æneæ cum Euandro. Quarta, fama quæ de Euandri iustitia per totum terrarum orbem spargebatur, & diuidebatur.

b Supradictis considerationibus inductus sum vt te conuenirem, fatisque obtemperarem quæ me vel inuitum & reluctantem compulissent.

c Dardanus conditor Troianæ ciuitatis Electræ filius, nepos Atlantis (Atlas enim fuit Electræ pater) venit in Phrygiam.

d Atlas Rex Mauritaniæ, quia fuit inuentor Astrologiæ dictus est cœlum suis humeris sustinere.

e Arcadibus.

f Maia vna fuit è septem Atlantis filiabus, quas Pleiadas vocabant. Candidam appellat, quia præ cæteris Pleiadibus resplendet.

g Montis Arcadiæ vnde Mercurius Cyllenius nominatur.

At Maiam (auditis si quicquam credimus) Atlas:
Idem [a] Atlas generat: cœli qui sydera tollit.
Sic genus amborum [b] scindit de sanguine ab vno.
His fretus, [c] non legatos, neque prima per artem
Tentamenta tui pepigi: meme ipse, meúmque
Obieci caput, & supplex ad limina veni.
Gens eadem, quæ te, crudeli Daunia [d] bello
Insequitur: nos si pellant, nihil abfore credunt,
Quin omnem Hesperiam [e] penitùs sua sub iuga mittat,
Et mare, [f] quod suprà teneant, quódque alluit infrà.
Accipe, dáque fidem: sunt nobis fortia bello
Pectora: sunt animi & rebus spectata iuuentus.
Dixerat Æneas: ille os, [g] oculósque loquentis
Iamdudum & totum lustrabat lumine corpus.
Tunc sic pauca refert: Vt te [h] fortissime Teucrûm
Accipio, agnoscóque libens! vt verba parentis,
Et vocem Anchisæ magni, vultumque recordor!
Nam memini Hesiones [i] visentem regna sororis

a Idem qui genuit Electram Dardani matrem.
b Sic genus Arcadum & Troianorum in duas gentes est propagatum, & bifariam diuisum.
c His rationibus confidens non misi legatos, qui tecum paciscerentur vt mihi tutò liceret ad te accedere.
d Rutuli à Dauno patre Turni Rege Rutulorum.
e Italiam omnem redigant in suam ditionem.
f Duo maria alluunt Italiam, Inferum siue Tyrrhenum à meridie, Superum siue Adriaticum à Septentrione.
g Dum Æneas ista loqueretur, interea Euander totum Æneæ corpus attentè considerabat.
h O quàm te libenter accipio, & ex patris tui similitudine recognosco.
i Hercules euersa Troia Hesionem Laomedontis Regis filiam dederat Telamoni, qui primus muros ascenderat. Telamon Rex erat Salaminis insulæ iuxta Atticam. Priamus

Laomedontiaden [a] *Priamum, Salamina petentem:* Euãdri respõsio.
Protinus Arcadiæ gelidos inuiſere fines.
Tum mihi prima genas [b] *veſtibat flore iuuenta:*
Mirabárque duces Teucros: mirabar & ipſum
Laomedontiaden: [c] *ſed cunctis altior ibat*
Anchiſes. mihi mens iuuenili [d] *ardebat amore*
Compellare virum, & dextræ coniungere dextram.
Acceſſi, & cupidus Phenei [e] *ſub mœnia duxi.*
Ille mihi inſignem pharetram, Lyciáſque [f] *ſagittas*
Diſcedens, chlamydémque [g] *auro dedit intertextam,*
Frænáque bina, meus quæ nunc habet aurea Pallas.
Ergo, & quam petitis, [h] *iuncta eſt mihi fœdere dextra:*
Et lux cùm primùm terris ſe craſtina reddet,
Auxilio lætos dimittam, opibúſque iuuabo.
Interea ſacra hæc (quando hûc veniſtis amici)

poſtea rerum potitus voluit Salaminem regnum Heſiones ſuæ ſororis inuiſere. Eum comitatus eſt Anchiſes. per Arcadiam tranſierunt, quo tempore Euander cum Anchiſa neceſſitudinem & hoſpitium contraxit.

a Filium Laomedontis Regem Troianorum.

b Cùm Anchiſes & Priamus venerunt in Arcadiam, borealem & frigidam regionem, tum incipiebam pubeſcere, & prima lanugo meas genas veſtiebat.

c Priamum Laomedontis filium.

d Iuuenum acutæ voluntates, inquit Ariſtoteles.

e Vrbis Arcadiæ, ex homero. 2 Iliad.

f Xenii ſiue doni hoſpitalis nomine dedit mihi ſagittas petitas ex Lycia Aſiæ minoris prouincia.

g Veſtem imperatoriam græcanicam.

h Mea manus dextera, quam in ſignum fœderis inter nos iniici vultis contingere, iam mihi iuncta eſt eo fœdere, quod ego & Anchiſes percuſſimus.

Annua, quæ differre nefas, [a] *celebrate fauentes* [b]
Nobiscum: & iam nunc sociorum assuescite mensis.
Hæc vbi dicta, dapes iubet; & sublata [c] reponi
Pocula gramineóque viros locat ipse sedili. [d]
Præcipuúmque toro, & villosi pelle leonis
Accipit Æneam: solióque inuitat acerno [e]
Tum lecti iuuenes certatim, aræque sacerdos
Viscera tosta ferunt taurorum, onerántque canistris
Dona laboratæ Cereris, [f] *Bacchúmque ministrant.*
Vescitur Æneas simul, & Troiana iuuentus
Perpetui [g] *tergo bouis, & lustralibus* [h] *extis.*
Postquam exempta fames, & amor compressus edendi:

Troiani fiunt sacrificij participes.

a Quia solennis est dies, & statum sacrificium, vt non possit in alium diem sine piaculo differri.
b Alludit ad formulam sacrorum, *fauete linguis*, id est, malè ominatis parcite verbis.
c Quia, visis Troianis,
Terrentur visu subito, cunctique relictis
Consurgunt mensis.
ideo sublata pocula reponuntur.
d Seruius. *Bene sedili: nam in templo Herculis lectisternium esse non licebat.*
e Ex acere. Acer est species quercus. Gallicè *de l'esrable.*
f Panem bene pistum & elaboratum imponunt canistris, & vinum administrant. Notum est Cererem & Bacchum pro pane & vino vsurpari. Terentius.
Sine Cerere & Baccho friget Venus.
g Perpetuus bos, quòd hoc vnico cibo vescerentur, nec alias carnes apponerent, vt ille cibus à principio ad finem epularum perpetuus esset. vel quia, vt notat Seruius *de bouis immolati Herculi reliquijs carnes cariùs vendebantur, caussâ religionis, & inde vitulus alter redimebatur, qui ex illius pretio comparatus perpetuus esse videbatur.*
h Visceribus tauri ad lustrationem & expiationem immolari, vel qui viuendo vnum lustrum id est quinquennium expleuerat.

Rex Euandrus ait, Non hæc solemnia nobis,
Has ex more dapes, hanc tanti numinis [a] aram,
Vana superstitio, [b] veterúmque ignara deorum
Imposuit. sæuis hospes Troiane [c] periclis Narrat Euander cur id sacrificium fuerit institutum.
Seruati facimus, meritósque [d] nouamus honores,
Iam primùm saxis suspensam hanc aspice rupem:
Disiectæ [e] procul vt moles, desertáque montis
Stat domus, & scopuli ingentem traxêre ruinam.
Hîc spelunca fuit vasto submota [f] recessu,
Semihominis Caci: [g] facies quam dira tegebat,
Solis inaccessam radijs, sempérque recenti
Cæde tepebat [h] humus, foribusque affixa [i] superbis Cacus.
Ora virûm tristi pendebant pallida tabo.
Huic monstro Vulcanus erat pater: illius atros
Ore vomens ignes, magna se mole [k] ferebat,

a Herculis.
b Non ideo Herculem colimus aut quia præ superstitione, & inani deorum cultu omnem religionem veram putamus, aut quia deos ignoramus antiquos, & Hercule vetustiores.
c Ænea cum quo mihi paternum hospitium est, & quo cum modò hospitium coniunxi.
d Renouamus & quotannis redintegramus sacrificia in honorem Herculis, quod ille de nobis meritus est.
e Aspice quemadmodum istæ lapidum moles dissiluerint, & à se inuicem sint separatæ, vt ipsa rupes in medio aëre suspensa, & iamiam lapsura, cadentíque similis esse videatur.
f Antrum profundum, & altè sub terra effossum: recedénsque ab hominum vestigijs.
g Cacus habens faciem diram, & quasi Dijs iratis figuratam.
h Tepescebat & calebat ob cruorem recens effusum.
i De more. solebant enim veteres hostium spolia vestibulis domorum appendere, quæ nec emptori refigere licebat. Cacus autem capita virorum à se necatorum foribus appendebat pallida tabo & sanie tristi, idest cuius adspectus tristitiam videntibus afferebat.
k Ingenti corporis magnitudine incedebat.

Attulit & nobis [a] aliquando optantibus ætas
Auxilium, aduentúmque Dei: nam maximus vltor
Tergemini [b] nece Geryonis, spoliisque superbus
Alcides [c] aderat, taurósque [d] hac victor agebat
Ingentes, vallémque boues, amnémque tenebant.
At furis [e] Caci mens effera, ne quid inausum,
Aut intentatum, scelerisue, doliue fuisset:
Quatuor à stabulis [f] præstanti corpore tauros
Auertit: totidem forma superante iuuencas.
Atque hos, [g] ne qua forent pedibus vestigia rectis
Caudâ in speluncam tractos, versisque viarum
Indicijs raptos, saxo occultabat opaco.
Quærentem nulla ad speluncam signa ferebant.
Interea cùm iam stabulis saturata moueret
Amphitryoniades armenta, abitúmque pareret:

Hercules.

Cacus Herculi boues furatur.

a Sicut & multis alijs quibus opitulatus est Hercules, monstra purgando.
b Geryon fuit Rex Tartessiorum, vel Hispaniæ, *qui ideo trimembris fingitur*, vt ait Seruius, *quia tribus insulis præfuit, Balearicæ minori, & maiori & Ebusæ* aut potius, vt ait Iustinus lib 44. *Armenta Geryonis tantæ famæ fuerunt, vt Herculem ex Asia prædæ magnitudine illexerint. Porro Gerionem ipsum non triplicis naturæ, vt fabulis proditur, fuisse ferunt: sed tres fratres tantæ concordiæ extitisse, vt vno animo omnes regi viderentur.* Tergeminus hic est tricorpor siue trimembris.
c Hercules Ἀπὸ τῆς ἀλκῆς à fortitudine.
d Quos Geryone necato ab Hispania victor abduxerat.
e Legunt alij *Furis Caci. sceleris* in furando, *doli* in occultãdo.
f Ædificauit stabula Hercules in eo tractu Italiæ, vnde locus *Bauli* nomen sortitus est, quasi βοαύλια.
g Hos tauros, & iuuencas siue vaccas, auersos caudâ traxit in speluncam, veritus ne furtum suum deprehenderetur, si rectis vestigijs traxisset, & ita vertit mutauitque viarum indicia. Quo pacto qui quærebat boues amissos nullis ad speluncam signis ducebatur, nullis pedum vestigijs.

Discessu mugire[a] *boues, atque omne querelis*
Impleri nemus, & colles clamore relinqui.
Reddidit[b] *vna boum vocem, vastóque sub antro*
Mugijt, & Caci[c] *spem custodita fefellit:*
Hic verò Alcidæ Furijs exarserat atro
Felle dolor: rapit arma manu, nodisque grauatum
Robur,[d] *& aërei*[e] *cursu petit ardua montis.*
Tum primùm nostri[f] *Circum vidère timentem,*
Turbatúmque oculis. fugit ilicet ocyor Euro, Fugit Cacus.
Speluncamque petit. pedibus timor addidit alas[g]
Vt sese inclusit[h] *ruptisque immane catenis*
Deiecit saxum, ferro quod, & arte paterna[i]
Pendebat, fultósque emunijt obice[k] *postes:* Includit se cauernā.
Ecce furens animis aderat Tirynthius,[l] *omnemque*
Accessum lustrans, huc ora ferebat, & illuc,

a Infinitiuus pro indicatiuo, cum boues à stabulis discederent, mugierunt, nemus querelis impletum est, colles cum mugitu relicti sunt.
b Remugit auditis aliarum mugitibus.
c Qui sperauerat fore vt furtum suum celaretur.
d Clauam è robore, nodis grauem. Robur species quercûs.
e Currit ad montem arduum & tam excelsum vt fastigium summæ regioni aëris inserere videatur.
f Arcades pastores & agricolæ, qui Cacum hactenus viderant non timentem sibi, sed alios terrentem.
g Timor Caco tantam celeritatem impertit, vt non currere, sed volare videatur.
h in speluncam.
i Arte vulcani, qui fuit Caci pater, & fabrorum ferrariorum Deus.
k Et fores speluncæ suæ muniit, fulsitque, & quasi duplicauit, opposito quodam adminiculo, quod eas retro sustineret. Obex est quicquid alteri obijcitur siue opponitur.
l Hercules à Tyrintho vrbe, Argis vicina, vbi Hercules educatus.

Dentibus infrendens. ter totum feruidus ira
Lustra[a] *Auentini*[b] *montem: ter saxea tentat*
Limina nequidquam: ter fessus valle resedit.
Stabat acuta silex, præcisis vndique saxis
Speluncæ dorso insurgens, altissima visu,
Dirarum[c] *nidis domus oportuna volucrum.*

Hercules aditum sibi facit.

Hanc, vt prona iugo læuum incumbebat ad amnem,
Dexter in aduersum nitens[d] *concussit, & imis*
Auulsam soluit radicibus: inde repentè
Impulit, impulsu quo maximus insonat æther.
Dissultant ripæ, refluitque[e] *exterritus amnis.*
At specus, & Caci detecta apparuit ingens
Regia,[f] *& vmbrosæ*[g] *penitùs patuere cauernæ:*
Non secus, ac si quâ penitus vi[h] *terra dehiscens*
Infernas reseret[i] *sedes, & regna recludat*
Pallida, Dijs inuisa, supérque immane Barathrum[k]

a Obit, circuit, quærens aditum, quo possit in speluncam irrumpere.
b Auentinus vnus è septem collibus, qui pòst Romanis mœnibus inclusi fuerunt, in quo tunc Cacus habitabat.
c Bubonum & noctuarum quæ obscœnæ dicuntur, & mali præsagij.
d Omnem conatum adhibens, totísque viribus incumbens.
e Tiberis recurrit & reuoluitur in suum caput fremitu illo perterritus.
f Spelunca, quâ tanquam regiâ Cacus gloriabatur.
g Admissum lumen est vsque ad secreta speluncæ
h Siue ventis intra terræ viscera inclusis, & eluctantibus, siue diluuionibus aquæ terram aperientibus, siue fulminibus eam dissicientibus.
i Referet, recludat, idem est atque aperiat.
k Barathrum βέρεθρον propriè fuit carcer Athenarum in summam altitudinem depressus. hic sumitur pro profunditate inferorum.

Cernatur, trepidéntque immiſſo lumine Manes.
Ergo inſperata deprenſum in luce repentè,
Incluſumque cauo ſaxo, atque inſueta [a] *rudentem* [b]
Deſuper Alcides telis [c] *premit, omniaque arma*
Aduocat, & ramis, vaſtiſque moláribus [d] *inſtat.*
Ille autem (neque enim fuga iam ſuper vlla pericli eſt)
Faucibus ingentem fumum, mirabile dictu,
Euomit, inuoluitque domum caligine cæca,
Proſpectum eripiens oculis, glomerátque ſub antro
Fumiferam noctem, commiſtis igne tenebris.
Non tulit Alcides animis, séque ipſe per ignem Cacum interficit.
Præcipiti iecit ſaltu, quà plurimus vndam
Fumus agit, nebuláque ingens ſpecus æſtuat atrâ.
Hic Cacum in tenebris incendia vana [e] *vomentem*
Corripit in nodum complexus, & angit inhærens
Eliſos oculos, & ſiccum ſanguine guttur.
Panditur extemplo foribus domus atra reuulſis:
Abſtractæque boues, abiuratæque [f] *rapinæ*
Cælo oſtenduntur, pedibúſque informe cadauer
Protrahitur. nequeunt expleri corda [g] *tuendo*
Terribileis oculos, vultum, villoſaque ſetis
Pectora ſemiferi, [h] *atque exſtinctos faucibus igneis.*

a Inſuetè contra conſuetudinē. ponitur nomen pro aduerbio.
b Rudere propriè eſt aſinorum.
Omne quod eminus ſine τηλόθεν iaci poteſt, telum vocatur.
Saxis ingentibus, inſtar molarum.
Quæ ipſi Caco non profuerunt.
Abiurare propriè eſt rem creditam negare periurio. *Abiuratas ait rapinas*, quia furtum celauerant, perinde atque ſi cum periurio negauiſſet eas ſe rapuiſſe.
Non poterant homines videndo cadauer ſua corda ſatiare.
Suprà Cacum ſemihominē vocauit, nunc ſemiferū, vt oſtēderet eum quaſi humanæ belluinæq; naturæ fuiſſe conſortem.

Potitij. *Ex illo [a] celebratus honos, lætique minores [b]*
Pinarij. *Seruauere diem, primúsque Potitius [c] auctor,*
Et domus Herculei custos Pinaria sacri,
Hanc aram [d] luco statuit, quæ maxima semper
Dicetur nobis, & erit quæ maxima semper.
Quare agite ô iuuenes, tantarum in munere [e] laudum
Cingite fronde [f] comas, & pocula porgite [g] dextris,
Communémque [h] vocate Deum, & date vina [i] volentes.

a Ex illo tempore celebratus est dies status & solemnis in honorem Herculis qui nos à Caci sceleribus vindicauit.

b Minores propriè sunt posteri: Euander Herculem hospitio quidem susceperat: sed quia valdè senex erat, & iam à morte Caci dux generationes effluxerant, ideo minores appellat respectu eorum, qui tum erant cùm primùm sacra fuerunt instituta.

c Penes Potitiorum & Pinariorum familias initiò fuit sacrorum Herculis procuratio, ita tamen vt præessent Sacrificio Potitij, qui religiones prodiderunt, eásque auctoritate Appij Claudij Censoris ad seruos publicos transtulerunt. Verùm Appius vlciscente numine paulò pòst cæcatus est, Potitiorũ gens deleta. Potitius igitur eius religionis auctor vocatur, quia eam vel instituit, vel institutam primus accepit. Domus Pinaria dicitur custos, quia Potitijs eam prodentibus, ipsi non prodiderunt, vel quia, vt ait Seruius cùm ara maxima vicino incendio conflagraret, seruata fuit à Pinarijs.

d Hæc ara maxima erat post ianuas Circi maximi.

e In remunerationem tantarum virtutum quibus Hercules nos ab iniurijs & violentia Caci liberauit.

f Coronam ex arbore populo contextam capiti vestro imponite.

g Præbete inuicem pocula, & vos tralatitia potione liberaliter inuitate.

h Herculem inuocate, qui Deus est non vnius tantùm ciuitatis, sed communis omnium gentium: & tam à Troianis, quàm ab Arcadibus deus habetur.

i Vinum Herculi libate ex animo & prompta voluntate.

Dixerat: Herculeâ bicolor cùm populus [a] vmbrâ
Velauitque comas, folijsque innexa pependit:
Et sacer impleuit [b] dextram scyphus, ocyus omnes Libatio
In mensam læti libant, [c] Diuósque [d] precantur.
Deuexo [e] interea proprior fit vesper Olympo:
Iamque sacerdotes, primúsque Potitius ibant,
Pellibus in morem [f] cincti, flammásque ferebant.
Instaurant [g] epulas, & mensæ grata secundæ
Dona ferunt, cumulantque [h] oneratis lancibus aras.
Tum Salij [i] ad cantus incensa altaria circum
Populeis [k] adsunt euincti tempora ramis.

a Pópulus Herculi consecrata.

Populus Alcidæ gratissima.

Eadem bicolor, quòd ex altera foliorum parte pallida sit, ex altera nigricans: vel quòd cùm duo sint populi genera, quorum alterum pallidius est, alterum nigricans, vtrumque est Herculi consecratum, quamquam

Gratior Herculeis pópulus alba comis.

Herculeam vmbram vocat, vmbram à populo Herculea proiectam.

b Emphasis, qua indicatur scyphi magnitudo. si enim dexteram impleuit, magnus fuerit necesse est. Videtur ad illum scyphum alludere, quo tanquam cymba Hercules aliquando nauigauit. de quo Aristoteles de arte poëtica.

c Vini primitias honorarias effundunt in mensam, quæ erat iuxta aram maximam consecrata.

d De more, nam vt iam dictum est, cùm vni deo priuatim sacrificauerant, postea reliquos omnes deos inuocabant.

e Ad occidentem inclinato. quia cœlum videtur in medio attolli, versus orientem & occidentem inclinari.

f De more Herculis, qui leonina pelle erat indutus, aut de more ipsorum sacerdotum.

g Renouant instar priorum, & secundam mensam pomorum scilicet & bellariorum instruunt. *Ils apportent le fruict, la desserte.*

h Reddunt exta & lances super aris cumulant.

i Salij dicti sunt, qui tripudiantes aras circuibant.

k Tempora habentes populeis ramis coronata.

Hic iuuenum chorus, ille senum, qui carmine laudes
Herculeas, & facta ferunt: vt prima [a] *nouercæ*
Monstra manu, geminósque premens eliserit angueis,
Vt bello egregias idem disiecerit vrbeis,
Troiamque [b] *Oechaliamque:* [c] *vt duros mille* [d] *labores*
Rege sub Eurystheo, [e] *fatis* [f] *Iunonis iniquæ*
Pertulerit. tu nubigenas [g] *inuicte bimembreis*
Hylæumque, Pholumque manu: tua Cressia [h] *mactas*

Hymnus Herculi cantatus.

a Canunt quamadmodum Hercules adhuc infans duos serpentes manibus eliserit & præfocauerit, quos Iuno ipsius nouerca, ad eum in cunis necandum immiserat. *monstra* dicuntur propter monstruosam eorum magnitudinem: *prima* quia non hic cessauit Iuno, sed alia ex alijs monstra contra Herculem excitauit.

b Neptunus & Apollo Troiam circundederant mœnibus: negauit promissam mercedem Laomedum: iratus Neptunus Hesionem Regis filiam immani coeto expositam ad rupem religauit: eam Hercules, occiso coeto, liberauit: Laomedon equos diuino semine procreatos, quos Herculi mercedis loco promiserat, dare voluit: Hercules Troiam euertit, Laomedontem interemit.

c Oechalia ciuitas in Eubœa insula fuit, cuius Rex Eurytus Iolen filiam Herculi denegauit, victori certamine sagittarum antè promissam: iratus Hercules euersa ciuitate Eurytum interfecit.

d Duodecim præcipui numerantur.

e Eurystheus Rex Argiuorum impositus Herculi fuerat à Iunone vt illi duros labores imperaret.

f Voluntate Iunonis Herculi infensæ.

g Centauros natos ex nube quam Iupiter in speciem Iunonis effinxerat, videns ab Ixione Iunonem amari, bimembres quia supernè vsque ad vmbilicum humana membra habuerunt infernè ab vmbilico equi speciem referebant. Hylæus & Pholus nomina Centaurorum.

h Cretensia, vel taurum Cretensem flammas spirantem intelligit, quem tamen ipse non interfecit: sed duntaxat perduxit ad Eurystheum: vel ceruam æripedem prodigiosæ

magnitudinis

Prodigia, & vastum Nemeæ [a] sub rupe leonem.
Te *Stygij* [b] *tremuere lacus, te ianitor* [c] *Orci,*
Ossa super recubans antro [d] *semesa cruento:*
Nec te vllæ facies, e *non terruit ipse* Typhœus
Arduus, arma tenens: non te rationis f *egentem*
Lernæus [f] *turba capitum circumstetit anguis:*
alue vera Iouis proles, [g] *decus addite Diuis:*
t nos, & tua dexter [h] *adi pede* i *sacra secundo.*
Talia carminibus celebrant, super omnia Caci
peluncam adijciunt, spirantémque ignibus ipsum.
nsonat omne nemus strepitu, collésque resultant.
Exin se cuncti diuinis rebus ad vrbem

gnitudinis, de qua aliter alij fabulantur.

Nemea sylua est vicina Thebis, in qua Hercules occidit nem, qui non poterat ferro vulnerari.

acus inferorum. Stygius, quasi odiosus, à verbo στυγέειν od odisse significat.

Cerberus canis, quem aiunt ad Orci siue inferni ianuam ubare.

ecubans in antro cruento super ossa semesa. alludit ad ien Κέρβερος quasi κρεοβόρος. Carniuorus.

ullæ te periculorum, nullæ monstrorum species terrue-, non ipse Typhœus gigas centimanus qui dijs ipsis m inferebat.

ydra bellua septiceps, in Lernæa palude stabulans, cuius tura fuit, vt vno capite abscisso duo noua pullularent. *nis egentem* significat perturbatum, & de mentis statu tum: præ formidine. vel fortasse alludit ad id quod hydram fuisse mulierem sophisticis cauillationibus tam, quæ singulis obiectionibus duas responsiones in-t, quam tamen Hercules veris & solidis rationibus tauit, secundum Platonem in Euthydemo.

cules qui verus es Iouis & Alcmenæ filius, & in nume-orum allectus eorum cœtum honorasti. nullus enim i semine procreatus tanta facere potuisset.

itius. i Omine prospero,

Perfectis referunt. ibat Rex obsitus [a] *æuo,*
Et comitem Æneam iuxtà, gnatúmque [b] *tenebat*
Ingrediens, varióque viam sermone leuabat.
Miratur, facilésque [c] *oculos fert omnia circum*
Æneas, capitúrque locis, [d] *& singula lætus*
Exquiritque, auditque virûm monumenta priorum.
Antiquus Latij status. *Tum Rex Euandrus, Romanæ* [e] *conditor arcis.*
Hæc nemora indigenæ Fauni, Nymphæq; tenebant,
Gensque virûm truncis, [g] *& duro robore nata:*
Queis neque mos, neque cultus [h] *erat: nec iungere taurós,*
Aut componere opes norant, [i] *aut parcere parto:*
Sed rami, atque asper victu venatus alebat.
Saturnus. *Primus ab æthereo vênit Saturnus Olympo,*
Arma Iouis fugiens, & regnis exsul ademptis.
Is genus indocile, [k] *ac dispersum montibus altis*

a Euander ætate inuolutus, ex Terentio
—— *Pannis annísque obsitus.*
Senectute obsessus & circundatus.
b Pallantem. *c* Mobiles.
d Delectatur locorum amœnitate.
e Qui ædificauit vrbem Pallanteum in eo ipso colle vbi postea Cæsares domicilium habuerunt, vnde etiamnum regiæ domus palatia nominantur. Scribit Solinus arces ab Arcadibus esse dictas, qui cum Euandro Rege *In excelsa parte montis habitarunt.*
f Videtur alludere ad nomen Aborigenum, qui primi in Italia habitarunt, quasi inde geniti αὐτόχθονες.
g Seruius. *Hoc figmentum ortum est ex antiqua hominum habitatione, qui ante factas domos, aut in cauis arboribus, aut in speluncis manebant: qui cùm exinde egrederentur, aut suam educerent sobolem, dicti sunt inde procreati.*
h Cultura ingeniorum, & vitæ humanæ.
i De die in diem viuebant, nec diuitias & fruges congerebant, aut quæsita seruabant.
k Genus hominum quod excultum hactenus non fuerat.

Compoſuit, legéſque dedit, Latiúmque vocari Latium.
Maluit, his quoniam latuiſſet tutus in oris.
Auręáque, vt perhibent, illo ſub Rege fuere
Sæcula: ſic placida populos in pace regebat:
Deterior[a] *donec paulatim, ac decolor ætas,*
Et belli rabies, & amor ſucceßit habendi.
Tum manus Auſonia,[b] *& gentes venêre Sicanæ:*[c] Sicani.
Sæpius[d] *& nomen poſuit Saturnia tellus.*
Tum Reges, aſperque[e] *immani corpore Tybris,* Tybris.
A quo poſt Itali fluuium cognomine Tybrim
Diximus: amiſit verum vetus Albula nomen. Albula.
Me pulſum patria,[f] *pelagique extrema ſequentem*
Fortuna omnipotens, & ineluctabile fatum
His poſuere locis, matriſque egere tremenda
Carmentis Nymphæ monita, & Deus autor[g] *Apollo.*

Donec ætas aurea non ſimul & ſemel, ſed paulatim & gratim in deteriorem, quaſi vaneſcente priori colore, degene-ns ex aurea mutata eſt in argenteam, ex argentea in æream, tandem ex ærea in ferream

Auſones, inquit Sabinus, habitarunt illam partem Italiæ, e incumbit dorſis Appennini propè Rheginos, verſus me-iem.

icani duce Siculo ex Hiſpania in Italiam venerunt, eám-aliquandiu tenuerunt, ſed poſt Italia pulſi vicinam in-m occuparunt, & à duce ſuo Siciliam vocauerunt.

ocata eſt Saturnia, Heſperia, Oenotria, Auſonia ia &c.

ibris fuit Rex Hetruſcorum, vel, vt alij volunt, Aborige-, qui fluuio nomen dedit, quia propè illius ripam occi-cùm ibi prædaretur, vnde & aſper dicitur, quia prædaba-t multis iniuriam afferebat.

ectum ex Arcadia, quòd patri ſuo necem intuliſſet, in-Donatus, aut eiectum ſeditione populari, vt Seruius.

ollo qui oraculis datis auctor fuit vt è patria diſcede-Senſus autem eſt eiectum patria, & in extremas maris

Vix ea dicta: dehinc progressus, monstrat & aram,

Porta Carmẽtalis. *Et Carmentalem Romano nomine portam,*

Quam memorant, Nymphæ priscum [a] Carmentis honorem

Vatis fatidicæ: cecinit quæ prima futuros

Æneadas [b] magnos, & nobile Pallantêum.

Asylum Lupercal. *Hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asylum [c]*

Rettulit, & gelida monstrat sub rupe Lupercal, [d]

Parrhasio dictum Panos de more Lycæi.

Argiletum. *Necnon [e] & sacri monstrat nemus Argileti,*

terræque partes incerto cursu nauigantem fortuna, voluntas deorum, cui resistere nemo potest, matris monita, Apollinis oraculum habitare in Italia voluerunt.

[a] Bene *priscum*, quia postea nomen Carmentalis portæ mutatum est & dicta est porta Scelerata, quia per eam trecenti sex Fabij, qui à Veientibus vno die internecione deleti sunt, ad bellum exierunt.

[b] Romanos ab Ænea procreatos.

[c] Seruius. *Fecit ad imitationem Atheniensis Asyli.* Romulus enim vt maiorem hominum multitudinem cõgregaret, seruis libertatem, damnatis impunitatem, obæratis nouas tabulas proposuit, asylúmque id est templum misericordiæ constituit, à quo fas non esset supplices abducere. Asyli nomen à particula priuatiua α & συλᾷν spoliare.

[d] Idem Seruius. *Sub monte Palatino est quædam spelunca in qua de capro luebatur id est, sacrificabatur: vnde Lupercal dictum nonnulli putant. Alij, quod est verius, locum esse hunc sacratum Pani Deo Arcadiæ, cui etiam mons Lycæus in Arcadia est consecratus.* Vult igitur Poëta Lupercal dictum esse de more Arcadico Panos Lycæi, vt quemadmodum Arcades montem Lycæum ἀπὸ τοῦ λύκου à lupo nominarunt, cúmque Pani Deo Arcadiæ consecrarunt, ita Lupercal à lupo dictum Pani fuerit in Italia consecratum.

[e] Vt alias explicationes omittam. Euander Argum hospitio susceperat: sed cùm Args Euandro insidias strueret, ab Arcadibus, Euandro nesciente, occisus est. Euander hospitis necem grauissimè ferens, Argum in luco magnificè sepeli-

Testatúrque locum, & lethum docet hospitis Argi.
Hinc ad Tarpeiam[a] *sedem, & Capitolia ducit,*
Aurea nunc, olim siluestribus horrida dumis.
Iam tum relligio[b] *pauidos terrebat agresteis*
Dira[c] *loci: iam tum siluam, saxúmque tremebant,*
Hoc nemus, hunc, inquit, frondoso vertice collem,
Quis Deus, incertum est, habitat Deus: Arcades[d] *ipsum* Rupes Capitolina.
Credunt se vidisse Iouem, cùm sæpè nigrantem
Ægida[e] *concuteret dextra, nimbósque cieret.*
Hæc duo præterea disiectis oppida muris,

uit, & lucum vocauit Argiletum. Meritò igitur caussas docet Euander cur Argus fuerit interfectus, & locum ipsum, deósque loci præsides testes inuocat Argi necem non sua perfidia contigisse.

a Tarpeia rupes & Capitolium longè post Euandrum nomen habuerunt. Nam sub Romulo, obsidentibus arcem Sabinis, puella quædam Tarpeia nomine Sabinos in arcem induxerat. Sabini promiserant se Tarpeiæ daturos, quod in manu sinistra gestabant. Armillas se habituram sperabat Tarpeia, clypeis super ingestis oppressa est: hinc rupes Tarpeia. Capitolium a Capite humano ibi reperto cùm prima templi fundamenta iacerentur à Tarquinio, videlicet à capite cuiusdam Toli ibi sepulti, vt narrat Arnobius.

b Quæ postea magnificè viguit in templo Iouis Capitolini.

c Magna, admirabilis.

d Hæc dicit Euander quasi futuram Iouis Capitolini religionem præsagiens, quippe cùm iam tum in eo colle Iupiter habitaret, ibíque suam diuinitatem ostenderet. Certum est inquit, in eo colle deum aliquem habitare, sed quis sit ille deus adhuc incertum est.

e Ægis clypeus Iouis obtectus pelle Capræ illius Amaltheæ à qua Iupiter adhuc infans lactatus est. Alias loricam significat apud Martialem *lorica &c*

Pectore cùm sacro sederit ægis erit.

clypeum autem Iupiter è sinistra manu in dexteram transtulerat, vt vehementiori concussione nimbos concitaret vel nomine αἰγίδι, καταιγίδα siue procellam, non autem cly-

Relliquias, veterúmque vides monumenta virorum.
Hanc Ianus pater, hanc Saturnus condidit vrbem:
Ianiculum. Saturnia. *Ianiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.*
Talibus inter se dictis ad tecta subibant
Pauperis [a] *Euandri, paßimque armenta videbant*
Romanóque foro, & lautis mugire Carinis. [b]
Excipitur Æneas ab Euandro. *Vt ventum ad sedes, hac, inquit, limina victor* [c]
Alcides subijt: hæc illum regia cepit:
Aude hospes contemnere opes, & te quoque [d] *dignum*
Finge Deo, rebúsque veni non asper egenis.
Dixit, & angusti subter fastigia tecti
Ingentem Æneam duxit, stratisque [e] *locauit*
Effultum folijs, & pelle Libystidis vrsæ.
Nox ruit & fuscis tellurem amplectitur alis:

peum intelligit Poëta. Capræ & hœdorum cœlestium ortu pluuiæ concitantur.

a Qui Æneam excipere non poterat secundum personæ dignitatem.

b In parua insula Tiberis, quæ ita molibus contra Tiberis eluuiones extructa fuit florente Rep. vt aliquam carinæ similitudinem exhiberet: vnde & nomen. Ibi magnifica & lauta ædificia fuerunt, & præsertim domus rostrata Pompeij. huic autem loco similis est ille Propertij.

Hoc quodcunque vides hospes quam maxima Roma est,
Ante Phrygem Æneam collis & herba fuit.

vel ille locus dictus est Carinæ propter ædificia in modum Carinarum facta,

c Herculi Victori duo templa fuerunt Romæ consecrata.

d Excelsi cuiusdam & diuini animi est opes contemnere, vt probatur Herculis exemplo, quare te quoque similem Deo efficias opes contemnens, & ne dedignare illud facere, quod Hercules facere dignatus est. Vel finge & effice te dignum imitatione Herculis.

e Æneam collocauit, & recubare fecit in stibadio è folijs confecto & pelle leonis Libyci cooperto, multi negant vrsas in Libya reperiri. Sed Romani veteres ignotis bestijs recens

At Venus haud animo nequicquam [a] exterrita mater,
Laurentúmque minis, & duro mota tumultu,
Vulcanum alloquitur, thalamóq; hæc coniugis aureo
Incipit, & dictis diuinum aspirat amorem.
Dum bello Argolici vastabant Pergama Reges
Debita, [b] casuráſque inimicis ignibus arces:
Non vllum auxilium miseris, non arma rogaui
Artis opisque tuæ: nec te, carissime coniux,
Incassúmue tuos volui exercere labores:
Quamuis & Priami deberem plurima gnatis, [c]
Et durum Æneæ fleuissem sæpè laborem.
Nunc Iouis imperijs Rutulorum constitit oris:
Ergo eadem supplex venio, & sanctum mihi numen,
Arma rogo, genitrix gnato. te filia [d] Nerei,
Te potuit lacrimis Tithonia [e] flectere coniux.
Aspice qui coëant populi, [f] quæ mœnia [g] clausis
Ferrum acuant portis in me, excidiúmque meorum

Oratio Veneris petentis arma à Vulcano.

in Italiam aduectis notarum bestiarum nomina solebant imponere, sic elephantos Lucas boues, leones libycas vrsas nominarunt. Non desunt tamen qui ex Herodoto & Strabone veros vrsos notent in Africa reperiri.

a At Venus non frustra metuens Æneæ filio suo.

b Excidio destinata.

c Paridi præsertim qui me dearum pulcherrimam iudicarat.

d Thetis Nerei filia exorauit. & impetrauit vt arma faceres Achilli filio ipsius.

e Te etiam Aurora coniux Tithoni Troiani exorauit vt Memnoni filio ipsius arma fabricares.

f Latini Rutuli, Volsci & alij de quibus 7. Æneidos.

g 7. Æneid.

> *Quinque adeò magnæ positis incudibus vrbes*
> *Tela nouant. Atina potens, Tiburque superbum,*
> *Ardea, Crustumerique, & turrigeræ Antennæ.*

Dixerat: & niueis hinc atque hinc Diua lacertis
Cunctantem [a] *amplexu molli fouet. ille repentè*
Accepit solitam flammam, notúsque medullas
Intrauit calor, & labefacta per ossa cucurrit.
Non secus, [b] *atque olim tonitru cùm rupta corusco*
Ignea rima micans percurrit lumine nimbos.
Sensit læta dolis, [c] *& formæ conscia coniux.*
Tum pater [d] *æterno* [e] *fatur deuinctus amore.*
Quid causas petis ex alto? [f] *fiducia cessit*
Quò tibi Diua mei? similis si cura [g] *fuisset,*
Tunc quoque fas nobis Teucros armare fuisset
Vulcani responsio. *Nec pater omnipotens Troiam, nec fata vetabant*
Stare decémque alios [h] *Priamum superesse per annos.*
Et nunc si bellare paras, atque hæc tibi mens est:
Quidquid in arte mea possum promittere curæ,
Quod fieri ferro, liquidóue [i] *potest electro:* [k]

a Vulcanum Veneris precibus annuere differentem.
b Quemadmodum collisione nubium, luctante intus exhalatione accensa, fulgetrum erumpit, & igneam faciens rimam percurrit nubes, ita amor ossa Vulcani celerrimè perlabitur.
c Dolis, quibus artificiosè concinnarat orationem ad impetrandum quod volebat, & formæ qua sibi maritum conciliauerat. Seruius capit *dolis* in tertio casu, quòd Venus dolis & pulchritudini fuerit conscia.
d Vulcanus.
e Diu duraturo. quia tantus erat vt nullis iniuriis obliterari posse videretur.
f Quid vteris tam longis verborum ambagibus? quid tam artificiosè te insinuas, & ex alto repetis orationis exordium?
g Si cum bellum Troianum ardebat Troianos armis à me fabricatis armare voluisses, ea tibi non recusassem.
h Super illos annos decem, quos vixit Priamus, ex quo Troia cœperat à Græcis obsideri.
i Liquefacta, aut puro.
k Hoc loco videtur intelligere id electri genus quod, vt

Quantum igneis, animæque [a] valent, absiste [b] precando
Viribus indubitare tuis. ea verba locutus
Optatos dedit amplexus, placidúmque petiuit
Coniugis infusus gremio per membra soporem.
Inde, vbi prima [c] quies medio iam noctis abactæ
Curriculo expulerat somnum: ceu fœmina [d] primùm,
Cui tolerare colo vitam, [e] tenuíque Minerua [f]
Impositum, cinerem & sopitos suscitat igneis,
Noctem addens operi, famulásque ad lumina longo
Exercet penso, [g] castum vt seruare cubile
Coniugis, & possit paruos educere gnatos.

scribit Plinius, fit de tribus partibus auri & vna argenti.

a Spiritus quo fabriles folles inflantur: ἄνεμος ventus. hinc Lyricus.

Impellunt animæ lintea Thraciæ.

b Noli me precari, sed impera potiùs, ne vires tuas in dubiũ reuocare videaris. Tanta est enim auctoritas apud me tua, vt iubere debeas, non rogare.

c Postquam prima quies somnum expulerat exacto mediæ noctis curriculo.

d Quemadmodum fœmina, cui impositum & iniunctum id munus ab ipsa natura & fortuna, vt vitam colo toleret, & vili lanificio, id est vt nendo & viliorem telam texendo lucretur aliquid ad vitam parcè & duriter agendam, Quemadmodum, inquam, huiusmodi mulier infimæ conditionis surgit post mediam noctem, & primùm cinerem & ignes cinere coopertos, quasi sub cinere dormientes excitat, & ancillis pensum iniungit, vt aliquid lucretur, vt ex illo lucello possit suos liberos educare, ne rerum necessariarum penuriâ suam cogatur prostituere castitatem: ita Vulcanus post mediam noctem surrexit. &c.

e *Gaigner sa vie auec la quenouille & la nauette.*

f Lanificio: Mineruâ lanificij dea.

g Pensum est opus faciendum maximè in lanificio: dictum videtur ex eo quod lana vel linum operarijs certo pondere præbeatur, & idem deinde fili pondus ab ijs repetatur.

Attulit & nobis [a] aliquando optantibus ætas
Auxilium, aduentúmque Dei: nam maximus vltor
Hercules. *Tergemini [b] nece Geryonis, spoliisque superbus*
Alcides [c] aderat, taurósque [d] hac victor agebat
Ingentes, vallémque boues, amnémque tenebant.
At furis [e] Caci mens effera, ne quid inausum,
Aut intentatum, scelerisue, doliue fuisset:
Cacus Herculi boues furatur. *Quatuor à stabulis [f] præstanti corpore tauros*
Auertit: totidem forma superante iuuencas.
Atque hos, [g] ne qua forent pedibus vestigia rectis
Caudâ in speluncam tractos, versisque viarum
Indicijs raptos, saxo occultabat opaco.
Quærentem nulla adspeluncam signa ferebant.
Interea cùm iam stabulis saturata moueret
Amphitryoniades armenta, abitúmque paret:

a Sicut & multis alijs quibus opitulatus est Hercules, monstra purgando.

b Geryon fuit Rex Tartessiorum, vel Hispaniæ, *qui ideo trimembris fingitur*, vt ait Seruius, *quia tribus insulis præfuit, Balearicæ minori, & maiori & Ebusæ.* aut potius, vt ait Iustinus lib 44. *Armenta Geryonis tantæ famæ fuerunt, vt Herculem ex Asia prædæ magnitudine illexerint. Porro Gerionem ipsum non triplicis naturæ, vt fabulis proditur, fuisse ferunt: sed tres fratres tantæ concordiæ extitisse, vt vno animo omnes regi viderentur.* Tergeminus hic est tricorpor siue trimembris.

c Hercules Ἀπὸ τῆς ἀλκῆς à fortitudine.

d Quos Geryone necato ab Hispania victor abduxerat.

e Legunt alij *Furis Caci. sceleris* in furando, *doli* in occultãdo.

f Ædificauit stabula Hercules in eo tractu Italiæ, vnde locus *Bauli* nomen sortitus est, quasi βοαύλια.

g Hos tauros, & iuuencas siue vaccas, auersos caudâ traxit in speluncam, veritus ne furtum suum deprehenderetur, si rectis vestigijs traxisset, & ita vertit mutauitque viarum indicia. Quo pacto qui quærebat boues amissos nullis ad speluncam signis ducebatur, nullis pedum vestigijs.

Discessu mugire a boues, atque omne querelis
Impleri nemus, & colles clamore relinqui.
Reddidit b vna boum vocem, vastóque sub antro
Mugijt, & Caci c spem custodita fefellit:
Hic verò Alcidæ Furijs exarserat atro
Felle dolor: rapit arma manu, nodisque grauatum
Robur, d & aërei e cursu petit ardua montis.
Tum primùm nostri f Circum vidêre timentem,
Turbatúmque oculis. fugit ilicet ocyor Euro, Fugit Cacus.
Speluncamque petit. pedibus timor addidit alas g
Vt sese inclusit h ruptisque immane catenis
Deiecit saxum, ferro quod, & arte paterna i
Pendebat, fultósque emunijt obijce k postes: Includit se cauerna.
Ecce furens animis aderat Tirynthius, l omnemque
Accessum lustrans, huc ora ferebat, & illuc,

a Infinitiuus pro indicatiuo, cum boues à stabulis discederent, mugierunt, nemus querelis impletum est, colles cum mugitu relicti sunt.

b Remugit auditis aliarum mugitibus.

c Qui sperauerat fore vt furtum suum celaretur.

d Clauam è robore, nodis grauem. Robur species quercûs.

e Currit ad montem arduum & tam excelsum vt fastigium summæ regioni aëris inserere videatur.

f Arcades pastores & agricolæ, qui Cacum hactenus videbant non timentem sibi, sed alios terrentem

g Timor Caco tantam celeritatem impertit, vt non currere, sed volare videatur.

h in speluncam.

i Arte vulcani, qui fuit Caci pater, & fabrorum ferrariorum Deus.

k Et fores speluncæ suæ muniit, fulsitque, & quasi duplicauit, opposito quodam adminiculo, quod eas retro sustineret. obex est quicquid alteri obijcitur siue opponitur.

l Hercules à Tyrintho vrbe, Argis vicina, vbi Hercules educatus.

Dentibus infrendens. ter totum feruidus ira.
Lustra[a] *Auentini*[b] *montem: ter saxea tentat*
Limina nequidquam: ter fessus valle resedit.
Stabat acuta silex, præcisis vndique saxis
Speluncæ dorso insurgens, altissima visu,
Dirarum[c] *nidis domus oportuna volucrum.*
Hercules aditum sibi facit.
H*anc, vt prona iugo læuum incumbebat ad amnem,*
Dexter in aduersum nitens[d] *concussit, & imis*
Auulsam soluit radicibus: inde repentè
Impulit, impulsu quo maximus insonat æther.
Dissultant ripæ, refluitque[e] *exterritus amnis.*
At specus, & Caci detecta apparuit ingens
Regia,[f] *& vmbrosæ*[g] *penitùs patuere cauernæ:*
Non secus, ac si quâ penitus vi[h] *terra dehiscens*
Infernas reseret[i] *sedes, & regna recludat*
Pallida, Dijs inuisa, supérque immane Barathrum[k]

a Obit, circuit, quærens aditum, quo possit in speluncam irrumpere.
b Auentinus vnus è septem collibus, qui pòst Romanis mœnibus inclusi fuerunt, in quo tunc Cacus habitabat.
c Bubonum & noctuarum quæ obscœnæ dicuntur, & mali præsagij.
d Omnem conatum adhibens, totísque viribus incumbens.
e Tiberis recurrit & reuoluitur in suum caput fremitu illo perterritus.
f Spelunca, quâ tanquam regiâ Cacus gloriabatur.
g Admissum lumen est vsque ad secreta speluncæ.
h Siue ventis intrà terræ viscera inclusis, & eluctantibus, siue diluuionibus aquæ terram aperientibus, siue fulminibus eam difiicientibus.
i Reseret, recludat, idem est atque aperiat.
k Barathrum βέρεθρον propriè fuit carcer Athenarum in summam altitudinem depressus. hic sumitur pro profunditate inferorum.

Cernatur, trepidéntque immisso lumine Manes.
Ergo insperata deprensum in luce repentè,
Inclusúmque cauo saxo, atque insueta[a] *rudentem*[b]
Desuper Alcides telis[c] *premit, omniaque arma*
Aduocat, & ramis, vastísque molaribus[d] *instat.*
Ille autem (neque enim fuga iam super vlla pericli est)
Faucibus ingentem fumum, mirabile dictu,
Euomit, inuoluitque domum caligine cæca,
Prospectum eripiens oculis, glomerátque sub antro
Fumiferam noctem, commistis igne tenebris.
Non tulit Alcides animis, séque ipse per ignem Cacum interficit.
Præcipiti iecit saltu, quà plurimus vndam
Fumus agit, nebuláque ingens specus æstuat atrâ.
Hic Cacum in tenebris incendia vana[e] *vomentem*
Corripit in nodum complexus, & angit inhærens
Elisos oculos, & siccum sanguine guttur.
Panditur extemplo foribus domus atra reuulsis:
Abstractæque boues, abiuratæque[f] *rapinæ*
Cœlo ostenduntur, pedibúsque informe cadauer
Protrahitur. nequeunt expleri corda[g] *tuendo*
Terribileis oculos, vultum, villosaque setis
Pectora semiferi,[h] *atque exstinctos faucibus igneis.*

a Insuetè contra consuetudinē. ponitur nomen pro aduerbio.
b Rudere propriè est asinorum.
c Omne quod eminus sine τηλόθεν iaci potest, telum vocatur.
d Saxis ingentibus, instar molarum.
e Quæ ipsi Caco non profuerunt.
f *Abiurare* propriè est rem creditam negare periurio. *Abiuratas* ait *rapinas*, quia furtum celauerant, perinde atque si eum periurio negauisset eas se rapuisse.
g Non poterant homines videndo cadauer sua corda satiare.
h Suprà Cacum semihominē vocauit, nunc semiferū, vt ostēdat eum quasi humanæ belluinæq; naturæ fuisse consortem.

Ex illo [a] *celebratus honos, lætique minores* [b]
Potitij. Pinarij. *Seruauere diem, primúsque Potitius* [c] *auctor,*
Et domus Herculei custos Pinaria sacri,
Hanc aram [d] *luco statuit, quæ maxima semper*
Dicetur nobis, & erit quæ maxima semper.
Quare agite ô iuuenes, tantarum in munere [e] *laudum*
Cingite fronde [f] *comas, & pocula porgite* [g] *dextris,*
Communémque [h] *vocate Deum, & date vina* [i] *volentes.*

a Ex illo tempore celebratus est dies status & solemnis in honorem Herculis qui nos à Caci sceleribus vindicauit.

b Minores propriè sunt posteri: Euander Herculem hospitio quidem susceperat: sed quia valdè senex erat, & iam à morte Caci duæ generationes effluxerant, ideo minores appellat respectu eorum, qui tum erant cùm primùm sacra fuerunt instituta.

c Penes Potitiorum & Pinariorum familias initio fuit sacrorum Herculis procuratio, ita tamen vt præessent Sacrificio Potitij, qui religiones prodiderunt, eásque auctoritate Appij Claudij Censoris ad seruos publicos transtulerunt. Verùm Appius vlciscente numine paulò pòst cæcatus est, Potitiorũ gens deleta. Potitius igitur eius religionis auctor vocatur, quia eam vel instituit, vel institutam primus accepit. Domus Pinaria dicitur custos, quia Potitijs eam prodentibus, ipsi non prodiderunt, vel quia, vt ait Seruius cùm ara maxima vicino incendio conflagraret, seruata fuit à Pinarijs.

d Hæc ara maxima erat post ianuas Circi maximi.

e In remunerationem tantarum virtutum quibus Hercules nos ab iniurijs & violentia Caci liberauit.

f Coronam ex arbore populo contextam capiti vestro imponite.

g Præbere inuicem pocula, & vos tralatitia potione liberaliter inuitate.

h Herculem inuocate, qui Deus est non vnius tantùm ciuitatis, sed communis omnium gentium: & tam à Troianis, quàm ab Arcadibus deus habetur.

i Vinum Herculi libate ex animo & prompta voluntate.

Dixerat: Herculeâ bicolor cùm populus [a] vmbrâ
Velauitque comas, folijsque innexa pependit:
Et sacer impleuit [b] dextram scyphus, ocyus omnes Libatio
In mensam læti libant, [c] Diuósque [d] precantur.
Deuexo [e] interea proprior fit vesper Olympo:
Iamque sacerdotes, primúsque Potitius ibant,
Pellibus in morem [f] cincti, flammásque ferebant.
Instaurant [g] epulas, & mensæ grata secundæ
Dona ferunt, cumulantque [h] oneratis lancibus aras.
Tum Salij [i] ad cantus incensa altaria circum
Populeis [k] adsunt euincti tempora ramis.

a Pópulus Herculi consecrata.
Populus Alcidæ gratissima.
Eadem bicolor, quòd ex altera foliorum parte pallida sit, ex altera nigricans: vel quòd cùm duo sint populi genera, quorum alterum pallidius est, alterum nigricans, vtrumque est Herculi consecratum, quamquam
Gratior Herculeis pópulus alba comis.
Herculeam vmbram vocat, vmbram à populo Herculea proiectam.
b Emphasis, qua indicatur scyphi magnitudo. si enim dexteram impleuit, magnus fuerit necesse est. Videtur ad illum scyphum alludere, quo tanquam cymba Hercules aliquando nauigauit. de quo Aristoteles de arte poëtica.
c Vini primitias honorarias effundunt in mensam, quæ erat iuxta aram maximam consecrata.
d De more, nam vt iam dictum est, cùm vni deo priuatim sacrificauerant, postea reliquos omnes deos inuocabant.
e Ad occidentem inclinato. quia cœlum videtur in medio attolli, versus orientem & occidentem inclinari.
f De more Herculis, qui leonina pelle erat indutus, aut de more ipsorum sacerdotum.
g Renouant instar priorum, & secundam mensam pomorum scilicet & bellariorum instruunt. *Ils apportent le fruict, la desserte.*
h Reddunt exta & lances super aris cumulant.
i Salij dicti sunt, qui tripudiantes aras circuibant.
k Tempora habentes populeis ramis coronata.

Hic iuuenum chorus, ille ſenum, qui carmine laudes
Herculeas, & facta ferunt: vt prima [a] *nouercæ.*
Monſtra manu, geminóſque premens eliſerit angueis,
Vt bello egregias idem diſiecerit vrbeis,
Hymnus Herculi cantatus. *Troiamque* [b] *Oechaliamque:* [c] *vt duros mille* [d] *labores*
Rege ſub Euryſtheo, [e] *fatis* [f] *Iunonis iniquæ.*
Pertulerit. tu nubigenas [g] *inuicte bimembreis*
Hylæumque, Pholumque manu: tua Creſſia [h] *mactas*

a Canunt quamadmodum Hercules adhuc infans duos ſerpentes manibus eliſerit & præfocauerit, quos Iuno ipſius nouerca, ad eum in cunis necandum immiſerat. *monſtra* dicuntur propter monſtruoſam eorum magnitudinem: *prima* quia non hic ceſſauit Iuno, ſed alia ex alijs monſtra contra Herculem excitauit.

b Neptunus & Apollo Troiam circundederant mœnibus: negauit promiſſam mercedem Laomedum: iratus Neptunus Heſionem Regis filiam immani coeto expoſitam ad rupem religauit: eam Hercules, occiſo coeto, liberauit: Laomedon equos diuino ſemine procreatos, quos Herculi mercedis loco promiſerat, dare voluit: Hercules Troiam euertit, Laomedontem interemit.

c Oechalia ciuitas in Eubœa inſula fuit, cuius Rex Eurytus Iolen filiam Herculi denegauit, victori certamine ſagittarum antè promiſſam: iratus Hercules euerſa ciuitate Eurytum interfecit.

d Duodecim præcipui numerantur.

e Euryſtheus Rex Argiuorum impoſitus Herculi fuerat à Iunone vt illi duros labores imperaret.

f Voluntate Iunonis Herculi infenſæ.

g Centauros natos ex nube quam Iupiter in ſpeciem Iunonis effinxerat, videns ab Ixione Iunorem amari, bimembres quia ſupernè vſque ad vmbilicum humana membra habuerunt infernè ab vmbilico equi ſpeciem referebant. Hylæus & Pholus nomina Centaurorum.

h Cretenſia, vel taurum Cretenſem flammas ſpirantem intelligit, quem tamen ipſe non interfecit: ſed duntaxat perduxit ad Euryſtheum: vel ceruam æripedem prodigioſæ

magnitudinis

Prodigia, & vastum Nemeæ [a] sub rupe leonem.
Te Stygij [b] tremuere lacus, te ianitor [c] Orci,
Ossa super recubans antro [d] semesa cruento:
Nec te vllæ facies, [e] non terruit ipse Typhœus
Arduus, arma tenens: non te rationis egentem
Lernæus [f] turba capitum circumstetit anguis:
Salue vera Iouis proles, [g] decus addite Diuis:
Et nos, & tua dexter [h] adi pede [i] sacra secundo.
Talia carminibus celebrant, super omnia Caci
Speluncam adijciunt, spirantémque ignibus ipsum.
Consonat omne nemus strepitu, collésque resultant.
Exin se cuncti diuinis rebus ad vrbem

magnitudinis, de qua aliter alij fabulantur.

a Nemea sylua est vicina Thebis, in qua Hercules occidit leonem, qui non poterat ferro vulnerari.

b Lacus inferorum. Stygius, quasi odiosus, à verbo στυγέειν quod odisse significat.

c Cerberus canis, quem aiunt ad Orci siue inferni ianuam excubare.

d Recubans in antro cruento super ossa semesa. alludit ad nomen Κέρβερος quasi κρεοβόρος. Carniuorus.

e Nullæ te periculorum, nullæ monstrorum species terruerunt, non ipse Typhœus gigas centimanus qui dijs ipsis bellum inferebat.

f Hydra bellua septiceps, in Lernæa palude stabulans, cuius ea natura fuit, vt vno capite abscisso duo noua pullularent. *Rationis egentem* significat perturbatum, & de mentis statu deiectum: præ formidine. vel fortasse alludit ad id quod aiunt hydram fuisse mulierem sophisticis cauillationibus præditam, quæ singulis obiectionibus duas responsiones inueniret, quam tamen Hercules veris & solidis rationibus confutauit, secundum Platonem in Euthydemo.

g Hercules qui verus es Iouis & Alcmenæ filius, & in numerum deorum allectus eorum cœtum honorasti. nullus enim mortali semine procreatus tanta facere potuisset.

h Propitius. *i* Omine prospero,

Perfectis referunt. ibat Rex obsitus [a] *æuo,*
Et comitem Æneam iuxtà, gnatúmque [b] *tenebat*
Ingrediens, varióque viam sermone leuabat.
Miratur, facilésque [c] *oculos fert omnia circum*
Æneas, capitúrque locis, [d] *& singula lætus*
Exquiritque, auditque virûm monumenta priorum.

Antiquus Latij status.

Tum Rex Euandrus, Romanæ [e] *conditor arcis.*
Hæc nemora indigenæ Fauni, Nymphæq; tenebant,
Gensque virûm truncis, [g] *& duro robore nata:*
Queis neque mos, neque cultus [h] *erat: nec iungere taur os,*
Aut componere opes nôrant, [i] *aut parcere parto:*
Sed rami, atque asper victu venatus alebat.

Saturnus.

Primus ab æthereo vênit Saturnus Olympo,
Arma Iouis fugiens, & regnis exsul ademptis.
Is genus indocile, [k] *ac dispersum montibus altis*

a Euander ætate inuolutus, ex Terentio
— *Pannis annisque obsitus.*
Senectute obsessus & circundatus.
b Pallantem. *c* Mobiles.
d Delectatur locorum amœnitate.
e Qui ædificauit vrbem Pallanteum in eo ipso colle vbi postea Cæsares domicilium habuerunt, vnde etiamnum regiæ domus palatia nominantur. Scribit Solinus arces ab Arcadibus esse dictas, qui cum Euandro Rege *In excelsa parte montis habitarunt.*
f Videtur alludere ad nomen Aborigenum, qui primi in Italia habitarunt, quasi inde geniti αὐτόχθονες.
g Seruius. *Hoc figmentum ortum est ex antiqua hominum habitatione, qui ante factas domos, aut in cauis arboribus, aut in speluncis manebant: qui cùm exinde egrederentur, aut suam educerent sobolem, dicti sunt inde procreati.*
h Cultura ingeniorum, & vitæ humanæ.
i De die in diem viuebant, nec diuitias & fruges congerebant, aut quæsita seruabant.
k Genus hominum quod excultum hactenus non fuerat.

Composuit, legésque dedit, Latiúmque vocari Latium.
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
Aureáque, vt perhibent, illo sub Rege fuere
Sæcula: sic placida populos in pace regebat:
Deterior [a] *donec paulatim, ac decolor ætas,*
Et belli rabies, & amor successit habendi.
Tum manus Ausonia, [b] *& gentes venêre Sicanæ:* [c] Sicani.
Sæpius [d] *& nomen posuit Saturnia tellus.*
Tum Reges, asperque [e] *immani corpore Tybris,* Tybris.
A quo post Itali fluuium cognomine Tybrim
Diximus: amisit verum vetus Albula nomen. Albula.
Me pulsum patria, [f] *pelagique extrema sequentem*
Fortuna omnipotens, & ineluctabile fatum
His posuere locis, matrísque egere tremenda
Carmentis Nymphæ monita, & Deus autor [g] *Apollo.*

a Donec ætas aurea non simul & semel, sed paulatim & gradatim in deteriorem, quasi vanescente priori colore, degenerans ex aurea mutata est in argenteam, ex argentea in æream, & tandem ex ærea in ferream.
b Ausones, inquit Sabinus, habitarunt illam partem Italiæ, quæ incumbit dorsis Appennini propè Rheginos, versus meridiem.
c Sicani duce Siculo ex Hispania in Italiam venerunt, eámque aliquandiu tenuerunt, sed post Italia pulsi vicinam insulam occuparunt, & à duce suo Siciliam vocauerunt.
d Vocata est Saturnia, Hesperia, Oenotria, Ausonia Italia &c.
e Tibris fuit Rex Hetruscorum, vel, vt alij volunt, Aborigenum, qui fluuio nomen dedit, quia propè illius ripam occisus, cùm ibi prædaretur, vnde & asper dicitur, quia prædabatur & multis iniuriam afferebat.
f Eiectum ex Arcadia, quòd patri suo necem intulisset, inquit Donatus, aut eiectum seditione populari, vt Seruius.
g Apollo qui oraculis datis auctor fuit vt è patria discederem. Sensus autem est eiectum patria, & in extremas maris

Vix ea dicta: dehinc progressus, monstrat & aram,
Porta Carmētalis. *Et Carmentalem Romano nomine portam,*
Quam memorant, Nymphæ priscum a *Carmentis honorem*
Vatis fatidicæ: cecinit quæ prima futuros
Æneadas b *magnos, & nobile Pallanteum.*
Asylum Lupercal. *Hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asylum* c
Rettulit, & gelida monstrat sub rupe Lupercal, d
Parrhasio dictum Panos de more Lycæi.
Argiletum. *Necnon* e *& sacri monstrat nemus Argileti,*

terræque partes incerto cursu nauigantem fortuna, voluntas deorum, cui resistere nemo potest, matris monita, Apollinis oraculum habitare in Italia voluerunt.

a Bene *priscum*, quia postea nomen Carmentalis portæ mutatum est & dicta est porta Scelerata, quia per eam trecenti sex Fabij, qui à Veientibus vno die internecione deleti sunt, ad bellum exierunt.

b Romanos ab Ænea procreatos.

c Seruius. *Fecit ad imitationem Atheniensis Asyli.* Romulus enim vt maiorem hominum multitudinem cōgregaret, seruis libertatem, damnatis impunitatem, obæratis nouas tabulas proposuit, asylúmque id est templum misericordiæ constituit, à quo fas non esset supplices abducere. Asyli nomen à particula priuatiua α & συλᾶν spoliare.

d Idem Seruius.; *Sub monte Palatino est quædam spelunca in qua de capro luebatur id est, sacrificabatur: unde Lupercal dictum nonnulli putant. Alij, quod est verius, locum esse hunc sacratum Pani Deo Arcadiæ, cui etiam mons Lycæus in Arcadia est consecratus.* Vult igitur Poëta Lupercal dictum esse de more Arcadico Panos Lycæi, vt quemadmodum Arcades montem Lycæum ἀπὸ τοῦ λύκου à lupo nominarunt, eúmque Pani Deo Arcadiæ consecrarunt, ita Lupercal à lupo dictum Pani fuerit in Italia consecratum.

e Vt alias explicationes omittam. Euander Argum hospitio susceperat: sed cùm Argus Euandro insidias strueret, ab Arcadibus, Euandro nesciente, occisus est. Euander hospitis necem grauissimè ferens, Argum in luco magnificè sepeli-

Testatúrque locum, & lethum docet hospitis Argi.
Hinc ad Tarpeiam [a] sedem, & Capitolia ducit,
Aurea nunc, olim siluestribus horrida dumis.
Iam tum relligio [b] pauidos terrebat agresteis
Dira [c] loci: iam tum siluam, saxúmque tremebant,
Hoc nemus, hunc, inquit, frondoso vertice collem,
Quis Deus, incertum est, habitat Deus: Arcades [d] ipsum
Credunt se vidisse Iouem, cùm sæpè nigrantem
Ægida [e] concuteret dextra, nimbósque cieret.
Hæc duo prætereà disiectis oppida muris,

Rupes Capitolina.

uit, & lucum vocauit Argiletum. Meritò igitur caussas docet Euander cur Argus fuerit interfectus, & locum ipsum, deósque loci præsides testes inuocat Argi necem non sua perfidia contigisse.

a Tarpeia rupes & Capitolium longè post Euandrum nomen habuerunt. Nam sub Romulo, obsidentibus arcem Sabinis, puella quædam Tarpeia nomine Sabinos in arcem induxerat. Sabini promiserant se Tarpeiæ daturos, quod in manu sinistra gestabant. Armillas se habituram sperabat Tarpeia, clypeis super ingestis oppressa est: hinc rupes Tarpeia. Capitolium a Capite humano ibi reperto cùm prima templi fundamenta iacerentur à Tarquinio, videlicet à capite cuiusdam Toli ibi sepulti, vt narrat Arnobius.

b Quæ postea magnificè viguit in templo Iouis Capitolini.

c Magna, admirabilis.

d Hæc dicit Euander quasi futuram Iouis Capitolini religionem præsagiens, quippe cùm iam tum in eo colle Iupiter habitaret, ibíque suam diuinitatem ostenderet. Certum est inquit, in eo colle deum aliquem habitare, sed quis sit ille deus adhuc incertum est.

e Ægis clypeus Iouis obtectus pelle Capræ illius Amaltheæ à qua Iupiter adhuc infans lactatus est. Alias loricam significat apud Martialem *lorica &c*

Pectore cùm sacro sederit ægis erit.

clypeum autem Iupiter è sinistra manu in dexteram transtulerat, vt vehementiori concussione nimbos concitaret vel nomine αἰγίδα, καταιγίδα siue procellam, non autem cly-

Relliquias, veterúmque vides monumenta virorum.
Hanc Ianus pater, hanc Saturnus condidit vrbem:
Ianiculum. Saturnia. *Ianiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.*
Talibus inter se dictis ad tecta subibant
Pauperis a *Euandri, paßimque armenta videbant*
Romanóque foro, & lautis mugire Carinis. b
Excipitur Æneas ab Euandro. *Vt ventum ad sedes, hæc, inquit, limina victor* c
Alcides subijt: hæc illum regia cepit:
Aude hospes contemnere opes, & te quoque d *dignum*
Finge Deo, rebúsque veni non asper egenis.
Dixit, & angusti subter fastigia tecti
Ingentem Æneam duxit, stratisque e *locauit*
Effultum folijs, & pelle Libystidis vrsæ.
Nox ruit & fuscis tellurem amplectitur alis:

peum intelligit Poëta. Capræ & hœdorum cœlestium ortu pluuiæ concitantur.

a Qui Æneam excipere non poterat secundum personæ dignitatem.

b In parua insula Tiberis, quæ ita molibus contra Tiberis eluuiones extructa fuit florente Rep. vt aliquam carinæ similitudinem exhiberet: vnde & nomen. Ibi magnifica & lauta ædificia fuerunt, & præsertim domus rostrata Pompeij. huic autem loco similis est ille Propertij.

Hoc quodcunque vides hospes quam maxima Roma est,
Ante Phrygem Æneam collis & herba fuit.

vel ille locus dictus est Carinæ propter ædificia in modum Carinarum facta.

c Herculi Victori duo templa fuerunt Romæ consecrata.

d Excelsi cuiusdam & diuini animi est opes contemnere, vt probatur Herculis exemplo, quare te quoque similem Deo efficias opes contemnens, & ne dedignare illud facere, quod Hercules facere dignatus est. Vel finge & effice te dignum imitatione Herculis.

e Æneam collocauit, & recubare fecit in stibadio è folijs confecto & pelle leonis Libyci cooperto, multi negant vrsas in Libya reperiri. Sed Romani veteres ignotis bestijs recens

At Venus haud animo nequicquam [a] exterrita mater,
Laurentúmque minis, & duro mota tumultu,
Vulcanum alloquitur, thalamóq; hæc coniugis aureo
Incipit, & dictis diuinum aspirat amorem.
Dum bello Argolici vastabant Pergama Reges
Debita, [b] casuráſque inimicis ignibus arces:
Non vllum auxilium miseris, non arma rogaui
Artis opisque tuæ: nec te, carissime coniux,
Incaßúmue tuos volui exercere labores:
Quamuis & Priami deberem plurima gnatis, [c]
Et durum Æneæ fleuissem sæpè laborem.
Nunc Iouis imperijs Rutulorum constitit oris:
Ergo eadem supplex venio, & sanctum mihi numen,
Arma rogo, genitrix gnato. te filia [d] Nerei,
Te potuit lacrimis Tithonia [e] flectere coniux.
Aspice qui coëant populi, [f] quæ mœnia [g] clausis
Ferrum acuant portis in me, excidiúmque meorum

Oratio Veneris petentis arma à Vulcano.

in Italiam aduectis notarum bestiarum nomina solebant imponere, sic elephantos Lucas boues, leones libycas vrsas nominarunt. Non desunt tamen qui ex Herodoto & Strabone veros vrsos notent in Africa reperiri.

a At Venus non frustra metuens Æneæ filio suo.

b Excidio destinata.

c Paridi præsertim qui me dearum pulcherrimam iudicarat.

d Thetis Nerei filia exorauit, & impetrauit vt arma faceres Achilli filio ipsius.

e Te etiam Aurora coniux Tithoni Troiani exorauit vt Memnoni filio ipsius arma fabricares.

f Latini Rutuli, Volsci & alij de quibus 7. Æneidos.

g 7. Æneid.

Quinque adeò magnæ positis incudibus vrbes
Tela nouant. Atina potens, Tiburque superbum,
Ardea, Crustumerique, & turrigeræ Antennæ.

Dixerat: & niueis hinc atque hinc Diua lacertis
Cunctantem [a] amplexu molli fouet. ille repentè
Accepit solitam flammam, notusque medullas.
Intrauit calor, & labefacta per ossa cucurrit.
Non secus, [b] atque olim tonitru cùm rupta corusco
Ignea rima micans percurrit lumine nimbos.
Sensit læta dolis, [c] & formæ conscia coniux.
Tum pater [d] æterno [e] fatur deuinctus amore.
Quid causas petis ex alto? [f] fiducia cessit
Quò tibi Diua mei? similis si cura [g] fuisset,
Tunc quoque fas nobis Teucros armare fuisset.
Vulcani responsio.
Nec pater omnipotens Troiam, nec fata vetabant
Stare decémque alios [h] Priamum superesse per annos.
Et nunc si bellare paras, atque hæc tibi mens est:
Quidquid in arte mea possum promittere curæ,
Quod fieri ferro, liquidóue [i] potest electro: [k]

a Vulcanum Veneris precibus annuere differentem.
b Quemadmodum collisione nubium, luctante intus exhalatione accensa, fulgetrum erumpit, & igneam faciens rimam percurrit nubes, ita amor ossa Vulcani celerrimè perlabitur.
c Dolis, quibus artificiosè concinnarat orationem ad impetrandum quod volebat, & formæ qua sibi maritum conciliauerat. Seruius capit *dolis* in tertio casu, quòd Venus dolis & pulchritudini fuerit conscia.
d Vulcanus.
e Diu duraturo. quia tantus erat vt nullis iniuriis obliterari posse videretur.
f Quid vteris tam longis verborum ambagibus? quid tam artificiosè te insinuas, & ex alto repetis orationis exordium?
g Si cum bellum Troianum ardebat Troianos armis à me fabricatis armare voluisses, ea tibi non recusassem.
h Super illos annos decem, quos vixit Priamus, ex quo Troia cœperat à Græcis obsideri.
i Liquefacta, aut puro.
k Hoc loco videtur intelligere id electri genus quod, vt

Quantum igneis, animæque [a] valent, absiste [b] precando
Viribus indubitare tuis. ea verba locutus
Optatos dedit amplexus, placidúmque petiuit
Coniugis infusus gremio per membra soporem.
Inde, vbi prima [c] quies medio iam noctis abactæ
Curriculo expulerat somnum: ceu fœmina [d] primùm,
Cui tolerare colo vitam, [e] tenuíque Minerua [f]
Impositum, cinerem & sopitos suscitat igneis,
Noctem addens operi, famulásque ad lumina longo
Exercet penso, [g] castum vt seruare cubile
Coniugis, & possit paruos educere gnatos.

scribit Plinius, fit de tribus partibus auri & vna argenti.

a Spiritus quo fabriles folles inflantur: ἄνεμος ventus. hinc Lyricus.

Impellunt animæ lintea Thraciæ.

b Noli me precari, sed impera potiùs, ne vires tuas in dubiũ reuocare videaris. Tanta est enim auctoritas apud me tua, vt iubere debeas, non rogare.

c Postquam prima quies somnum expulerat exacto mediæ noctis curriculo.

d Quemadmodum fœmina, cui impositum & iniunctum id munus ab ipsa natura & fortuna, vt vitam colo toleret, & vili lanificio, id est vt nendo & viliorem telam texendo lucretur aliquid ad vitam parcè & duriter agendam, Quemadmodum, inquam, huiusmodi mulier infimæ conditionis surgit post mediam noctem, & primùm cinerem & ignes cinere coopertos, quasi sub cinere dormientes excitat, & ancillis pensum iniungit, vt aliquid lucretur, vt ex illo lucello possit suos liberos educare, ne rerum necessariarum penuriâ suam cogatur prostituere castitatem: ita Vulcanus post mediam noctem surrexit. &c.

e Gaigner sa vie auec la quenouille & la nauette.

f Lanificio: Mineruã lanificij dea.

g Pensum est opus faciendum maximè in lanificio: dictum videtur ex eo quod lana vel linum operarijs certo pondere præbeatur, & idem deinde fili pondus ab ijs repetatur.

Haud ſecus ignipotens, [a] *nec tempore ſegnior illo*
Mollibus è ſtratis opera ad fabrilia ſurgit.
Inſula [b] *Sicanium iuxta latus, Æoliámque*
Vulcaniæ deſcriptio. *Erigitur Liparen, fumantibus ardua ſaxis*
Quam ſubter ſpecus, & Cyclopum exeſa caminis
Antra Ætnea [c] *tonant. validique incudibus ictus*
Auditi referunt gemitum, ſtriduntque cauernis
Stricturæ [d] *chalybum, & fornacibus ignis anhelat.*
Volcani domus, & Volcania nomine tellus.
Hoc [e] *tunc ignipotens cælo deſcendit ab alto.*
Cyclopes. *Ferrum exercebant* [f] *vaſto Cyclopes in antro,*
Brontéſque, [g] *Steropéſque, & nudus membra Pyracmon.*
His [h] *informatum manibus iam parte polita*
Opera Cyclopum. *Fulmen erat, toto genitor quæ* [i] *plurima cælo*

a Vulcanus Deus ignis.

b Inſula quædam eſt iuxta latus Siciliæ & Liparen vnam ex illis ſeptem inſulis, in quibus Æolus imperauit. vnde & Æoliæ nominantur.

c Videtur dicere ſubterrenos quoſdam eſſe meatus igne exeſos ſubter ipſum mare, quibus Ætna mons Siculus inſulæ Vulcaniæ committitur. qui meatus ſiue antra exeſa ſunt & excauata ad caminos & officinas Cyclopum.

d Seruius. *Strictura eſt terra ferri in maſſam coacta. Chalybes autem propriè populi ſunt apud quos naſcitur ferrum.*

e *Hoc* pro *huc* ſecundum antiquos.

f Cyclopes fabri ferrarij deorum ferrum fundebant & cudebant.

g Nomina Cyclopum. Brontes dictus ἀπὸ τῆς βροντῆς à tonitru, Steropes ἀπὸ τῆς στεροπῆς à fulgetro. Pyracmon ἀπὸ τοῦ πυρὸς καὶ ἄκμονος. ab igne & incude.

h Cyclopibus erat fulmen, ideſt, Cyclopes habebant præmanibus fulmen informatum & ſemiperfectum. informari propriè dicitur opus cùm primùm formam aliquam recipit, vt cum tabula primis lineamẽtis figuratur. vernaculè. *Esbaucher.*

i Aduerte miram dicendi rationem *fulmen quæ*, id eſt qualia

Deijcit in terras, pars imperfecta manebat. Fulmen.
Treis imbris[a] *torti radios, treis nubis aquosæ*
Addiderant, rutuli treis ignis, & alitis Austri,
Fulgores nunc[b] *terrificos, sonitúmque, metúmque*
Miscebant operi, flammisque sequacibus iras.
Parte alia Marti currúmque, rotásque volucreis
Instabant,[c] *quibus ille viros, quibus excitat vrbeis:*
Aegidáque[d] *horriferam, turbatæ Palladis arma,* Ægis,
Certatim[e] *squamis serpentum, auróque polibant,*
Connexósque angueis,[f] *ipsámque in pectore Diuæ*

fulmina, vel simile illis fulminibus quæ Iupiter ex omni æris parte dimittit.

a Seruius his verbis quatuor anni tempestates intelligit, vt imber tortus, siue coactus & congestus in grandinem designet hyemen, nubes aquosa ver imbriferum, ignis æstatem, auster autumnum designet. vel potiùs naturam fulminis exprimit, quod tunc nascitur cùm nubes vento vehementer agitatæ, sic incalescunt vt accendantur: vel potiùs cùm exhalatio, quæ est materia ventorum, nubibus se collidentibus, accenditur.

b Cùm Vulcanus accessit addebant operi informato fulgura & tonitru, quibus terror incutitur: & fulmini, quod ex illis fulguribus & tonitruis sequi solet, addebant impetum vehementem, quo Iupiter iram suam declarat.

c Instanter & sine intermissione faciebant.

d Iidem Cyclopes ægidem aureis serpentum squamis cœlatam poliebant, qua Ægide Pallas armari solet cùm vel ipsa irata fuerit & turbata, vel cùm instructas militum acies turbare voluerit. Ægis & pro clypeo Deorum vsurpatur, & pro lorica: hoc loco clypeum interpretor, quia sequentibus versibus lorica Mineruæ describitur.

e Certantes & contendentes inter se.

f Cyclopes etiam faciunt loricam ad pectus Mineruæ tegendum, in qua lorica cœlati sunt serpentes inuicem connexi & mutuis spiris implicati, & Gorgonis ipsius siue Medusæ caput serpentibus capillatum, sic in eadem lorica cœlatum est vt recens amputatũ morientes oculos adhuc vertere videatur,

Gorgona desecto vertentem lumina collo.

Vulcanus arma fieri iubet.

Tollite cuncta, inquit, [a] *cœptósque auferte labores,*
Ætnæi Cyclopes, & huc aduertite mentem.
Arma acri facienda viro: [b] *nunc viribus vsus*
Nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra:

Arma fiunt Æneæ.

Præcipitate moras. Nec plura effatus. at illi
Ocyùs [c] *incubuere omnes, paritérque laborem*
Sortiti: fluit æs riuis, [d] *aurique metallum,*
Vulnificúsque chalybs [e] *vasta fornace liquescit.*
Ingentem clypeum informant, [f] *vnum omnia contra*
Tela Latinorum, septenósque orbibus [g] *orbeis*
Impediunt. alij ventosis [h] *follibus auras*
Accipiunt, redduntque, alij stridentia [i] *tingunt*
Aere lacu: gemit impositis incudibus antrum,
Illi inter sese multa vi brachia tollunt
In numerum, [k] *versántque tenaci forcipe* [l] *massam.*

a Vulcanus.
b Æneæ. ac proinde gnauiter laborandum est vt arma Æneæ virtuti respondeant.
c Cyclopes, celeriùs quàm Vulcanus imperauerat, incubuerunt in opus, & ducta sorte diuiserunt inter se laboris officium
d Æs ita liquefit vt in riuos fluat.
e Ferrum, quod apud Chalybas optimum reperitur.
f Designant & delineant clypeum ingentem, qui vnus contra omnia tela Latinorum sufficiat.
g Septenos orbes ex diuersis metallorum generibus, alios grandiores, minores alios efficiunt, quos deinde sic inter se implicant & connectunt, vt ex ijs omnibus circulis efficiatur ingens clypeus.
h Ventum gignentibus. follis, *vn soufflet.*
i Æs candens immergentes aquâ stridere faciunt. Lacus hoc loco est vas aquâ plenum, quod ad refrigerandum ferrum ponitur iuxta fornaces ferrarias.
k Cyclopes malleis magna vi in altum elatis incudes tundunt tam numerosè, vt ex ictibus concentus quidam oriatur.
l *Vne tenaille.*

Hæc pater Aeoliis[a] properat dum Lemnius[b] oris:
Euandrum ex humili tecto lux suscitat alma,
Et matutini volucrum[c] sub culmine cantus,
Consurgit senior, tunicaque inducitur[d] artus,
Et Tyrrhena[e] pedum circundabat vincula plantis,
Tum lateri, atque humeris Tegeæum[f] subligat ensem
Demissa[g] ab læua panthera terga retorquens.
Necnon & gemini custodes limine ab alto
Procedunt, gressúmque canes comitantur herilem.
Hospitis Aneæ sedem, & secreta petebat,
Sermonum memor,[h] & promissi muneris heros. *Congressus Æneæ & Euandri.*
Nec minùs Aeneas se matutinus agebat.
Filius huic[i] Pallas, olli[k] comes ibat Achates.
Congressi iungunt dextras, mediisque residunt
Aedibus, & licito tandem[l] sermone fruuntur.

a Vulcania est iuxta Liparen insulam vna ex Æolidibus, vt dictum est, à Græcis Ἱερὰ *sacra* nominatur.
b Vulcanus, cui Lemnos insula dedicata fuit, quem è cœlo deturbatum à Ioue, in Lemnum cecidisse, ibíque à Sintijs exceptum fuisse Homerus iliade prima fabulatur.
c Gallorum gallinaceorum, & hirundinum. Culmen propriè est tectum rusticanum è culmo & palea: quo paupertas Euandri denotatur.
d Induitur, tunicam per artus inducit & extendit.
e Seruius interpretatur Thusca calceamenta siue *crepidas, quas primo habuerunt Senatores, post equites Romani, nunc milites,* quas vinculis siue loris ad pedem vinciebant.
f Arcadicum, à Tegea monte Arcadiæ.
g A sinistro humero pellem demissam habuit quam retorquens, & in dextram reuocans partem, se amiciebat.
h Quos pridie dixerat.
Et lux cùm primùm terris se crastina reddet,
Auxilio tutos dimittam, opibúsque iuuabo.
i Euandro. *k* Æneæ.
l Quia eorum desiderio moram nox fecerat, ideò dicit tandem, id est, post longam expectationem.

Rex prior hæc.
Maxime Teucrorum ductor, quo sospite [a] nunquam
Res equidem Troiæ victas, aut regna fatebor,
Euandri oratio. *Nobis ad belli auxilium pro nomine tanto*
Exiguæ vires: hinc Thusco [b] claudimur amni,
Hinc Rutulus premit, & murum circumsonat armis.
Sed tibi ego ingenteis populos, opulentáque regnis
Iungere castra paro: quam fors inopina salutem
Ostentat: fatis huc te poscentibus affers.
Haud procul hinc saxo incolitur fundata vetusto
Vrbis Agyllinæ [d] sedes: vbi Lydia [e] quondam
Gens bello præclara, iugis insedit Hetruscis.
Hanc multos florentem annos Rex deinde superbo
Imperio, & sæuis tenuit Mezentius armis.
Mezentij crudelitas. *Quid memorem infandas cædes, quid facta tyranni*
Effera? Dij capiti ipsius, generique reseruent.
Mortua quin etiam iungebat corpora viuis,
Componens manibúsque manus, atque oribus ora,
Tormenti genus, & sanie, tabóque [f] fluenteis

a Saluo & incolumi.
b Tiberi, qui ex Thusciæ siue Hetruriæ montibus emanat.
c Thuscia duodecim Lucomones habuit, quibus vnus præerat. Lucomones autem erant Reges.
d *Quæ nunc Cære dicitur*, inquit Seruius.
e Velleius Paterculus lib. 1. *Lydus & Tyrrhenus fratres cum regnarent in Lydia sterilitate frugum compulsi, sortiti sunt vter cum parte multitudinis patria decederet; Sors Tyrrhenum contigit. peruectus in Italiam, & loco, & incolis & mari nobile ac perpetuum à se nomen dedit.* Addit Seruius. Hi diu piraticam exercuerunt, vt etiam Cicero in Hortensio docet, cùm captiuos nouis pœnis adfligerent, occisorum eos religantes cadaueribus, quod Virgilius dat Mezentio.
f Sanguine corrupto.

Complexu in misero, longa sic morte necabat.
At fessi tandem ciues infanda furentem
Armati circumsistunt, ipsúmque,[a] domúmque.
Obtruncant socios, ignem ad fastigia iactant.
Ille inter cædes Rutulorum elapsus in agros
Confugere,[b] & Turni defendier hospitis armis.
Ergo omnis Furijs surrexit Hetruria iustis:
Regem[c] ad supplicium præsenti Marte reposcunt.
His ego te Aenea ductorem millibus addam,
Toto namque fremunt condensæ littore puppes.
Signáque ferre iubent: retinet longæuus[d] aruspex
Fata canens. ô Mæoniæ[e] delecta iuuentus,
Flos veterum, virtúsque virum, quos iustus in hostem
Fert dolor, & meritâ accendit Mezentius irâ:
Nulli fas Italo tantam[f] subiungere gentem:
Externos optate[g] Duces, tum[h] Hetrusca resedit
Hoc acies campo, monitis exterrita Diuûm.
Ipse oratores[i] ad me, regnique coronam

Mezentius à suis expellitur.

A Furno recipitur.

Repetitur ab Hetruscis.

Sed Dij iubent eligi ducem externum.

a Mezentium.

b Mezentius ad Rutulos confugit, & Turni, quicum erat hospitij iure coniunctus, armis defenditur. infinitiuus pro indicatiuo.

c Rutulis bellum indicunt hetrusci, Mezentium ad pœnam repetentes.

d Argumento ætatis vult aruspicem doctum videri. Aruspices autem erant prodigiorum interpretes.

e O Hetrusci siue Tyrrheni, quorum maiores, duce Tyrrheno, venerunt in Hetruriam.

f Quanta est gens Rutulorum.

g Eligite, & præficite vobis.

h postquam audiuit hoc responsum aruspicis

i Ipse Tarchon princeps Hetruscorum legatos ad me misit qui sceptrum, coronam, cæteráque regiæ maiestatis insignia mihi deferrent. &c. Monet Seruius hic speciem pro genere

Cum ſceptro miſit, mandátque inſignia Tarchon,
Succedam caſtris, Tyrrhenáque regna capeſſam.
Sed mihi tarda gelu, [a] ſeclíſque effœta ſenectus
Inuidet imperium, ſeráque ad fortia vires.
Gnatum [b] exhortarer, ni miſtus matre Sabella
Hinc partem patriæ traheret: tu [c] cuius & annis,
Et generi fatum indulget, quem numina poſcunt,
Ingredere ô Teucrûm, atq; Italûm fortiſſime ductor:
Hunc [d] tibi prǽterea ſpes, & ſolatia noſtri
Pallanta adiungam, ſub te tolerare magiſtro
Militiam, & graue Martis opus, tua cernere facta
Aſſueſcat, primis & te miretur ab annis.
Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
Lecta, dabo: totidémque ſuo tibi nomine Pallas.
Vix ea fatus erat: defixique ora tenebant [e]
Aeneas Anchiſiades, & fidus Achates,
Multáque dura ſuo triſti cum corde putabant,

ſumi, neque reuera coronam miſſam fuiſſe, quia nunquam Reges Hetruriæ coronam habuerunt.

a Sed ſenectus frigida quæ me tardum efficit ad res gerendas & effœtum, ſterilémque ad pariendos producendóſque actus generoſos, & vires quæ iam ipſa ſenectute debilitatæ ſunt, & ineptæ bello gerendo, Senectus, inquam, & debilitas me deterrent, quo minus capeſſam regnum Hetruriæ.

b Pallantem filium meum hortarer ad capeſſendum regnum Hetruriæ ſi purè eſſet Arcas & externus, ſed mixtus eſt ex duplici genere, quantùm ad maternam originem eſt Italus, natus ex matre Sabella.

c Tu autem, ô Ænea, qui flores ætate, nec à ſuſcipiendo Tyrrhenorum imperio ſenectute deterreris, vt ego deterreor nec genere & origine vt filius meus; ſuſcipe regnũ Hetruriæ.

d Qui iuxta me ſedet.

e Taciti ſtupebant rati ſe expectatione deluſos eſſe, quia cùm magnas copias ſperauiſſent, videbant offerri ſibi duntaxat equites quadringentos.

a Venus

Ni signum cœlo Cytherea[a] dedisset aperto.[b]
Namque improuiso vibratus ab æthere fulgor[c]
Cum sonitu venit, & rure omnia visa repentè,
Tyrrhenúsque[d] tubæ mugire per æthera clangor.
Suspiciunt:[e] iterum atque iterũ[f] fragor intonat ingens.
Arma inter nubem cœli in regione serena
Per sudum[g] rutilare vident, & pulsa tonare.
Obstupuere animis alij: sed Troïus heros
Agnouit sonitum,[h] & diuæ promissa parentis:
Tum memorat. ne verò hospes,[i] ne quære profectò,
Quem casum portenta ferant: ego poscor:[k] Olympo
Hoc signum cecinit missuram Diua creatrix,
Si bellum ingrueret, Volcaniáque[l] arma per auras

Arma Vulcania inter nubes apparẽt

a Venus quæ in insula Cythæro colebatur.
b Sereno, cùm nullæ nubes præcessissent.
c Fulgur tremulum emicuit cùm tonitru & cœlesti fragore.
d Hetrusci tubarum primi inuentores: huic autem loco bellè quadrat adiectum *Tyrrhenus*, quia hoc tubæ clangore indicabatur Æneam deposci ad regnum Hetruriæ siue Tyrrheniæ.
e Attollunt oculos attoniti, respicientes vnde hic clangor oriatur.
f Innuit tonitru tertiò fuisse repetitum, qui numerus boni fuit auspicij.
g *Sudum* quasi *sub vdum*, serenum post pluuias, vel *semiudum*, qualis est serenitas inter nubes.
h Æneas agnouit eum esse sonitum quem Venus mater ei boni ominis caussa edituram esse promiserat.
i Euander, qui mecum hospitij fœdus & societatem iniisti.
k Placet interpunctio, quam etiam Seruius agnoscit. *Ego poscor: olympo hoc signum. &c.* Ego poscor: ego inuitor hoc clangore, ad me pertinet istud signum. Venus mater mea & creatrix rerum omnium promisit se hoc signum cœlo esse missuram.
l A Vulcano fabricata.

Laturam auxilio.
Heu quantæ miseris cædes Laurentibus instant! [a]
Quas pœnas mihi Turne dabis! quàm multa sub vndas
Scuta virûm, galeásque & fortia corpora volues
Tybri pater? poscant acies, [b] *& fœdera rumpant.*

Herculi sacrificatur.

Hæc vbi dicta dedit, solio se tollit ab alto,
Et primùm Herculeis [c] *sopitas ignibus aras*
Excitat, hesternúmque; [d] *Larem, paruósque* [e] *Penateis*
Lætus adit: mactat [f] *lectas de more bidenteis,*
Euandrus pariter, Troiana iuuentus.
Post hinc ad naueis graditur, sociósque [g] *reuisit:*
Quorum de numero, qui sese in bella [h] *sequantur,*
Præstanteis virtute legit: pars cætera [i] *pronâ*
Fertur aquâ, segnísque [k] *secundo defluit amni,*

a Impendent è propinquo.
b Si Latini satis habent fiduciæ poscant acies, descendant in certamen, instruant exercitus, & rumpant ea fœdera, quæ Rex Latinus se facturum esse promiserat id si fecerint, iustas temeritatis & perfidiæ suæ pœnas luent.
c Hypallage est, inquit Seruius, idest suscitat ignes, qui erant in aris Herculeis sopiti, & quasi sub cinere dormientes.
d Cui pridie sacrificauerat.
e Qui paruæ & pauperi domui præsidebant.
f Sacrificat oues biennes, & quæ duos dentes eminulos habebant, electas, è grege, seruatis consuetis ritibus & ceremonijs.
g Quos pridie reliquerat in duabus biremibus, proficiscens cum Euandro ad vrbem Pallanteum.
h Qui comitentur ipsum vsque ad castra Tyrrhenorum.
i Cæteri Troiani, quos Æneas præterierat, nec elegerat ad se comitandum, prono fluuio, id est secundum aquæ fluxum deferuntur ad cæteros Troianos, qui in castris relicti fuerant, vt Ascanium de patris Æneæ rebus & itineris successu facerent certiorem.
k Segnes erant Troiani, quia non remigabant, secundo flu-

Nuntia ventura Ascanio rerúmque, patrísque.
Dantur equi Teucris Tyrrhena petentibus arua:
Ducunt exsortem[a] *Æneæ, quem fulua leonis*
Pellis obit totum, præfulgens vnguibus aureis.
Fama volat paruam subitò[b] *vulgata per vrbem.*
Ocyùs ire equites Tyrrheni[c] *ad littora Regis.*
Vota metu duplicant matres,[d] *propiúsque*[e] *periclo*
It timor, & maior Martis iam apparet imago.
Tum pater Euandrus dextrâm complexus euntis
Hæret inexpletum lacrymans, ac talia fatur.
O mihi præteritos referat si Iupiter annos:
Qualis eram, cùm primam aciem Preneste sub ipsa
Straui, scutorúmque[f] *incendi victor aceruos;*
Et Regem hac Herylum dextra sub Tartara misi:
Nascenti cui treis animas Feronia mater,
Horrendum dictu, dederat: terna arma mouenda,
Ter letho sternendus erat: cui tum tamen omneis

Iter ad Hetruscos apparatur.

Euander Æneæ & filio suo Pallanti vale dicit.

uio delati.

a Eximium & positum extra sortem aliorum, qui equus totus ingenti pelle leonis circundatur, cuius pellis vngues inaurati.

b Quæ citiùs per paruam, quàm per magnam vrbem vulgari solet.

c Ad Hetruriam. vbi erat Tarchon & Regis vice fungebatur eiecto Mezentio: & naues in littore condensæ ducem exspectabant.

d Matres quæ semper faciunt vota pro liberis suis metu futuri belli perterritæ vota duplicarunt.

e Cùm periculum adhuc procul abesset, tamen iam aderat timor, & maiorem terribilioremque belli speciem obiiciebat animo, quàm reipsa futurum esset bellum terribile.

f Ad morem alludit. Nam victores imperatores hostium arma in cumulum exaggerabant, & cinctu Gabino succincti ea succendebant in honorem Martis aut Vulcani. vide Appianum in Libycis.

Abstulit hæc animas dextra, & totidem exuit armis.
Non ego nunc dulci amplexu diuellerer vsquam
Gnate tuo: neque finitimus Mezentius vnquam
Huic capiti insultans, tot ferro sæua dedisset
Funera, tam multis viduasset [a] *ciuibus vrbem.*
At vos ô Superi, & diuûm tu maxime rector
Iuppiter, Arcadij [b] *quæso miserescite Regis,*
Et patrias [c] *audite preces: si numina vestra*
Incolumem Pallanta mihi, si fata reseruant,
Si visurus eum viuo, & venturus [d] *in vnum:*
Vitam oro: patiar quemuis durare laborem.
Sin aliquem infandum casum fortuna minaris,
Nunc ô nunc liceat crudelem [e] *abrumpere vitam;*
Dum curæ ambiguæ, [f] *dum spes incerta futuri,*
Dum te care puer, mea sera, [g] *& sola voluptas,*
Complexu teneo, grauior ne nuntius aureis
Vulneret. hæc genitor digressu dicta supremo
Fundebat: famuli collapsum in tecta ferebant.
Iamque adeo exierat portis equitatus apertis:
Æneas inter primus, & fidus Achates:
Inde alij Troiæ proceres: ipse agmine Pallas

a Vacuasset, exhausisset.
b Mei ipsius Regis Arcadum qui ad Italiam appulerunt.
c Preces quas ego fundo pro filio meo Pallante.
d Si iterum ego & filius meus Pallas debemus in vnum conuenire, oro vt vitam mihi liceat ad illud tempus producere: nec dubitabo quemuis laborem tolerare, dum id mihi contingat.
e Quæ si filio meo superstes fuerit graui me dolore crudeliter cruciabit.
f Dum adhuc anceps inter spem & metum viuo.
g *Sera* quia Pallas natus in patris senectute, *sola* quia fuit vnicus.

In medio, chlamyde,[a] & pictis conspectus [b] in armis.
Qualis, ubi Oceani perfusus Lucifer [c] unda,
Quem Venus ante alios [d] astrorum diligit igneis,
Extulit os sacrum cælo, tenebrásque resoluit.
Stant pauidæ in muris matres, oculísque sequuntur
Pulueream nubem,[e] & fulgenteis ære cateruas.
Olli per dumos, qua proxima meta [f] uiarum,
Armati tendunt: it clamor;[g] & agmine facto
Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campũ.
Est ingens gelidum lucus prope Cæritis [h] amnem,

a Chlamys vestis imperatoria Græcorum fuit, paludamentum Romanorum.

b Spectabilis, spectandus.

c Lucifer dicitur quòd lucem adferat, & solem antecedat. perfusus vnda Oceani in ortu suo, quòd recèns è mari emersus adhuc madefactus esse videatur.

d Notat Seruius, alias duas esse stellas Veneris: alteram in Tauro, alteram in septentrione, quibus tamen Venus Luciferum anteponit. *Tenebras autem* inquit, *resoluit propter iubar, quod sola possidens aliquid adfert lucis.* Certe à stella Veneris aliquam vmbram proiici constat.

e Puluerem sub pedibus excitatum, & cœlum instar nubis obtegentem.

f Quibus dumis viæ quæ ex vrbe spectari poterant, proximè terminantur. Vel circa quos dumos proximè inflectuntur viæ, vt currus flectuntur circa metas in ludis Circensibus.

g Clamor attolitur, & conferta exercitus incedentis multitudine, vngula equorũ pulsat terram putrem sonitu, qui quatuor equorum pedibus excitatur. iam quadrupedare idem est, quod equitare & quatuor pedibus, vt loquitur in Geor. *Insultare solo & gressus glomerare.*

Putris campus hic dici videtur multum puluerem emittens, & quasi in puluerem resolutus vt 2. Georg.

Et cui putre solum: namque hoc imitamur arando.

Id est glebas minutatim confringimus.

h Est ingens lucus propè Minyonem amnem perfrigidum, qui vrbem Cære siue Agillinam præterfluit.

Religione patrum latè sacer : [a] *vndique colles*
Inclusere caui, [b] *& nigra* [c] *nemus abiete* [d] *cingunt.*
Siluano fama est veteres sacrasse Pelasgos [e]
Aruorum pecorisque Deo, [f] *lucúmque, diémque,* [g]
Qui primi fineis aliquando habuere Latinos.
Haud procul hinc [h] *Tarcho , & Tyrrheni tuta tenebant*
Castra locis, celsóque omnis de colle videri
Iam poterat legio, & latis tendebat [i] *in aruis.*
Huc [k] *pater Æneas, & bello lecta iuuentus*
Succedunt , fessique & equos, & corpora curant.
At Venus æthereos inter Dea candida nimbos
Dona ferens aderat : gnatúmque in valle reducta

a Dicitur *latè sacer* vel quia latus erat ille lucus . & quantus quantus erat , consecratus : vel quia non solùm ab Hetruscis, sed ab alijs etiam populis circumquaque adiacentibus religiosè colebatur cultu a maioribus instituto.
b Cauam in medio sui conuallem facientes.
c Opaca & vmbrosa.
d Arbore , quàm etiam Varro sapinum appellat.
e Populos è Græcia , qui primi omnium in Italia dicuntur habitasse.
f Tradit Seruius Virgilium hic secutum fuisse vulgi opinionem , à prudentioribus tamen dici Syluanum esse ὑλικὸν θεὸν ἀπὸ τῆς ὕλης. id est à materia prima, quæ est principium corporis naturalis.
g Anniuersarium dedicationis diem.
h Non longè ab illo loco castra metati fuerant Hetrusci in loco natura munito , adeo vt castra iam videri possent, ex illo colle qui conualli imminebat.
i Tentoria posuerat in loco patenti.
k In illum lucum Syluano sacrum diuertunt Troiani ibi pernoctaturi , ne venientes ingruente nocte Hetruscorum castra turbarent : quid autem sequenti die egerit cum Tyrrhenis & Tarchonte eorum principe dicitur 10. Æneidos.

Vt procul è gelido [a] *secretum flumine vidit,*
Talibus affata est dictis, seque obtulit vltro.
En perfecta mei promissâ coniugis [b] *arte* — Venus adfert Æneæ arma Vulcania.
Munera: [c] *ne mox aut Laurenteis, nate, superbos,*
Aut acrem dubites in prælia poscere [d] *Turnum*
Dixit, & amplexus gnati Cytherea petiuit:
Arma sub aduersa posuit radiantia quercu.
Ille Deæ [e] *donis, & tanto lætus honore*
Expleri nequit, atque oculos per singula voluit,
Miratúrque, intérque manus & brachia versat
Terribilem cristis galeam, flammásque [f] *vomentem,*
Fatiferúmque [g] *ensem, loricam ex ære rigentem,*
Sanguineam, ingentem: qualis, cum cærula nubes
Solis inardescit radijs, longéque refulget.
Tum læueis ocreas [h] *electro,* [i] *auroque recocto.* [k]
Hastámque, & clypei non enarrabile textum, [l] — Historia Romana in clypeo depicta.
Illic [m] *res Italas, Romanorumque triumphos,*
Haud vatum ignarus, venturique inscius æui

a Seruius legit egelido sine distinctione & interpretatur, valde frigido, vt *Edurámque pyrum.* valdè duram. videtur satius esse distinguere. Æneas enim procul à flumine in reductam vallem, & in interiorem lucum secesserat.
b Vulcani. *c* Arma quæ tibi dono dantur.
d Prouocare.
e Æneas lætus Veneris donis, & honore quo affectus fuerat, non potest armorum adspectu satiari
f Tanto fulgore radiantem vt flammas emittere videatur.
g Lethiferum.
h Tibi alia nitida & læuigata.
i Metallo cœrulei coloris quod *azur* nominatur.
k Sæpe purgato, quia quo magis coquitur, eò melius euadit.
l Benè textum. vel quia ex multis orbibus implexis contextus erat clypeus, vel quia in eo contexta erat series historiæ Romanæ. *m* In illo clypei contextu.

Fecerat ignipotens: [a] *illic genus omne futuræ*
Stirpis ab Ascanio, pugnatáque in ordine bella.
Fecerat [b] *& viridi fœtam* [c] *Mauortis* [d] *in antro*
Remus & Romulus. *Procubuisse* [e] *lupam: geminos huic vbera circum*
Ludere pendenteis pueros, & lambere matrem [f]
Impauidos: illam tereti ceruice reflexam
Mulcere alternos, [g] *& corpora fingere* [h] *linguâ.*

a Vulcanus deus ignis,

b Cœlauerat in illo clypeo historiam Romuli & Remi. Amulius Rex fratrem Numitorem regno priuauerat, & vt eum sobole priuaret, (verba sunt Aurelij Victoris de viris illustribus) Rheam Syluiam filiam eius Vestæ sacerdotem præfecit, vt perpetua virginitate teneretur: quæ à Marte compressa Romulum & Remum edidit: Amulius ipsam in vincula compegit. paruulos in Tiberim abiecit: quos aqua in sicco reliquit. Ad vagitum lupa accurrit, eósque vberibus suis aluit: mox Faustulus pastor collectos Accæ Laurentiæ coniugi educandos dedit.

c Fœta dicitur & quæ fœtum habet conceptum in vtero, & quæ fœtum recèns partu edidit, vt hoc loco lupa recèns pepererat, ac proinde lacte affluebat.

d Et Lupa est Marti sacra, & antrum illud Marti videtur fuisse dedicatum. nam Fabius apud Seruium Martis speluncam dixit.

e Non significat lupam penitus iacuisse, quomodo enim penderent infantes: sed ita se inclinasse vt illi mammam appetentes, facilè pertingerent.

f Lupam quæ nutricis & matris officio fungebatur.

g Ita rem ad viuum expresserat, vt lupa illa quodammodo moueri videretur, & rotundam longámque ceruicem reflectens alternos mulcere, id est, vnum post alterum, & modò hunc, modò illum blandè palpare.

h Fingere vel hoc loco est extergere corpora puerorum, vel ad integram faciem perducere, & quasi membra figurare, vt à nutricibus finguntur corpora infantium, ne vel in gibbos protuberent, vel membra distorqueantur.

Nec procul hinc Romam, [a] *& raptas* [b] *sine more* [c] *Sabinas* 635

Consessu caueæ, [d] *magnis* [e] *Circensibus* [f] *actis,* [g] Bellum Sabinum.

Addiderat, subitóque nouum [h] *consurgere bellum*

Romulidis, Tatióque [i] *seni, Curibúsque* [k] *seueris*

a Vulcanus prope hoc antrum Romam addiderat, eiúsque primam fundationem exsculpserat.

b Qui primi ad iacienda Romæ fundamenta confluxerant, cùm vxores non haberent, à finitimis petierunt: nemine concedente, ludos Circenses in honorem Neptuni se celebraturos esse dixerunt, & eorum prætextu magnam vtriúsque sexus multitudinem è vicinis ciuitatibus conuocarunt, cúmque Circenses agerentur, in ipso caueæ siue theatri consessu Sabinorum filias rapuerunt, *sine more*, id est sine exemplo, vndè aliquot bella exorta sunt, à Ceninensibus, Crustuminis, Antennatibus: sed cùm his omnibus bellis Romulus victor fuisset, subitò & ex improuiso bellum exarsit illatum à Tatio Rege Sabinorum: cúmque Sabini iam rupem Tarpeiam obtinerent, post aliquot conflictus, Sabinorum filiæ quæ raptæ fuerant, in medium prouolarunt, & hinc maritos inde patres suos obtestatæ, ijs persuaserunt, vt fœdus inter se percuterent. Tatius Romam commigrauit cum magna parte Sabinorum. quam rem gestam Vulcanus in Æneæ clypeo cœlauerat.

c Sine exemplo.

d Seruius. Cauea est vbi populus spectat, Plautus in Amphitruone.

Vt conquisitores singuli in subsellia
Eant per totam caueam spectatoribus.

e Factis magno apparatu, vt spectatores è vicinis vrbibus elicerent.

f Ludi fuerunt equestres in honorem Neptuni, quem Consum nominabant, dicti Circenses, vel à Circe, vt ait Tertullianus, vel quòd in circo agerētur. Circus fuit locus ad equestres & curules ludos constitutus, quem ab equorum cursu hippodromum nominabant.

g Cùm agerentur. *h* Post Ceninense & Crustuminum.

i Regis Sabinorum.

k Cures vrbs Sabinorum, seueros appellat vel ob asperitatem & seueritatem domesticæ disciplinæ: vel à monte cui nomen Seuerus,

Post ijdem [a] *inter se posito certamine Reges*
Armati Iouis ante aras, paterásque [b] *tenentes*
Stabant, & cæsâ iungebant fœdera porcâ. [c]
Haud procul inde, citæ Metium [d] *in diuersa quadrigæ* — *Metius quadrigis distractus.*
Distulerant, (at tu dictis [e] *Albane maneres)*
Raptabátque viri mendacis [f] *viscera Tullus*
Per syluam, & sparsi rotabant sanguine vepres.
Necnon Tarquinium [g] *eiectum Porsenna iubebat* — *Porsena.*
Accipere, ingentique vrbem obsidione premebat:
Æneadæ [h] *in ferrum pro libertate ruebant.*

a Romulus Rex Romanorum, & Tatius Rex Sabinorum.
b Ad libandum dijs
c Fœdera dicta sunt à feriendo Fœdera enim sancientes fetiales porcam silice feriebant, dicentes *Romanus prior non deficiet. Si prior defecerit publico consilio, dolo malo, tu illo die Iupiter populum Rom. sic ferito, vt ego hunc porcum hodie feriam: tantóque magis ferito, quanto magis potes pollésque, id vbi dixit porcum saxo silice percussit.* ait Liuius lib. 1.
d Metius Suffetius Dictator Albanorum cum Romanis & Tullo Hostilio fœderatus, Fidenati bello in auxilium à Romanis euocatus ex fœdere, medius inter duos exercitus fortunam expectauit, & pugnæ se subtraxit. Eam ob rem Tullus Metium religatum inter duos currus distrahi iussit, equis in diuersa nitentibus.
e Id supplicium non Romanorum crudelitati, sed Metij perfidiæ tribuendum est. Si enim fœdus Seruasses, ô Dictator Albane, & promissis stetisses, tam acerbum supplicium tibi non contigisset
f Qui fidem fefellerat.
g Sextus Tarquinius Tarquinij Superbi Romanorum Regis filius pudicitiam Lucretiæ violauit: Lucretia sibi mortem consciuit: eiectus est Tarquinius cum liberis: confugit ad Porsenam Regem Hetruriæ, ille Tarquinium reducere conatus Vrbem obsedit: & historiam hanc in Æneæ clypeo Vulcanus expresserat.
h Romani ab Ænea oriundi, & præcipuè Mutius ille Scæuola, qui hostium castra ingressus vt Porsenam occideret, pro Rege scribam pari ferè ornatu vestitum obtruncauit: &

Illum [a] *indignanti similem, similémque minanti* — Horatius Cocles.
Adspiceres, pontem auderet quòd vellere Cocles
Et fluuium vinclis innaret Clælia ruptis. — Clælia.
In summo [b] *custos Tarpeiæ Manlius arcis*
Stabat pro templo, & Capitolia celsa tenebat, — Galli è Capitolio deiecti.
Romuleóque recens horrebat regia [c] *culmo.*
Atque hic auratis volitans argenteus [d] *anser*
Porticibus, Gallos in limine adesse canebat.
Galli per dumos [e] *aderant, arcémque tenebant*
Defensi tenebris, & dono noctis opacæ.
Aurea cæsaries ollis, atque aurea vestis:

vt mortem se contemnere ostenderet, dextram accenso ad sacrificium foculo iniecit. Vnde & Scæuolæ cognomen, quod post hæc scæuâ manu, id est sinistrâ vteretur.

a Sic effigiatus erat Porsena vt in ipsa clypei cœlatura indignari videretur quòd Horatius Cocles postquam hostes, fusis Romanorum copijs, vndique instantes solus submouere non poterat, ponte rescisso Tiberim transnatauit, nec arma dimisit. & Clœlia vna ex obsidibus Regi Porsenæ datis, elapsa custodiam, quasi ruptis vinculis & effracto carcere fugiẽs, per Tiberim equitauit, & Romam se recepit.

b In summa parte clypei sculptum erat Capitolium, & Manlius illud contra Gallos custodiens. Manlius enim Gallos nocte ad Capitolium subeuntes clangore anseris excitatus è summa rupe deiecit. de nomine arcis Tarpeiæ dictũ superiùs.

c Seruius. *Curiam Calabram dicit quam Romulus texerat culmis. ideo autem Calabra, quòd cùm incertæ essent Calendæ aut idus, à Romulo constitutum est, vt ibi Patres vel populus calarentur, id est vocarentur, & scirent qua die Calendæ essent, vel etiam idus. &c.*

d Idem Seruius. *Hìc in Capitolio scilicet. Satis prudenter argenteum anserem dixit, nam quasi & epitheton est coloris, & significauit rem veram. Nam in Capitolio in honorem illius anseris, qui Gallorum nuntiauerat aduentum, positus fuerat anser argenteus.*

e Galli Senones per vepres rupis Tarpeiæ iam ad summum peruenerant, & arcem propemodum obtinebant.

Virgatis [a] *lucent sagulis: tum lactea* [b] *colla*
Auro innectuntur: duo quisque Alpina coruscant
Gæsa [c] *manu, scutis protecti corpora longis.*
Hinc exsultanteis Salios, [d] *nudósque Lupercos,*
Lanigerósque apices, [f] *& lapsa ancilia* [g] *cælo*
Extuderat: [h] *castæ ducebant sacra per urbem*
Pilentis [i] *matres in mollibus: hinc procul addit*

Salij flamines Ancilia.

a Sagula sunt parua saga. sagum tunica militaris: virgata dixit, quasi in modum virgarum segmentata. *passementes en long.* Notat Seruius Poëtam ad Gallicam linguam alludere, per quam *virgæ purpura dicitur. Virgatis ergo ac si diceret purpuratis*

b Alludit ad nomen. Galli enim à Græcis γαλάται nominantur γάλα *lac.*

c Vnusquisque Gallorum vibrat manu duo gæsa confecta è lignis Alpinis. Alpes montes ingentis altitudinis qui Galliã ab Italia disterminant. Gæsa hastæ viriles, inquit Seruius: nam etiam Galli viros fortes gæsos vocabant.

d Liuius lib 1. agens de institutis Numæ Pompilij. *Salios duodecim Marti Gradiuo legit: tunicæque pictæ insigne dedit, & super tunicam æneum pectori tegumen: cælestiáque arma, quæ ancilia appellantur, ferre, ac per vrbem ire canentes carmina tripudijs solemnique saltu iussit.*

e Luperci fuerunt Panis Lycæi sacerdotes, qui nudis corporibus, pudendis duntaxat capræ, quam immolauerant, pelle velatis, per lusum atque lasciuiam currebant, obuios quosque corrigiâ ferientes. Matronæ sponte se plagis offerebant, vt fœcundæ euaderent. Vide notas in Cœlianam & secundam Philippicam.

f Flamines intelligit, dicti quasi pilamines, quod laneos apices, siue floccos quosdam è pilis factos in capite gestarent. fuerunt tres præcipui, Dialis, Martialis, Quirinalis Dialis Ioui, Martialis Marti, Quirinalis Quirino siue Romulo fuit mancipatus. Vide Vatinianam §. 25. nota 2.

g Ancile fuit clypeus rotundus, qui regnante Numa de cœlo delapsus est: ad cuius similitudinem, ne discerni posset, vndecim alios fieri iussit Numa Pompilius.

h Cœlauerat, tundendo exsculpserat.

i Matronæ in pilentis, siue vehiculis sacris & pensilibus ac molliter stratis per vrbem Romanam sacra ducebant.

Tartareas etiam sedes, alta ostia[a] *Ditis*
Et scelerum pœnas, & te Catilina[b] *minaci* Catilina
Pendentem scopulo, Furiarúmque ora trementem,
Secretósque pios,[c] *his dantem iura Catonem.*[d]
Hæc inter tumidi latè maris ibat imago
Aurea:[e] *sed fluctu spumabant cærula cano,*
Et circùm argento clari delphines in orbem
Æquora verrebant[f] *caudis, æstúmque secabant.*
In medio[g] *classeis æratas, Actia*[h] *bella* Bellum Actiacum.
Cernere erat. totúmque instructo Marte[i] *videres*
Feruere Leucaten, auróque effulgere fluctus.
Hinc Augustus agens Italos in prælia Cæsar
Cum patribus, populóque, Penatibus,[k] *& magnis Dijs*[l] Augustus.
Stans celsa in puppi: geminas cui tempora[m] *flammas*

a Profundas fauces inferni, vbi Dis siue Pluto dominatur.

b Propter coniurationem qua Vrbem delere voluit æternis supplicijs affectum cœlauit.

c Et pios à Catilinæ reliquorumque impiorum consortio separatos.

d Catonem Censorium intelligit, non enim laudat Catonem Vticensem, qui fuerat Cæsaris inimicus.

e Cœlata etiam erat in clypeo Æneæ, maris effigies.

f Natabant per aquas maris æstuantes.

g In medio mari.

h Augustus Cæsar M. Antonium nauali certamine superauit in Actiaco mari prope Leucatem promontorium Epiri.

i Directo in aciem nauali exercitu.

k Dijs priuatis Romanorum.

l Communibus omnium gentium, qui ab Ennio numerantur.
Iuno, Vesta, Minerua, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Iouis, Vulcanus, Neptunus, Apollo.

m Suetonius in Augusto cap. 79. *Oculos habuit claros ac nitidos: quibus etiam existimari volebat inesse quiddam diuini vigoris: gaudebátque si quis sibi acriùs contueri, quasi ad fulgorem solis, vultum summitteret.*

Læta vomunt, patriúmque [a] *aperitur vertice ſidus.*
Parte alia Ventis, ac Dijs Agrippa [b] *ſecundis,*
Arduus, agmen agens, cui belli inſigne [c] *ſuperbum*
Agrippa. *Tempora nauali fulgent roſtrata coronâ.*
Hinc [d] *ope Barbarica, variiſque Antonius armis,*
Victor ab Auroræ populis, & littore Rubro
Antonius. *Ægyptum, viréſque Orientis, & vltima ſecum*
Bactra [e] *vehit, ſequitúrque (nefas) Ægyptia* [f] *coniux.*
Vnà omnes ruere, ac totum ſpumare, reductis.

a Stella Iulij Cæſaris qui Auguſtum adoptauit. de hac ſtella Virgilius in bucolicis.

Ecce Dionæi proceſſit Cæſaris aſtrum.

Suetonius in Iulio cap. 88. *Ludis, quos primò conſecratos ei heres Auguſtus edebat; ſtella crinita per ſeptem dies continuos fulſit, exoriens circa vndecimam horam creditúmque eſt animam eſſe Cæſaris in cælum recepti: & hac de cauſſa ſimulacro eius in vertice additur ſtella.* Ex illo tempore, inquit Seruius in honorem patris Auguſtus ſtellam in galea cœpit habere depictam.

b Vipſanius Agrippa gener Auguſti, Deos habuit propitios ſibíque fauentes & obſecundantes ad nutum: vel ſecundos ait comparatione Auguſti qui primum Deorum fauorem obtinebat.

c Agrippa ob res bene geſtas contrà Sextum Pompeium, nauali corona in modum roſtrorum facta donatus fuit: quod inſigne naualis victoriæ ſuperbum fuit, & magnificum, quia nemo mortalium præter Agrippam & M. Varronem huiuſmodi corona donatus eſt.

d Ex alia parte depictus eſt M. Antonius, qui contra Cæſarem pugnauit fretus auxilio barbarorum, quos ex oriente contraxerat, vbi victorias aliquot retulerat, poſtea tamen à Parthis victus duas legiones amiſit: ſed victoriarum meminit, clades inuoluit ſilentio, quia magis id in Auguſti laudem redundat, ſi victorem vicisse videatur.

e Bactriani finitimi ſunt Perſis. Vltimi dicuntur quia valdè remoti ſunt ab occidente. vel quia Bactriani erant vltimæ gentes ad quas ſe extendebat imperium Antonij.

f Cleopatra Regina Ægypti, quam repudiatâ Octauiâ ſorore Auguſti Antonius duxit vxorem. quod nefas.

Conuulsum remis, rostrique stridentibus,[a] *æquor.*
Alta petunt: pelago[b] *credas innare reuulsas*
Cycladas,[c] *aut monteis concurrere montibus altos*
Tanta mole viri turritis puppibus[d] *instant.*
Stupea[e] *flamma manu, telisque volatile ferrum*
Spargitur arua noua Neptunia cæde rubescunt.
Regina[g] *in medijs patrio vocat agmina sistro:*
Nec dum[h] *etiam geminos à tergo respicit angueis.* Cleopatra.
Omnigenúmq; Deûm monstra,[i] *& latrator*[k] *Anubis*

a Alij legunt *tridentibus* vide 5. Æneidos 143. quia rostra nauiũ tres quasi dentes ferreos habebant, hinc inde prominentes.
b Tanta erat nauium amplitudo, vt non tam naues quam insulæ è fundo maris reuulsæ natare viderentur.
c Cyclades insulæ quas tertio Æneidos sparsas per æquor fuisse dicit. nomen habent à figura circulari, qua dispositæ sunt inter se, vel quia Delum circundant.
d Hoc ab historia tractum dicit Seruius. Nam Agrippa primus hoc genus turrium inuenit, vt de tabularis subitò erigerentur, simulac ventum esse in prælium, turres hostibus improuisæ.
e Flamma in stupis concepta, & intelligit malleolos ad nauium incendium comparatos.
f Aquæ marinæ Neptuno consecratæ rubescunt cæde nouâ & ante hunc diem inauditâ. dicuntur arua per translationem, quia vt terra vomere: ita mare rostris nauium aratur & proscinditur.
g Seruius. *Cleopatra sibi tantum adsumpserat, vt se sin vellet videri Isis autem est Genius Ægypti qui per sistri* (instrumenti musici genus est) *motum quod gerit in dextera, nili accessus recessúsque significat; per sitellam quam sinistra manu retinet, ostendit affluentiam omnium lacunarum.*
h Nondum præuidet mortem à tergo venientem, & duas illas aspides quæ ad eius corpus admotæ, morsu venenato eam posteà peremerunt.
i Colebant Ægyptij monstrosos Deos, vt cæpe, allia, Ibes, crocodilos.
k Anubis Deus Ægyptiorum, qui capite canino depingitur.

Contra Neptunum,[a] *& Venerem, contráque Mineruam*
Tela tenent: sæuit medio in certamine Mauors,
Cælatus ferro tristésque ex æthere[b] *Diræ:*
Et scissa gaudens vadit Discordia pallâ:[c]
Quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
Actius[d] *hæc cernens arcum intendebat Apollo*
Desuper, omnis eo terrore Ægyptus, & Indi,
Omnis Arabs,[e] *omnes vertebant terga Sabæi.*
Ipsa videbatur ventis Regina vocatis
Vela dare, & laxos iam, iamque immittere[f] *funeis.*
Illam inter cædes pallentem morte[g] *futura*
Fecerat ignipotens, vndis, & Iapyge[h] *ferri.*
Contrà autem[i] *magno mærentem corpore Nilum,*
Pendentémque sinus, & tota veste vocantem
Cæruleum in gremium, latebrosáque flumina victos

Fuga Antonij & Cleopatræ.

a Deos Augusto fauentes, Mars, Diræ, Discordia, Bellona Dij vtrique parti communes, ante quàm Mars & Bellona se ad Augustum inclinarent.
b De quibus 12. Æneidos versu 845.
c Pallam vestis talaris & oblonga.
d Templum Appolinis fuit in Leucate promontorio constitutum, quod mari imminebat. 3. Æneidos.
Hinc & Leucatæ nimbosa cacumina montis
Et formidatus nautis aperitur Apollo.
e Ægyptij, Arabes, Sabæi fuerunt cum M. Antonio, quos videri vult ab ipso Apolline in fugam esse conuersos.
f Laxare rudentes ad auram captandam.
g Quam sibi inferre destinarat.
h Vento qui de Apulia spirans optimè ad orientem ducit.
i E regione sculpserat etiam Nilum magnitudinis ingentis, qui lugebat cladem suorum Regum Antonij & Cleopatræ, & sinus pendebat vt eos exciperet accepta clade fugientes.

At Cæsar, triplici inuectus[a] *Romana triumpho* — Triumphi Augusti.
Mœnia, Dijs Italis, votum immortale, sacrabat.
Maxima trecentum[b] *totam delubra per vrbem* — Supplicationes.
Lætitiâ, ludisque viæ, plausúque fremebant.
Omnibus in templis matrum chorus, omnibus aræ:
Ante aras terram cæsi strauere iuuenci. — Sacrificia.
Ipse[c] *sedens niueo candentis limine Phœbi,*
Dona[d] *recognoscit populorum, aptátque superbis*
Postibus:[e] *incedunt victæ longo ordine gentes,*
Quam variæ linguis, habitu tam vestis, & armis.
Hic Nomadum[f] *genus, & discinctos*[g] *Mulciber*[h] *Afros.*

a Epitome Liuiana. *In vrbem reuersus tres triumphos egit, vnum ex Illyrico, alterum ex Actiaca victoria, tertium ex Cleopatra.* & ædem Apollinis opus immortalitate dignum, quod ante pugnam vouerat, consecrauit.
b Numerus certus pro incerto. significat ob Augusti victorias supplicationem ad omnium Deorum templa fuisse institutam, ibíque hostijs maioribus fuisse litatum.
c Augustus sedens in limine templi Apollinis Palatini, cuius erat è candenti siue candido marmore simulacrum.
d Quæ auri coronarij nomine post victoriam à Socijs & fœderatis populis offeruntur.
e Vel appendit ad fores Apollinis Palatini, vel affigit vestibulo ædium suarum. Solebant enim veteres hostium spolia, deorum alicui consecrata postibus appendere, quæ nec emptori domus refigere licebat, nec vetustate collapsa renouare. Notat Seruius porticum ab Augusto factam fuisse in qua simulacra omnium gentium collocauerat, quæ porticus appellabatur. AD NATIONES.
f Nomades siue Numidæ populi Africani sic dicti quasi νομέες pastores à magnitudine pastionis.
g Afri zona non vtebantur antiquitus, sed vestem habebant ad talos defluentem.
h Vulcanus, dictus Mulciber quòd ignis omnia mulceat & molliat: vnde & Homerus frequenter ἐν πυρὶ κηλέω.

Hic Lelegas,[a] *Carásque,*[b] *sagittiferósq; Gelonos* [c]
Gentes deuictę. *Finxerat:* [d] *Euphrates* [e] *ibat iam mollior vndis,*
Extremique hominum Morini,[f] *Rhenúsq; bicornis,*[g]
Indomitique Daæ [h] *& pontem indignatus* [i] *Araxes*
Talia per clypeum Vulcani,[k] *dona parentis*
Miratur, rerumque ignarus [l] *imagine gaudet,*
Attollens humero famámque, & fata [m] *nepotum.*

a Populos in Thessalia.

b In Asia minore.

c In Scythia.

d Formauerat, exsculpserat.

e Fluuius qui ætate Augusti Romanorum imperium terminauit, ita formatus erat in clypeo, vt fluctus suos molliuisse videretur sentiens se Romanis armis esse superatum.

f Populi in Gallia Belgica *Ceux de Terroüane* qui a Carolo V. Imperatore deleti sunt eo ipso anno qui his duabus vocibus expressus est DeLetI MorInI. Dicuntur *hominum extremi*, quia extremis Oceani Britannici (nunc Anglicanum vocant) fluctibus allunntur, neque vlla terra continens vlterior agnoscebatur versus occasum, priusquam nouus orbis detectus esset, quem Indias Occidentales appellant.

g Qui duobus ostijs in mare deuoluitur.

h Scythiæ Asiaticæ populi qui à Septentrione Persidem attingunt.

i Seruius. *Hic Armeniæ fluuius, cui Alexander Magnus pontem fecit, quem fluminis incrementa ruperunt postea Augustus firmiore ponte eum ligauit.* Pontem igitur indignatus dicitur, vel quòd dignatus non fuerit pontem ab Alexandro sibi impositum sustinere, vel quòd reluctans & indignans coactus tandem ab Augusto fuerit pontem recipere.

k A Vulcano fabricatum, quem Venus mater Æneæ filio donauerat.

l Quamuis Æneas ignoraret res eâ sculpturâ significatas, & quasi cælaturæ integumentis inuolutas, tamen delectabatur ipsa rerum imagine, & cælatura.

m Fata posterorum suorum in clypeo depicta.

FINIS.

PVBLII VIRG. MARONIS ÆNEIDOS.

LIBER IX.

MODESTINI IVRISCONSVLTI In Nonum Æneidos librum.

ARGVMENTVM.

Atque ea diuersa penitus dum parte geruntur,
Iunonis monitu Turnus festinat in hostem.
Teucrorum naues Rutulis iaculantibus ignem
Nympharum in speciem diuino numine versæ.
Euryali,& Nisi cœptis fuit exitus impar.
Pugnatur,castra Æneadæ. vallúmque tuentur.
Audacem Rutulum dat letho pulcher Iulus.
Fit via ui. Turnus Bitian & Pandaron altum
Deiicit,& totis victor dat funera castris.
Iamque fatigatus recipit se in castra suorum.

ATQVE ea diuersa [a] penitus dum parte geruntur, *Iris mittitur ad Turnum.*
Irim de cœlo misit Saturnia Iuno.
Audacem ad Turnum: luco tum fortè parentis [b]

a Cùm hæc in regionibus valdè remotis penitúsque distitis & separatis gererentur,cùm Æneas ad extremas VrbesHetruriæ penetrasset, ibique tum auxilijs Hetruscorum, tùm armis Vulcanijs instrueretur, Iuno Saturni filia misit Irim Deorum nuntiam ad Turnum, qui adeò erat audax, inconsultus & temerarius,vt cùm bello, quod ipse concitarat, arderet Italia, cùm Æneas valdè sollicitus auxilia vndequaque conquireret, ipse quasi iam securus victoriæ, otiosus in luco Pilumni desideret, quasi nihil agendum superesset.
b Imò ani. 10. Æneidos.

Pilumni [a] *Turnus sacratâ valle* [b] *sedebat.* [c]
Ad quem sic roseo Thaumantias [d] *ore locuta est:*
Turne, [e] *quod optanti Diuûm promittere nemo*
Auderet, voluenda dies, en attulit vltrò.
Æneas vrbe, [f] *& socijs, & classe relicta,*

Tum hortatur.

Cui Pilumnus auus, cui diua Venilia mater
Imò ibid. *Pilumnúsque illi quartus pater.*

Luci fuerunt syluæ opacæ Deorum numini consecratæ, vel per antiphrasim quòd minimè luceant: vel quia arbores sacras non solùm vittis & tenijs, sed etiam lucernis & cereis decorabant. Prudentius libro posteriore contra Symmachum.

Et quæ fumifica arbor vittata lucernas
Seruabat, cadit vltrici succisa bipenni.

Vide Notas in Milonianam §. 86. Not. 3.

a Pomponius Sabinus. *Pilumnus dictus est Saturnius qui pinsendi morem instituit. olim frumenta pilo tundebantur, & astercorandis agris idem Saturnus dictus est Stercutius. Alij volunt Pilumnum & Pithumnum fuisse duos fratres & Pithumnum dictũ fuisse Stercutium.* Varro coniugales Deos fuisse suspicatur.

b Nullus lucus fuit sine religione, inquit Seruius.

c Sedere vel significat auspicari, vt 7. Æneid.

Ipse Quirinali lituo, paruâque sedebit. Succinctus trabeâ.

vel consilium capere. quia sedebant in Senatu, & consilium, quasi consedium, vnde prouerbium anima sedens fit sapientior. vtraque expositio est Seruij. vel sedere est parentare & operari manibus mortuorum. Tibullus lib 3.

Illius ad tumulum fugiam, supplexque sedebo.

Quod multis probat noster Cerdanus, vel denique, quod magis arridet, sedere est otiari vt

—— meliora Deos sedet omina poscens.

d Iris, quam Thaumantis filiam esse fabulantur. vt scribit Plato in Theæteto.

e Turne, dies voluenda id est quæ celeriter voluetur, & elabetur, ac proinde non est negligenda, quæ semel elapsa recuperari non potest, dies, inquam, tibi vltrò nec cogitanti, nec optanti obtulit tam opportunam rei bene gerendæ occasionem vt nemo Deorum tibi optanti possit offerre meliorem nec ausit promittere, ne si promittat, mentiatur.

f Quam ædificare cœpit statim atque ad Italiam appulsus est, & Troiam nominauit.

Sceptra Palatini, [a] *sedémque petît Euandri:*
Nec satis: [b] *extremas Coriti penetrauit ad vrbes:*
Lydorúmque [c] *manum, collectos armat agrestes.*
Quid dubitas? nũc tempus equos nunc poscere currus:
Rumpe moras omnes, & turbata [d] *arripe castra.*
Dixit, & in cœlum paribus [e] *se sustulit alis,*
Ingentémque fuga [f] *secuit* [g] *sub nubibus arcum.*
Agnouit iuuenis, [h] *duplicésque ad sidera palmas*
Sustulit: ac tali fugientem est voce secutus;

Turnus ad Iridem.

a Adiit Euandrum Regem, qui in Palatino monte regnat, ibique fortunarum suarum sedem & domicilium collocauit.

b Nec sufficit Æneæ, quod Euandrum adierit: longiùs enim progressus est, & in vrbes, quæ in Corito monte positæ sunt penetrauit. qui mons est in extrema parte Hetruriæ.

c Armat & conscribit exercitum ex Lydis agrestibus, id est ex Hetruscis & Tyrrhenis qui à Lydia profecti cum duce suo Tyrrheno Hetruriam occuparunt.

d Inuade castra Troianorum quæ iam turbata sunt & magno timore perculsa propter Æneæ absentiam: vel inuade postquã ea turbaueris.

e Æquali nisu libratis & examinatis in vtramque partem, vt alas ne mouere quidem videatur 5. Æneidos de columba

Radit iter liquidum, celeres neque commouet alas.

f Discessûs celeritate.

g Seruius. *Duxit, vt*

Ille viam secat ad naues.

Et reuera arcus ipse varijs coloribus sectus est. Vult, opinor dicere Iris in cœlum discedens duxit & extendit arcum in nubibus, magna colorum varietate segmentatum & virgatum. Cerdanus hoc loco *Secuit arcum quasi ipsa Iris humanâ formâ rediret in medio sui arcûs imagine quadam spectabili. Finge fœminam in medio cœlestis arcûs volantem, talis Iris. Nam Seruius frigit.* Sed fortasse clariùs hoc pacto. Iris in medio arcus cœlestis apparuerat, sed cùm in cœlum magna celeritate discederet, arcum illum perrupit & in duas partes secuit, qua cœlestis arcus diuisione, nubes in vtramque partem recesserunt, & dissipatis detersísque nubibus repente clara tempestas, siue serenitas exorta est, quod Turnus miratur.

h Turnus Iridem quidem Deorum nuntiam agnouit, sedans

Iri, decus cœli, quis te mihi nubibus actam
Detulit in terras? vnde hæc tam clara repente
Tempestas? video medium discedere [a] *cœlum,*
Palantésque [b] *polo stellas. sequar omina tanta,*
Quisquis in arma vocas, & sic effatus ad vndam
Processit, summóque hausit [c] *de gurgite lymphas,*
Multa Deos orans, onerauitque [d] *æthera votis.*
Iámque [e] *omnis campis exercitus ibat apertis,*
Diues equûm, diues pictaï vestis, & auri.
Messapus primas acies, postrema coërcent
Tyrrhidæ [f] *iuuenes: medio dux agmine Turnus*

Deos precatur.

Exercitus incedit.

à Ioue, an à Iunone, an à quopiam alio deo missa fuisset, nesciebat.

a Alij legunt *discindere*, diuidi, discindi, se discindere. Alij *descendere.* Minùs eleganter. Alij *discedere.* Quam veram & germanam lectionem agnoscunt viri eruditi. Seruius *Chasma dicit factum, id est subitam aëris disruptionem, & quemdam recessum, per quod vult videri inter chasma Irim se recepisse.*

b Idem Seruius. *quasi in alienum tempus errore venientes.* Fulgetra videntur intelligi.

c De more 8. Æneidos versu 69.

—— Rite canis vndam de flumine palmis
Extulit & tales effudit ad æthera voces.

Seruius. *Locus iste dictus est secundum augurum morem, apud quos fuerat consuetudo, vt si post acceptum augurium ad aquam venissent, inclinati aquas haurirent exinde, & manibus & fusis precibus vota promitterent.*

d Deos ipsos votis iterum atque iterum repetitis fatigauit, & eorum aures obtudit & onerauit.

e Seruius. Intelligamus hunc exercitum primò confusè in campos ruisse: pòst digestum in ordines, vt sit sequentium fluminum congrua comparatio: quæ flumina dicit post camporum inundationem ad alueos suos reuerti. Nam hoc vult dicere, vt de campis flumina in alueos suos, redeunt, sic digesta est in acies militum multitudo, quæ fuerat antè diffusa.

f Filij Tyrrhei illius qui gregibus Latini præfectus erat, postremas acies cogunt, colligunt, ordinant, nec patiuntur

Vertitur, arma tenens, & toto vertice suprà est:
Ceu septem surgens sedatis amnibus altus
Per tacitum Ganges,[a] *aut pingui flumine*[b] *Nilus,*
Cùm refluit campis, & iam se condidit alueo.
Hîc subitam[c] *nigro glomerari puluere nubem*
Prospiciunt Teucri, ac tenebras insurgere campis.
Primus ab aduersa[d] *conclamat mole Caïcus,*
Quis globus,[e] *ô ciues caligine voluitur atrâ?*
Ferte citi ferrum, date tela, scandite muros: *Turbãtur Castra Troianorum.*
Hostis adest: eia ingenti clamore per omnes
Condunt se Teucri portas,[f] *& mœnia complent,*
Námque ita discedens[g] *præceperat optimus armis*

milites extra ordines suos diuagari, vel *coërcent*, est agmen claudunt.

a Ganges fluuius Indiæ profundus, sedatus, & tacitè labens, qui secundum Strabonem vno ostio: secundum Senecam nouem alueis; secundum Melam septem in mare deuoluitur. Secundum Apuleium 1. Florid.

—— Centum valles illi oráque centum
Oceanique fretis centeno iungitur amni,

b Cicero 2. de natura Deorum. *Ægyptum Nilus irrigat, & cùm tota æstate obrutam oppletámque tenuerit, tum recedit, mollitósque & oblimatos agros ad serendum relinquit.* 4. Georg.

Et viridem Ægyptum nigrâ fæcundat arenâ.

c Troiani aduertunt sub euntium Latinorum pedibus puluerem excitari, & totos campos tenebris obuoluere, cœlûmque prætexere.

d Ex aggere siue turri aduersa & opposita Latinis, vnde videre poterat eos qui contra veniebant.

e Prô quantus pulueris globus excitatur, & obducit aërem caligine?

f Obsident ab interiori parte portas, & mœnia cingunt militibus contra hostium irruptionem.

g Hoc, inquit, Troiani non faciebant ex ignauia. Sed Æneas rei bellicæ peritissimus, cùm profectus est ad Euandrum præceperat, vt si quis belli casus se absente contigisset, portas clauderent, nec pugnæ aleam tentarent; & in campum manus conserturi descenderent.

Excusat Troianos à suspicione ignauiæ.

Æneas, si qua intereà fortuna fuisset.
Ne struere auderent aciem, neu credere campo:
Castra modò & tutos seruarent aggere muros.
Ergo etsi conferre manum pudor, [a] *iráque monstrat:*
Obijciunt portas tamen, & præcepta facessunt:
Armatique cauis expectant turribus hostem.
Turnus, vt antè volans tardum [b] *præcesserat agmen,*
Viginti lectis equitum comitatus, & vrbi [c]
Improuisus adest: maculis quem Thracius [d] *albis*
Portat equus, cristáque tegit galea [e] *aurea rubrà:*
Ecquis erit mecum, [f] *iuuenes, quis primus in hostem?*
En (ait & iaculum intorquens emittit in auras)

Turnus bellum indicit.

a Cerdanus. *Pudor atque ira Troianos ad exeundum hortabantur: contrà præcepta Æneæ vetabant ne exirent: vicit obedientia militarem ardorem. Itaque hostem expectant in turribus muniti armis.*

b Legionem grauis armaturæ.

c Troiæ, quam Æneas castrorum in morem pinnis atque aggere muniuerat.

d Sic Priamus Politæ filius lib. 5. describitur.

——— Quem Thracius albis
Portat equus bicolor maculis, vestigia primi
Alba pedis, frontémque ostentans arduus albam.

e Turnum tegit galea habens cristam rubram.

f Verba sunt Turni Quis erit vestrûm, ô socij, qui mecum primus hostes Troianos inuadet. en principium pugnæ. Hæc dixit Turnus, & simul iaculum immisit *in auras*, non vt hostem feriret (nullus enim aderat), sed vt bellum indiceret. & campo se intulit arduus & sublimis, vt ipso incessu gestúque corporis Martem spirare videretur. *Hoc de Romana solennitate tractum*, inquit, Seruius. *Cùm enim volebant bellum indicere, Pater Patratus, hoc est, princeps fetialium proficiscebatur ad hostium fines, & præfatus quædam solennia, clara voce dicebat se bellum indicere propter certas caussas &c. & hæc clarigatio dicebatur, à claritate vocis. post quam clarigationem, hastâ in eorum fines missâ indicabatur iam pugnæ principium. Post tertium autem & tricesimum diem, quam res repetissent ab hostibus, fetiales hastam mittebant.*

Principium pugnæ: & campo ſeſe arduus infert.
Clamorem [a] *excipiunt ſocij, fremitúque ſequuntur*
Horriſono. Teucrûm [b] *mirantur inertia corda:*
Non æquo dare ſe campo, non obuia ferre
Arma viros, [c] *ſed caſtra fouere. huc turbidus,* [d] *atque huc*
Luſtrat equo muros, aditúmque per auia quærit.
Ac veluti pleno lupus inſidiatus ouili,
Cùm fremit ad caulas, [e] *ventos perpeſſus, & imbres,*
Nocte ſuper media: [f] *tuti ſub matribus agni* Conatur in Caſtra irrumpere.
Balatum exercent, ille [g] *aſper, & improbus ira*
Sæuit in abſentes: collecta fatigat edendi
Ex longo rabies, & ſiccæ ſanguine fauces:
Haud aliter Rutulo [h] *muros, & caſtra tuenti* Comparatio.
Igneſcunt iræ, & duris dolor oſsibus ardet:
Qua tentet ratione aditus, & quæ via [i] *clauſos*

a Claram vocem Turni ſiue clarigationem.

b Donatus. *Pro animo ſuo Rutuli, cùm Æneæ conſulta mandatáque neſcirent, inertes Teucros indicabant, cùm illi prudentiſſimi Regis ſui præcepta ſeruantes non crederent ſe campo, ſed caſtra diligentiùs cuſtodirent,* Quemadmodum gallina, quæ cùm oua fouet, ita ijs affixa eſt vt vix inde poſſit auelli. *caſtra fouere*, vt vernaculè, *couuer la cendre.*

c Mirantur cur Troiani cùm viri ſint & bellis aſſueti, non vt viri prodeant in aciem, ſed vt mulieres mœnibus incluſi deliteſcant.

d Donatus. *Fremens Turnus, quòd præter ſpem hoſtis copiam non haberet, circuibat muros, explorans qui ad eos exiſtere poſſet ingreſſus. quem negabat caſtrorum firma conſtructio* Quibus exprimitur Turni violentia. Nam viã per inuia nemo ſanus requirit.

e Idem Donatus. *Ouilia ſunt loca in quibus oues manent. Caulas dixit ambitum ipſum, quo tutæ aduerſus inſidias continentur.*

f Vltra mediam noctem, maiore noctis parte tranſacta.

g Lupus *h* Turno Regi Rutulorum.

i Per quam viam Turnus Troianos eiiciat è vallo, & exire cogat in planitiem ad manus conſerendas.

Excutiat Teucros vallo, atque effundat in æquor.
Classem, quæ lateri castrorum[a] *adiuncta latebat,*
Aggeribus septam circùm, & fluuialibus vndis,
Inuadit: sociósque incendia poscit[b] *ouantes:*
Atque manum[c] *pinu flagranti feruidus implet.*
Tum verò incumbunt: vrget præsentia Turni,
Atque omnis facibus pubes[d] *accingitur atris:*[e]
Diripuêre focos: piçeum[f] *fert fumida lumen*
Tæda, & commistam Vulcanus[g] *ad astra fauillam.*
Quis Deus, ô Musæ, tam sæua incendia Teucris
Auertit? tantos ratibus quis depulit ignes?
Dicite prisca fides facto,[h] *sed fama perennis.*
Tempore quo primùm Phrygiâ formabat in Idâ
Æneas classem, & pelagi petere alta parabat:
Ipsa deûm fertur genitrix Berecyntia[i] *magnum*
Vocibus his affata Iouem; Da[n] *nate petenti,*
Quod tua chara parens domito[k] *te poscit Olympo.*

Classem Troianorum conatur incendere.

Inuitatio Musarum.

a Vrbis castrorum in morem munitæ.

b Turnus petit tædas & materiam aptam ad excitandum incendium, à suis, qui iam certa spe victoriæ tripudiabant, & quasi triumphabant.

c Accipit tædam pineam, quæ tantæ magnitudinis erat, vt totam gestantis manum impleret.

d Iuuentus, siue iuuenes.

e Atrum fumum voluentibus.

f Nigrum ex ardenti pice excitatum.

g Ignis.

h Factum hoc licet priscum sit, & antiquum, tamen eius fama non est obliterata vetustate.

i Mater Deorum à monte Phrygiæ Berecynto, est Cybele.

k Seruius. *Præsta ei cuius beneficio seruatus ad Olympi regna venisti, cùm* Saturnus reliquos filios suos deuoraret. Vel sensus est. Id quod petam non superabit tuas vires, tam enim potens fuisti vt cœlum ipsum domueris.

Pinea sylua [a] mihi multos dilecta per annos,
Lucus in arce [b] fuit summa, quò sacra ferebant,
Nigranti picea, [c] trabibúsque obscurus acernis. [d] Matris Deûm ad Iouē oratio.
Has ego Dardanio iuueni, [e] cùm classis egeret,
Læta dedi: nunc sollicitam timor anxius vrget.
Solue metus, [f] atque hoc precibus sine posse parentem,
Neu cursu quassatæ vllo, neu turbidine venti
Vincantur: prosit nostris in montibus ortas.
Filius huic contrà, torquet [g] qui sidera mundi,
O genitrix, quò fata vocas? aut quid petis istis?
Mortaline manu factæ, immortale carinæ
Fas [h] habeant? certúsque incerta pericula lustret
Æneas? cui tanta Deo permissa potestas? Iouis responsio.
Imò vbi defunctæ finem, [i] portúsque tenebunt
Ausonios, olim quæcunque euaserit [k] vndis,
Dardaniúmque ducem Laurentia vexerit arua,
Mortalem eripiam formam, magnique iubebo

a Pinus Matri Deûm. fuit consecrata.
b In summo montis Idæi cacumine. sic Riphææ arces, Caulonis arces alibi nominantur. Idæ cacumen dictum Gargara.
c Arboris genus est vnde pix desudat.
d Acer quercûs species.
e Æneæ læta & prompto animo concessi vt arbores è meo luco abscinderet, & ex ijs naues contexeret.
f Eripe mihi hunc metum.
g Fulcit, sustinet vt de Atlante.
Axem humero torquet stellis ardentibus aptum.
Vel rotat & circumagit. *h* Ius.
i Periculis maritimis liberatæ, cùm Troianos ad Italiam peruexerint.
k Quindecim naues quæ superfuerint. Æneas viginti nauibus mare conscenderat. Vna nauis Orontis hausta est naufragio 1. Æneidos. quatuor incendio deflagrarùnt à matronis Troianis incensæ, vt lib. 5. Supersunt igitur 15.

Æquoris esse Deas: qualis Nereïa [a] Doto,
Et Galatea secant [b] spumantem pectore pontum.
Dixerat: idque ratum Stygii [c] per flumina fratris,
Per pice torrentes, [d] atráque voragine ripas,
Annuit, & totum nutu tremefecit Olympum.
Ergo aderat promissa dies, & tempora Parcæ
Debita complerant: cùm Turni iniuria [e] matrem
Admonuit sacris ratibus depellere tædas.
Hic primùm noua lux [f] oculis effulsit, & ingens
Visus ab aurora cœlum transcurrere nimbus,
Idæique chori: [g] tum vox horrenda per auras
Excidit, & Troum Rutulorúmque agmina complet.
Ne trepidate [h] meas, Teucri, defendere naues.
Néve armate manus: maria antè exurere Turno,
Quàm sacras dabitur pinus. vos [i] ite solutæ,
Ite Deæ pelagi: genitrix iubet & sua [k] quæque
Continuò puppes abrumpunt vincula ripis,

a Nerei filiæ, Nymphæ marinæ.
b Natant pectore in aquas maris spumantes incubanti.
c Per stygem, Acherontem, Cocytum, Phlegetontem Plutonis flumina vel paludes. 6. Æneid.

Cocyti stagna alta vides, stygiámque paludem
Dij cuius iurare timent, & fallere numen.

d Vel ardentes, vel torrentis instar æstuantes.
e Incendium nauibus à Turno per iniuriam oblatum.
f Lumen quod Deorum capita ambit.
g Chori Deorum minorum, qui Matri Magnæ famulantur.
h Ne laborate, ne festinate.
i Vos autem, ô naues, ite iam liberæ à retinaculis, quæ vos ad anchoras religabant. Ite. Magna Mater iubet vos in Nymphas marinas transformari, & ab anchoris discedere.
k Donatus. *Rupta vincula vim periculi imminentis ostendunt: nam si esset otium, soluerentur potiùs vincula eadem, quàm rumperentur.*

Naues Æneæ mutantur in Nymphas marinas

Delphinúmque modo demersis æquora rostris
Ima petunt. hinc virgineæ (mirabile monstrum)
Reddunt se [a] *totidem facies, pontóque feruntur,*
Quot priùs æratæ steterant ad littora proræ.
Obstupuêre animis Rutuli: conterritus ipse [b]
Turbatis Messapus equis, cunctatur [c] *& amnis*
Rauca sonans: reuocátque pedem Tiberinus ab alto.

Turni audacia Eiusdem hortatio ad Rutulos.

At non audaci cessit fiducia Turno:
Vltrò animos tollit [d] *dictis, atque increpat vltrò:*
Troianos hæc monstra petunt: [e] *his Iuppiter ipse*
Auxilium solitum eripuit: non tela, [f] *nec ignes*
Expectant Rutulos: ergo maria inuia Teucris:
Nec spes vlla fugæ: rerum pars altera adempta est:
Terra autem in manibus nostris: tot millia gentes
Arma ferunt Italæ. nil me fatalia terrent,

a Totidem nymphæ ex aquis emergunt, & è fundo redduntur, quod naues demersæ fuerunt.

b Quo cum esset Neptuni filius, fiduciâ patris sui nihil ex mari timere debebat.

c Tyberis raucum sonitum edens cunctatur, nec audet aquas suas in mare emittere, in quo videbat tam inusitatum prodigium contigisse.

d Erigit verbis animos suorum, quos videbat eo miraculo stupefactos.

e Hæc prodigia perniciem Troianis portendunt: Nam Iupiter ablatis eorum nauibus, eripuit eis auxilium assuetum, Non enim armis, & virtute: sed nauibus, & fuga solent Troiani salutem suam expedire.

f Seruius. *Non expectant Troiani vt Rutulorum ignibus & telis pereant, qui iam nauium amissione perierunt.* Amissis ergo nauibus iam non possunt nauigare, & fugâ è nostris manibus elabi. Et è duobus elementis, quæ sunt humano generi concessa, mare iam illis ademptum est: terra autem est in nostra potestate: & ita neque terra neque mari Troiani possunt euadere.

Rutili Troianos obsident.

Bis septem Rutuli, [a] muros qui milite seruent,
Delecti, ast illos centeni quemque sequuti
Purpurei cristis iuuenes, auróque corusci
Discurrunt, variántque vices: [b] fusíque per herbam
Indulgent vino, & vertunt [c] crateras ahenos.
Collucent ignes: noctem custodia ducit
Insomnem ludo.
Hæc super è vallo prospectant Troës, & armis
Alta tenent: necnon trepidi formidine portas

Troiani excubant ad vrbis custodiam.

Explorant, pontésque, [d] & propugnacula iungunt:
Tela gerunt, instant Mnestheus, acérque Serestus:
Quos pater Æneas, si quando aduersa vocarent,
Rectores iuuenum, [e] & rerum dedit esse magistros.
Omnis per muros legio sortita [f] periclum
Excubat, exercétque vices, [g] quod cuique tuendum est.

a Quatuordecim centuriones, qui totidem centurijs præessent, more militiæ Romanæ.
b Sibi inuicem succedunt, vicibus variatis, & alij indulgent vino, alij viciſſim agunt excubias.
c Potando exhauriunt. sumitur, inquit, noster Cerdanus, largiſſimum potandi genus, ita enim bibebatur, vt toti crateres verterentur. Plautus Sticho.

Namque ædepol, quamuis subitò vel cadus verti potest

Statius 6. Thebaid.

— Spumantemque ore supino Vertere.

Horatius ode 23. lib. 3.

Non antè verso lene merum cado.

d Iungunt pontes, qui sunt inter propugnacula, vt facilis sit vltro citróque illis transitus ad discursum.
e Legitur etiam *Rectores iuueni*, ideſt Aſcanio.
f Omnis legio sortibus iactis diuisit inter se laborem excubiarum, & periculi partem quæ singulis vigilijs imminebat.
g Antiqui noctes in quatuor vigilias diuidebant, & exactis singulis vigilijs excubias mutabant. A prima noctis hora ad tertiam primi vigiles excubabant, horâ noctis tertiâ secun-

Nisus erat portæ custos, acerrimus armis
Hyrtacides: comitem Æneæ quem miserat Ida
Venatrix,[a] *iaculo celerem, leuibúsque sagittis:* Nisus & Euryalus.
Et iuxtà comes Euryalus: quo pulchrior alter
Non fuit Æneadûm,[b] *Troiana nec induit arma:*
Ora puer primâ signans intonsa iuuentà.
His amor vnus erat,[c] *pariterque in bella ruebant:*
Tunc quoque communi portam statione tenebant.
Nisus ait: Diine hunc[d] *ardorem mentibus addunt,*
Euryale: an sua cuique Deus fit dira cupido?
Aut pugnam, aut aliquid iamdudum inuadere magnũ

di vigiles primis succedebant. Lucanus lib. 5.

Tertia iam vigiles commouerat hora secundos.

horâ sextâ siue media nocte, tertij vigiles, nonâ demum vsque ad auroram quarti vigiles vices variabant. Est itaque vices exercere nihil aliud quàm per vices prioribus vigilibus succedere, & eam muri partem tueri, quæ forte cuique contigerat.

a Notat Seruius *Ida* non esse nomen montis, sed mulieris, quæ fuit Nisi mater, Hyrtaci coniux. Neque enim bellè Ida venatrix, quasi feris & venationibus abundans dicetur.

b Quo nemo pulchrior fuit non solùm inter eos qui Troiæ excidio elapsi, & secuti Æneam ab eo nomen habuerunt: sed ne inter eos quidem qui quouis alio tempore Troiana arma induerunt.

c Florens prima lanugine, & signans ora, quasi lanugo nondum totas genas vestiret, sed linea quædam & nota lanuginis genis inserperet, quam nondum totonderat.

d Ita se mutuo simili que affectu diligebant vt vnus amor è duobus conflatus esse videretur: & eam ob rem in acie nolebant à se inuicem separari Huic amori fortunæ felicitas accesserat, nam cum excubiæ sorte ducerentur, eandem sortiti sunt stationem.

e O Euryale, Num Deus aliquis hoc in animo meo ardens desiderium excitauit an quisque cupiditatis suæ vehementiam sibi Deum putat, & ad id se diuino instinctu moueri credit, ad quod propria cupiditate impellitur?

Hic Lelegas,[a] *Caráſque,*[b] *ſagittiferóſq; Gelonos* [c]
Gentes deuictæ. Finxerat: [d] *Euphrates* [e] *ibat iam mollior vndis,*
Extremique hominum Morini,[f] *Rhenúſq; bicornis,*[g]
Indomitique Daæ [h] *& pontem indignatus* [i] *Araxes*
Talia per clypeum Vulcani,[k] *dona parentis*
Miratur, rerumque ignarus [l] *imagine gaudet,*
Attollens humero famámque, & fata [m] *nepotum.*

a Populos in Theſſalia.

b In Aſia minore.

c In Scythia.

d Formauerat, exſculpſerat.

e Fluuius qui ætate Auguſti Romanorum imperium terminauit, ita formatus erat in clypeo, vt fluctus ſuos molliuiſſe videretur ſentiens ſe Romanis armis eſſe ſuperatum.

f Populi in Gallia Belgica *Ceux de Terrouane* qui a Carolo V. Imperatore deleti ſunt eo ipſo anno qui his duabus vocibus expreſſus eſt DeLetI MorInI. Dicuntur *hominum extremi*, quia extremis Oceani Britannici (nunc Anglicanum vocant) fluctibus alluuntur, neque vlla terra continens vlterior agnoſcebatur verſus occaſum, priuſquam nouus orbis detectus eſſet, quem Indias Occidentales appellant.

g Qui duobus oſtijs in mare deuoluitur.

h Scythiæ Aſiaticæ populi qui à Septentrione Perſidem attingunt.

i Seruius. *Hic Armeniæ fluuius, cui Alexander Magnus pontem fecit, quem fluminis incrementa ruperunt poſtea Auguſtus firmiore ponte eum ligauit.* Pontem igitur indignatus dicitur, vel quòd dignatus non fuerit pontem ab Alexandro ſibi impoſitum ſuſtinere, vel quòd reluctans & indignans coactus tandem ab Auguſto fuerit pontem recipere.

k A Vulcano fabricatum, quem Venus mater Æneæ filio donauerat.

l Quamuis Æneas ignoraret res eâ ſculpturâ ſignificatas, & quaſi cælaturæ integumentis inuolutas, tamen delectabatur ipſa rerum imagine, & cælatura.

m Fata poſterorum ſuorum in clypeo depicta.

FINIS.

PVBLII VIRG. MARONIS ÆNEIDOS.

LIBER IX.

MODESTINI IVRISCONSVLTI In Nonum Æneidos librum.

ARGVMENTVM.

Atque ea diuersa penitus dum parte geruntur,
Iunonis monitu Turnus festinat in hostem.
Teucrorum naues Rutulis iaculantibus ignem
Nympharum in speciem diuino numine versæ.
Euryali,& Nisi cœptis fuit exitus impar.
Pugnatur, castra Æneadæ. vallúmque tuentur.
Audacem Rutulum dat letho pulcher Iulus.
Fit via ui. Turnus Bitian & Pandaron altum
Deiicit,& totis victor dat funera castris.
Iamque fatigatus recipit se in castra suorum.

Atque ea diuersa a penitus dum parte geruntur, *Iris mittitur ad Turnum.*
Irim de cœlo misit Saturnia Iuno.
Audacem ad Turnum: luco tum fortè parentis b

a. Cûm hæc in regionibus valdè remotis penitúsque dissitis & separatis gererentur, cûm Æneas ad extremas Vrbes Hetruriæ penetrasset, ibique tum auxilijs Hetruscorum, tum armis Vulcanijs instrueretur, Iuno Saturni filia misit Irim Deorum nuntiam ad Turnum, qui adeò erat audax, inconsultus & temerarius, vt cùm bello, quod ipse concitarat, arderet Italia, cùm Æneas valdè sollicitus auxilia vndequaque conquireret, ipse quasi iam securus victoriæ, otiosus in luco Pilumni desideret, quasi nihil agendum superesset.

b Imò ani. 10. Æneidos.

Pilumni [a] Turnus *sacratâ valle* [b] *sedebat.* [c]
Ad quem sic roseo Thaumantias [d] *ore locuta est:*
Turne, [e] *quod optanti Diuûm promittere nemo*
Auderet, voluenda dies, en attulit vltrò.
Æneas vrbe, [f] *& socijs, & classe relicta,*

Fum hortatur.

Cui Pilumnus auus, cui diua Venilia mater
Imò ibid. *Pilumnúsque illi quartus pater.*
Luci fuerunt syluæ opacæ Deorum numini consecratæ, vel per antiphrasim quòd minimè luceant: vel quia arbores sacras non solùm vittis & teniis, sed etiam lucernis & cereis decorabant. Prudentius libro posteriore contra Symmachum.

Et quæ fumifica arbor vittata lucernas
Seruabat, cadit vltrici succisa bipenni.

Vide Notas in Milonianam §. 86. Not. 3.

a Pomponius Sabinus. *Pilumnus dictus est Saturnius qui pinsendi morem instituit. olim frumenta pilo tundebantur, & astercorandis agris idem Saturnus dictus est Sterculius. Alij volunt Pilumnum & Pithumnum fuisse duos fratres & Pithumnum dictũ fuisse Sterculium.* Varro coniugales Deos fuisse suspicatur.

b Nullus lucus fuit sine religione, inquit Seruius.

c Sedere vel significat auspicari, vt 7. Æneid.

Ipse Quirinali lituo, paruâque sedebit. Succinctus trabeâ.

vel consilium capere. quia sedebant in Senatu, & consilium, quasi consedium, vnde prouerbium anima sedens fit sapientior. vtraque expositio est Seruii. vel sedere est parentare & operari manibus mortuorum. Tibullus lib 3.

Illius ad tumulum fugiam, supplexque sedebo.

Quod multis probat noster Cerdanus, vel denique, quod magis arridet, sedere est otiari vt

—— meliora Deos sedet omina poscens.

d Iris, quam Thaumantis filiam esse fabulantur. vt scribit Plato in Theæteto.

e Turne dies voluenda id est quæ celeriter voluetur, & elabetur, ac proinde non est negligenda, quæ semel elapsa recuperari non potest, dies, inquam, tibi vltrò nec cogitanti, nec optanti obtulit tam opportunam rei bene gerendæ occasionem vt nemo Deorum tibi optanti possit offerre meliorem nec ausit promittere, ne si promittat, mentiatur.

f Quam ædificare cœpit statim atque ad Italiam appulsus est, & Troiam nominauit.

Sceptra Palatini, [a] *sedémque petit Euandri:*
Nec satis: [b] *extremas Coriti penetrauit ad vrbes:*
Lydorúmque [c] *manum, collectos armat agrestes.*
Quid dubitas? nūc tempus equos nunc poscere currus:
Rumpe moras omnes, & turbata [d] *arripe castra.*
Dixit, & in cœlum paribus [e] *se sustulit alis,*
Ingentémque fuga [f] *secuit* [g] *sub nubibus arcum.*
Agnouit iuuenis, [h] *duplicésque ad sidera palmas*
Sustulit: ac tali fugientem est voce secutus;

Turnus ad Iridem.

a Adiit Euandrum Regem, qui in Palatino monte regnat, ibique fortunarum suarum sedem & domicilium collocauit.

b Nec sufficit Æneæ, quod Euandrum adierit: longiùs enim progressus est, & in vrbes, quæ in Corito monte positæ sunt penetrauit. qui mons est in extrema parte Hetruriæ.

c Armat & conscribit exercitum ex Lydis agrestibus, id est ex Hetruscis & Tyrrhenis qui à Lydia profecti cum duce suo Tyrrheno Hetruriam occuparunt.

d Inuade castra Troianorum quæ iam turbata sunt & magno timore perculsa propter Æneæ absentiam: vel inuade postquā ea turbaueris.

e Æquali nisu libratis & examinatis in vtramque partem, vt alas ne mouere quidem videatur 5. Æneidos de columba

Radit iter liquidum, celeres neque commouet alas.

f Discessûs celeritate.

g Seruius. *Duxit, vt*

Ille viam secat ad naues.

Et reuera arcus ipse varijs coloribus sectus est. Vult, opinor dicere Iris in cœlum discedens duxit & extendit arcum in nubibus, magna colorum varietate segmentatum & virgatum, Cerdanus hoc loco *Secuit arcum quasi ipsa Iris humanâ formâ rediret in medio sui arcûs imagine quadam spectabili. Finge fœminam in medio cœlestis arcûs volantem, talis Iris. Nam Seruius frigis.* Sed fortasse clariùs hoc pacto. Iris in medio arcus cœlestis apparuerat, sed cùm in cœlum magna celeritate discederet, arcum illum perrupit, & in duas partes secuit, qua cœlestis arcus diuisione, nubes in vtramque partem recesserunt, & dissipatis detersísque nubibus repente clara tempestas, siue serenitas exorta est, quod Turnus miratur.

h Turnus Iridem quidem Deorum nuntiam agnouit, sedans

Iri, decus cœli, quis te mihi nubibus actam
Detulit in terras? vnde hæc tam clara repentè
Tempestas? video medium discedere [a] *cœlum,*
Palantésque [b] *polo stellas. sequar omina tanta,*
Quisquis in arma vocas, & sic effatus ad vndam
Processit, summóque hausit [c] *de gurgite lymphas,*
Multa Deos orans, onerauitque [d] *æthera votis.*
Iámque [e] *omnis campis exercitus ibat apertis,*
Diues equûm, diues pictaï vestis, & auri.
Messapus primas acies, postrema coërcent
Tyrrhidæ [f] *iuuenes: medio dux agmine Turnus*

Deos precatur.

Exercitus incedit.

à Ioue, an à Iunone, an à quopiam alio deo missa fuisset, nesciebat.

a Alij legunt *discindere*, diuidi, discindi, se discindere. Alij *descendere*. Minùs eleganter. Alij *discedere*. Quam veram & germanam lectionem agnoscunt viri eruditi. Seruius *Chasma dicit factum, id est subitam aëris disruptionem, & quemdam recessum, per quod vult videri inter chasma Irim se recepisse.*

b Idem Seruius. *quasi in alienum tempus errore venientes.* Fulgetra videntur intelligi.

c De more 8. Æneidos versu 69.

—— Rite canis vndam de flumine palmis
Extulit & tales effudit ad æthera voces.

Seruius. *Locus iste dictus est secundum augurum morem, apud quos fuerat consuetudo, vt si post acceptum augurium ad aquam venissent, inclinati aquas haurirent exinde, & manibus & fusis precibus vota promitterent.*

d Deos ipsos votis iterum atque iterum repetitis fatigauit, & eorum aures obtudit & onerauit.

e Seruius. Intelligamus hunc exercitum primò confusè in campos ruisse: pòst digestum in ordines, vt sit sequentium fluminum congrua comparatio: quæ flumina dicit post camporum inundationem ad alueos suos reuerti. Nam hoc vult dicere, vt de campis flumina in alueos suos, redeunt, sic digesta est in acies militum multitudo, quæ fuerat antè diffusa.

f Filij Tyrrhei illius qui gregibus Latini præfectus erat, postremas acies cogunt, colligunt, ordinant, nec patiuntur

Vertitur, arma tenens, & toto vertice suprà est:
Ceu septem surgens sedatis amnibus altus
Per tacitum Ganges,[a] *aut pingui flumine*[b] *Nilus,*
Cùm refluit campis, & iam se condidit alueo.
Hîc subitam[c] *nigro glomerari puluere nubem*
Prospiciunt Teucri, ac tenebras insurgere campis.
Primus ab aduersa[d] *conclamat mole Caïcus,*
Quis globus,[e] *ô ciues caligine voluitur atrâ?*
Ferte citi ferrum, date tela, scandite muros: Turbãtur Castra Troianorum.
Hostis adest: eia ingenti clamore per omnes
Condunt se Teucri portas,[f] *& mœnia complent,*
Námque ita discedens[g] *præceperat optimus armis*

milites extra ordines suos diuagari. vel *coërcent*, est agmen claudunt.

a Ganges fluuius Indiæ profundus, sedatus, & tacitè labens, qui secundum Strabonem vno ostio: secundum Senecam nouem alueis; secundum Melam septem in mare deuoluitur. Secundum Apuleium 1. Florid.

—— Centum valles illi oráque centum
Oceanique fretis centeno iungitur amni,

b Cicero 2. de natura Deorum. *Ægyptum Nilus irrigat, & cùm tota æstate obrutam oppletámque tenuerit, tum recedit, mollitósque & oblimatos agros ad serendum relinquit.* 4. Georg.

Et viridem Ægyptum nigrâ fœcundat arenâ.

c Troiani aduertunt sub euntium Latinorum pedibus puluerem excitari, & totos campos tenebris obuoluere, cœlûmque prætexere.

d Ex aggere siue turri aduersa & opposita Latinis, vnde videre poterat eos qui contra veniebant.

e Prô quantus pulueris globus excitatur, & obducit aërem caligine?

f Obsident ab interiori parte portas, & mœnia cingunt militibus contra hostium irruptionem.

g Hoc, inquit, Troiani non faciebant ex ignauia. Sed Æneas rei bellicæ peritissimus, cùm profectus est ad Euandrum præceperat, vt si quis belli casus se absente contigisset, portas clauderent, nec pugnæ aleam tentarent; & in campum manus conserturi descenderent.

Excusat Troianos à suspicione ignauiæ.

Æneas, si qua intereà fortuna fuisset.
Ne struere auderent aciem, neu credere campo:
Castra modò & tutos seruarent aggere muros.
Ergo etsi conferre manum pudor,[a] iráque monstrat:
Obijciunt portas tamen, & præcepta facessunt:
Armatique cauis expectant turribus hostem.
Turnus, vt antè volans tardum[b] præcesserat agmen,
Viginti lectis equitum comitatus, & vrbi[c]
Improuisus adest: maculis quem Thracius[d] albis
Portat equus, cristáque tegit galea[e] aurea rubrà:
Ecquis erit mecum,[f] iuuenes, quis primus in hostem?
En (ait & iaculum intorquens emittit in auras)

Turnus bellum indicit.

a Cerdanus. *Pudor atque ira Troianos ad exeundum hortabantur: contrà præcepta Æneæ vetabant ne exirent: vicit obedientia militarem ardorem. Itaque hostem expectant in turribus muniti armis.*

b Legionem grauis armaturæ.

c Troiæ, quam Æneas castrorum in morem pinnis atque aggere muniuerat.

d Sic Priamus Politæ filius lib. 5. describitur.

——— Quem Thracius albis
Portat equus bicolor maculis, vestigia primi
Alba pedis, frontémque ostentans arduus albam.

e Turnum tegit galea habens cristam rubram.

f Verba sunt Turni. Quis erit vestrûm, ô socij, qui mecum primus hostes Troianos inuadet. en principium pugnæ. Hæc dixit Turnus, & simul iaculum immisit *in auras*, non vt hostem feriret (nullus enim aderat), sed vt bellum indiceret. & campo se intulit arduus & sublimis, vt ipso incessu gestúque corporis Martem spirare videretur. *Hoc de Romana solennitate tractum*, inquit, Seruius. *Cùm enim volebant bellum indicere, Pater Patratus, hoc est, princeps fetialium proficiscebatur ad hostium fines, & præfatus quædam solemnia, clara voce dicebat se bellum indicere propter certas caussas &c. & hæc clarigatio dicebatur, à claritate vocis. post quam clarigationem, hastâ in eorum fines missâ indicabatur iam pugnæ principium. Post tertium autem & tricesimum diem, quam res repetissent ab hostibus, fetiales hastam mittebant.*

Principium pugnæ: & campo ſeſe arduus infert.
Clamorem [a] *excipiunt ſocij, fremitúque ſequuntur*
Horriſono. Teucrûm [b] *mirantur inertia corda:*
Non æquo dare ſe campo, non obuia ferre
Arma viros, [c] *ſed caſtra fouere. huc turbidus,* [d] *atque huc*
Luſtrat equo muros, aditúmque per auia quærit.
Ac veluti pleno lupus inſidiatus ouili,
Cùm fremit ad caulas, [e] *ventos perpeſſus, & imbres,* Conatur in Caſtra irrumpere.
Nocte ſuper media: [f] *tuti ſub matribus agni*
Balatum exercent, ille [g] *aſper, & improbus ira*
Sæuit in abſentes: collecta fatigat edendi
Ex longo rabies, & ſiccæ ſanguine fauces: Comparatio.
Haud aliter Rutulo [h] *muros, & caſtra tuenti*
Igneſcunt iræ, & duris dolor oſſibus ardet:
Qua tentet ratione aditus, & quæ via [i] *clauſos*

a Claram vocem Turni ſiue clarigationem.
b Donatus. *Pro animo ſuo Rutuli, cùm Æneæ conſulta mandatáque neſcirent, inertes Teucros indicabant, cùm illi prudentiſſimi Regis ſui præcepta ſeruantes non crederent ſe campo, ſed caſtra diligentiùs cuſtodirent,* Quemadmodum gallina, quæ cùm oua fouet, ita ijs affixa eſt vt vix inde poſſit auelli. *caſtra fouere*, vt vernaculè, *couuer la cendre.*
c Mirantur cur Troiani cùm viri ſint & bellis aſſueti, non vt viri prodeant in aciem, ſed vt mulieres mœnibus incluſi deliteſcant.
d Donatus. *Fremens Turnus, quòd præter ſpem hoſtis copiam non haberet, circuibat muros, explorans qui ad eos exiſtere poſſet ingreſſus, quem negabat caſtrorum firma conſtructio* Quibus exprimitur Turni violentia. Nam viã per inuia nemo ſanus requirit.
e Idem Donatus. *Ouilia ſunt loca in quibus oues manent. Caulas dixit ambitum ipſum, quo tutæ aduerſus inſidias continentur.*
f Vltra mediam noctem, maiore noctis parte tranſacta.
g Lupus
h Turno Regi Rutulorum.
i Per quam viam Turnus Troianos eiiciat è vallo, & exire cogat in planitiem ad manus conſerendas.

Excutiat Teucros vallo, atque effundat in æquor.
Classem, quæ lateri castrorum [a] adiuncta latebat,
Aggeribus septam circùm, & fluuialibus vndis,
Inuadit: sociósque incendia poscit [b] ouantes:
Atque manum [c] pinu flagranti feruidus implet.
Tum verò incumbunt: vrget præsentia Turni,
Atque omnis facibus pubes [d] accingitur atris: [e]
Diripuêre focos: piceum [f] fert fumida lumen
Tæda, & commistam Vulcanus [g] ad astra fauillam.
Quis Deus, ô Musæ, tam sæua incendia Teucris
Auertit? tantos ratibus quis depulit ignes?
Dicite prisca fides facto, [h] sed fama perennis.
Tempore quo primùm Phrygiâ formabat in Idâ
Æneas classem, & pelagi petere alta parabat:
Ipsa deûm fertur genitrix Berecyntia [i] magnum
Vocibus his affata Iouem; Da [n]ate petenti,
Quod tua chara parens domito [k] te poscit Olympo.

Classem Troianorum conatur incendere.

Inuitatio Musarum.

a Vrbis castrorum in morem munitæ.

b Turnus petit tædas & materiam aptam ad excitandum incendium, à suis, qui iam certa spe victoriæ tripudiabant, & quasi triumphabant.

c Accipit tædam pineam, quæ tantæ magnitudinis erat, vt totam gestantis manum impleret.

d Iuuentus, siue iuuenes.

e Atrum fumum voluentibus.

f Nigrum ex ardenti pice excitatum.

g Ignis.

h Factum hoc licet priscum sit, & antiquum, tamen eius fama non est obliterata vetustate.

i Mater Deorum à monte Phrygiæ Berecynto, est Cybele.

k Seruius. *Præsta ei cuius beneficio seruatus ad Olympi regna venisti, cùm* Saturnus reliquos filios suos deuoraret. Vel sensus est. Id quod petam non superabit tuas vires, tam enim potens fuisti vt cœlum ipsum domueris.

Matris Deûm ad Iouē oratio.

Pinea sylua [a] mihi multos dilecta per annos,
Lucus in arce [b] fuit summa, quò sacra ferebant,
Nigranti picea, [c] trabibúsque obscurus acernis. [d]
Has ego Dardanio iuueni, [e] cùm classis egeret,
Læta dedi: nunc sollicitam timor anxius vrget.
Solue metus, [f] atque hoc precibus sine posse parentem,
Neu cursu quassatæ vllo, neu turbidine venti
Vincantur: prosit nostris in montibus ortas.
Filius huic contrà, torquet [g] qui sidera mundi,
O genitrix, quò fata vocas? aut quid petis istis?
Mortaline manu factæ, immortale carinæ
Fas [h] habeant? certúsque incerta pericula lustret
Æneas? cui tanta Deo permissa potestas?

Iouis responsio.

Imò vbi defunctæ finem, [i] portúsque tenebunt
Ausonios, olim quæcunque euaserit [k] vndis,
Dardaniúmque ducem Laurentia vexerit arua,
Mortalem eripiam formam, magnique iubebo

a Pinus Matri Deûm. fuit consecrata.
b In summo montis Idæi cacumine. sic Riphææ arces, Caulonis arces alibi nominantur. Idæ cacumen dictum Gargara.
c Arboris gênus est vnde pix desudat.
d Acer quercûs species.
e Æneæ læta & prompto animo concessi vt arbores è meo luco abscinderet, & ex ijs naues contexeret.
f Eripe mihi hunc metum.
g Fulcit, sustinet vt de Atlante.
Axem humero torquet stellis ardentibus aptum.
Vel rotat & circumagit. *h* Ius.
i Periculis maritimis liberatæ, cùm Troianos ad Italiam peruexerint.
k Quindecim naues quæ superfuerint. Æneas viginti nauibus mare conscenderat. Vna nauis Orontis hausta est naufragio 1. Æneidos. quatuor incendio deflagrarunt à matronis Troianis incensæ, vt lib. 5. Supersunt igitur 15.

Æquoris esse Deas: qualis Nereïa [a] Doto,
Et Galatea secant [b] spumantem pectore pontum.
Dixerat: idque ratum Stygii [c] per flumina fratris,
Per pice torrentes, [d] atráque voragine ripas,
Annuit, & totum nutu tremefecit Olympum.
Ergo aderat promissa dies, & tempora Parcæ
Debita complerant: cùm Turni iniuria [e] matrem
Admonuit sacris ratibus depellere tædas.
Hic primùm noua lux [f] oculis effulsit, & ingens
Visus ab auroræ cælum transcurrere nimbus,
Idæique chori: [g] tum vox horrenda per auras
Excidit, & Troum Rutulorúmque agmina complet.
Ne trepidate [h] meas, Teucri, defendere naues.
Néve armate manus: maria antè exurere Turno,
Quàm sacras dabitur pinus. vos [i] ite solutæ,
Ite Deæ pelagi: genitrix iubet & sua [k] quæque
Continuò puppes abrumpunt vincula ripis,

a Nerei filiæ, Nymphæ marinæ.
b Natant pectore in aquas maris spumantes incubanti.
c Per stygem, Acherontem, Cocytum, Phlegetontem Plutonis flumina vel paludes. 6. Æneid.

> *Cocyti stagna alta vides, stygiámque paludem*
> *Dÿ cuius iurare timent, & fallere numen.*

d Vel ardentes, vel torrentis instar æstuantes.
e Incendium nauibus à Turno per iniuriam oblatum.
f Lumen quod Deorum capita ambit.
g Chori Deorum minorum, qui Matri Magnæ famulantur.
h Ne laborate, ne festinate.
i Vos autem, ô naues, ite iam liberæ à retinaculis, quæ vos ad anchoras religabant. Ite. Magna Mater iubet vos in Nymphas marinas transformari, & ab anchoris discedere.
k Donatus. *Rupta vincula vim periculi imminentis ostendunt: nam si esset otium, soluerentur potiùs vincula eadem, quàm rumperentur.*

Naues Æneæ mutantur in Nymphas marinas

Delphinúmque modo demersis æquora rostris
Ima petunt. hinc virgineæ (mirabile monstrum)
Reddunt se [a] totidem facies, pontóque feruntur,
Quot priùs æratæ steterant ad littora proræ.
Obstupuêre animis Rutuli: conterritus ipse [b]
Turbatis Messapus equis, cunctatur [c] & amnis
Rauca sonans: reuocátque pedem Tiberinus ab alto.
At non audaci cessit fiducia Turno:
Vltrò animos tollit [d] dictis, atque increpat vltrò:
Troianos hæc monstra petunt: [e] his Iuppiter ipse
Auxilium solitum eripuit: non tela, [f] nec ignes
Expectant Rutulos: ergo maria inuia Teucris:
Nec spes vlla fugæ: rerum pars altera adempta est:
Terra autem in manibus nostris: tot millia gentes
Arma ferunt Italæ. nil me fatalia terrent,

Turni audacia. Eiusdem hortatio ad Rutulos.

a Totidem nymphæ ex aquis emergunt, & è fundo redduntur, quod naues demersæ fuerunt.

b Quo cum esset Neptuni filius, fiduciâ patris sui nihil ex mari timere debebat.

c Tyberis raucum sonitum edens cunctatur, nec audet aquas suas in mare emittere, in quo videbat tam insusitatum prodigium contigisse.

d Erigit verbis animos suorum, quos videbat eo miraculo stupefactos.

e Hæc prodigia perniciem Troianis portendunt: Nam Iupiter ablatis eorum nauibus, eripuit eis auxilium assuetum, Non enim armis, & virtute: sed nauibus, & fuga solent Troiani salutem suam expedire.

f Seruius. *Non expectant Troiani vt Rutulorum ignibus & telis pereant, qui iam nauium amissione perierunt.* Amissis ergo nauibus iam non possunt nauigare. & fugâ è nostris manibus elabi. Et è duobus elementis, quæ sunt humano generi concessa, mare iam illis ademptum est: terra autem est in nostra potestate: & ita neque terra neque mari Troiani possunt euadere.

Si qua Phryges præse iactant responsa Deorum:
Sat fatis Venerique datum est, tetigêre quod arua
Fertilis Ausoniæ Troës: sunt & mea contra
Fata mihi, ferro sceleratam exscindere gentem,
Coniuge prærepta: [a] *nec solos* [b] *tangit Atridas*
Iste dolor, solisque licet capere arma Mycenis.
Sed periisse semel satis est: [c] *peccare fuisset*
Antè satis, penitus modò non genus omne perosum
Fœmineum. quibus hæc medij fiducia [d] *valli,*
Fossarúmque moræ, lethi discrimina parua,
Dant animos, an non viderunt mœnia Troiæ
Neptuni fabricata manu considere in ignes?
Sed vos ô lecti, ferro quis scindere vallum
Apparat, & mecum inuadit trepidantia castra?

a Prærepta mihi Lauinia, quam Latinus pater mihi despon-derat.

b Nec solùm Agamemnoni & Menelao licet irasci propter raptum Helenæ, & bello persequi acceptam iniuriam: licebit etiam mihi Troianam gentem exscindere propter raptum Lauiniæ.

c Obiiciet aliquis Troianos bis non esse puniendos, sed sufficere quòd semel perierunt. Respondeo, eos vno scelere, vno Helenæ raptu debuisse esse contentos, totiésque repetendam ab ijs esse pœnam, quoties peccauerint. Hoc einm priore supplicio emendare se & ad meliorem frugem redire debuerunt, & tantùm non omne genus fœmineum odisse, cùm experientiâ didicerint, se propter vnius Helenæ raptum in tantas clades incidisse.

d Vsque adeo, inquit, inertes ac stolidi, vt inde se arbitrētur superiores ac fortes, quòd paruulo interstitio valli, & exiguâ morâ fossarum à nobis separentur, quibus hoc tantùm præstat hæc valli & fossarum intercapedo, vt paulò tardiùs moriantur. Nam si viderunt mœnia Troiæ Neptuni manu fabricata incendio deflagrasse, nihil est cur in his vallis & fossis ponant fiduciam.

Non armis mihi Vulcani, [a] *non mille carinis*
Est opus in Teucros: addant se protinus omnes
Hetrusci socies: tenebras, & inertia furta
Palladij, cæsis summæ custodibus arcis,
Ne timeant: nec equi cæca condemur in aluo:
Luce palam certum est igni circundare muros.
Haud sibi cum Danais rem faxo, [b] *& pube Pelasga*
Esse putent, decimum quos distulit Hector in annum.
Nunc adeo, melior quoniam pars acta diei,
Quòd superest, læti benè gestis corpora rebus [c]
Procurate viri, & pugnam sperate parati.
Interea vigilum excubijs obsidere portas
Cura datur Messapo, & mœnia cingere flammis. [d]

a Ad exscindendam & internecione delendam gentem Troianorum, non opus habeo armis à Vulcano fabricatis, vt opus habuit Achilles, non mille nauibus, vt Græci mille nauibus contra Troianos bellum intulerunt: his nunquam, mihi non est opus etiam si omnes Hetrusci se Troianis adiunxerint. nec fraude vtemur contra illos, vt vsi sunt Græci, cùm Vlysses & Diomedes noctu per cuniculos, aut etiam per cloacas in vrbem Troianam illapsi custodes arcis dormientes iugularunt, & Palladium, idest imaginem Mineruæ de cœlo lapsam furtim sustulerunt, aut cùm Græciæ principes in obscurum & latebrosum equi lignei vterum se condiderunt, & his insidijs vrbem ceperunt.

b Ita me geram vt sentiant Troiani se cùm Græcis rem non habere, sed nos Græcis esse longè fortiores: qui tamen Græcis tamdiu non restitissent, nisi Hector sua virtute bellum distulisset, & protelasset, fecissétque vt Troiani tardiùs vincerentur.

c Ne paruam rem effectam esse putatote, quòd Troiani naues suas amiserint, & castris se tenentes suum metum & inertiam ostenderint: sed quasi re benè gesta vestros animos ad lætitiam & gratulationes conuertite, & sperate fore vt breui Troianos excurramus vallo, & vel inuitos cogamus in campum descendere.

d Circũ mœnia igues excitate contra nocturnas eruptiones.

Rutili Troianos obsidant.

Bis septem Rutuli, [a] muros qui milite seruent,
Delecti, ast illos centeni quemque sequuti
Purpurei cristis iuuenes, auróque corusci
Discurrunt, variántque vices: [b] fusique per herbam
Indulgent vino, & vertunt [c] crateras ahenos.
Collucent ignes: noctem custodia ducit
Insomnem ludo.
Hæc super è vallo prospectant Troës, & armis
Alta tenent: necnon trepidi formidine portas
Explorant, pontésque, [d] & propugnacula iungunt:
Tela gerunt, instant Mnestheus, acérque Serestus:
Quos pater Æneas, si quando aduersa vocarent,
Rectores iuuenum, [e] & rerum dedit esse magistros.
Omnis per muros legio sortita [f] periclum
Excubat, exercétque vices, [g] quod cuique tuendum est.

Troiani excubant ad vrbis custodiam.

a Quatuordecim centuriones, qui totidem centurijs præsent, more militiæ Romanæ.
b Sibi inuicem succedunt, vicibus variatis, & alij indulgent vino, alij vicissim agunt excubias.
c Potando exhauriunt. sumitur, inquit, noster Cerdanus, largissimum potandi genus, ita enim bibebatur, vt toti crateres verterentur. Plautus Sticho.

Namque ædepol, quamuis subitò vel cadus verti potest

Statius 6. Thebaïd.

—— Spumantemque ore supino Vertere.

Horatius ode 23. lib. 3.

Non antè verso lene merum cado.

d Iungunt pontes, qui sunt inter propugnacula, vt facilis sit vltro citróque illis transitus ad discursum.
e Legitur etiam *Rectores iuueni*, idest Ascanio.
f Omnis legio fortibus iactis diuisit inter se laborem excubiarum, & periculi partem quæ singulis vigilijs imminebat.
g Antiqui noctes in quatuor vigilias diuidebant, & exactis singulis vigilijs excubias mutabant. A prima noctis hora ad tertiam primi vigiles excubabant, horâ noctis tertiâ secundi vigiles

Nisus erat portæ custos, acerrimus armis
Hyrtacides: comitem Æneæ quem miserat Ida
Venatrix, [a] *iaculo celerem, leuibúsque sagittis:* *Nisus & Euryalus.*
Et iuxtà comes Euryalus: quo pulchrior alter
Non fuit Æneadûm, [b] *Troiana nec induit arma:*
Ora puer primâ signans intonsa iuuentâ.
His amor vnus erat, [c] *pariterque in bella ruebant:*
Tunc quoque communi portam statione tenebant.
Nisus ait: Diine hunc [d] *ardorem mentibus addunt,*
Euryale: an sua cuique Deus fit dira cupido?
Aut pugnam, aut aliquid iamdudum inuadere magnũ

di vigiles primis succedebant. Lucanus lib. 5.

Tertia iam vigiles commouerat hora secundos.

horâ sextâ siue mediâ nocte, tertij vigiles, nonâ demum vsque ad auroram quarti vigiles vices variabant. Est itaque vices exercere nihil aliud quàm per vices prioribus vigilibus succedere, & eam muri partem tueri, quæ sorte cuique contigerat.

a Notat Seruius *Ida* non esse nomen montis, sed mulieris, quæ fuit Nisi mater, Hyrtaci coniux. Neque enim bellè Ida venatrix, quasi feris & venationibus abundans dicetur.

b Quo nemo pulchrior fuit non solùm inter eos qui Troiæ excidio elapsi, & secuti Æneam ab eo nomen habuerunt: sed ne inter eos quidem qui quouis alio tempore Troiana arma induerunt.

c Florens prima lanugine, & signans ora, quasi lanugo nondum totas genas vestiret, sed linea quædam & nota lanuginis genis insperperet, quam nondum totonderat.

d Ita se mutuo similique affectu diligebant vt vnus amor è duobus conflatus esse videretur: & eam ob rem in acie nolebant à se inuicem separari. Huic amori fortunæ felicitas accesserat, nam cum excubiæ sorte ducerentur, eandem sortiti sunt stationem.

e O Euryale, Num Deus aliquis hoc in animo meo ardens desiderium excitauit an quisque cupiditatis suæ vehementiam sibi Deum putat, & ad id se diuino instinctu moueri credit, ad quod propria cupiditate impellitur?

Nisus proponit quid apud se deliberet.

Mens agitat mihi, nec placida contenta quiete est.
Cernis a *quæ Rutulos habeat fiducia rerum?*
Lumina rara micant: somno, vinóque soluti
Procubuêre: silent latè loca. percipe porrò
Quid dubitem, b *& quæ nunc animo sententia surgat.*
Ænean acciri omnes populúsque, Patrésque
Exposcunt, mittique viros, qui certa reportent.
Si tibi, quæ posco, c *promittunt (nam mihi facti*
Fama sat est) tumulo videor reperire sub illo
Posse viam ad muros, d *& mœnia Pallantea.*
Obstupuit magno laudum perculsus amore
Euryalus, simul his ardentem affatur amicum.
Méne igitur socium summis adiungere rebus
Nise fugis? solùm te in tanta pericula mittam? e

a Vidésne quàm negligentes & securi sint Rutuli præ fiducia: Rari ignes in eorum castris accensi sunt, quasi nullas hostium insidias pertimescant, & in tanta locorum latitudine silentium vbique est plenum: quod indicio est Rutulos per ebrietatem in somnum esse collapsos.

b Audi quid apud me tacitus initio deliberauerim, nunc autem facere decreuerim. Vel quid dubitem an perficere possim, & ad felicem exitum perducere: conari tamen & tentare si quo pacto fieri possit, in animum meum induxerim.

c Si Troiani volunt promittere se tibi persoluturos esse ea præmia quæ poscam ab illis (nam, quod ad me attinet, præmia mihi non flagito, sufficiet enim gloria quæ nascetur ex facto tam illustri) Si, inquam, tibi volunt præmia promittere, videor mihi posse reperire viam sub illo tumulo, quem intento digito tibi ostendo, ad vrbem Euandri, quo se contulit Æneas auxilium ab eo petiturus.

d Videtur hæc esse inter muros & mœnia distinctio, quòd mœnia nonnunquam dicantur omnia ædificia publica ciuitatis, vt portæ, turres, propugnacula: muri prout à portis & turribus distinguntur. Vide tamē pro Marcello §.10. Nota.3.

e Permittamne vt tu solus, me non comitante, tanto periculo vitam exponas.

Non ita me genitor bellis assuctus Opheltes
Argolicum terrorem inter, Troiæque labores Respondet Euryalus.
Sublatum[a] *erudijt:* [b] *nec tecum talia gessi,*
Magnanimum Æneam, & fata extrema secutus.
Est hic, est animus lucis [c] *contemptor: & istum*
Qui vitâ bene credat emi, quo tendis, honorem.
Nisus ad hæc: E quidem de te nil tale [d] *verebar:*
Nec fas: non: ita me referat tibi magnus [e] *ouantem*
Iupiter, aut quicunque oculis hæc aspicit æquis.
Sed si quis (quæ multa vides discrimine tali)
Si quis in aduersum rapiet casúsve, Deúsve,
Te super esse velim: tua vitâ dignior [f] *ætas.*
Sit qui me raptum pugna, pretióve redemptum
Mandet humo [g] *solita: aut, si qua id fortuna vetabit,*

a Tolli dicuntur pueri, cùm recèns in lucem editi suscipiuntur a parentibus vt educentur. Terentius Andriâ
Quicquid peperisset decreuerunt tollere.
b Primis imbuit militiæ rudimentis.
c Noui ipse quoque pro laude vitam salutémque contemnere: noui facinus magnum sine magno periculo compleri non posse: scio honorem, quò tu adspiras, vel vitæ ipsius impendio comparandum esse.
d Quale tu suspicaris nec de te adolescente fortissimo fas est tantum flagitium vereri, quasi tu mortem honestam pertimescas.
e Est iuramentum. Ita me Deus adiuuet, ita redeam ad te victor & triumphans, vt de te nihil sinistri suspicabar.
f Ætas tua florens digna est vitâ longiore, quàm vt in tam apertum periculum prouehatur.
g Sepeliat in terra consueta, in qua mortui sepeliri solent. Quia tamen mandare terræ dicimus, non mandare terrâ, legendum uideretur.
Mandet humo solitæ: —— vel ita distinguendum,
Mandet humo: solita aut si qua id fortuna vetabit.
Hoc sensu, aut si fortuna, id vetabit, quæ solet viris fortibus esse contraria.

Absenti ferat inferias, [a] decorétque sepulchro:
Neu matri miseræ tanti sim caussa doloris,
Quæ te sola, puer multis è matribus [b] ausa
Prosequitur, magni nec mœnia curat [c] Acestæ,
Ille autem: Caussas nequicquam nectis inanes,
Nec mea iam mutata loco sententia cedit:
Acceleremus ait: vigiles simul excitat: illi
Succedunt, seruántque vices. statione [d] relicta
Ipse comes Niso graditur, Regémque [e] requirunt.
Cætera per terras omnes animalia somno
Laxabant curas, & corda oblita laborum:
Consultant inter se Troiani proceres
Ductores Teucrûm primi & delecta iuuentus, [f]
Consilium summis regni de rebus habebant,
Quid facerent, quísve Æneæ iam nuntius esset.
Stant longis adnixi hastis, & scuta tenentes,
Castrorum, & campi medio. [g] tum Nisus, & vnà

a Cenotaphium mihi mortuo exstruat, & ad illud sepulchrum inane ferat inferias. Dictæ inferiæ quòd mortuorum sepulchris inferantur. Docet & eruditè probat hoc loco noster Cerdanus inferias sex præcipuè rebus contineri. Aqua, melle, lacte, vino, sanguine, comis: victimas addere potuisset, lib. 10. Æneidos.

— *Inferias quos immolet vmbris.*

b E fœminis nobilibus, & matronis.

c Nec manere voluit in Sicilia vbi Acestes vrbem Acestam siue Segestam tradidit Troianis mulieribus & senibus habitandam, vt scribitur 5. Æneid.

d Portæ custodia.

e Ascanium filium Regis Æneæ.

f Videtur ad militiæ Romanæ morem alludere: quippe cùm militari consilio non primi ductores solùm, Legati, Quæstores, Tribuni militum, Præfecti Equitum: sed interdum primipili, centuriones, & delecti quidam equites interessent.

g *In medijs castris principes sunt semper*, inquit seruius, consilium autem militare habebatur, vel in prætorio, vel saltem

Euryalus confestim alacres [a] admittier orant:
Rem magnam, pretiúmque moræ fore. primus Iulus
Accepit trepidos, [b] ac Nisum dicere iussit.
Tunc sic Hyrtacides: Audite ô mentibus æquis
Æneadæ: neve hæc nostris spectentur [c] ab annis,
Quæ ferimus. Rutuli somno, vinóque sepulti
Conticuêre: locum [d] insidijs conspeximus ipsi,
Qui patet in biuio portæ, quæ proxima ponto:
Interrupti [e] ignes, atérque ad sidera fumus
Erigitur: si fortuna [f] permittitis vti,

Nisus ijs proponit consilia de vocando Ænea.

In principiis: quæ principia fuerunt ante prætorium, penè in medio castrorum, vt videre est apud Lipsium lib. 5. de militia Rom.

a concitati. Terentius.

Quid tu es tristis, quidue es alacris?

b Festinantes.

c Estote æqui iudices, & rem ipsam quam dicturi sumus, non ætatem ponderate. & in statuendo non annorum Euryali, sed rationum habete rationem.

d Non aliorum relatione cognouimus, sed nos ipsis nostris oculis conspeximus locum qui patet, & commodus est ad insidias Rutulis comparandas. Is autem locus est in biuio siue concursu duarum viarum ad portam vrbis Tyrrheno mari vicinam.

e Interrupta est illa series ignium quam Rutuli circa muros vrbis accenderant, ignibus alibi adhuc ardentibus, alibi iam penè sopitis & adeo marcidis vt loco flammarum ater fumus in aërem erigatur, quo indicio patet Rutulos dormire, nec ignem amplius fouere.

f Si permittitis vt oblatam occasionem rapiamus, mox hic affore cernetis Æneam, cùm spolijs, ingenti Rutulorum cæde peracta: Æneam, inquam, affore cernetis, quæsitum à nobis ad mœnia Pallantea, & inde euocatum. Id est quem ibimus quæsitum vsque ad Pallantæum. Neque aberrabimus à via. Hanc enim probè tenemus, & cùm assiduè venantes, ad obscuras quasdam & opacas valles deuenissemus, vidimus vrbem Pallanteum in excelso montis fastigio consti-

Quæsitum Ænean ad mœnia Pallantea,
Mox hîc cum spolijs ingenti cæde peracta,
Affore cernetis: nec nos via fallit euntes.
Vidimus obscuris primam sub vallibus vrbem
Venatu assiduo, & totum cognouimus amnem.
Hîc annis grauis, atque animi maturus Alethes:
Dij patrij,[a] *quorum semper sub numine Troia est,*
Non tamen omnino Teucros delere paratis:
Cùm tales animos iuuenum, & tam certa [b] *tulistis*
Pectora. Sic memorans, humeros, dextrásque tenebat
Amborum, & vultum lachrymis, atque ora rigabat.
Quæ vobis, quæ digna, viri, pro talibus ausis
Præmia posse rear solui? pulcherrima [c] *primùm*
Dij, morêsque dabunt vestri: tum cætera [d] *reddet*
Actutum pius Æneas, atque integer æui

tutam, & flexus reflexúsque Tiberis, eiúsque vada, & omnia viarum compendia cognouimus.

a Seruius. *Licet irascamini ad tempus, hinc tamen apparet non velle vos penitus delere Troianos, quòd tales animos nostris iuuenibus datis.*

b Fortia, firma, non fluctuantia, aut timore nutantia.

c Cùm in rebus humanis nulla præmia vestris meritis respondeant, expectanda sunt à Deo præmia meritorum: & à moribus vestris quia nimirum, ipsa virtus sibi præmium est amplissimum. Vide Milonianam §. 97. Notâ. 1.

d Secundaria præmia debita vestris virtutibus reddet pius Æneas, actutum, id est statim & primo quoque tempore, & postea reddet Ascanius cùm ad vitæ integritatem siue ad virilem ætatem peruenerit. Hanc autem esse huius loci sententiam colligi potest è particula sequenti. *Imo ego* &c. quæ aduersatiua est quodammodo. Vt si dicat Ascanius: imò non est expectandum donec ad virilem ætatem peruenerim, sed iam nunc dabo duo pocula &c. Priùs tamen quàm præmia proponat obtestationem interserit, ne palam Aletæ contradicere videatur.

Ascanius, meriti tanti non immemor vnquam.
Imò ego vos, cui sola salus genitore reducto,
Excipit Ascanius, per magnos Nise Penates,[a]
Assaracique Larem,[b] *& canæ*[c] *penetralia*[d] *Vestæ*[e]
Obtestor[f] *quæcunque mihi fortuna, fidésque est,*
In vestris pono gremijs,[g] *reuocate parentem:*
Reddite conspectum: nihil illo triste recepto.
Bina dabo argento perfecta,[h] *atque aspera signis:*[i]
Pocula, deuictâ genitor quæ cepit Arisbâ:[k]
Et tripodas[l] *geminos: auri duo magna*[m] *talenta:*

a Vide Milon. § 39 Notâ. 3.
b Assaracus Rex Troianorum, vnus ex Ascanij maioribus per Larem itaque vel publicum Larem Troianæ ciuitatis, vel priuatum familiæ Regiæ Larem, intelligit. vel ipsos manes, id est animam Assaraci. Vide Vatinianam §. 14. Notâ. 8.
c Vel antiquissimæ, vel omnium maximè venerandæ Vestam enim Deorum omnium antiquissimam putabant, & ei sacrificiorum omnium primitias offerebant.
d Adyta, sacraria.
e Deæ quam alij ignem, alij Terram esse fabulantur.
f Adiuro.
g In vobis aquiesco; vobisque commendo, & velut in vestro sinu depono, quicquid habeo fortunarum, quicquid fidei siue honestatis. *Mes biens, & mon credit.* Quia nisi pater meus breui redierit, omnibus fortunis euertar, & non solùm rem, sed etiã fidem & honestatem amittam Vel in vobis aquiesco, quæsóque vt id faciatis quod à me & fortunarum mearum, fideique & pietatis in parentem postulant rationes.
h Tota, ex argento facta.
i Asperata signis siue icunculis quibusdam, vel arte toreutica impressis, vel eminenti cælatura expressis & extantibus.
k Vrbs est Phrygiæ, quam Homerus cum Rhetæo & Dardano numerauit.
l Lebetas qui tribus pedibus sustinentur, quos antiqui plurimi faciebant. Vide 5. Æneid. Versu 104.
m Talenta alia fuerant parua, alia magna. Vide notas pro Rab. Posthumo. §. 11.

Cratera antiquum, quem dat Sidonia Dido.
Si verò capere Italiam, sceptrísque potiri
Contigerit victori, & prædæ ducere [a] *sortem,*
Vidisti quo Turnus equo, quibus ibat in armis
Aureus: ipsum illum, [b] *clypeum, cristásque rubentes*
Excipiam sorti, [c] *iam nunc tua præmia, Nise.*
Præterea bis sex genitor lectissima matrum [d]
Corpora, captiuósque dabit, suaque omnibus arma:
Insuper his campi, quod Rex habet ipse Latinus.
Te verò, [e] *mea quem spatijs propioribus ætas*
Insequitur, venerande [f] *puer, iam pectore toto*
Accipio, & comitem casus complector in omnes
Nulla meis sine te quæretur gloria rebus,
Seu pacem, seu bella geram, tibi maxima rerum,
Verbórumque fides. Contra quem talia fatur
Euryalus: Me nulla dies tam fortibus [g] *ausis*

a Iacere sortem ad prædam diuidendam.

b *Ipsum illum equum*: inquit Seruius.

c Non patiar vt sortes in equum & arma Turni iaciantur: sed ea tibi citra sortem dabo, & iam nunc tibi in præmium destinantur.

d Cum dicit *matrum*, non solùm sexum ostendit, sed etiam fœcunditatem, vt ait Seruius. Matres etiam dicuntur, Matronæ, nobiles fœminæ & primariæ.

e Tibi verò, O Euryale, cuius ætatem ætas mea proximè sequitur, vt parua sit inter ætatem vtriusque distinctio, iam nunc defero primum locum inter amicos.

f Vel propter formæ dignitatem & præstantiam, quæ eum venerabilem reddebat, vel quia virtus ætatem præueniens eum augustum & quouis honore & reuerentia dignú faciebat. De maiestate pueritiæ dictum nonnihil in Cælianam § 7.

g Offers mihi periculorum, gloriæ, pacis, belli, omnium denique factorum & consiliorum tuorum societatem, O Ascani: Tibi vicissim promitto me tibi non defuturum, nullámque diem fore, quæ me ab hac virtute & fortitudine quæ me

Euryalus matrem suam commendat.

Dissimilem arguerit: tantùm, fortuna secunda,
Aut aduersa cadat: sed te super [a] *omnia dona*
Vnum oro: genitrix Priami de gente [b] *vetusta*
Est mihi, quam miseram tenuit non Ilia tellus
Mecum excedentem, non mœnia regis Acestæ.
Hanc ego nunc ignaram huius, quodcumq; pericli est,
Inque salutatam linquo: nox, & tua testis,
Dextera, quòd nequeam lacrymas perferre parentis.
At tu, oro, solare inopem, & succurre relictæ:
Hanc sine me spem ferre tui: [c] *audentior ibo*
In casus omnes. Perculsa mente dederunt
Dardanidæ lacrymas: ante omnes pulcher Iulus:
Atque animum patriæ [d] *strinxit pietatis imago.*
Tunc sic effatur,
Spondeo digna [e] *tuis ingentibus omnia cœptis.*
Námque erit ista mihi genitrix, [f] *noménque Creusæ*

nunc ad fortiter faciendum hortatur, degeneraſſe conuincat. Hoc tantùm poſſum de me promittere, nam fortunæ proſperos aduerſóſq; caſus præſtare non poſſum. Hoc poſſum profiteri, me in omni fortunæ caſu fortiter eſſe facturum, quemadmodum tu me in omnes fortunæ caſus comitem amplecteris.

a Vltra omnia promiſſa, præ omnibus quæ mihi polliceris.

b Nobiliſſima, & ipſi Aſcanio conſanguinea: nam Aſcanius Priami nepos per matrem Creuſam.

c Fac vt feram mecum ſpem, te matri meæ inopi & relictæ futurum eſſe auxilio & ſolatio: id ſi feceris maiore animo, maiore alacritate ſubibo omnia pericula.

d Aſcanius videns hanc Euryali pietatem viſus eſt ſibi videre viuam & expreſſam imaginem paternæ pietatis, qua Æneas ipſius pater Anchiſen ex incendio Troiano liberauit, & illius pietatis recordatione perculſus & quaſi ſtrictus & deuinctus lacrymas vbertim effudit.

e Vt tu omnia ſumma mereris, ita omnia tibi ſumma promitto, & digna tuis iſtis generoſis conatibus.

f Tua mater apud me matris propriæ locum obtinebit: excepto quòd non vocatur Creuſa, vt mater mea vocabatur.

Solum defuerit, nec partum [a] gratia talem
Parua manet, casus [b] factum quicunque sequetur.
Per caput hoc iuro, per quod pater ante [c] solebat,
Quæ tibi polliceor reduci, rebúsque secundis,
Hæc eadem matrique tuæ, generique [d] manebunt.
Sic ait illachrymans, humero simul exuit ensem
Auratum, mira quem fecerat arte Lycaon
Gnossius, [e] atque habilem [f] vaginâ aptarat eburnâ,
Dat Niso Mnestheus pellem, horrentisque leonis
Exuuias, galeam fidus permutat Alethes.
Protinus armati incedunt, quos omnis euntes
Primorum [g] manus ad portas, iuuenúmque senúmque
Prosequitur votis: necnon & pulcher Iulus
Ante annos animúmque gerens, curámq; virilem,
Multa patri portanda dabat mandata, sed auræ
Omnia discerpunt, [h] & nubibus irrita donant.

Munera dantur Niso & Euryalo.

a Etiamsi tu illam non oratione tua commendares, tamen magna illam gratia maneret, magno esset honore prosequẽda, vel hoc solùm nomine, quòd te talem ac tantum, tam fortem, tam generosum filium in lucem produxerit.

b Merita tua & gratiam matri tuæ rependendam non euentis, sed consilijs & factis tuis ponderabo, eámque omni obseruantia prosequendam putabo siue res tibi bene, siue malè successerit.

c Videtur hoc iuramento non solùm suam, sed etiam patris sui fidem velle obligare. Quasi dicat, vsurpo illud iuramentum quòd hactenus fuit patri meo sanctissimum.

d Consanguineis, propinquis. Neque enim liberos habebat Euryalus.

e Cretensis à Gnosso Cretæ ciuitate.

f Accommodatam ad habendum. *Adiustée.*

g Primores, turba procerum, siue optimatum.

h Monebat vt illi multa patri suo Æneæ nuntiarent: sed frustra: cùm enim illi nuntiaturi non fuerint, perinde fecit atque si verba in ventos effunderet.

Egreßi superant [a] fossas, noctísque per vmbram
Castra inimica [b] petunt, multis tamen antè futuri
Exitio: paßim vino, somnóque per herbam
Corpora fusa vident, arrectos littore currus, [c]
Inter lora, rotásque viros, simul arma iacêre,
Vina simul. prior Hyrtacides [d] sic ore locutus:
Euryale, audendum dextra, nunc ipsa vocat res. [e]
Hac iter est: tu, ne qua manus se attollere nobis
A tergo poßit custodi, & consule longê,
Hæc ego vasta [f] dabo, & lato te limite ducam.
Sic memorat, vocémq; premit: simul ense superbum
Rhamnetem aggreditur, qui fortè tapetibus altis
Extructus, [g] toto proflabat pectore somnum,
Rex idem, & regi Turno gratißimus augur:
Sed non augurio potuit depellere pestem.
Tres iuxta famulos temere [h] inter tela iacentes.
Armigerúmque Rhemi premit, aurigámque sub ipsis
Nactus equis: ferróque secat pendentia colla.

Ingrediuntur hostium castra.

Multos occidit Rutulorum.

a Transgrediuntur fossam vrbi circundatam.
b Petunt castra, quæ ipsis mortem ad ferre debebant, multis tamen antè futuri exitio quam morte occumberent.
c Extremas curruum partes in terram depressas, iugum & temonem erectum, vt fieri solet equis absentibus.
d Nisus Hyrtaci filius.
e Res ipsa nos hortatur ad audaciam, & præclara rei bene gerendæ occasio.
f Vastabo castra, iis occisis qui locum occupant: faciámque latum limitem, quo transire poßimus.
g Rhamnetem nobilem & generosum ense aggreditur, qui fortè in alto sublimíque thoro, tapetibus extructis & circumfusis inuolutus stertebat.
h Paßim, fortuitò, negligenter, quocunque loco somnus eos occuparat.

Tum caput ipsi aufert domino [a] *truncúmq; relinquit,*
Sanguine singultantem, atro tepefacta cruore
Terra, torique mandent: nec non Tamyrúmque Lamúmque
Et iuuenem Serranum: illâ qui plurima nocte
Luserat, insignis facie, multóque iacebat
Membra Deo [b] *victus: felix, si protinus illum*
Æquasset nocti ludum, in lucémque tulisset.
Impastus ceu plena leo per ouilia turbans [c]
(Suadet enim vesana fames) manditque, trahitque
Molle pecus, mutúmque metu: fremit ore cruento.
Nec minor Euryali cædes: incensus & ipse
Perfurit, ac multam in medio sine nomine plebem,
Fadúmque, Hebesúmque subit, [d] *Rhetúmque, Abarimque*
Ignaros, Rhetum vigilantem, & cuncta videntem:
Sed magnum metuens se post cratera tegebat:
Pectore in aduerso totum cui cominus ensem
Condidit assurgenti, & multa morte recepit: [e]
Purpuream [f] *vomit ille animã, & cum sanguine mista*

a Rhemo caput abscindit, & corpus amputato capite truncatum relinquit sanguinem crebris emittens singultibus.

b Vel vino, vel somno. sed somno potiùs qui Græcis dicitur πανδαμάτωρ & sanè res ipsa postulat vt de somno capiamus, cùm felix futurus fuisse dicatur, si ad lucem vsque vigilasset, & æquasset nocti ludum, id est tota nocte lusisset

c *Perturbant ouilia.* est tmesis, inquit Seruius.

d Inuadit.

e Cum multo morientis cruore gladium recepit, & eduxit è corpore. vel ipsum Rhetum recepit dira hospitalitate Græcis ξενίζειν, *occidere.* Vide Pisonianam. § 85 notâ 4.

f Alludit ad quorundam Philosophorum opinionem.
ψυχὴ δ' αἰ θερόπτε πέλεται περικάρδιον αἷμα.

Vina refert moriens: Hic furto [a] *feruidus instat:*
Iámque ad Messapi socios tendebat: vbi ignem
Deficere extremum, & religatos ritè videbat
Carpere gramen equos: breuiter cùm talia Nisus
(Sensit enim nimiâ cæde, atque cupidine ferri)
Absistamus, ait: nam lux inimica [b] *propinquat,*
Pœnarum exhaustum [c] *satis est: via facta per hostes.*
Multa virùm solido argento perfecta relinquunt
Armáque, craterásque simul, pulchrósque tapetas.
Euryalus phaleras [d] *Rhamnetis, & aurea bullis* [e]
Cingula, Tyburti Remulo [f] *ditissimus olim* Spolia intercẽptor.
Quæ mittit dona, hospitio cùm iungeret absens,
Cædicus: ille suo moriens dat habere nepoti:
Post mortem bello Rutuli, prædáque potiti:
Hæc rapit, atque humeris nequicquam fortibus aptat.

Quippe anima est fusus circum præcordia sanguis

quòd autem ait, *vomit*, etiam ad ebrietatem videtur alludere.

a Nocturno prælio. Et commodè noster Cerdanus huc refert Curtium lib. 4. *Furto, non prælio opus esse censebat, intempesta nocte opprimi posse hostes.*

b Donatus. *Meritò dixit inimicam lucem: si enim tenebræ profuerunt, procul dubio obfutura fuerat lux, quæ nihil relinquit occultũ.*

c *Bene exhaustum*, inquit Seruius, *vt eos ostendat auidos cædis fuisse, & cruoris hostilis.*

d Ephippia, siue ornatum equestrem.

e Balteum militarem aureis bullis siue clauis distinctum.

f Seruius. *Consuetudo erat apud maiores vt inter se homines hospitij iura mutuis muneribus copularent, vel in præsenti, vel per internuntios. Sensus ergo nunc talis est. Cædicus quidam Tiburti Remulo, cùm eum sibi absens hospitio vellet adiungere, misit phaleras & cingula bullis aureis insignita Remulus moriẽs nepoti suo cognomini hæc reliquit, qui postea victus à Rutulis est & occisus.* Post eius mortem hæ phaleræ & balteus Rhamneti Rutulo in prædæ partem obtigerunt. hæc rapuit Euryalus, & balteũ hummeris aptauit, sed frustrà, quippe qui non esset eo fruiturus, sed paulò pòst mortem oppeciturus.

Tunc galeam Messapi habilem, [a] cristisque decoram
Induit: excedunt castris, & tuta [b] capessunt.
Intereà [c] præmissi equites ex vrbe Latina,
Cætera dum legio campis instructa moratur,
Ibant, & Turno regi responsa ferebant,
Tercentum, [d] scutati [e] omnes, Volscente magistro. [f]
Iamque propinquabant castris, [g] muróque [h] subibant,
Cùm procul hos [i] læua flectentes limite cernunt:
Et galea Euryalum sublustri [k] noctis in vmbra
Prodidit immemorem, [l] radiisque aduersa refulsit. [m]

Excedunt è castris.

Incidunt in Volscentem & equitum turmas.

a Galeam Messapi aptam ad habendum, & capiti conuenientem, quam temerè abiectam vidit, Messapo non procul dormiente.

b Nisus & Euryalus excedunt è castris Rutulorum, & in tuta se recipiunt.

c Dum Nisus & Euryalus è castris in loca tutiora discederent, Volcens cum equitibus trecentis veniens ex vrbe Laurento, quæ tum erat Latinorum metropolis, missus ante legionem, quæ propter grauem armaturam tardiùs incedebat, Volscens, inquam, quædam responsa ad Turnum afferebat, cùm Turnus quibusdam de rebus consilium à Latino Rege petiisset.

d More Romano. Polybius lib. 6. ἱππεῖς ποιοῦσι τριακοσίους εἰς ἕκαστον στρατόπεδον. *Equites faciunt trecentos in singulas legiones.*

e *Non clypeati*, inquit Seruius, *Nam clypei peditum sunt, scuta equitum.* tamen vt alibi dictum turmæ sunt classes clypeatæ.

f Idem Magister equitum dicitur more Romano, qui Dictatori adiungi solet.

g Rutulorum.

h Troianorum.

i Nisum & Euryalum in sinistram partem declinantes aduertunt.

k Quæ sereno cœlo habebat aliquid luminis.

l Incautum, qui non meminit galeam operire vt lateret.

m Opposita radijs lunæ, & iis repercussa resplenduit, & Euryalum detexit.

Haud temere est visum: [a] *conclamat ab agmine Volscens:*
State viri: quæ caussa viæ? quive estis in armis?
Quóve tenetis iter? nihil illi tendere [b] *contrà,*
Sed celerare fugam in syluas, & fidere nocti,
Obiiciunt equites sese ad diuortia [c] *nota*
Hinc, atque hinc: omnémque aditum custode coronant. [d]
Sylua fuit latè dumis, [e] *atque ilice* [f] *nigra*
Horrida: quam densi complerant vndique sentes:
Rara per occultos ducebat semita [g] *calles.*
Euryalum tenebræ ramorum, onerosáque præda
Impediunt: fallitque timor regione viarum.
Nisus abit, iámque imprudens [h] *euaserat hostes,* *Nisus euadit.*

a Putauerunt id non sine caussa contigisse, ac proinde non esse negligendum.
b Infinitiuus pro indicatiuo, *tendebant, celerabant, fidebant.*
c Ad viarum diuerticula, quæ equites illi, vt indigenæ, probè nouerant. Isidorus. *Diuortia sunt flexus viarum, hoc est viæ in diuersa tendentes. &c. siue semitæ transuersæ, quæ sunt altera viæ.*
d Omnes viarum aditus siue exitus, circumquaque cingunt & obsident appositis custodibus.
e Hæc videtur esse inter dumos, vepres, sentes distinctio. Quòd dumus sit frutex humilis siue spinas habeat siue non *Vn buisson.* Sentes siue rubus. *Des ronses.* Vepres, *Spinetum.*
f Ilex species est quercus. ilex, acer, robur, fagus, esculus. sensus autem est. Silua fuit lata, opaca & vmbrosa dumis & ilicibus: quam ex omni parte sentes siue rubi compleuerant.
g Paucæ erant semitæ tritæ hominum vestigijs, & eæ erant interruptæ callibus occultis Isidorus 15. Orig. cap. 16. *Semita itineris dimidium est, à semitu dicta Semita autem hominum est, callis ferarum, & pecudum. Callis est iter pecudum inter montes, angustum & tritum, à callo pecudum vocatum, siue callo pecudum perduratum. Tramites sunt transuersa in agris itinera.*
h Non cogitans de Euryalo qui post remanebat lepribus & ramis impeditus.

Atque locos qui post Albæ de nomine dicti
Albani: tum rex stabula alta Latinus habebat:
Vt stetit, & frustra [a] absentem respexit amicum,
Euryale infelix, qua te regione reliqui?
Quàve sequar? rursus perplexũ [b] iter omne reuoluens
Fallacis syluæ, simul & vestigia retrò
Obseruata legit, dumisque silentibus errat:
Audit equos, audit strepitus, & signa sequentum.
Nec longum in medio [c] tempus, cum clamor ad aures
Peruenit, ac videt Euryalum, quem iam manus omnis
Fraude loci, [d] & noctis, subito turbante tumultu,
Oppressum rapit, & conantem plurima [e] frustrà.
Quid faciat? qua vi iuuenem, quibus audeat armis
Eripere? an sese medios moriturus in hostes
Inferat? & pulchram properet [f] per vulnera mortem?

Euryalus capitur.

a Frustra respexit, quia respiciens non vidit Euryalum.
b Relegens iterum iter perplexum & varijs semitis & callibus, diuerticulisque implicatum, in sylua quæ flexus deuios & fallaces habebat, eò redit vnde discesserat per sua ipsius vestigia, diligenter obseruans quam viam initio tenuisset, & errat per dumeta in quibus altum silentium, sine hominum vocibus, sine fremitibus bestiarum: sed extra dumos erant equi hinnientes & equites frementes, quos ex illis dumis silentibus audiebat.
c Inter auditum sonum, & visum Euryalum.
d Viarum perplexitate, & flexibus turbatum, noctis tenebris etiam fallacibus, & hostium ingruentium tumultu oppressum.
e Modò conantem fuga elabi, modò mortem suam magno vendere, & quam plurimos hostium occidere. sed frustra. Quid enim vnus inter tam multos?
f Properè sibi mortem accersat, in medios hostium globos irruens. Propertius.
Quòd si forte tibi properarint fata quietem.
pulchram, quia honestum est pro amico mortem oppetere.

a Cit

Ocyus[a] *adducto*[b] *torquens hastile lacerto,* **Nisus Lunam inuocat.**
Suspiciens altam[c] *Lunam, sic voce precatur:*
Tu Dea, tu præsens, nostro succurre labori,
Astrorum decus, & nemorum Latonia[d] *custos.*
Si qua tuis vnquam pro me pater Hyrtacus *aris*
Dona tulit, si qua ipse meis venatibus auxi,
Suspendive tholo,[e] *aut sacra ad fastigia fixi:*
Hunc sine me turbare globum,[f] *& rege tela per auras.*
Dixerat: & toto connixus corpore ferrum
Conijcit hasta volans noctis diuerberat vmbras,[g]
Et venit aduersi[h] *in tergum Sulmonis, ibique* **Sulmonem interficit.**
Frangitur, ac fixo[i] *transit præcordia ligno.*

a Citò siue properè hastam vibrauit, ne ipso cunctante locum mutarent, qui Euryalum detinebant.

b Adducere brachium est ita reducere vt quasi post tergum retrahatur, quod fieri solet ab ijs, qui vehementiùs ferire volunt, vt fortiùs exeat quod fuerit destinatum.

c In medio cœli & supra verticem ferè constitutam. Ex quo colligas fuisse tum fermè vigesimum lunæ diem, quippe quæ appetente die cœli medium obtineret.

d Latonæ & Iouis filia, Dea venationis.

e Tholus est medium templi in rotunditatem collecti, & quasi cameræ siue testudinis vmbilicus, in quem trabes, aut etiam lapides fornicis coëunt: ad quem solebant exuuias hostium aut ferarum appendere, Alij, inquit Seruius, *dicunt esse tectum sine parietibus columnis subnixum. Ædes autem rotundas dicunt tribus Diis fieri debere; Vestæ, Dianæ, vel Herculi vel Mercurio.* Statius 2. Theb. —*Figámque superbis Arma tholis.*

f Equitum turmam, siue cuneum confertum & conglobatum.

g Auras nocturnas, siue tenebrosas.

h Hasta tanto impetu contorta est vt cùm Sulmonis aduersi pectus siue anteriorem partem percusserit, fixo manubrio præcordia transiuerit, eiúsque cuspis ad tergum vsque penetrarit, idque tanta violentia vt hasta ad spinam dorsi allisa frangeretur.

i Alij legunt *fisso* hoc sensu: hasta fracta est tanto impetu, vt finderetur: ita lignũ & hastile fissũ, & ipsa fissione acuminatũ.

Voluitur [a] *ille, vomens calidum de pectore flumen,*
Frigidus, [b] *& longis* [c] *ſingultibus ilia pulſat.*
Diuerſi [d] *circumſpiciunt: hoc acrior idem*

Et Tagum.

Ecce aliud ſumma [e] *telum librabat ab aure:*
Dum trepidant, [f] *it haſta Tago per tempus vtrumque*
Stridens, traiectóque hæſit tepefacta cerebro.
Sæuit atrox Volſcens, nec teli conſpicit vſquam
Auctorem: nec quò ſe ardens immittere poſsit.

Volſcẽs Euryali morte vult ſocios vlciſci.

Tu tamen [g] *intereà calido mihi ſanguine pœnas*
Perſolues amborum, inquit, ſimul enſe recluſo
Ibat in Euryalum. tunc verò exterritus, amens
Conclamat Niſus: nec ſe celare tenebris
Ampliùs, aut tantum potuit perferre dolorem.

Niſus offert ſe mori pro amico.

Me, me: [h] *adſum qui feci, in me conuertite ferrum,*
O Rutuli, mea fraus omnis: nihil iſte [i] *nec auſus,*
Nec potuit: cælum hoc, & ſidera conſcia teſtor.

a Sulmo ita vulneratus cadit conuolutim non porrectim effundens vim ſanguinis copioſam.

b Moriens & calorem vitalem ſenſim amittens.

c Longi ſingultus qui longo tractu ex imis viſceribus ducuntur.

d In diuerſas partes circumſpectant, & ſe in omnem partem obuertunt. Idem Niſus tanto animoſior librat telum aliud, quanto meliùs illi prior ictus ſucceſſerat.

e Manum verſus ſupremam auriculæ partem adducebat, vt vibratiorem ictum infligeret.

f Dum trepidi feſtinantéſque in omnem partem circumſpectant, haſta magno ſtridore vibrata, tanto impetu in Tagi temporibus defigitur, vt ex vna parte in alteram penetret, & intepeſcens hæreat cerebro quod traiecerat.

g Quoniam latet ſocius tuus, tu interim, donec ille iuuenitur, duorum pœnas expendes.

h Ellipſis eſt. Me potiùs quàm Euryalum occidite.

i Euryalus.

Tantùm a *infelicem nimium dilexit amicum.*
Talia dicta dabat: sed viribus b *ensis adactus*
Transadigit costas, & candida pectora rupit,
Voluitur Euryalus letho, pulchrósque per artus *Euryalus occiditur.*
It cruor: inque humeros ceruix collapsa recumbit,
Purpureus veluti cum flos succisus aratro
Languescit moriens: lassóve papauera collo *Comparatio.*
Demisere caput, pluuia cum forte grauantur.
At Nisus ruit in medios, solúmque per omnes
Volscentem petit, in solo Volscente moratur.
Quem circum glomerati hostes, hinc cominus, atque hinc
Proturbant: instat non segniùs, ac rotat ensem *Nisus Volscentem interficit.*
Fulmineum: donec Rutuli c *clamantis in ore.*
Condidit aduerso & moriens animam abstulit hosti:
Tum super exanimem sese proiecit amicum *Confoditur.*
Confossus: placidáque d *ibi demum morte quieuit.*
Fortunati ambo, si quid mea carmina possunt:

a Vel est Epiphonema Poëtæ loquentis, vel quod mihi magis arridet, loquitur adhuc Nisus. Iste Euryalus nullum scelus admisit, aut si quod scelus admisit, illud est vnicum, quòd me nimiùm dilexerit, nec voluerit a me separari. Venit igitur non vt vobis noceret, sed vt me amicum suum sequeretur. vel vt ait Donatus. *Hoc solùm deliquit quia venit huc mecum; amicitia hominis infelicis ductus, non odio vestro.*

b Idem Donatus. *Nisus quidem loquebatur, quæ prodesse Euryalo potuissent, sed hostis tenuit intentionem suam, & quantum iræ gereret animo in ictu, quo Euryalum percussit, ostendit. Nam viribus omnibus adegit ensem per costas.*

c Volscentis.

d Quam Nisus placidam existimabat, sua sorte & morte contentus, quòd, antè quàm moreretur, Euryali interfectori vitam abstulisset.

Nulla dies a *vnquam memori vos eximet æuo,*
Dum domus Æneæ b *Capitoli immobile saxum*
Accolet, Imperiúmque pater Romanus *habebit:*
Victores præda Rutuli, spolijsque potiti
Volscentem exanimum flentes in castra ferebant.
Luctus Rutulorum. *Nec minor in castris luctus, Rhamnate reperto*
Exangui, & primis vna tot cæde peremptis,
Serranóque, Numáque: c *ingens concursus ad ipsa*
Corpora, seminecésque viros, tepidúmque d *recenti*
Cæde locum, & plenos spumanti sanguine riuos.
Agnoscunt spolia inter se, galeámque nitentem
Messapi, & multo phaleras sudore receptas.
Et iam prima nouo spargebat lumine terras
Tithoni e *croceum linquens Aurora cubile:*

a Nulla futuri temporis longinquitas vestri memoriam obliuione delebit.

b Memoria vestri vigebit in æternum. Cùm Ioui Capitolium dicaretur, Terminus noluit ei locum concedere, aut è sede sua dimoueri: quo signo præsagiri æternitatem imperij putabant. Gellius refert ænigma. *An semel minus, an bis minus an vtrumque noluit Ioui cedere de Capitolio*: quod explicat Politianus Nec semel minus, nec bis minus, sed vtrumque, id est. Terminus noluit Ioui concedere. Placet tamen simpliciùs ita Virgilium exponere. Nulla temporis longinquitas de Nisi & Euryali laudibus conticescet quamdiu Roma stabit incolumis & populus Romanus à Troianis oriundus circa immobilem Capitoli rupem habitabit (accolere περιοικεῖν) & Cæsares, qui sunt ex Æneæ familia, & patres patriæ dicuntur, imperium Romanum obtinebunt.

c Cùm cædem describeret, nullam Numæ fecit mentionem. Vnde colligendum relinquit, longè plures cecidisse, quàm ibi nominentur.

d Alij legunt —— *Tepidáque recentem Cæde locum.*

e Tithonum Troianum ab Aurora amatum eique matrimonio coniunctum fuisse fabulantur. Vnde cubile Tithoni, perinde est ac si thorus genialis Auroræ diceretur. Vocatur

Iam sole infuso, iam rebus [a] *luce retectis,*
Turnus in arma viros, armis circundatus ipse — Turnus copias ducit.
Suscitat, æratásque acies in prælia cogit
Quisque suas:[b] *variisque acuunt rumoribus iras.*
Quin ipsa arrectis (visu miserabile) in hastis — Nisi & Euryali capita hastis affixa.
Præfigunt capita, & multo clamore sequuntur,
Euryali, & Nisi.
Æneadæ duri[c] *murorum in parte sinistra*
Opposuère aciem (nam dextrâ cingitur amni) — Opponunt se Troiani
Ingentésque tenent fossas: & turribus altis
Stant mœsti, simul ora virûm præfixa videbant
Nota nimis miseris, atróque fluentia tabo.
Intereà pauidam volitans pennata per vrbem
Nuntia fama ruit, matrísque allabitur aures
Euryali: ac subitus miseræ calor ossa reliquit.
Excussi manibus radij,[d] *reuolutáque pensa.*[e] — Mater Euryali
Euolat infelix. & fœmineo vlulatu,
Scissa comam,[f] *muros amens, atque agmina cursu*
Prima [g] *petit: non illa virûm, non illa pericli,*
Telorúmque memor: cœlum dehinc questibus implet.

croceum cubile, quòd lux Auroræ, croci cuiusdam instar flauescere videatur. crocus: *du saffran.*

a Rebus quæ noctis tenebris erant velatæ, nouæ lucis infusione illustratis.

b Singuli duces suas copias educunt in aciem, & varios de Troianis rumores confingunt, vt militum animos, quasi subiectis facibus inflamment.

c Duris obsidionum laboribus assueti & exercitati per decennium.

d Textoria instrumenta, quibus filum in tramam immittitur. *La nauette.*

e Pensum, filum fuso glomeratum.

f Scissam comam habens.

g Ad primam agminis frontem contendit, adeò quippe im-

Hunc ego te, Euryale aſpicio? túne illa ſenectæ
Matris Euryali lamentatio. *Sera meæ requies? potuiſti linquere ſolam*
Crudelis? nec te ſub tanta pericula miſſum
Affari extremùm miſeræ data copia matri?
Heu, terrâ ignotâ, canibus data præda Latinis,
Alitibúſque iaces: nec te, tua funera,[a] *mater*
Produxi,[b] *preſſive oculos,*[c] *aut vulnera laui,*[d]
Veſte tegens,[e] *tibi quam noctes feſtina, diéſque*
Vrgebam, & telâ curas ſolabar aniles.
Quò ſequar? aut quæ nunc artus, auulsáque membra,
Et funus lacerum tellus habet? hoc mihi de te,
Nate, refers? hoc ſum terráque, maríque ſecuta?
Figite me, ſi qua eſt pietas, in me omnia tela

patientiâ doloris amens fuit vt nullam aut pudoris aut ſalutis haberet rationem.

a Nec ego mater tua te, immò non iam te, ſed tuum cadauer & tuum funus produxi, & extuli ad ſepulturam. Placet tamen Seruij interpretationi inſiſtere. *Funera, id eſt funerea. Nam apud maiores funereas dicebãt, eas ad quas funus pertinebat, vt ſororem, matrem. Nam præficæ ſunt planctùs principes, non doloris.*

b Vel in veſtibulo domûs pedibus ad ianuam verſis de more collocaui, vel extuli ad ſepulturam.

c De more Ouid. in epiſtolis 1.

Ille meos oculos comprimat, ille tuos.

d Seruius. *Romana conſuetudo fuit vt mortui lauarentur, ideóque hos qui hoc officium implebant, pollinctores appellatos dicunt qui mortuis os polline oblinebant ne liuor appareret extincti.*

e Nonnulli volunt Poëtam ad alium morem alludere: quòd antiqui ſibi ſuíſque lintea funebria magno ſtudio compararent. vt Penelope 1. Odyſſea telam texebat qua Laertem ſocerum ſuum vita defunctum obuolueret. Non placet: nam infauſti erat ominis ſi mater Euryalo filio telam funebrem texuiſſet. Sed potiùs queritur ſe veſte, quam ad alios vſus faciebat, non potuiſſe filij ſui cadauer inuoluere. Quomodo enim funebrem telam texens curas aniles ſolari potuiſſet?

Coniicite, ô Rutuli: me primam [a] absumite ferro.
Aut tu, magne pater Diuûm, [b] miserere: tuóque
Inuisum hoc detrude caput sub tartara telo:
Quando aliter nequeo crudelem abrumpere vitam.
Hoc fletu concussi animi, mœstúsque per omnes
It gemitus. torpent infractæ [c] ad prælia vires. Troiani miserētur.
Illam incendentem [d] luctus Idæus, & Actor,
Ilionei monitu, & multùm lacrymantis Iuli, Eam domum referūt.
Corripiunt: intérque manus sub tecta reponunt.
At tuba terribilem sonitum procul ære canoro
Increpuit: sequitur clamor, cœlúmque remugit. Turbarum clāgor.
Accelerant actâ pariter testudine [e] Volsci, [f]
Et fossas implere parant, ac vellere vallum.

a Vnusquisque enim in propriæ salutis desperatione credit vniuersa secum esse peritura. quasi diceret Poëta, quandoquidem extincto Euryalo nomen Troianum est periturum, me primam omnium occidite.
b Aut tu, Iupiter, miserere mei, & me, quæ tibi sum iampridem inuisa fulminis ictu interfice: quandoquidem nec telis Rutulorum occidor, nec præ muliebri infirmitate, mihi possum ipsi mortem accersere, & abrumpere stamen Parcarum, à quo dependet mea vita crudelis, quæ ad nihil aliud mihi relicta videtur, quàm vt crudeliter me miserijs affligat.
c Vel torpent vires ad prælia, quæ hactenus infractæ & inuictæ fuerant: Vel animus Troianorum succumbit dolori & misericordiæ, qui ad prælia infractus erat.
d Matrem Euryali, quæ his querelis, quasi materiam dolori suo suggerebat, vt eum magis magísque accenderet.
e Isidorus. *Testudo est scutorum connexio curuata in testudinis morem.* Id est. Series & connexio quædam coniunctorum inter se clypeorum, quam supra capita sic sustinebant vt non modo milites armati, sed etiam equi nonnunquam super illos clypeos incedentes in hostium mœnia insilirent, vt scribit Oppianus in cynigeticis.
f Qui Camilla duce venerant.

Rutulorum impreßio. *Quærunt pars aditum, & scalis ascendere muros,*
Qua rara est acies, interlucétque [a] *corona*
Non tam spissa viris, telorum effundere contrà
Omne genus Teucri, ac duris detrudere contis [b]
Troianorum defeßio. *Aßueti longo* [c] *muros defendere bello.*
Saxa quoque infesto voluebant pondere, si quà
Possent tectam [d] *aciem perrumpere: cùm tamen omnes*
Ferre libet subter densa testudine casus.
Nec iam sufficiunt: nam quà globus imminet [e] *ingens,*
Immanem Teucri molem voluúntque, ruúntque:
Quæ Rutulos strauit latè, armorúmque resoluit
Tegmina: [f] *nec curant cæco* [g] *contendere Marte*
Ampliùs audaces Rutuli: sed pellere vallo
Mezentius. *Mißiblius certant.*
Parte alia horrendus visu, quassabat Hetruscam
Pinum, & fumiferos infert Mezentius ignes.
At Meßapus equûm domitor, Neptunia proles.
Rescindit vallum, & scalas in mœnia poscit.

a *Alij consilio potiùs, quàm temeritate ducti*, inquit Donatus, *voluerunt scalis appositis muros adscendere, per ea loca quæ videbantur non multis defensoribus instructa: apparebant enim rari, & sperabantur defensioni murorum superesse non posse.*
b Perticis oblongis.
c Quos belli Troiani decennalis vsus fecerat doctiores.
d Testudine coopertam.
e Qua parte densissima Rutulorum turba instat.
f Clypeos inter se connexos à se inuicem disiunxit, resoluitque testudinem.
g Post hanc suorum stragem Rutuli non fecerunt amplius testudinem, vt sub illa pugnarent, sed aperta dimicatione certare maluerunt.
h Ipse oriundus ex Hetruria, & olim Rex Hetruriæ.

Vos, ô Calliope, [a] precor, aspirate canenti:
Quas ibi tum ferro strages, quæ funera Turnus
Ediderit: quem quisque virum demiserit Orco:
Et mecum ingenteis oras [b] euoluite belli.
Et meministis enim Diuæ, & memorare potestis.
Turris erat vasto suspectu, [c] & pontibus altis,
Opportuna loco: summis quam viribus omnes
Expugnare Itali, summáque euertere opum vi
Certabant: Troës contrà defendere saxis,
Pérque cauas densi tela intorquêre fenestras.
Princeps [d] ardentem coniecit lampada Turnus,
Et flammam [e] affixit lateri: quæ plurima [f] vento
Corripuit tabulas, & postibus hæsit adesis.
Turbati trepidare intus, frustráque malorum
Velle fugam, dum se glomerant, retróque residunt
In partem, quæ peste [g] caret: tum pondere turris
Procubuit subitò, & cælum tonat omne fragore:
Semineces [h] ad terram immani mole secuta,

a Tu cum tuis octo sororibus, videlicet Musis.

b Ingentis belli non tantum initia, sed etiam extrema explicate: nam oræ sunt extremitates.

c Turris erat altissima, pontibus altis instructa quibus ad vicina propugnacula poterat commeari.

d Primus, ante alios.

e Malleolum, de quo vide dicta pro Milone §. 65. nota 9.

f Quæ flamma crescens & vento flabellata celeriter inuasit asseres tabulati, & postibus adhæsit eósque hærendo cœpit exedere & absumere.

g Quæ non infestatur incendio. sic 5. Æneidos.

— Lentúsque carinas
Est vapor, & toto descendit corpore pestis.

h Semimortui veniunt ad terram, confixi suis ipsorum telis, & duris trabibus transfossum habentes pectus, cùm eos

Confixique suis telis, & pectora duro
Transfossi ligno veniunt: vix vnus Helenor,
Et Lycus elapsi, quorum primæuus[a] *Helenor,*
Mæonio Regi quem serua Lycimnia furtim
Sustulerat, vetitisque ad Troiam miserat armis:
Ense leuis[b] *nudo, parmâque inglorius*[c] *albâ.*
Isque vbi se Turni media inter millia vidit,
Hinc acies, atque hinc acies adstare Latinas:
Vt fera quæ densâ venantum septa coronâ
Contra tela furit, seséque haud nescia morti
Inijcit, & saltu supra venabula fertur:
Haud aliter iuuenis,[d] *medios moriturus in hostes,*
Irruit: & quà tela videt densissima, tendit.
At pedibus longè melior Lycus inter & hostes,
Inter & arma fugâ muros tenet, altáque certat
Prendere tecta manu,[e] *sociûmque attingere dextras,*

immanis tignorum & lapidum labentium moles sequeretur, & suis ruinis inuolueret.

a Maior natu quàm Lycus, qui tamen ipse paulò post iuuenis vocatur. Donatus *Filius*, inquit, *fuit Regis, natus tamen ex serua, nutritus furtim, &, quod non licebat, seruus in militiam Troianam datus est.* De delectu seruorum prohibito dictum in Pis. § 23. Nota 6.

b Insinuat Helenorem velitem fuisse siue militem leuis armaturæ. Liuius lib. 31. *Veliti Romano parmam gladiúmque habenti.*

c Gloriosum erat clypeum habere pictum. Solebant enim sua vel maiorum suorum facta in scutis depingere, aut etiam alia signa quæ ipsorum nobilitatem ostenderent, Tirones autem, qui & factis & genere erant ignobiles, parmam albam non pictam gestabant.

d Helenor.

e Seruius. *Tunc alti non erant muri: sed ad impetum tantùm repellendum, vt etiam Sallustius ostendit, vbi Sertorium humeris sublatum per muros adscendisse commemorat.*

Quem Turnus pariter cursu teloque secutus,
Increpat his victor: Nostrasne euadere demens
Sperasti te posse manus? simul arripit ipsum
Pendentem, & magna muri cum parte reuellit.[a]
Qualis vbi aut leporem, aut candenti corpore cygnum Comparatio.
Sustulit alta petens pedibus Iouis armiger[b] *vncis:*
Quaesitum aut matri multis balatibus agnum
Martius[c] *à stabulis rapuit lupus. Vndique clamor*
Tollitur: inuadunt, & fossas aggere complent.
Ardentes taedas alij ad fastigia iactant.
Ilioneus saxo, atque ingenti fragmine[d] *montis,*
Lucetium portae subeuntem, ignésque ferentem:
Emathiona Liger, Chorinaeum sternit Asylas. Variae caedes.
Hic iaculo bonus, hic longè fallente sagitta:
Ortygium Caeneus, victorem Caenea Turnus:
Turnus Ityn, Cloniúmq; Dioxippum, Promulúmq;,
Et Sagarim, & summis stantem pro turribus[e] *Idam:*
Priuernum Capys: hunc primò leuis hasta Themillae
Strinxerat:[f] *ille manum proiecto tegmine demens*

a Adeo, inquit Cerdanus, vterque fortiter arripuit, Lycus murum ad salutem, Turnus Lycum ad exitium.
b Aquila quam *Ministrum fulminis alitem* Horatius appellat.
c Marti dedicatus. Horatius *Nec Martiales hoedilia lupos.*
d Ingenti saxo, quod fuerat è monte defractum.
e Non quidem stantem ante turres (erat enim inclusus & ipse obsessus) sed stantem pro turrium defensione.
f Themillas Troianus Priuernum Italum hastâ leuiter & languide iactâ perstrinxerat, & quasi summum corpus vulnere degustarat. At ille fuit adeo demens vt scutum, quo se contra grauiores ictus tegere debuisset, manu proiecerit, & sinistram ad vulnus tulerit. Id Capys Troianus aduertens tam certo determinatóque ictu sagittam emisit, vt manum plagae admotam lateri sinistro affixerit, & pulmones, quibus respirabat, abditos intus, & pectoris cratibus obtectos Lethifero vulnere perruperit.

Ad vulnus tulit: ergo alis allapsa sagitta,
Et læuo infixa est lateri manus: abditáque intus
Spiramenta animæ lethali vulnere rupit.
Stabat in egregijs Arcentis filius armis,
Pictus acu chlamydem, [a] *& ferrugine clarus Ibera,*
Arcens. *Insignis facie: genitor quèm miserat Arcens,*
Eductum Martis luco, [b] *Simethia circum*
Flumina, pinguis vbi, & placabilis ara Palici.
Stridentem fundam, positis Mezentius armis,
Ipse ter adductâ [c] *circum caput egit habenâ.*
Et media aduersi liquefacto [d] *tempora plumbo*

a Habens clamydem acu pictam, & conspicuâ purpura quadam subnigricante Hispanica, vel, vt alij malunt Pontica.

b Arcens filium suum in Martis luco educatum miserat cum Ænea, cùm is è Sicilia in Italiam contenderet. qui lucus est circa Simethium flumen in Sicilia. vbi sunt aræ Palicis Dijs Siculis consecratæ. Pingues appellat, vel quia frequenter sparguntur adipe victimarum, vel quia, vt apud Macrobium 5. Saturn. c. 19. scribit Xenagoras, cùm in summa annonæ penuria Siculi Palicorum Deorum iussu heroi cuidam sacrificassent, reddita frugum vbertate, omne oblationum genus ad eorum aras contulerunt. Placabilem vocat, ad differentiam, quia iuxta Palicorum aras erant duo crateres siue lacus, quos Dellos vocabant, Palicorum fratres aiebant. Dicti sunt illi lacus *implacabiles* quia non placabantur periuris, sed qui iuraturus accesserat, si fidem fefellisset, eum statim suis vorticibus hauriebant, vt refert ibidem Polemon Dicti Palici ἀπὸ τῦ πάλιν ἱκέσθαι. quòd cùm eorum mater grauida demersa fuisset in terram, ipsi in lucem editi emerserant. Æschilus.

πάλιν γὰρ ἥκουσ' ἐκ σκιάσου τοῦτ' εἰς φάος.

c Loro fundæ ter circum caput rotato.

d Tanta vi excutiebantur è fundis plumbeæ glandes, vt in cursu liquescerent. Lucret. lib. 6. —*Plumbea verò*
Glans etiam longo cursu voluenda liquescit. Ouidius.
Non secus exarsit, quàm cùm Balearica plumbum
Funda iacit, volat illud & incandescit eundo,
Et quos non habuit sub nubibus inuenit ignes.

Diffidit, ac multâ porrectum extendit arenâ.
Tum primùm bello celerem intendisse sagittam
Dicitur, antè feras solitus terrere fugaces
Ascanius: fortémque manu fudisse [a] *Numanum,*
Cui Remulo cognomen erat, Turnique minorem
Germanam, nuper thalamo sociatus, habebat.
Is primam antè aciem digna, atque indigna relatu
Vociferans, tumidúsque nouo [b] *præcordia regno*
Ibat, & ingenti sese clamore ferebat:
Non pudet, obsidione iterum, valloque teneri
Bis capti [c] *Phryges, & morti prætendere muros?* [d]
En [e] *qui nostra sibi bello connubia poscunt.*
Quis Deus Italiam, quæ vos dementia adegit?
Non hîc Atridæ, [f] *nec fandi fictor Vlysses:*
Durum à stirpe genus: natos ad flumina [g] *primùm*
Deferimus, sæuóque gelu duramus & vndis,

Numanus exprobrat Troianis.

a Prostrauisse.

b Habens cor inflatum, & superbus quòd nouum sibi regnum compararet ducta in coniugem Turni sorore.

c Semel ab Hercule, iterum ab Agamemnone.

d Muris interiectis mortem à vobis propulsare.

e Irrisio. Egregios verò viros & fortes qui volunt vxores sibi bello comparare, & pactum Turno Lauiniæ coniugium interuertere. Quasi bene illis Helenæ raptus successerit.

f Nos Itali similes non sumus Agamemnoni & Menelao, aut Vlyssi mendaciorum concinnatori qui dolum celat sermonis ornatu.

g Donatus. *Apud nos*, inquit, *vnusquique cùm nascitur, cum ipso primæ lucis exordio labores quoque durissimos auspicatur, in vndas fluuiales & inglaciem missus, ne aliquando delicias etiam sui nescius sentiat* More à Spartanis siue Lacedæmonijs ducto, vt notant interpretes. & sanè Dionysius lib. 2. agens de Sabinis, eos à Spartanis traxisse dicit, τὸ πολεμικὸν, καὶ τὸ λιτοδίαιτον καὶ τὸ παρὰ πάντα τὰ ἔργα τοῦ βίου σκληρόν. *Belli studia, frugalitatem, vitæ duritiam.*

Venatu inuigilant pueri, [a] syluásque fatigant:
Flectere [b] ludus equos, & spicula tendere cornu. [c]
At patiens operum, paruóque assueta iuuentus,
Aut rastris terram domat, aut quatit oppida bello.
Omne æuum ferro teritur, versáque [d] iuuencum
Terga fatigamus hastâ: nec tarda senectus
Debilitat vires animi, mutátque vigorem:
Canitiem galea [e] premimus: sempérque recentes
Conuectare iuuat prædas, & viuere rapto.
Vobis picta [f] croco, [g] & fulgenti murice [h] vestis:
Desidia cordi: iuuat indulgere choreis:
Et tunicæ manicas, [i] & habent redimicula [k] mitræ.
O veræ Phrygiæ [l] (neque enim Phryges) ite per alta

a Statim à prima pueritia inuigilant venationi, & obeundo syluas ad fatigationem vsque percurrunt, vel feras ipsas cursu fatigant in syluis degentes.
b Seruius. *Flectere verbo antiquo vsus est, nam equites apud veteres flexuntæ vocabantur, sicut ait Varro.*
c Arcu vel ex cornibus animalium, vel ex cornu arbore facto.
d Turnebus. *Semper in manibus tela militaria gerimus, etiam cùm terram subigimus. Nam & hasta pro boum stimulo vtimur, & hasta tardos boues increpamus.*
e In senectute militamus.
f Seruius. *Vestes acu pictas coloribus Phryges primi inuenerunt. Nam ideo & artifices talium vestium Phrygiones appellantur.*
g Flauo colore. *Crocus, du saffran.*
h Purpura. murex ostrei genus, vnde purpura.
i S. Augustinus lib. 3. de doctrina Christiana. *Talares ac manicatas tunicas habere apud Romanos flagitium erat.*
k Ligamina, vincula quibus mitræ capiti impositæ ad mentum religantur. 4. Æneidos.

Mæoniâ mentum mitrâ crinemque madentem
Subnixus rapto potitur.

mitra capitis tegumentum. Vide orat. pro Rab. Postumo §. 26. nota 2.
l O molles & effœminati.

Dindyma: [a] *vbi assuetis biforem* [b] *dat tibia* [c] *cantum*
Tympana [d] *vos, buxúsque vocat Berecyntia* [e] *matris*
Idææ: sinite arma viris, & cedite ferro.
Talia iactantem [f] *dictis, ac dira canentem* [g]
Non tulit Ascanius: neruóque [h] *obuersus equino*
Contendit telum: diuersáque brachia [i] *ducens,*
Constitit ante Iouem, supplex per vota precatus:
Iuppiter omnipotens, audacibus annue cœptis.
Ipse [k] *tibi ad tua templa feram solennia dona,*
Et statuam ante aras aurata fronte [l] *iuuencum*

Ascanius arcum tendit.

Ioui vouet iuuencum.

a Montes Cybelæ Deorum matri consecratos

b Seruius. *Bisonum, imparem, & seruauit eis tibiarum suarum, id est Phrygiarum naturam. Tibiæ autem Serranæ quæ sunt pares, & æquales habent cauernas: aut Phrygiæ, quæ & impares sunt, & inæquales habent cauernas. Ergo biforem, bisonum dissimilémque, non sunt pari modulatione compositæ.* Laudat Varronem. *Tibia Phrygia dextra vnum foramen habet: sinistra duo quorum vnum acutum sonum habet, alterum grauem.*

c Dictæ tibiæ quòd fierent è tibijs asinorum, ceruorum hinnulorum.

d Isidorus lib. 3. Orig. cap. 21. *Tympanum est pellis vel corium ligno ex vna parte extensum.* Catullus in Aty

Quatiénsque terga tauri teneris caua digitis.

Lucret. *Tympana tenta tonant.*

e Fistula è buxo facta: sic dicta à monte Phrygiæ Berecynto, qui mons Matri Phrygiæ dicatus.

f De Italorum virtute gloriantē. *g* Troianis exprobrantē.

h Seruius. *In arcubus nerui equini solent esse.* citat Accium Philoctetâ: *Tendens neruo equino concita tela.*

i Brachia sic in diuersum contendens,

—— Vt manibus iam tangeret æquis
Læuâ aciem ferri, dextrâ neruóque papillam.

k *Bene ipse,* inquit Seruius, *quia adhuc pater pro Ascanio solebat sacrificare.* *l* De more. Prudentius

Nec non & auro frons coruscat hostiæ
Setásque fulgor bractealis inficit.

Tertullianus de corona hanc vouendi formulam refert. *Hunc tibi, Iupiter, bouem cornibus auro decoratum vouemus*

Candentem, a pariterque caput b cum matre ferentem:
Iam cornu petat, & pedibus qui spargat arenam.
Audiit & cæli genitor de parte serena c
Romulum interficit. *Intonuit læuum: d sonat vna lethifer arcus:*
Et fugit horrendùm stridens elapsa sagitta:
Perque caput Romuli venit, & caua tempora ferro
Traijcit I, verbis virtutem illude superbis.
Bis capti Phryges hæc Rutulis responsa remittunt.
Hæc tantùm Ascanius: Teucri clamore sequuntur,
Troiani applaudunt. *Lætitiáque fremunt, animósque ad sidera tollunt.*
Ætheria tum fortè plagâ e crinitus Apollo
Desuper Ausonias acies, vrbémque f videbat,
Nube sedens: atque his victorem affatur Iulum:
Et Apollo. *Macte g noua virtute puer: sic itur ad astra,*
Dijs genite, h & geniture Deos: iure i omnia bella

a Dijs inferis nigras, Dijs superis candidas hostias immolabat.
b Æqualem matri, nondum patri.
c Non è nubibus, sed è serenitate, vt constaret tonitru ab ipso Ioue, non à caussis naturalibus proficisci.
d Vide 2. Æneidos Versu 693. Vbi diximus auguria captantes ad Orientem obuerti consuesse, & Septentrionem ad sinistram habuisse. Septentrio autem est nobilior pars mundi quia Sol lustrans Zodiacum in signis Septentrionalibus, per octo dies & horas septem, diutiùs quàm in signis Australibus commoratur. *e* Ex summa aëris regione.
f Troiam, vbi Troiani obsidebantur.
g Seruius. *Magis aucti. Et est sermo tractus à sacris. Quoties enim aut thus aut vinum super victimam fundebatur, dicebant mactus est taurus vino, vel thure, hoc est, cumulata est hostia, & magis aucta.* &c. *Mactus autem apud veteres etiam mactatus dicebatur, vt Ennius Liuius inde redit magno mactatus triumpho.*
h Qui genitus es à Venere Dea, & ab Ænea qui est in numerum Deorum referendus, & gignes Romulum, Iulium Cæsarem, & Augustum, qui & ipsi in Deos referentur.
i Meritò in fatis est vt Augustus Cæsar ex tua progenie nascatur, qui finem imponet omnibus bellis tum externis, tum

ciuilibus

Gente sub Assaraci fato ventura resident:
Nec te Troia *capit.*[a] *Simul hæc affatus, ab alto*
Æthere se mittit: spirantes[b] *dimouet auras:*
Ascaniúmque petit. formâ tum vertitur oris
Antiquum in Buten. hic[c] *Dardanio Anchisæ*
Armiger ante fuit, fidúsque ad limina custos.[d]
T*um comitem Ascanio pater addidit: ibat Apollo*
Omnia longæuo[e] *similis, vocémque, colorémque,*
Et crines albos, & sæua sonoribus arma:
Atque his ardentem[f] *dictis affatur Iulum:*
Sit satis Æneide,[g] *telis impunè Numanum*
Oppetijsse tuis: primam hanc tibi magnus Apollo
Concedit laudem & paribus[h] *non inuidet armis:*
Cætera[i] *parce puer bello. sic orsus Apollo,*
Mortales medio[k] *aspectus sermone reliquit,*
Et procul in tenuem ex oculis euanuit auram.

Iubet Ascanium à pugna desistere.

ciuilibus, eáque faciet, residere & mitigari. Assaracus fuit Rex Troianorum, pater Capyos, auus Anchisæ, proauus Æneæ, abauus Ascanij.

a Maiores quàm patria, siue superas patriæ tuæ dignitatem.

b Spirabiles, quas respiramus. *c* Butes senex.

d Atriensem vocabant, seruum omnium honoratissimum, qui atrio reliquísque seruis præerat, & venientes ad dominum admittebat, Vide Pisonianam. §. 67. Notâ 9.

e Butæ. Ibat Apollo Butæ similis, voce, colore, canitie, armorum flictu & sonitu terribili.

f Desiderio dimicandi.

g Sufficiat tibi, ô fili Æneæ, quòd Numanum impunè & sine vllo tuo detrimento occideris.

h *Pari gloria*, inquit Seruius. *Nam vt Apollo puer extinxit Pythonem in vindictam mātris, sic Numanum Ascanius. Paribus ergo armis, id est similibus, non peritia, sed triumpho.*

i Deinceps, de cætero.

k Non absoluto colloquio, Non expectato Ascanij responso.

Agnouêre Deum proceres, diuináque tela
Dardanidæ, pharetrámque fugâ sensere sonantem:
Ergo auidum pugnæ dictis ac numine Phœbi
Ascanium prohibent: ipsi in certamina rursus
Succedunt: animásque in aperta pericula mittunt:

Pugna recrudescit.

It clamor totis per propugnacula muris:
Intendunt acres arcus, amentáque [a] *torquent.*
Sternitur omne solum telis: tum scuta, cauæque
Dant sonitum flictu [b] *galeæ, pugna aspera surgit:*
Quantus ab Occasu veniens [c] *pluuialibus hœdis*
Verberat imber humum, quàm multa grandine nimbi

a Lipsius lib. 4. poliorcet. dial. 4. Iacula, inquit, alias loro reuincta, & eo excusso adiuuabantur. Id dicebant amentum. Glossæ *amentum* ἅμμα ἀκοντίων, vinculum iaculorum Festus: *Amenta, quibus vt emitti possint vinciuntur iacula. Ex Græco quod est* ἅμματα, *vel quia aptantes ea ad mentum trahant.* &c. Fuit autem non aliud quàm lorum reuinctum in hasta media circiter, quod manui deinde & primoribus digitis illigabant leuiter in emissu cum impetu soluendum.

b Allisione telorum & gladiorum. Eligere est per concursum inter se tangere & concutere cum sonitu.

c Tantus est conflictus, tantus fragor armorum, tanta telorum frequentia, quanta est copia & impetus imbris ab occidentali plaga venientis, qui hœdorum pluuias adferentium ortu & occasu tantâ violentiâ cadunt, vt non in terram cadere, sed eam verberare & flagellare videantur.

Sub cornu Tauri inquit Seruius, *est signum cui Auriga siue Heniochus, nomen est. Hunc cum Tauro vna clara stella coniungit. Retinet autem Auriga stellas duas in manu, quæ Hœdi vocantur, & Capram, quam Amaltheam dicunt: quarum & ortus & occasus grauissimas tempestates faciunt. Oriente autem Scorpione occidunt. Oriuntur ariete desinente.*

In vada præcipitant, [a] cùm Iuppiter [b] horridus Austris [c]
Torquet aquosam hyemem, & cælo caua nubila rumpit.
Pandarus & Bitias, Idæo Alcanore creti,
Quos Iouis eduxit luco syluestris Hiera,
Abietibus iuuenes patrijs, [d] & montibus æquos,
Portam, quæ ducis imperio commissa, [e] recludunt
Freti armis: vltróque inuitant mœnibus hostem.
Ipsi intus dextrâ, ac læuâ pro turribus [f] adstant
Armati ferro, & cristis capita alta corusci:
Quales aëriæ liquencia [g] flumina circum,
Siue Padi ripis, Athesin seu propter amœnum
Consurgunt geminæ quercus, intonsáque cælo
Attollunt capita, & sublimi vertice nutant.
Irrumpunt, aditus Rutuli vt vidêre patentes.

Pandarus & Bitias portam castrorum aperiũt.

Comparatio.

a In flumina præcipitantur, vel se præcipitant. sunt autem, nimbi repentinæ & præcipites pluuiæ, inquit Isidorus.
b Aër, vt Horat. *Sub Ioue frigido.* alibi — *Imbres Niuésque deducunt Iouem* Eum autem Iouem intelligit qui *Pluuius, Imbricitor*, Ὑέτιος nominatur.
c Auster ventus pluuiosus. Statius 1. Thebaid.
— *Sed plurimus Auster*
Inglomerat noctem, & tenebrosa volumina torquet.
d In Idæo monto patrio crescentibus.
e Portam aperiunt quàm Æneas discedens eorum custodiæ crediderat, vel quam Æneas claudi iusserat commissis & coniunctis inter se foribus, vnde & compages siue iuncturæ commissuræ dicuntur. *f* Ante turres.
g Legit Seruius *Liquetia* non *liquentia*, & dicit Liquetiam esse fluuium Venetiæ inter Altinum & Concordiam. *Padus* siue *Erydanus* Italiæ fluuius aliquas Prouincias dextrâ læuâque contingit inter quas & Venetiæ partem præterfluit. *Athesis* Venetiæ fluuius est Veronam ciuitatem alluens, & in Padum cadens.

Continuò Quercens, & pulcher Equicolus armis,
Et præceps animi Tmarus, & Mauortius Hemon,
Agminibus totis aut versi terga dedêre,
Aut ipso portæ posuêre in limine vitam.
Tum magis increscunt animis discordibus [a] *iræ:*
Et iam collecti Troës glomerantur eôdem:
Et conferre manum & procurrere longiùs audent.
Ductori Turno diuersa [b] *in parte furenti,*
Turbantique viros, perfertur nuntius, hostem
Feruere cæde noua, & portas præbere patentes.
Deserit incœptum, atque immani concitus ira

Turnus Antiphatem interficit.

Dardaniam ruit ad portam fratrésque [c] *superbos*
Et primùm Antiphaten (is enim se primus [d] *agebat)*
Thebana de matre [e] *nothum Sarpedonis alti*
Coniecto sternit iaculo. volat Itala cornus [f]
Aëra per tenuem, stomachóque infixi sub altum
Pectus abit: reddit specus [g] *atri vulneris vndam*
Spumantem, & fixo ferrum in pulmone tepescit.

a Increscit & incrudescit animis iratis discordia inter Rutulos & Troianos. *b* Longè separata.
c Pandarum & Bitian.
d Longiùs ante cæteros à porta procurrerat. Agebat se. i. ibat. 6. Æneid.
Ecce gubernator sese Palinurus agebat.
e Filium naturalem Sarpedonis alti siue nobilis, quippe qui & Rex Lyciorum fuit, & Iouis filius. Filium, inquam Sarpedonis ex matre Thebana. Aliæ sunt Thebæ Ægyptiæ, aliæ Boeotiæ, aliæ Phrygiæ Hoc loco Thebas Phrygias intelligit.
f Iaculum de Italica corno factum.
g Donatus. *Specus dixit suspensuram corporis in modum speluncæ naturali ratione compositi: non vndam veram, sed in modum vndæ copiam sanguinis fundebat ex vulnere.* Alij nomine specûs per auxesim intelligunt ipsum vulnus latum & profundum.
h Non iaculo eminus, sed manu comminus ferit.

Tum Meropem, atq; Erymnantha manu, tam sternit Aphidnum:
Tum Bitian ardentem oculis, animisque frementem. & Bitiam.
Non iaculo (neque enim iaculo vitam ille dedisset)
Sed magnum [a] *stridens contorta phalarica* [b] *venit*
Fulminis acta modo: quam nec duo taurea terga, [c]
Nec duplici squamâ lorica fidelis, & auro
Sustinuit: collapsa [d] *ruunt immania membra:*
Dat tellus gemitum, & clypeum [e] *superintonat ingens.*
Qualis in Euboico [f] *Baiarum littore quondam*

a Valdè & grauiter stridens, magnum stridorem emittens.
b De Phalarica fusè Seruius hoc loco & Cerdanus fusissimè. Vide Isidorum lib. 18 cap. 7. Vegetium lib. 4. cap. 18. Silium lib. 1. Nos vno Liuij loco contenti simus lib. 11. *Phalarica erat Saguntinis missile telum, hastili oblongo, & cætera tereti præterquam ad extremum vbi ferrum extabat. id sicut in p'lo quadratum. id stupa circumligabant, linebántque pice. Ferrum autem tres in longum habebat pedes, vt cum armis transfigere corpus posset. Sed id maximè etiamsi hæsisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pauorem faciebat: quòd cùm medium accensum mitteretur, conceptúmque ipso motu multo maiorem, ignem ferret, arma omitti cogebat, nudúmque militem ad insequentes ictus præbebat.* Quare ob impetum & ignem commodè fulmini comparatur. Silius lib. 1.

Fulminis hæc ritu summis è mœnibus arcis
Incita, sulcatum tremulâ secat aëra flammâ.

c Duo taurina rergora quibus Bitiæ clypeus erat contextus, & lorica corpus fideliter muniens duplici ordine squamarum aurearum contextarum opere plumario phalaricæ impetum non sustinuerunt. *d* Bitias ingenti corporis magnitudine præditus ad terram labitur.
e Seruius. *Aut ipse ingens super clypeũ intonat: aut ingens clypeũ super ipsum tonat.* Notant Grammatici clypeum & masculino & neutro genere reperiri. Quamuis si propriè loqui velimus clypeus armorum, clypeum siue clupeum imaginis est.
f Baiæ, sitæ sunt in Italia, iuxta Cumas, in littore maris Tyrrheni balneis & aquis tepentibus celeberrimæ. Dicuntur Euboicæ, quia vicinæ Cumis quas Chalcidenses ex Euboca profecti in Italia condiderunt.

Saxea pila [a] *cadit: magnis quam molibus antè*
Comparatio. *Constructam iaciunt ponto: sic illa ruinam*
Prono trahit, penitúsque vadis illisa recumbit.
Miscent se maria, & nigræ attolluntur arenæ:
Tum sonitu Prochyta [b] *alta tremit, durúmque cubile*
Inarime, Iouis imperijs imposta Typhœo.
Hic Mars armipotens animum, viréſque Latinis
Addidit, & stimulos acres sub pectore vertit:
Fugiunt Troiani. *Immisitque fugam Teucris, atrúmque timorem.*
Vndique conueniunt, quoniam data copia pugnæ,
Bellatorque animo Deus incidit.
Pandarus vt fuso germanum [c] *corpore cernit,*
Et quo sit fortuna loco, qui casus agat res;

a Quemadmodum pila in littore constructa aliquando ruinam trahit, & in mare magno fragore delabitur: quam fabri murarij magnis molibus extructam anteiaciunt, id est obijciunt, & opponunt mari: vbi vides particulam *antè* referri ad *iacium* per figuram quam tmesim siue diuisionem appellant, non ad *constructam.* Vel si mauis ad *constructam* referre, sensus erit. Quemadmodum saxea pila magno fragore in mare cadit, quam cæmentarij priùs extra mare constructam, & partim robusteis stipitibus, partim catenis, & puluere Puteolano siue Baiano compactam in mare demittunt. Cui interpretationi fauet Vitruuius lib. 5. cap. 12. & Horatius ode prima lib. 3.

Contracta pisces æquora sentiunt,
Iactis in altum mollibus: huc frequens
Cæmenta demittit redemptor.

Baianus autem puluis, vt scribit Vitruuius lib. 2. cap. 6. *commixtus cum calce & cæmento, non modò cæteris ædificijs præstat firmitates, sed etiam moles quæ construuntur in mari sub aquâ solidescunt.* Vide Strabonem lib. 5.

b Prochyta & Inarime paruæ insulæ littori Baiano vicinæ. Inarimen impositam Typhoeo giganti fulmine Iouis percusso fabulatur, quòd ea terra exusta est & crebris fulguribus impetitur. *c* Fratrem suum Bitiam.

Portam vi multa conuerso cardine torquet,
Obnixus latis humeris, multósque suorum
Mœnibus exclusos, duro in certamine linquit:
Ast alios secum includit, recipítque ruentes,
Demens qui Rutulum in medio non agmine Regem
Viderit irrumpentem, vltróque [a] incluserit vrbi,
Immanem veluti pecora inter inertia tigrim.

Turnus castris Troianorum includitur.

Continuò noua lux [b] oculis effulsit, & arma
Horrendùm sonuêre: tremunt in vertice cristæ
Sanguineæ, clypeóque micantia fulgura mittit.
Agnoscunt faciem inuisam, atque immania membra,
Turbati subitò Æneadæ tum Pandarus ingens
Emicat, [c] & mortis fraternæ feruidus ira [d]
Effatur: Non hæc dotalis [e] regia Amatæ,
Nec muris cohibet patrijs media Ardea [f] Turnum:
Castra inimica vides: nulla hinc exire potestas.
Olli subridens sedato [g] pectore Turnus:
Incipe, si qua animo virtus, & consere dextram:
Hic etiam inuentum [h] Priamo narrabis Achillem:

Pandarus Turno minatur.

a *Insuper*, inquit Seruius. vel vltrò, non rogatus.
b Turnus qui ignotus in vrbem irruperat, subitò armorum crepitantium horrendo fragore, cristis rubris, clypei fulgore, & ipsa corporis magnitudine cognoscitur.
c Exilit. *d* Iratus ob illatam fratri Bitiæ necem.
e Seruius. *Aut tibi data per dotem, aut quia sperabatur. & bene Amatæ, quia solùm illa generum esse cupiebat, contra mariti iudicium. Ergo eum mulieri probatum, non viro dicit. Notandum sanè quia id agit, vt ostendat non se per imprudentiam Turnum inclusisse, sed illum per temeritatem sibi minimè pro futura castra penetrasse.* *f* Vrbs vbi Daunus pater Turni habitabat.
g Sine vlla perturbatione, magna vultûs, vocis, & animi tranquillitate, quæ miram in periculis animi magnitudinem & propriæ virtutis fiduciam indicabat.
h Ego te ad Priamum mittam, qui nunc est apud inferos, vi-

Dixerat: ille rudem nodis,[a] *& cortice crudo*
Intorquet summis adnixus viribus hastam:
Excepêre auræ vulnus: [b] *Saturnia Iuno*
Detorsit veniens: portæque infigitur hasta.
At non hoc telum,[c] *mea quod vi dextera versat,*
Effugies: neque enim is teli,[d] *nec vulneris auctor.*
Sic ait: & sublatum altè consurgit in ensem:
Et mediam ferro gemina inter tempora frontem
A Turno occiditur.
Diuidit, impubésque immani vulnere malas.
Fit sonus: ingenti concussa est pondere tellus.
Collapsos artus, atque arma cruenta cerebro[e]
Sternit humi moriens: atque illi partibus æquis
Huc caput, atque illuc humero ex vtroque pependit.
Diffugiunt versi trepida formidine Troës.
Et, si continuò victorem[f] *ea cura subîsset,*
Rumpere claustra manu, sociósque immittere portis,
Vltimus ille dies bello, gentique[g] *fuisset:*
Sed furor ardentem, cædisque insana cupido
Egit in aduersos.

tâ perfunctus, vt ei nuncies in Italia nouum esse inuentum Achillem qui te occideret.

a Incompositam & impolitam, cum suo cortice.

b Non tetigit corpus Turni, sed Iuno magnâ vi deflexit ictum venientem.

c Gladium, vt pro Milone. §. 9. n. 3. §. 11. Notâ. 2.

d Neque enim ego tam infirmus sum & parum exercitatus, vt exire & declinare possis plagam è mea manu venientem. Vel telum quidem tuum & ictus euitari potuit, at meus ictus declinari non poterit, quia sum longè belli virtute præstantior.

e Quod sparsum fuerat fisso bifariam capite.

f Turnum.

g Troianæ, quæ penitus fuisset extincta.

Principio Phalarim & succiso poplite[a] *Gygen*
Excipit: hinc raptas[b] *fugientibus ingerit hastas*
In tergum: Iuno vires, animúmque ministrat.
Addit Halyn comitem,[c] *& confixum Phegea*[d] *parmâ:*
Ignaros deinde in muris, Martémque cientes,[e]
Alcandrúmque, Haliúmque, Noëmonáque, Prytanimque.
Lyncea tendentem contrà, sociósque vocantem
Vibranti gladio connixus ab aggere dexter[f]
Occupat; huic vno deiectum comminùs ictu
Cum galea longè iacuit[g] *caput; inde ferarum*
Vastatorem Amycum; quo non felicior alter
Vngere tela manu, ferrúmque armare[h] *veneno*
Et Clytium Æoliden, & amicum Cretea Musis,

Qui & alios plures interficit.

a Excipit Gygem, eiúsque poplitem succidit. *Luy couppe le iarret.*
b De cadaueribus, vel quas fugientes abiecerant.
c Cum alijs interficit.
d Turnus Phegei parmam transfixerat, & hasta corpus Phegei tanta vi penetrauit, vt Phegeum simul cum parma configeret, consueretque.
e Pugnam agitantes.
f Lynceum à dextra parte adoritur, eúmque vibranti gladio sic ab aggere totis viribus connitens præuenit & præoccupat, vt ei quàm celerrimè caput amputetur.
g Seruius. *Ad exprimendam celeritatem præterito vsus est tempore.*
h Fabius lib. 8. cap. 6. *Præcipuè ex his oritur mira sublimitas, quæ audaci & proximè periculum translatione tolluntur, cùm rebus sensu carentibus actum quemdam & animos damus, qualis esse. —— Pontem indignatus Araxes. Duplicatur interim hæc virtus apud Virgil. — Ferrúmque armare veneno. Nam & venenum armare, & ferrum armare translatio est.* Quia vt homines ferro armati sunt terribiliores, ita ferrum veneno imbutum est atrocius,

Cretea Musarum comitem, cui carmina semper,
Et citaræ cordi, numerósque intendere [a] neruis.
Semper equos, atque arma virûm, pugnásq; canebat.
Tandem ductores, audita cæde suorum,
Conueniunt Teucri, Mnestheus, acérque Serestus:
Palantésque [b] vident socios hostémque receptum.
Et Mnestheus, Quò deinde fugam [c]? quò tenditis? inquit,

Mnestheus Troianos hortatur.

Quos alios muros? quæ iam vltrà mœnia habetis?
Vnus homo, & vestris, ô ciues, vndique septus
Aggeribus, tantas strages impunè per vrbem
Ediderit? iuuenum primos tot miserit Orco?
Non infelicis patriæ, [d] veterúmque Deorum [e],
Et magni Æneæ, segnes, miserétque pudétque?
Talibus accensi firmantur, & agmine denso
Consistunt. Turnus paulatim excedere pugnâ,
Et fluuium [f] petere, ac partem, quæ cingitur amni.
Acriùs hoc Teucri clamore incumbere magno,
Et glomerare manum: ceu sæuum turba leonem
Cum telis premit infensis: at territus ille
Asper, acerba tuens retrò redit: & neque terga

Turnus paulatim excedit pugnâ. Comparatio.

a Seruius. *Rhytmos facere intensione neruorum* Varias modulationes & sonorum inflexiones fidibus modo contentis modò laxioribus temperare.
b Fugâ hac illac dispersos.
c Si castris vestris exturbamini, quò deinde fugietis?
d Non vos miseret Troiæ infelicis quæ penitùs extinguetur deleto nomine Troiano, nisi Turnum expellitis? Non vos pudet eiusdem, cui sempiternam infamiæ labem inferetis, si ab vno victi fueritis?
e Penatium quos semper coluere Troiani.
f Tiberim.

Ira dare, aut virtus patitur, nec tendere contrà,
Ille quidem hoc cupiens, potis est per tela, virósque.
Haud aliter retrò dubius vestigia Turnus
Improperata refert, & mens exæstuat irâ.
Quin etiam bis tum[a] *medios inuaserat hostes.*
Bis conuersa fugâ per muros agmina vertit.
Sed manus è castris properè coit omnis in vnum.
Nec contrà vires audet Saturnia Iuno
Sufficere[b]*: aëriam cœlo nam Iupiter Irim*
Demisit, Germanæ[c] *haud mollia iussa ferentem,*
Ni Turnus cedat Teucrorum mœnibus altis.
Ergo nec clypeo iuuenis subsistere tantùm,
Nec dextrâ valet, iniectis sic vndique telis
Obruitur. strepit assiduo caua tempora circum
Tinnitu galea, & saxis solida æra fatiscunt,[d]
Discussæque iubæ capiti, nec sufficit vmbo
Ictibus: ingeminant hastis & Troës, & ipse
Fulmineus Mnestheus: tum toto corpore sudor
Liquitur, & piceum[e] *(nec respirare potestas)*
Flumen agit: fessos quatit æger anhelitus artus.
Tum demum præceps saltu sese omnibus[f] *armis*
In fluuium dedit: ille suo cum gurgite flauo

Iuno vires illi non amplius Subministrat.

a Etiam tum, cùm Mnestheus & Serestus suos accenderent.
b Subministrare.
c Quæ Iunoni Iouis fratris nomine grauiter minaretur.
d Saxis percussa rimas agunt & affatim dehiscunt.
e Turnebus lib. 21. c. 7. Per transsumptionem *piceum* interpretor nigrum, & ex eo multum. multus enim humor nigricat, qui paucus, pellucet, & limpidus est.
f Cum omnibus armis, non abiecto clypeo, vt fugere solent ignaui.

Turnus ad suos reuertitur.

Accepit venientem [a] *ac mollibus extulit vndis:*
Et lætum sociis abluta [b] *cæde remisit,*

a Blandè & molliter excepit in suo gurgite. Flauum appellat vel ob arenam flauentem. vt 7. Æneid.

—— Et multâ flauus arenâ.

Vel etiamsi Tiberim constet albicantes habere aquas; ex côque Albulam olim vocatum fuisse, flauum tamen per transsumptionem dici posse scribit Turnebus lib. 22. Aduers. cap. 7. cùm enim, inquit, homines flaui pulchri videantur, ex eo dicunt factum esse vt flauus pulchrum significet. Hesychius ξανθὸν *Flauum, pulchrum* interpretatur. Neque verò solus Poëta *flauum Tiberim* appellat. Horatius lib. 1. ode 2.

Vidimus flauum Tiberim.

& ode 8. *Cur timet flauum Tiberim tangere.*

& lib. 2. ode. 3.

Villáque flauus quam Tiberis lauit.

b Expiata. Post prælia & cædes se abluebant. 2. Æneidos.

Me bello è tanto digressum & cæde recenti
Attrectare nefas: donec me flumine viuo Abluero: — Ouidius.
Ah nimiùm faciles, qui tristia crimina cædis
Fluminea tolli posse putatis aquâ.

Romanis post victorias de hoste partas exercitum ad expiandam cædem lustrare solemne erat.

FINIS.

PVBLII VIRG. MARONIS ÆNEIDOS LIBER X.

MODESTINI IVRISCONSVLTI In Decimum Æneidos librum.

ARGVMENTVM.

Concilium diuis hominum de rebus habetur;
Interea Rutuli portis circùm omnibus instant.
Aduenit Æneas multis cum millibus heros.
Mars vocat, & totis in pugnam viribus itur.
Interimit Pallanta potens in prælia Turnus,
Cæduntúrque duces, cadit & sine nomine vulgus.
Subtrahitur pugnæ Iunonis numine Turnus.
Æneas perstat Mezenti cæde piatâ,
Et Lausum inuictâ perimit per vulnera dextrâ.
Mox vltor nati Mezentius occidit ipse.

PANDITVR intereà domus omnipotentis [a] Olympi,
Conciliúmque vocat diuûm pater, atque hominum rex *Consilium Deorum*
Sydeream in sedem, terras vnde arduus omneis
Castráque Dardanidum aspectat, populósq; Latinos.

a Lib. 12. versu 791.

Iunonem interea Rex omnipotentis Olympi Alloquitur.

Sic æther omnipotens in Georgicis

Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther.

siue quòd Olympus omnia complectatur, & omnium potiatur, siue quòd à dijs omnipotentibus habitetur. Quidam per patefactionem Olympi diei ortum intelligunt.

Iupiter Deos hortatur ad concordiam.

Considunt tectis bipatentibus, [a] *incipit ipse.*
Cælicolæ magni, quianam [b] *sententia vobis*
Versa retrò? tantúmque animis certatis iniquis?
Abnueram bello Italiam concurrere Teucris.
Quæ contra vetitum discordia? qui metus, [c] *aut hos,*
Aut hos arma sequi, ferrúmque lacessere suasit?
Adueniet iustum pugnæ, ne arcessite, [d] *tempus,*
Cùm fera Carthago Romanis arcibus olim
Exitium magnum, atque Alpeis immittet [e] *apertas,*
Tum certare odijs, tum res rapuisse licebit:

a Patentibus ab ortu, & ab occasu, vel quia in ostijs duæ sunt valuæ, quæ aperiuntur ambæ, cùm ingressura est magna multitudo: vel quia cœlum dijs introeuntibus & exeuntibus patebat.

b Quare mutauistis sententiam?

c Quæ caussa, quis timor aut Troianos aut Rutulos impulit, vt arma sequerentur, & bello se inuicem prouocarent, ferrúmque ipsum quodammodo proritarent?

d Non est opus, inquit Iupiter, O cœlicolæ, mutuis inter vos discordiis dimicare, & tempus præuenire siue præoccupare vestris dissensionibus destinatum. Adueniet enim illud tempus, cùm Cathaginenses duce Annibale, viam sibi per Alpes aperient, saxis igne & aceto resolutis, magnámque perniciem immittent Italiæ: Nam apud Trebiam, apud Thrasimenum, apud Cannas Annibal referet tres insignes victorias de Romanis, & ducenta pene Romanorum millia trucidabit: tum licebit inter vos dissidere.

e Emphasis. pro: *per Alpes immittet exercitum.*

f Seruius. *Clarigationem exercere, hoc est per fetiales bella indicere. Nam veteres* lædere, res rapere *dicebant; etiamsi rapinæ nullum crimen existeret. similiter* satisfacere, res reddere *dicebant.* Qua occasione de clarigatione longam texit orationem. Quod viros doctos impulit vt idem esse dicerent *res rapere*, quod *res repetere.* Sed, opinor, liquida est huius loci sententia. Rebus clarigatione repetitis, & bello per fetiales indicto, certare odiis, & res rapere inuicem licebit: quod nunc ante belli indictionem non licet.

Nunc finite, & placidum a læti componite fœdus.
Iupiter hæc paucis: at non Venus aurea [b] *contra*
Pauca refert
O pater, ô hominum diuûmque æterna potestas,
(Namque aliud quid sit, quod iam implorare queamus?)
Cernis vt insultent Rutuli, Turnúsque feratur
Per medios insignis equis, tumidúsque [c] *secundo*
Marte ruat? non clausa tegunt iam mœnia Teucros:
Quin intra portas, atque ipsis prælia miscent [d]
Aggeribus murorum, & inundant sanguine fossæ.
Æneas ignarus abest. [e] *Nunquámne leuari*
Obsidione sines? muris iterum [f] *imminet hostis*

Querelæ Veneris.

a Legit Seruius: *placitum*: & interpretatur *placitum aut mihi, aut fatis aut quod velim vobis placere.*
b Venus à Græcis χρυσῆ, πολύχρυσος, quæ etiam, vt Herodotus scribit, hoc nomine templum habuit apud Ægyptos. Sed ne sit otiosum adiectum, dicamus Venerem hic *auream* ab eloquentia nominari, vt apud Ciceronem. *Veniet aureum flumen orationis voluens Aristoteles.* vnde Chrysologis & Chrysostomis inditum nomen. Quid si *aurea* non ad Venerem, sed ad *pauca* referatur hoc ordine verborum? *At contrà Venus refert non pauca* siue multa *aurea.* id est Respondet Venus prolixa & aurea oratione *aurea dicta* Lucretio.
c Inflatus & superbus secundis belli successibus.
d Vnus Turnus castra Troianorum ingressus est: sed vtitur numero multitudinis ad maiorem inuidiam concitandam.
e Profectus est ad Euandrum, & inde ad Hetruscos, ignarus eorum quæ Rutuli contra Troianos in Latio moliuntur.
f Hostis, qui priùs obsedit veterem Troiam, iterum imminet muris Troiæ nouæ, quæ in Italia nunc primùm excitatur: & Diomedes Tydei filius, qui veteres socios vel amisit naufragio, vel aliis casibus, (nonnulli enim in aues mutati fuerant.) nouam conscribit exercitum, vt iterum Troianos obsideat. Arpos siue Argyripam condidit Diomedes Rex Ætoliæ. Vide lib. vndecimum versu 246.

Nascentis Troiæ, necnon exercitus alter,
Atque iterum in Teucros Ætolis surgit [a] ab Arpis
Tydides: equidem (credo) mea vulnera [b] restant,
Et tua progenies mortalia demoror [c] arma.
Si sine pace tua, atque inuito numine Troes
Italiam petiêre, luant peccata, neque illos
Iuueris auxilio: sin tot responsa secuti,
Quæ superi, [d] manésque [e] dabant: cur nunc tua quisquam
Flectere iussa potest? aut cur noua condere fata?
Quid repetam exustas Erycino [f] in littore classeis?
Quid tempestatum Regem, ventósque furenteis,

a Ex voto Turni, qui illum euocarat, lib 8.
Mittitur & magni Venulus Diomedis ad vrbem,
Qui petat auxilium. — cui ille
Ne verò, ne me ad tales impellite pugnas.
vt refertur lib. 11. versu 178. inuidiosè tamen dicitur surgere in Troianos, quia per Iunonem & Rutulos non stetit, quo minùs Troianis bellum inferret Diomedes.

b Hoc videlicet vnum restat ad summam indignitatem vt iterum vulnerer à Diomede, quemadmodum priùs sum ab eo vulnerata, cùm in campis Iliacis Æneæ contra ipsum pugnanti subuenirem. vide 5. Iliados: ipse Diomedes lib. 11. versu 276. — *Cùm ferro cœlestia corpora demens*
Appetij, & Veneris violaui vulnere dextram.

c Ego quæ sum tua filia, ô Iupiter, moror & expecto vulnus infligendum armis mortalibus, idest armis Diomedis qui mortalis est.

d Apollo 3. Æneidos versu 155. Helenus nomine deorum cœlestium. eodem, versu 374. Lyciæ sortes lib. 4. versu 345. &c.

e Creusæ, lib 2. versu 780. Anchisæ lib 5. versu 730. &c.

f In littore Drepanitano, in Sicilia, ad radices montis Erycis, in cuius vertice Æneas fundauit templum Veneris Erycinæ. De Nauium incendio, Iridis suasu vide lib 5. à versu 615. ad 700.

a Lib. 1.

Æolia excitos? [a] aut actam nubibus Irim? [b]
Nunc etiam manes (hæc intentata manebat
Sors [c] rerum) mouet, & superis immissa repentè
Alecto, medias Italûm bacchata per vrbes.
Nil super imperio moueor: sperauimus ista,
Dum fortuna fuit: vincant, quos vincere mauis:
Si nulla est regio, Teucris quam det tua coniux [d]
Dura, per euersæ, genitor, fumantia [e] Troiæ
Excidia obtestor: liceat dimittere ab armis
Incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem.
Æneas sanè ignotis iactetur in vndis:
Et quamcumque viam dederit fortuna, sequatur:
Hunc tegere, & diræ valeam subducere pugnæ,
Est Amathus, [f] est celsa mihi Paphos, atque Cythera,
Idaliæque domus, positis inglorius armis
Exigat hîc æuum. magna ditione iubeto
Carthago premat Ausoniam: nihil vrbibus inde
Obstabit Tyrijs. [g] quid pestem euadere belli

a Lib. primo a versu 54. b Libro 5. & initio libri 9.

c Iuno Iridem è cœlo, ventos è mari exciuerat, restabat igitur vt ex inferno Diras euocaret, quod fecisse dicitur 7. Æneidos versu 324. &c. Inferos vocat sortem rerum quia tres fratres, vt est in fabulis, regna omnia iactis sortibus inter se diuiserant. Pluto apud Claudianum 1. de raptu.

Tertia supremæ patior dispendia sortis.

d Iuno Iouis & soror & coniux.

e Tam recentia vt adhuc propemodum fumare videantur.

f Cythera est Insula iuxta Laconiam Veneri sacra: reliquæ sunt ciuitates Cypri eidem Veneri dedicatæ. Per celsam Paphon veterem Paphum in colle positam intelligit, quam Strabo & alij Palæpaphum appellant.

g Si oppressi fuerint Troiani, à quibus Romani ducturi sunt originem, nihil obstabit Carthaginiensibus Tyriorum colonis: quo minùs contra fata orbis terrarum imperium consequantur.

Iuuit, & Argolicos medium [a] *fugisse per ignes,*
Totque maris, vastæque exhausta [b] *pericula terræ,*
Dum Latium Teucri, *recidiuáque* [c] *Pergama quærunt?*
Non satius [d] *cineres patriæ insedisse supremos,*
Atque solum, quo Troia *fuit* [e]*? Xanthum, & Simoënta*
Redde [f] *oro miseris: iterúmque reuoluere casus*
Da pater Iliacos Teucris. [g] *Tum regia Iuno*
Iunonis responsio. *Acta furore graui: Quid me alta silentia cogis*
Rumpere? [h] *& obductum verbis vulgare dolorem?*
Æneam hominum quisquam, diuûmque subegit

a Lib. 2. —— *Dant tela locum flammæque recedunt*
lib. 7. —— *Medias acies, mediósque per ignes Inuenire viam*
b Tolerata. vt lib. 11.
Mitto ea quæ muris bellando exhausta sub altis.
c Alij legunt *rediuiua* eodem sensu renascentia, resurgentia maluit Propertius. *Arma resurgentis portans victricia Troiæ.*
d Nónne melius fuisset permansisse in patriæ cineribus & in solo genitali resedisse, quam extra patriam tot casibus & periculis agitari.
e Lib. 3. *Et campos vbi Troia fuit.*
f Donatus. *Necessarium posuit*, redde; *ipsius enim iussu fines regionum suarum Troiani dimiserant. ipse reddere debuit, quod iubendo sustulerat, aut id quod pollicitus fuerat, dare.* Xanthus & Simois fluuij Troianum agrum præterfluentes, qui sæpe Troianorum sanguine redundarunt.
g Inuidiosè. Concede, inquit, beneficij loco Troianis, vt iterum eosdem casus subeant, quos priùs bello Troiano subierunt. Longè enim tum melior erat eorum conditio, quàm hoc tempore, quo periculosiùs & ab hostibus crudelioribus obsidentur.
h Donatus. *Rumpitur quippe quicquid magnam violentiam senserit, & nō emergit ex alto pectoris nisi quod vi cogentis excluditur. Obductus verò dolor est quem tegit patientia dissimulantis.* Metaphora ducta videtur à vulneribus, quibus cicatrix obducitur.

Bella sequi? aut hostem Regi se inferre Latino?
Italiam petijt fatis auctoribus: esto,
Cassandræ impulsus furijs: [a] *num linquere castra*
Hortati [b] *sumus? aut vitam committere ventis?* [c]
Num puero [d] *summam belli, num credere muros?*
Tyrrhenámve fidem, [f] *aut gentes agitare quietas?* [g]
Quis deus in fraudem, quæ dura potentia nostra
Egit? vbi hîc Iuno, demissáve nubibus Iris?
Indignum est Italos Troiam circumdare flammis
Nascentem, [h] *& patriâ Turnum consistere terrâ,*
Cui Pilúmnus auus, [i] *cui diua Venilia* [k] *mater.*

a Videtur esse correctio superioris concessionis: quanquam non dicendum fuerat Troianos fatis auctoribus Italiam petiisse: non enim ea fata fuerunt, sed furiosa vaticinia Cassandræ, quæ non diuino furore instincta, sed ab ipsis furijs concitata vaticinabatur.

b Vtitur genere masculino, vt non suam vnius, sed omnium Deorum caussam agere videatur.

c Vanas & inanes spes persequi vel cum vitæ suæ discrimine.

d Ascanio.

e Quos Æneas in Italiam appulsus vrbem designans aratro construxerat.

f *Inire societatem cum inimicis gentibus Turno.* inquit Seruius.

g Duodecim Hetruscorum gentes licet ad repetendum à Turno Mezentium vellent in bella prorumpere, tamen erant quietæ propter illud oraculum.

Externos optate duces.

h Dixisti, O Venus indignum esse quòd Rutuli nascentem Troiani obsiderent, & circa illam ignes accenderent, facésque inferrent. & penè dixisti indignum esse, quòd Turnus in patria terra, siue in Italia consisteret: qui tamen à Dijs Italicis est oriundus. Neque enim manere potest in Italia, stantibus Troianis.

i Imò tritauus, *Pilumnúsque illi quartus pater.*

k Venialia. Dea marina. Norant æstum maris venientem dici *Veniliam* à veniendo, remigrantem verò & iterum redeuntem *Salaciam*. De Pilumno dictum initio 9. Æneidos.

Quid face Troianos atra [a] vim ferre Latinis?
Arua aliena iugo premere? atque auertere prædas?
Quid soceros legere, & gremijs abducere pactas?
Pacem orare manu? præfigere puppibus arma?
Tu potes Ænean [b] manibus subducere Graiûm,
Próque viro nebulam, & ventos obtendere inaneis:
Et potes in totidem classem conuertere nymphas.
Nos aliquid Rutulos contra iuuisse, nefandum est?

a Quanto indignius est quòd Troiani ferro flammáque bellum Latinis intulerunt? agros alienos arauerunt, & circunducto aratro condendæ vrbis ambitum designarunt? quòd prædas abegerunt? Latinum socerum arbitrio suo sibi legerunt? Quid? quòd Lauiniam Turno pactam & desponsam à gremio complexúque matris Amatæ conantur abducere? quid? Quòd pacem orare se fingunt, & interim arma retinent, vt si conditiones, quas ipsi proponunt, non admittantur, vi & armis, quod petunt, extorqueant? Quid denique? quòd sunt adeò violenti, vt cùm Æneas ad Euandrum, auxilij petendi caussa profectus est, arma puppi præfixerit? lib. 8.

Miratur nemus insuetum fulgentia longè
Arma virûm fluuio, pictásque innare carinas.

b Æneam in periculo mortis versantem Venus mater è Diomedis manibus, obiecto peplo liberare, volens, vulnus accepit, vt fusè narrat Homerus lib. 5. Iliados à versu 300. Non igitur Venus potuerat filium suum liberare, id tamen dicit quia vt dicit Homerus V. 344.

ἐκ τὸν μὲν μετὰ χερσὶν ἐρύσατο Φοῖβος Ἀπόλλων κυανέῃ νεφέλῃ.
Æneam manibus subduxit Phœbus Apollo Cærulea nebula.

& 20. Iliados eundem Æneam cum Achille congressum, bonâ Iunonis veniâ, subduxit Neptunus offusa oculis Achillis caligine. Vide fusè. versu 321.

—κατ' ὀφθαλμῶν χέεν ἀχλὺν Πηλεΐδῃ Ἀχιλῆϊ.
Oculis obtendit Achilli Neptunus nebulam. —Sed hæc tribuit Veneri: quæ in gratiam Veneris ab alijs facta esse constabat. vt subdit de nauibus quæ non ab ipsa Venere, sed à Matre Deorum fuerant in Nymphas mutatæ. vt narratur 9. Æneid.

Æneas ignarus abeſt, ignarus & abſit:
Eſt Paphos, Idaliúmque tibi: ſunt alta Cythera.
Quid grauidam [a] bellis vrbem, & corda aſpera tentas?
Nóſne tibi fluxas Phrygiæ res vertere fundo
Conamur? [b] nos, an miſeros qui Troas Achiuis
Obiecit? quæ cauſſa [c] fuit conſurgere in arma
Europámque Aſiámque? & fœdera ſoluere furto?
Me duce Dardanius [d] Spartam expugnauit adulter;
Aut ego tela dedi, [e] fouive cupidine bella?
Tunc decuit metuiſſe tuis: [f] nunc ſera querelis
Haud iuſtis aſſurgis, & irrita iurgia iactas.
Talibus orabat Iuno, cunctique fremebant

a Si tot habes vrbes, vt gloriaris, quid attentas, Laurentum inuadere, quæ vrbs eſt grauida & quaſi prægnans viris adeò bellicoſis, vt bellum parturire videatur.

b Egóne conor res Troianorum funditus euertere, quæ adeò fluxæ ſunt & caducæ, vt nemine impellente collapſuræ ſint? An tù, ô Venus euertiſti, & miſeros Troianos Græcis obiecisti, quaſi lepuſculos canibus laniandos? Venerem alloquens vtitur & tertiâ perſona & genere maſculino, quia mauult intelligi, quàm à ſe dici Venerem excidij Troiani cauſſam extitiſſe.

c Quæ cauſſa fuit præter vnam te, cur Græci Europæi Troianis Aſiaticis bellum inferrent? & Paris Priami filius ſocietatem & fœdus inter Græcos & Troianos initum adulterio clanculario, & raptu Helenæ violaret?

d An me duce, an potiùs inſtigante te, ô venus, Paris Lacedæmonem profectus Helenam inde ſecum abduxit, perinde ac ſi vrbem expugnaſſet, armíſque viciſſet.

e Videtur exprobrare quòd, vt ſcribitur 8. Æneidos. Venus Vulcanum ſuis blandicijs pellexerit ad arma Æneæ fabricanda, vel non excitaui bellum Troianum illudque foui amore Paridis, & Helenæ.

f Cum iſta faciebas Troianis tuis metuere debuiſti: nunc autem nimiùm ſerò Troianis iam ad imum miſeriarum deuolutis, iniuſtè conquereris, in alios cauſſam conferens, & iactas iurgia nihil illis profutura.

Cælicolæ, assensu vario: a ceu flamina prima b
Cùm deprehensa fremunt syluis, & cæca c *volutant*
Murmura, venturos nautis prodentia ventos.
Tum pater omnipotens, rerum cui summa potestas,
Infit: d *eo dicente Deûm domus alta silescit,*
Iupiter conciliũ cõcludit *Et tremefacta solo tellus, silet arduus æther:*
Tum Zephyri posuêre, e *premit placida æquora pontus:*
Accipite ergo animis, atque hæc mea figite dicta.
Quandoquidem Ausonios coniungi fœdere Teucris
Haud licitum est: nec vestra capit discordia finem,
Quæ cuiq; est fortuna hodie, quam quisq; secat f *spem*

a Alijs Iunoni, alijs Veneri fauentibus.

b Ita dij fremunt inter se, quemadmodum ante tempestatis exortum fremitus quidam in syluis detentus auditur, & murmur increbrescit, cuius caussa obscura est. *prima* vocat *flamina* ventum & tempestatem præcedentia. *deprehensa*, quia ex improuiso audiuntur, & ingruunt viatoribus subito futuræ tempestatis indicio deprehensis.

c Vel quia horum ratio in arcanis naturæ posita est, vel murmur quod in cæcis densisque syluarum vmbraculis excitatur, vel murmur inclusum, & ramis impeditum sic 12. lib.

—— Tum murmure cæci intus saxa fremunt.

vel murmur surdum & obtusum.

d Incipit loqui sic alibi *—— Ita farier infit.*

e Flatum remiserunt.

f Exponunt Seruius & Nonius, *Secare, sequi, vnde & sectatores bonorum, sectores dicti sunt.* Turnebus interpretatur, *quem quisque spem sumit.* Qui enim qui desecat, sibi id sumit, quod & Græci ἀποτέμνεσθαι dicunt. Videtur autem esse hæc Poetæ sententia. Neutri præcipuè parti fauebo, sed habebo sine vllo discrimine Rutulos & Troianos, & secundum hodiernam cuiusque fortunam, spémque, quæ cuique, secundum præsentem fortunæ statum, prudenter affulserit, euentum moderabor. Secare spem dicuntur inter se, & diuersa sperando in partes contrarias diuiduntur. Sic metuit Æneas quod sperat Turnus, Turnus metuit, quod sperat Æneas.

Tros, Rutulúsve fuat, nullo discrimine habebo:
Seu fatis Italûm [a] castra obsidione tenentur,
Siue errore malo Troiæ, monitísque sinistris.
Nec Rutulos soluo: sua cuique exorsa laborem,
Fortunámque ferent. rex Iupiter omnibus idem.
Fata viam inuenient. Stygij [b] per flumina fratris,
Per spice torrenteis, atráque voragine ripas
Annuit: & totum nutu tremefecit Olympum.
Hic finis fandi: solio tum Iupiter aureo
Surgit, Cælicolæ medium quem ad limina ducunt.
Interea [c] Rutuli portis circùm omnibus instant
Sternere cæde viros, & mœnia cingere flammis,
Ast legio Æneadûm vallis [d] obsessa tenetur:
Nec spes vlla fugæ. miseri stant turribus altis
Nequicquam: & rarâ [e] muros cinxere coronâ
Asius Imbrasides, [f] Hicetaoniúsque Tymœtes:

Castra Troiana obsidentur.

Pauci Troiani resistunt

a Siue ita postulant Latinorum Rutulorúmque fata, vt castra Troianorum obsidione teneantur, siue errauerunt Troiani venientes in Italiam decepti ambiguis Deorum oraculis, vel potiùs Cassandræ furijs vt Iuno dicebat: neque hoc dico quod putem Rutulos esse ab omni culpa liberandos. Sed rem in medio relinquo: idque vnum prædico. Prout quisque bellum incœpit, ita laboris & fortunæ exitum sortietur: ísque vincetur qui reluctantibus fatis temerè bellum susceperit: vincet qui prudenter & fatis obtemperans, ad arma se conuerterit.

b Vide lib. 9. Versu 104.

c Donatus. *Reditus est iste narrationis, quam post finem noni libri, concilij describendi caussa dimiserat.* Seruius. *Instant portis omnibus circùm, idest circumcirca fusi.*

d Idem. *Intra vallos, idest fossarum fustes, qui valli vocantur. Nam munitio ipsa vallum neutro dicitur genere.*

e Qua pridiè multi vulnerati & occisi fuerant, & sic exhausta murorum custodia.

f Patronimica à patribus Imbraso & Hicetaone.

Assaracique duo, & senior cum Castore Tybris,
Prima acies:[a] *hos germani Sarpedonis*[b] *ambo,*
Et Clarus & Hæmon Lycia comitantur ab alta.
Fert ingens toto connixus corpore saxum,
Haud partem exiguam montis Lyrnesius[c] *Acmon,*
Nec Clytio genitore minor, nec fratre Menestheo.
Hi iaculis, illi certant defendere saxis,
Ascanius. *Molirique ignem,*[d] *neruóque aptare*[e] *sagittas.*
Ipse inter medios[f] *Veneris iustissima cura,*
Dardanius caput ecce puer detectus honestum:[g]
Qualis gemma micat,[h] *fuluum quæ diuidit aurum,*
Aut collo decus, aut capiti: vel quale per artem
Comparatio. *Inclusum buxo, aut Oricia*[i] *terebyntho*

a Donatus ait his verbis exprimi paucitatem. *Qualis hæc acies fuit, prima in fronte constituta, quam fecerant homines quinque?* At Seruius (*Prima acies*) interpretatur: (*Magni viri.*)

b Fratres vterini. non enim erant ex eodem patre oriundi. Sarpedonem enim Regem Lyciorum Iouis fuisse filium Homerus fabulatur.

c Ex Lyrneso Phrygiæ ciuitate, vnde Briseis oriunda.

d Seruius. *Quid est moliri? Num iniicere, an tentare iacere?*

e Ad funem arcus accommodare.

f Ipse Ascanius à Dardano oriundus, quem Venus ob pulchritudinem & spem posteritatis meritò diligebat, stabat inter medios Troianos sine galea, & caput habens detectum.

g Pulchrum. vt

Térque quatérque manu pectus percussit honestum.

h Candida facies Ascanij ita resplendebat inter flauos capillos vndatim per ceruicem defluentes, quemadmodum micat gemma candida inserta aureo monili ad colli aut capitis ornatum comparata: vel quemadmodum ebur candidum lucet, buxo vel terebintho, artificiosè circundatum. Vide lib. 1. versu 596. vel vt maluit Donatus, *Ascanius comparatur gemmæ & ebori, circunstantes autem Troiani auro & buxo, & terebyntho.*

i Seruius. *Oricos ciuitas est Epiri iuxta quam nascitur terebyn-*

Lucet ebur: fusos ceruix cui lactea crines
Accipit, & molli subnectit circulus auro.[a]
Te quoque magnanimæ viderunt[b] *Ismare gentes*
Vulnera dirigere, & calamos armare[c] *veneno*
Mæonia generose domo:[d] *vbi pinguia culta* Ismarus.
Exercéntque viri, Pactolúsque irrigat auro.
Affuit & Mnestheus, quem pulsi pristina Turni Mnestheus.
Aggere murorum[e] *sublimem gloria tollit:*
Et Capys: hinc nomen Campanæ ducitur vrbi.
Illi inter sese duri certamina belli
Contulerant: media Æneas freta nocte secabat.
Namque vt ab[f] *Euandro castris ingressus Hetruscis*

thus nigrum lignum habens. Folia in buxi speciem. Retulit autem comparationem ad candidum vultum, qui erat nigris crinibus cinctus. Sed si è terebyntho colligit nigros fuisse capillos Ascanij, quid auro & buxo faciemus.

a Extremæ capillorum fimbriæ teniâ filis aureis contextâ in circulum cohibentur.

b Tu quoque, ô Ismare, fuisti gentibus spectaculo. Si non ob formæ dignitatem, vt Ascanius, saltem ob tractandorum armorum peritiam. Sagittas enim è calamo siue arundine confectas, & herbis venenatis infectas, tam certo & determinato ictu ad vulnus infligendum dirigebas, vt te gentes quantumuis bellicosæ & magnanimæ cum admiratione spectarent.

c Nono Æneid. vers. 773.

d Ismarus genus ducebat è Lydia, quam priùs Mœoniam vocitabant: vbi terras fertiles homines colunt, & Pactolus quædam auri ramenta trahens irrigat.

e Vt narratur 9. Æneidos desinente.

f Redit ad propositam narrationem quam intermiserat initio lib. 9. Statim atque, inquit, Æneas ab Euandro profectus ingressus est castra Hetruscorum, qui Mezentium à se ad Rutulos fuga elapsum ad pœnam repetentes, prohibiti fuerant sine externo Duce Rutulis bellum inferre, & castris in littore positis, nauibus paratis ad vrbem Agillinam consederant, in ea castra ingressus Æneas, Regem Tarchontem

Æneas quid egerit cum Hetruscis.

Regem adit, & regi memorat nomenque genúsque:
Quidve petat, quidve ipse ferat: Mezentius arma
Quæ sibi conciliet, violentáque pectora Turni
Edocet: humanis quæ sit fiducia rebus

Fœdus inter Æneam & Hetruscos.

Admonet, immiscétq; preces. haud fit mora. Tarchon
Iungit opes, fœdúsque ferit [a]*: tum* [b] *libera fatis*
Classem conscendit iussis gens Lydia Diuûm
Externo commissa duci. Æneia puppis

Æneas nauigat.

Prima tenet, [c] *rostro Phrygios subiuncta leones:*
Imminet Ida super profugis gratissima [d] *Teucris:*

Pallas.

Hîc magnus sedet Æneas, secumque volutat

adit, eíque *memorat nomenque genúsque*, se videlicet vocari Æneam, genere esse Troianum, petere se auxilium, aliquam auxilij vicissitudinem polliceri, edocet Mezentium conciliare sibi Rutulos, vt eorum armis restituatur in regnum: addit Turnum naturâ tam esse violentum, vt non quieturus sit priùs, quàm restituerit Mezentium sumpta de illis vltione qui suum Regem eiecerant. Admonet magnam esse rerum humanarum inconstantiam, ac proinde Hetruscos, etiam si modò opibus & potentia floreant, non debere nimium felicitati suæ confidere, Troianísque afflictis ac supplicibus auxilium denegare. Fieri enim posse vt mutatâ fortunâ Troiani vicissim opem ferant afflictis.

a Init fœdus & societatem cum Ænea, porcâ silice mactatâ 8. Æneidos.

b Post initum fœdus Hetrusci, qui è Lydia profecti partem Italiæ tenuerunt, liberi solutísque fatis, quæ ipsos sine externo duce bellum Rutulis inferre prohibuerant, classem conscenderunt, Deorum iussu præcedente hoc aruspicis responso

Externos optate duces.

c Nauis Æneæ primo loco nauigat, habens sub rostro æream effigiem eorum Leonum qui sunt Matri Phrygiæ consecrati de quibus lib. 3.

Et iuncti currum Dominæ subiere leones.

d Blandè permulcens animos Troianorum amara quadam dulcedine, ob recordationem patriæ suæ dulcissimæ, quam amiserant. Videtur Idæus mons in Æneæ puppi fuisse depictus, & inde naui nomen inditum.

Euentus belli varios: Pallásque [a] sinistro
Affixus lateri, iam quærit [b] sidera, opacæ
Noctis iter: iam quæ passus, terráque marique.
Pandite nunc Helicona deæ, [c] cantúsque mouete, Catalogus Hetruscorum.
Quæ manus interea Thuscis comitetur ab oris
Ænean, armétque rates, pelagóque vehatur,
Massicus [d] ærata princeps secat æquora Tigri:
Sub quo mille manus iuuenum, qui mœnia Clusi, Massicus.
Quique vrbem liquere Cosas: queis tela [e] sagittæ,
Corytique [f] leues humeris, & lethifer arcus.
Vnà toruus Abas: huic totum insignibus armis
Agmen, & aurato fulgebat Apolline [g] puppis. Abas
Sexcentos illi dederat Populonia [h] mater

a Pallas Euandri filius Æneæ honoris caussa dextram concessus partem concesserat, & sic eius sinistrâ lateri hærebat affixus vt ab eo nunquam discederet.

b Pallas serias Æneæ de bello cogitationes iuueniliter interrumpit, & modò quærit ab eo nomina sitúsque siderum, quibus nocturni nauium cursus diriguntur, modò exquirit quid ille passus fuerit terra bello Troiano per decennium mari & nauigatione per septennium.

c Vide 7. Æneid. versu 641.

d Massicus primus omnium Hetruscorum nauigat naui rostrata & ære præfixa, quæ tigrim in puppi depictam habuit, vnde & nomen Clusum & Cosæ vrbes Hetruriæ. Massicum Osinium vocabit infrà

Qua Rex Clusinis aduectus Osinius oris.

e Tela nomen generale omnium armorum quibus eminus pugnatur à Græco τηλȣ̃ siue τηλόθεν. Vide Milonianam § 9. nota. 3. §. 11. nota. 1. Sagittæ verò sunt minuta quædam missilia quæ arcu exploduntur, pennis instructa vt celeriùs deferantur. lib. 12. — *Stridens alis allapsa sagitta.*

f Seruius. *Coryti propriè sunt arcuum thecæ, dicuntur tamen etiam sagittarum quas & pharetras nominamus.* quo posteriore sensu poetæ coryton frequenter vsurpant.

g In puppi depicta Appollinis effigie. *h* Ciuitas Thusciæ.

Expertos belli iuuenes: ast Ilua [a] *trecentos,*
Insula inexhaustis Chalybum generosa metallis.
Asylas. *Tertius* [b] *ille hominum, diuûmque interpres Asylas,*
Cui pecudum fibræ, cæli cui sydera parent,
Et linguæ volucrum, & præsagi fulminis ignes,
Mille rapit densos acie, atque horrentibus hastis.
Hos parere iubent [c] *Alphea ab origine Pisæ,*
Vrbs Hetrusca solo. sequitur pulcherrimus Astur,
Astur. *Astur equo fidens, & versi coloribus* [d] *armis.*
Ter centum adijciunt [e] *(mens omnibus vna sequendi)*

a Insula maris Tyrrheni ferri metallis inexhaustis generosa, id est fœcunda: fertilis ad ferrum generandum. Strabo lib. 5. Hoc admiratione dignum habet hæc insula, καὶ τὸ τὰ ὀρύγματα ἀναπληροῦσθαι πάλιν τῷ χρόνῳ τὰ μεταλλευθέντα. *vt exhausta effossionibus loca, lapsu temporis rursum repleantur* Plinius etiã à Seruio laudatus. *Cum in alijs regionibus, effossis metallis terræ sint vacuæ, apud Iluam hoc est mirum, quòd sublata renascuntur, & rursus de ijsdem locis effodiuntur.* Varro & aliud dicit, nasci quidem illic ferrum, sed in stricturam non posse cogi nisi transuectum in Populoniam, Thusciæ ciuitatem, ipsi insulæ vicinam.

b Asylas sequitur Massicum & Abantem. Interpres Deorum quorum interpretatur voluntatem & oracula: interpres hominum quibus interpretatur. qui ex pecudum fibris extísque victimarum, ex siderum cursu, positura & interuallis, ex auium garritu, & fulminum præsagijs futura noscebat.

c Pisani voluerunt vt illi mille raptim educti milites Asylæ vexilla sequerentur. Pisani porro duxerunt originem à Pisis Elæis quæ Alpheo flumine alluuntur, & in Hetruriam transcripti vrbem eodem nomine condiderant.

d *Depictis*, inquit Seruius, *per quod bellicosus ostenditur* Sicut contrà — *Parmáque inglorius albâ.*

e Commodè Cerdanus noster Astur conflauit militem, ab locis multis videlicet, à Cæretanis, ab accolis Minionis fluuij, à Pyrgis, à Grauiscis. Istæ enim Vrbes trecentos adiecerunt, superiori aliarum vrbium multitudini additos, &

Qui Cærete domo, [a] *qui sunt Minionis* [b] *in aruis,*
Et Pyrgi veteres, [c] *intempestæque* [d] *Grauiscæ,*
Non ego te [e] *Ligurum ductor, fortissime bello*
Transierim Cycne, & paucis comitate Cupauo:
Cuius olorinæ surgunt de vertice pennæ:
Crimen amor vestrum, [f] *formæque insigne paternæ.*
Námque ferunt luctu [g] *Cycnum Phaëthontis amati,*

Cycnus in auem mutatus.

veluti mente vna ad id bellum conspirantes. hæc ille: verùm non ait quibus militibus hos trecentos adiecerit. Quidam, inquit Seruius, *Astur* pro *Astures* accipiunt, apud quos equi & equites optimi perhibentur. Sed hoc difficile est, Astures enim sunt in citeriore Hispania, nisi dicere velimus Astures quosdam ex Hispania venisse in Italiam cum duce Asture sibi cognomine, & consedisse in Hetruria.

a Qui sunt domo Cæretani, qui sunt domo Cæretana, ac si diceret, qui sunt domo Carthagine. sic alibi. *Vnde domo?*

b Minio fluuius est Tusciæ vltra Centum Cellas. Seru.

c Qui antiquitùs magna gloria florebant, quo tempore Tyrrheni exercebant piraticam.

d Pestilentes & intemperatæ. dictæ Grauiscæ, inquit Cato, ab aëris grauitate.

e Donatus interpretatur. Cycnum cognomento Cupauonem filium illius Cycni qui in auem sui nominis mutatus est. Alij putant hoc versu patriæ Cycni, & filij Cupauonis fieri mentionem, fortasse Cupauum nomen est vrbis Liguriæ nunc vetustate obliteratum vnde Cycnus paucis comitatus aduenerat habens in galea cristã de plumis olorinis siue Cycneis ad memoriam paternæ mutationis in auem sibi cognominem.

f Crimen dicitur caussa & caput mali, vt lib. 12.

Se caussam clamat crimenque, caputque malorum.

hic igitur est sensus. Amor est crimen vestrum, & malorum caussa, quæ patre amisso, & in olorem mutato, familiæ vestræ contigerunt. cuius transmutationis insigne fuit crista ex pennis olorinis. alij sic interpretantur, vt dicat vtriusque fuisse crimen: patris quòd plus æquo Phaetontem amauerit, filij quòd pennas olorinas gestans visus fuerit de amore paterno, qui tantæ calamitatis caussa fuit, quodammodo gloriari.

g Phaeton Solis & Clymenes filius, equos patris vno die re-

Populeas inter frondes vmbrámque sororum
Dum canit, & mæstum musâ solatur amorem,
Canentem molli plumâ duxisse senectam,
Linquentem terras, & sidera voce sequentem:
Filius [a] *æquales comitatus classe cateruas,*
Ingentem remis Centaurum promouet: ille
Centaurus nauis. *Instat aquæ saxúmque vndis immane minatur*
Arduus, & longâ sulcat maria alta carinâ.
Ille etiam patrijs agmen ciet Ocnus ab oris,
Ocnus. *Fatidicæ Mantûs,* [b] *& Thusci filius amnis,*
Qui muros, matrísque dedit tibi Mantua nomen.
Mantua. *Mantua diues auis:* [c] *sed non genus omnibus vnum.* [d]
Gens illi triplex, [e] *populi sub gente quaterni:*

gendos acceperat, sed cùm illi suum agitatorem in diuersa raptarent, & cœlum terrásque incenderent, Iupiter eum fulmine deiecit in Erydanum siue Padum, eius sorores ob fraternam necem luctu tabescentes in populos arbores mutatæ sunt, & pro lacrymis succinum siue electrum exudant. Fertur Cycnus sub illis populis, & vmbrà quam sorores Phaetontis, in arbores ita conuersæ proiiciebant, diu cecinisse, vt dolorem ex amici sui morte perceptum musica cantúque abstergeret, quoad tandem præ amici desiderio pedetentim incanuit, & illam canitiem per totum corpus duxit atque effudit, donec in auem sibi cognominem verteretur, & cantans in altum euolaret.

a Cycnus superioris Cycni filius, comitatus cateruas æquales classe, id est æqualiter in vnam quamque nauem distributas, vel æquales virtute, aut cultu armorum, ingentem nauem remis impellit, quæ nomen habuit à Centauro in puppi depicto. hic porrò Centaurus ita pictus erat vt immane saxũ manibus teneret, quasi proiecturus in mare.

b Ocnus fuit Mantûs & Tiberini filius. Manto filia Tiresiæ vatis Thebanorum, post mortem patris venit in Italiam.

c Præpotens maioribus & fundatoribus.

d Thebani, Tusci Veneti Mantuam condiderunt vt scribit Seruius. *e* Idem Seruius. *Mantua tres habuit tribus quæ in quaternas curias diuidebantur, & singulis singuli lucomones*

Ipsa caput populis, Tusco de sanguine vires.
Hinc quóque [a] quingentos in se Mezentius armat,
Quos patre Benaco [b] velatus arundine [c] glauca
Mincius, infestâ ducebat in æquora pinu:
It grauis [d] Auletes, centenáque arbore [e] fluctum *Auletes*
Verberat assurgens: spumant vada marmore verso. *Triton nauis.*
Hunc vehit immanis Triton, [f] & cærula conchâ

imperabant &c. Per gentem igitur triplicem tres Mantuanorum tribus intelligit, per populos sub gente ternos, indicat quaternas illas curias in quas singulæ tribus erant distributæ. Quarum curiarum & tribuum Mantus erat metropolis, & vires omnes siue potentiam ducebat ab Hetruscis populis, qui eam quasi matrem agnoscebant.

a Ex hac vrbe Mantuana Mezentius quingentos odio sui in arma compellit.

b Quingentos istos Mantuanos Mincius fluuius Mantuani alluens filius Benaci patris, mittebat in mare Thyrrhenũ nauibus è pinu contextis & Rutulo nomini infestis. Illi enim Mantuæ naues conscenderant, & per Mincium flumen ad Padum nauigarant, deinde Pado delati ad mare Thyrrhenum peruenerant. *Patre Benaco*, idem est atque patrem Benachum habens, vel filius Benaci. sic autem vocatur, quia Mancius, vt ait strabo post Polybium, ex eo lacu nascitur, & defluit, vel saltem, vt Plinius maluit, per eum lacum transmittitur.

c Tertio Georg. *— Tardis ingens vbi flexibus errat,*
Mincius, & viridi prætexit arundine ripas.

d Vel quòd grauem gestaret armaturam, vel potiùs quòd magna naui veheretur.

e Subigit nauem centum remis, qui propter magnitudinem arbores nominantur & fluctum maris verberat. pellitque non sedens, sed assurgens ad fortiùs remigandum. idque tanto impetu facit vt spuma remorum pulsibus excitata ad imum maris fundum, siue vada perueniat, euersis & fundo reuolutis aquis, quæ priùs marmoris instar erant læuigatæ.

f Auletes vehebatur ingenti naue quæ Triton vocabatur, ob Tritonem in puppi ita depictum, vt buccinam inflare, & buccinæ clangore mare ipsum exterrere videretur.

Exterrens freta: cui laterum tenus hispida nanti
Frons hominem præfert, in Pristin [a] desinit aluus:
Spumea semifero sub pectore murmurat unda.
Tot lecti proceres terdenis nauibus ibant
Subsidio Troiæ, & campos salis [b] ære secabant.
Iámque dies cælo concesserat, almáque curru

Nymphæ è nauibus factæ Æneæ occurrunt.

Noctiuago Phœbe [c] medium pulsabat Olympum,
Æneas (neque enim membris dat cura quietem)
Ipse sedens, clauúmque regit, velísque [d] ministrat.
Atque illi medio in spatio, chorus ecce suarum
Occurrit comitum Nymphæ: quas alma Cybelle
Numen habere maris, [e] Nymphásque è nauibus esse
Iusserat: innabant pariter, fluctúsque secabant,
Quot priùs æratæ steterant ad littora proræ:
Agnoscunt longè regem, [f] lustrántque choreis.

Cymodoçea.

Quarum quæ fandi doctissima [g] Cymodoçea,
Ponè sequens dextra puppim tenet: ipsáque dorso
Eminet, ac læua tacitis [h] subremigat vndis.
Tum sic ignarum [i] alloquitur: Vigilásne Deûm gens

a In pistricem, siue balænam.
b Per aquas maris salsas, & camporum instar planas patentésque nauigabant, æratis nauium rostris mare sulcantes.
c Luna.
d Se ministrum velis præbet. Tacitus de moribus German. *nec velis ministrant, nec remos in ordinem lateribus adiungunt.* 6. Æneid. *Ipse ratem conto subigit velísque ministrat* Statius 7. Thebaidos à Pontano & Cerdano laudatus.
Ipse sedens velis, pariterque ministrat habenis.
e De quibus fusè 9. Æneidos.
f Æneam agnoscũt è longinquo, eúmq; choreis circumeunt.
g Quidam putauerunt Cymodoceam ideò fandi doctissimam fuisse, quia fuerat nauis Ilionei quod Seruius ait esse stultissimum. *h* Non obstrepentibus. *i* Æneam qui nesciebat naues suas in nymphas maris fuisse mutatas.

Seru.

Ænea? Vigila[a] *, & velis immitte*[b] *rudenteis,*
Nos ſumus Idææ[c] *ſacro de vertice pinus,* Eius ad Æneam oratio.
Nunc pelagi Nymphæ, claſsis tua: perfidus vt nos
Præcipites ferro Rutulus, flammáque premebat,
Rupimus inuitæ[d] *tua vincula, téque per æquor*
Quærimus: hanc genitrix faciem miſerata refecit,
Et dedit eſſe Deas, æuúmque agitare ſub vndis.
At puer Aſcanius muro, foſsíſque tenetur
Tela inter media, atque horrenteis Marte Latinos.
Iam loca iuſſa tenet[e] *forti permiſ.us Hetruſco*
Arcas eques: medias illis opponere turmas
Ne caſtris iungant, certa eſt ſententia Turno.
Surge, age & aurora ſocios veniente vocari
Primus in arma iube, & clypeum cape, quem dedit ipſe
Inuictum ignipotens, atque oras ambijt auro.
Craſtina lux, mea ſi non irrita dicta putaris,
Ingenteis Rutulæ ſpectabit cædis aceruos.

a Seruius. Verba ſunt ſacrorum, nam virgines Veſtæ certa die ibant ad Regem ſacrorum & dicebant: *vigilâſne? Rex vigila*
b Laxa & excute funes nauticos, vt vela pandantur ad auram captandam.
c Nono Æneidos. verſu 80.
d Magna dignitas Æneæ, à cuius vinculis inuitæ naues diſceſſerint, eius enim commodum vel immortalitati ſuæ præferebant, maluiſſéntque illi ſub inanimata nauium ſpecie famulari, quàm immortalitatem adipiſci.
e Nullibi dicitur quando id iuſſerit Æneas. Sed, vt colligi poteſt, non ſolùm maritimum adducebat exercitum contra Rutulos, ſed etiam terreſtres copias Hetruſcorum cum Arcadum equitibus præmiſerat, iíſque locum aſſignarat, quò primùm conuenirent, deinde ſe caſtris Troianorum coniungerēt: quod Turnus conatus eſt impedire, medium intercipiens ſpatium, vt ſe venientibus opponeret, & hoſtem hinc inde ſepararet.

Dixerat, & dextrâ discedens impulit altam,
Haud ignara modi, [a] *puppim. fugit illa* [b] *per vndas,*
Ocyor & iaculo, & ventos æquante sagitta:
Inde aliæ celerant cursus, stupet inscius [c] *ipse*
Tros Anchisiades, animos tamen omine [d] *tollit,*
Tum breuiter supera aspectans conuexa [e] *precatur:*
Alma [f] *parens Idæa deûm, cui Dindyma cordi,*
Turrigeræq; vrbes, biiugíque ad frena leones:
Tu mihi, nunc pugnæ princeps, tu rite propinques
Augurium, [g] *Phrygibúsq; adsis pede* [h] *diua secundo.*
Tantum effatus. & intereà reuoluta ruebat
Matura [i] *iam luce dies, noctémque fugarat.*

Æneæ preces ad Matrem Idæam.

a Impulit nauem cum libramento peritiæ & moderationis. Cùm enim ea dea nauis anteà fuisset, modum impellendi naues potuit didicisse.

b Nauis impulsa.

c Ignarus quid illud esset, verámne Nymphæ vocem audiisset, an falsa futilíque rerum imagine falleretur.

d Quo ipsi dea prædixerat ingentem stragem Rutulorum.

e Cœlum quod conuexitate sua circundat omnia.

f Ops siue Rhea est terra. *Alma* quòd homines & bestias alat. Parens eadem & mater Deorum: fortasse quòd idolorum materies, ebur, aurum &c. è terra promantur. Idæa vel Phrygia, quia in Idæo Phrygiæ monte colebatur. Dindyma mons Phrygiæ, vnde dicitur Dindymena. Eadem turribus coronata depingitur, quia vrbes terrâ sustinentur. Eidem biiugi leones sunt ad frena, id est sunt frenorum patientes, qua de re Lucretius lib. 2.

Adiunxere feras: quòd quamuis effera proles
Officiis debet molliri victa parentum.

siue, vt ait Ouidius. 4. Fast.

-- Feritas mollita per illam
Creditur: id curru testificata suo est.

g Fac vt prosperum & secundum sit istud omen victoriæ: illúdque quam primùm exequaris, quod hoc omine portenditur.

h Octauo Æneid, *Tua dexter adi pede sacra secundo,* id est faue.

i Plena, tempestiua rebus gerendis.

Principio sociis edicit, signa [a] sequantur,
Atque animos aptent armis, pugnaq́; parent se.
Iámque in conspectu Teucros habet, & sua castra
Stans celsa puppi. clypeum tum deinde sinistrâ
Extulit ardentem. clamorem ad sidera tollunt
Dardanidæ è muris. [b] spes addita suscitat iras.
Tela manu iaciunt: quales sub nubibus atris
Strymoniæ [c] dant signa grues, atque æthera tranant
Cum sonitu, fugiúntque Notos clamore secundo. [d]
At Rutulo regi, [e] ducibúsque ea mira videri
Ausoniis, donec versas ad littora puppes
Respiciunt, totúmque allabi [f] classibus æquor.
Ardet apex capiti, [g] cristísque ac vertice flamma
Funditur, & vastos vmbo [h] vomit aureus igneis:

Venit in cōspectū Troianorum obsessorum.
Lætātur Troiani.
Comparatio.
Miratur Rutuli.
Terretur armorū fulgore.

a Vel tube clangorem, vel militaria vexilla, vel tesseram militarem intelligit.
b Agnito & conspecto Ænea cum auxiliaribus copiis Troiani clamorem indicem lætitiæ sustulerunt.
c *A Strymone fluuio Thraciæ iuxta quem habitant* (inquit Seruius) *Hæc autem comparatio non ad telorum pertinet iactum, sed ad Troianorum clamorem.*
d Læto, iucundo.
e Turno. Donatus. *Quia Rutuli in plano fuerant, nesciebant causam gaudij Troianorum, & admodum mirabantur, vnde illis esset repentina lætitia.*
f Idem Donatus. *Repentè viderunt per totum æquor naues ad littus accedere.* Adeóque perterriti fuerunt, vt videre sibi viderentur non classes æquore, sed potiùs totum æquor classibus allabi, & cum illis nauibus totos fluctus suos in terram prouoluere.
g Intuentibus Æneam è longinquo ita fulgor armorum oculos præstringebat, vt videretur totus ardere, & apice, cristis clypeo, non lucem & splendorem, sed incendia quædam & flammas emittere.
h Vmbilicus clypei, siue rotunditas quædam in medio clypei extuberans & desinens in acumen.

Non secus, ac liquida [a] *si quando nocte cometæ* [b]
Comparatio. *Sanguinei lugubre rubent, aut Syrius* [c] *ardor.*
Ille sitim, morbósque ferens mortalibus ægris
Nascitur, & læuo [d] *contristat lumine cælum.*
Turnus conatur Hetruscos expellere *Haud tamen audaci Turno fiducia cessit*
Littora præripere, [e] *& venienteis pellere terrâ.*
Vltro animos tollit dictis, atque increpat vltro.
Quod votis optastis, [f] *adest, perfringere dextrâ:*
In manibus Mars ipse, viri. nunc coniugis esto
Turni hortatio. *Quisque suæ, tectíque memor:* [g] *nunc magna referto*
Facta, [h] *patrum laudes: vltrò occurramus ad vndam*

a Pura, serena, enubi.

b Cometæ dicuntur ἀπὸ τῆς κόμης quasi stellæ comatæ, qui è terræ exhalationibus accensis in suprema aëris regione nascuntur, & sanguineo rubore bella, pestes, regnorum mutationes & similes casus luctuosos longè antè denuntiant.

c Seirius est stella in ore caniculæ, vel etiam procyon. dictus ἀπὸ τοῦ σεσηρέναι, quòd præ siti canes hiare & linguam exertare faciat.

d Noxio, infausto, mali præsagij.

e Non ideò tamen Turnus abiecit spem littoris occupandi priusquam ad illud Tyrrheni naues suas appellerent.

f Tandem, ô *viri* fortes & generosi, *Mars ipse adest in manibus, quod* sæpe *votis optastis*, vt possetis virtutem in aperto, exercere, comminus pugnare, manus conserere, conferre signa, hostium acies, & confertos globos *dextrâ perfringere* & perrumpere. Hactenus enim cùm summo studio pugnare cuperetis, hostes mœnibus inclusi, disclusi fossis pugnæ copiam non dabant: modò hostes habetis, quos in aperto patentíque campo, statim atque è nauibus exierint, cædere, & internecione delere possitis.

g Nunc vnusquisque vestrum meminerit nihil aliud agi hodierno die, quàm vtrùm victi coniuges vestras, liberos, familias, domos Laréśque familiares amittere, an victores retinere debeatis.

h Nunc vnusquisque commemoret res à maioribus suis præclarè gestas, & gloriam quam illi bellica virtute sibi compararunt, vt hac commemoratione seipsum ad can-

Dum trepidi a, *egressiſque labant veſtigia prima.*
Audenteis fortuna iuuat.
Hæc ait, & ſecum verſat quos ducere contrà,
Vel quibus obſeſſos poſsit concredere muros. b
Interea Æneas ſocios de puppibus altis
Pontibus c *exponit: multi ſeruare recurſus*
Languentis pelagi, & breuibus ſe credere ſaltu,
Per remos alij, ſpeculatus littora Tarchon,
Quà vada, non ſperat, nec fracta remurmurat vnda,
Sed mare inoffenſum creſcenti allabitur æſtu:
Aduertit ſubitò proras, ſociòſque precatur:
Nunc ô lecta manus, validis incumbite remis,
Tollite, ferte rates, inimicam findite roſtris

Æneas ſocios in terram exponit.

Tarchon ſuos hortatur.

dem virtutem accendat, & maiorum facta referat & imitatione repræſentet.

a Dum recens è nauibus egreſſi nondum poſſunt tutò conſiſtere, & certo paſſu figere pedum veſtigia.

b Ne Troiani obſeſſi in ipſo ardore conflictûs è mœnibus erumpant, & à tergo Rutulos adoriantur.

c *Tranſtris*, vt exponit Seruius. Senſus eſt opinor. Quia naues propter altitudinem non ita poſſunt littori applicari, vt non aliquid aquæ interfluat, Æneas iuſſit crates quaſdam, ſiue ponticulos è cratibus contextos è nauibus iaci, per quos milites in terram deſcenderent, ſed tanta fuit militum alacritas, vt plerique non expectarent huiuſmodi ponticulos, ſed obſeruato refluxu, qua pelagus languebat & minùs erat profundum, in loca breuia & vadoſa deſilirent: Alij arreptos nauium remos in terram coniicerent, iiſque tanquam ponticulis vterētur, & per eos in terram deſcēderent.

d Tarchon princeps Hetruſcorum aduertit locum, quem putabat vadoſum non eſſe, ſed profundum, deceptus argumento aquæ non fractæ, nec remurmurantis: ſed verè locus ille vadoſus erat, & ideo tantùm fracta non remurmurabat vnda, quia mare nullis ſaxis offenſum fluxu maris ſenſim excreſcente & extumeſcente allabebatur ad terram, & quamuis profundum non eſſet, tamen ſine ſaxorum alliſorum ſtrepitu leniter influebat.

Hanc terram, [a] *ſulcúmq; ſibi premat ipſa carina.*
Frangere [b] *nec tali puppim ſtatione* [c] *recuſo,*
Arrepta tellure ſemel. Quæ talia poſtquam
Effatus Tarchon, ſocij conſurgere [d] *tonſis*
Spumanteíſque rates aruis inferre Latinis,
Donec roſtra tenent ſiccum, & ſedere carinæ
Omnes innocuæ: [e] *ſed non puppis tua Tarchon,*
Namq; inflicta vadis, [f] *dorſo* [g] *dum pendet iniquo,*
Anceps, ſuſtentata diu, fluctúſque fatigat:
Soluitur, atque viros mediis exponit in vndis,
Fragmina remorum [h] *quos, & fluitantia tranſtra*

Tarchontis nauis diſſoluitur.

a Tanto impetu naues ad hanc terram hoſtilem conuertite, vt roſtra nauium ad littus impacta, non ſolùm fluctus, ſed etiam terram ipſam findant, & ipſa carina (ſiue nauium venter) per has roſtrorum fiſſuras in terram immiſſa ſulcum ſibi premendo aperiat, & ita terræ imprimatur, vt imprimi ſolet aratrum.

b Iam non recuſo nauem confringere, poſtquam terram hoſtilem apprehendero. Hæc enim ſemel arripienda eſt, quam vel victor certam & propriam obtinebo, vel victus in ea moriar. neque nobis iam opus eſt nauibus, neque de diſceſſu, ſed de victoria cogitandum.

d Statio vbi ad tempus ſtant naues, portus vbi hyemant. Seru.

e Inſurgentes cœperunt naues tonſis & palmulis ad portum appellere.

f Illæſæ. quibus nihil contigit aduerſi, quibus vada non nocuerunt.

g Nauis Tarchontis impulſa & impacta locis vadoſis & iniquis, dum arenæ cumulo inæqualiter exaggerato, & reliquis vadi partibus inæqualibus ſuſpenſa nutat in vtramque partem ancipiti libramento ſe ſuſtentans, & fluctus ita frequenter impellit, vt eos fatigare videatur, hæc inquam nauis poſt diutinam nutationem, repente diſſoluta eſt, & in mediis vndis adhuc poſita viros, quos vehebat, effudit.

h Seruius. *Dorſum eſt durior arena quæ remeantibus fluctibus plerumque denſetur, & in modum ſaxi dureſcit: hoc à nautis puluinus vocatur.*

Impediunt, retrahítque pedes simul vnda relabens:
Nec Turnum segnis retinet mora, sed rapit acer
Totam aciem in Teucros, & contrà in litore sistit.
Signa canunt: [a] *primus turmas inuasit agresteis* [b]
Æneas, omen pugnæ: [c] *strauítque Latinos,*
Occiso Therone: virûm qui maximus vltrò
Aenean petit: huic gladio, pérque ærea scuta,
Per tunicam squalentem [d] *auro, latus haurit* [e] *apertum.*
Inde Lycam ferit, exsectum iam matre perempta,
Et tibi, Phœbe, sacrum [f]*: casus euadere ferri*

Turnus suos in pugnam raptim adducit.

Æneas multos interficit.

a Classico signum datur ex vtraque parte ad milites excitandos.
b Copias ex rusticanis & agrestibus collectas, quæ solent vrbanis esse fortiores.
c Ex quo bene sunt ominati augurantes fore vt quemadmodum Æneas hoc primo conflictu victor extitisset, ita in summa totius belli victor euaderet.
d De huius verbi proprietate fusè Seruius hoc loco, Gellius lib. 7. cap. 6. Macrobius lib. 6. cap. 7. *Id significat copiam densitatémque auri in squamarum speciem intexti. Squalere enim ab squamarum crebritate asperitatéque quæ in serpentum piscíumque corijs* &
e Latus ingenti vulnere patefactum vita & sanguine exhaurit. Videtur esse translatum à belluis, *haurit, deuorat, deglutit, exorbet.* Sic Homerus. ἔντερα χαλκὸς ἄφυσσε. *Intestina hausit gladius* - Hebræi etiam audaciùs dicunt *in ore gladij deuorare. Quidam,* inquit Seruius, *Italicam elocutionem putant, cùm enim à latere quis aliquem adortus gladio occidit* AVSIT ILLVM *dicunt.*
f Idem Seruius. *Omnes qui secto matris ventre procreantur ideo Apollini consecrati sunt, quia Deus medicinæ est, per quem lucem sortiuntur.*

Cui licuit paruo [a]: nec longè Cisſea durum,
Immanémque Gyan, ſternenteis agmina clauâ
Deiecit letho: nihil illos Herculis arma [b],
Nil validæ iuuere manus, genitórque Melampus
Alcidæ comes, vſque graueis dum terra labores
Præbuit [c]. Ecce Pharo, voces dum iactat inerteis [d],
Intorquens iaculum, clamanti ſiſtit in ore.
Tu quoque flauentem prima lanugine malas
Dum ſequeris Clytium infelix, noua gaudia, Cydon [e],
Dardania ſtratus dextra, ſecurus amorum
Qui iuuenum tibi ſemper erant, miſerande iaceres,
Ni fratrum ſtipata [f] cohors foret obuia, Phorci
Progenies ſeptem numero, ſeptenáque tela
Coniiciunt. partim galeâ clypeóque reſultat
Irrita: deflexit partim ſtringentia [g] corpus
Alma Venus. fidum Æneas affatur Achatem:

Septem fratres Æneam adoriuntur.

a Qui poſtquam ad virilem ætatem peruenit, Æneæ gladium non potuit euadere.
b Claua, quam vel ad imitationem Herculis ferebant, vel quam fortaſſe pater ipſorum Melampus ab Hercule dono acceperat.
c Idem Seruius. *Nouè dixit, cùm bona præberi dicantur: An hæc Herculi profuerunt, vt ad immortalitatem per iſta perueniret?*
d Æneas Pharo clamanti iaculum intorquens defigit & ſiſtit in ore, dum ille per ſummam inertiam non ferro in certaminibus bellicis, ſed clamoribus irritis exiſtimat eſſe certandum, & Voces inertiæ ſuæ teſtes in ventum effundens aperto ore telum Æneæ iaculantis excepit.
e Innuitur fuiſſe Cretenſis à Cydone ſiue Cydonia Cretæ ciuitate. de quo Seruius.
f Conferta, conglobata.
g Cùm iam corpus leuiter attingerent, & quaſi ſummam cutem libaſſent.

Suggere tela mihi, [a] *(non vllum dextera frustra*
Torserit in Rutulos) steterunt quæ in corpore Graiûm
Iliacis campis. tum magnam corripit hastam,
Et iacit: illa volans clypei transuerberat æra
Mœonis, & thoraca simul cum pectore rumpit.
Huic frater subit [b] *Alcanor, fratrémque ruentem*
Sustentat dextrâ. traiecto missa lacerto
Protinus hasta fugit, seruátque cruenta tenorem:

Ipse Mœonem interficit. Alcanoris brachium transfigit

a Se commemoratione propriæ virtutis & rerum gestarum recordatione ad fortiter faciendum accendit. Suggere, inquit, mihi eadem illa tela, quæ olim in campis Troianis, contorta meis manibus hæserunt in corporibus Græcorum, & iam sunt hostium cæde comprobata, vt eodem impetu rursus à me coniecta stent in corporibus Rutulorum. Ita enim mihi propriæ virtutis sum conscius, vt sciam hanc meam dexteram nullum telum frustra esse missuram.

b Mirus planè ictus. eadem hasta Mœonis clypeum, loricam, pectus transuerberat. Neque hoc satis. Sed cùm Alcanor fratrem suum Mœonem obiecta manu fulciret & sustentaret, protinus & continuato impetu, quem Æneas impresserat, lacertum Alcanoris eadem hasta traiecit & ne sic quidem retardato debilitatóque cursu, seruauit suum tenorem, siue modum currendi, duorum fratrum Mœonis & Alcanoris sanguine infecta, & eodem impetu delata est, perinde atque si nihil medium occurrisset, quod eius hastæ vim & impressionem hebetaret. Adfertur Lucanus lib. 3. ab omnibus penè interpretibus.

Haud vnum contenta latus transire, quiescit,
Sed pandens pérque arma viam, pérque ossa, relictâ
Morte fugit: superest telo post vulnera cursus.

Quanquam, vt fatear, videtur duas hastas cõiecisse, & alterã Mœonis pectus rupisse, alterã traiecisse brachium Alcanoris, si enim traiectò alterius pectore, alterius lacerto, fugisset hasta, quomodo Numitor iaculum de fratris corpore rapere potuisset? quare dicendum est hastam in pectore Mœonis hæsisse, & alteram in Alcanorem fuisse coniectam.

Dexteráque ex humero neruis moribunda pependit.
Tum Numitor, iaculo fratris [a] de corpore rapto,
Æneam petijt: sed non & figere contrà
Est licitum, magníque femur perstrinxit Achatæ:
Hîc Curibus [b], fidens primæuo corpore [c], Clausus
Clausus multos necat. *Aduenit, & regidâ Dryopem ferit eminus hastâ*
Sub mentum grauiter pressa, paritérque loquentis
Vocem animámque rapit traiecto gutture. at ille
Fronte ferit terram, & crassum vomit ore cruorem.
Treis quoque Threicios Boreæ de gente suprema [d],
Et treis, quos Idas pater, & patria Ismara mittit,
Halesus. Messapus. *Per varios sternit casus. Occurrit Halesus [e]*
Auruncæq; manus: subit & Neptunia proles,
Insignis Messapus equis: expellere [f] tendunt
Nunc hi, nunc illi. certatur limine [g] in ipso
Ausoniæ. magno discordes [h] æthere venti

a Mœonis.
b Profectus ex Curibus vrbe Sabinorum. Vide librum 7. versu 709.
c Flore ætatis.
d Vel originem ducentes ex Zeto & Calai, qui Boreæ & Orithyæ Nymphæ filij fuerunt, vel ab extrema & suprema Thraciæ regione profectos olim in auxilium Troianorum, & fugæ participes, Æneæque coniunctos. *supremam* Aquilonis gentem ait cum oppositione ad Ismarum vrbem eiusdem Thraciæ, quæ non erat adeo remota.
e Vide lib. 7. versu 723. de Auruncis versu 726. de Messapo versu 691.
f Loco se inuicem mouere contendunt, Troiani Rutulos, Rutuli Troianos.
g Littore.
h Ceu venti flatibus & viribus æqualibus inter se deprælian-tur in aere lato & spatioso, in quo nulli scopuli altiores,

Prælia ceu tollunt, animis & viribus æquis: Comparatio.
Non ipsi inter se, non nubila, non mare cedit:
Anceps pugna diu, stant obnixa omnia contrà:
Haud aliter Troianæ acies, aciésque Latinæ
Concurrunt: hæret pede a *pes, densúsque viro vir.*
At parte ex alia, quà saxa rotantia b *latè* Grauiter vtrimque confligitur.
Intulerat torrens, arbustáque diruta ripis,
Arcadas insuetos acies inferre pedestreis
Vt vidit Pallas Latio c *dare terga sequaci:*
Aspera queis natura loci dimittere quando

nulli montes occurrunt, qui ventorum impetum frangant, aut debilitent. In hac ventorum pugna, non ipsi venti inter se cedunt; non nubila, quæ sibi inuicem è diuersa parte colliduntur; non mare, quod voluit fluctus in se mutuò reciprocatos, sibique contrarios. Itáque diu pugnatur, quasi ancipiti victoria, dubiáque in quam se partem inclinet. Caussa autem cur tamdiu pugnetur, ea est quòd omnia stant obnixa contra se inuicem; & venti ventis, nubes nubibus, mare mari obluctatur & obnititur.

a Hæret pedi. ex Homero Iliados β

Ἀσπὶς δ' ἀσπίδ' ἔρειδε, κόρυς κόρυν, ἀνέρι δ' ἀνήρ.

Scutum scuto hæret, galeæ galea, atque viro vir.

b Rotata, se rotantia.

c Latinis sequentibus.

d Quibus Arcadibus, quoniam aspera natura loci suasit equos (quibus assueti fuerãt, ignari pedestrium pugnarum) dimittere, quòd inutiles essent loco impedito; Pallas eos nunc precibus, nunc obiurgationibus accendit, vt equorum defectum virtute supplerent, & quamuis pedestribus pugnis assueti non essent, tamen in hoc rerum discrimine positi fortiter dimicarent. Hoc enim vnum ijs restabat salutis expediendæ consilium, vt aduersos hostium globos facta impressione perrumperent, & in locum patentiorem longè ab illis saxis & arborum truncis torrente delatis euaderent. Neque enim ex equis pugnare poterant loco saxis & truncis tam impedito neque fugam exequi, cùm à tergo mari clau-

Suasit equos, vnum quod rebus restat egenis,
Nunc prece, nunc dictis virtutem accendit amaris.
Quò fugitis socij? per vos, & fortia facta,
Per ducis Euandri nomen, deuictáque [a] *bella,*
Spémque meam [b], *patriæ quæ nunc subit æmula laudi,*
Fidite ne pedibus: [c] *ferro rumpenda per hosteis*
Est via, quà globus ille virûm densissimus vrget:
Hæc vos [d], *& Pallanta ducem patria alta reposcit.*
Numina nulla premunt, mortali vrgemur ab hoste
Mortales: totidem nobis animæq;, manúsque.
Ecce maris magno claudit nos obice Pontus:
Deest iam terra fugæ, pelago Troiámne petemus?
Hæc ait, & medius densos prorumpit [e] *in hosteis.*
Obuius huic [f] *primùm, fatis adductus iniquis,*

Pallantis ad suos hortatio.

deterentur. Seruius exponit. *Quando* per *si quidem*. Sed & caret exemplo, nec satis quadrat ista verborum constructio: *queis si quidem* prò, *si quidem illis*. alij sensum ne quidem attigerunt.

a Finita, exhausta, confecta, quibus victores exstitistis.

b Obtestor vos, per spem illam virtutis futuræ, quam de me in animis vestris concitaui, quæ hodierno die aliquem virtutis fructum cœpit exhibere, & nunc primùm patris virtuti succedens eius gloriam æmulatur.

c Ne fugite, ne spem in fuga ponite, ne in prælio fugam, sed victoriam cogitate. eo enim in statu res est, vt nisi victores non possitis euadere.

d Hoc à vobis & à me, qui sum dux vester, patriæ nobilitas exigit, vt per medias & confertas hostium acies iter nobis faciamus.

e Vt eos hortaretur exemplo.

f Pallanti in densos hostes prorumpenti primus omnium occurrit Lagus, sed fatis iniquis: quippe qui eodem loci & temporis vestigio à Pallante occisus est. hunc enim La-

Fit Lagus: hunc, magno vellit dum pondere ſaxum,
Intorto figit telo, diſcrimina coſtis
Per medium quâ ſpina dedit; haſtámque receptat [a] Eius res geſtæ.
Oßibus hærentem, quem non ſuper occupat [b] *Hisbon,*
Ille quidem hoc ſperans: nam Pallas antè ruentem,
Dum furit, incautum crudeli morte ſodalis
Excipit, atque enſem tumido in pulmone recondit.
Hinc Helenum petit, & Rhœti de gente vetuſta
Anchemolum, [c] *thalamos auſum inceſtare nouercæ.*
Vos etiam gemini Rutulis cecidiſtis in aruis
Daucia, Laride [d] *Tymbérque, ſimillima proles,*

gum, dum ſaxum magni ponderis, quod in Pallanta mittere volebat, dextera velleret, Pallas intorto telo transfixit ea corporis parte, qua ſpina dorſi coſtas diſcriminat.

a Seruius. *Ideo frequentatiuo vſus eſt, quia oßibus inhærentem haſtam facilè auellere minimè poterat. Et expreßit moram quandam & molitionem extrahentis. Ergo receptat eſt frequenti molitione diuellit.*

b Cùm Pallas ad recipiendam haſtam & è corpore Lagi extrahendam ſe inclinaſſet, ſperabat Hiſbon fore vt Pallãtem ſtans ipſe deſuper occuparet & præueniret, id eſt, priùs Pallantem inclinatum occideret, quàm Pallas haſtâ recepta ſe in pedes erigeret. Sed Hiſbon Pallãtem non præuenit. Nam Pallas priùs Hiſbonem furioſè & temerariè ruẽtem, ſibíque ipſi non cauentem excipit & interficit eadem morte quâ paulo antè Lagum Hiſbonis ſodalem occiderat, & eius pulmonem enſe traiecit. Tumidum vocat pulmonem, vel quia naturaliter per reſpirationem inflatur, vel quia ob ſodalis mortem iracundiâ tumeſcebat.

c Seruius Danielis. *Rhœtus Marrubiorum Rex fuerat in Italia, qui Anchemolo filio Caſperiam ſuperduxit nouercam: hanc priuignus ſtuprauit. Qua re cognita, cùm eum pater inſequeretur, & ad pœnam vocaret, fugiens ſe ille ad Turnum contulit, &c. Gente autẽ vetuſta ideo, quia à Forco Deo marino originẽ ducere legitur.*

d Larides & Tymber fratres fuerunt gemini ſiue vno partu in lucem editi, qui Daucum patrem habuerunt, tam ſimi-

Larides & Tymber inter se simillimi.

Indiscreta suis, gratúsque parentibus error.
At nunc dura dedit vobis discrimina Pallas,
Nam tibi Tymbre caput Euandrius abstulit ensis,
Te decisa suum a *Laride dextera quærit,*
Semianiméſque micant digiti, ferrúmque retractant.

Arcades exemplo ducis excitantur.

Arcadas accensos monitu, & præclara tuenteis
Facta viri b *mistus dolor, & pudor armat in hostes.*
Tum Pallas biiugis c *fugientem Rhœtea præter*
Traijcit, hoc spatium, tantúmque moræ fuit Ilo,
Ilo namque procul validam direxerat hastam

les inter se vt ne domestici quidem alterum ab altero discernerent, sed eos appellando frequenter errarent, qui error parentibus eorum erat gratissimus Gaudebant enim se tam similem prolem edidisse, vt alter ab altero dignosci non posset Sed Pallas inter hos fratres duras differentias posuit. Nam ense, quo Euander olim vsus fuerat, Tymbri caput, Laridæ dextram amputauit.

a Manus Laridem suum dominum, & pars totum, à quo fuerat separata, requirit, & digiti semianimes, nondum penitus exhaustis spiritibus, frequenter exiliunt, & ferrum palpitando requirere videntur, quod recisis neruis abiecerant. ex Ennio vt notat Seruius.

Oscitat in campis caput à ceruice reuulsum,
Semianiméſque micant oculi, lucémque requirunt.

Retractare igitur est iterum tractare. Quamuis exponit Donatus reijcere & recusare.

b Pallantis.

c Pallas Rhœteum præterfugientem biiugis, traiecit hastâ quam non ad eum, sed ad alterum quemdam Rutulum, Ilum nomine, destinarat: Hoc autem ita contigit, Teuthras & Tyres eius fratres Arcades Rhœteum insequebantur. Rhœteus in fugam se coniecit, & cùm ad illud spatium, quod erat inter Pallantem & Ilum, bigis citatis peruenisset, Pallantis hastam non sibi sed Ilo destinatam medius intercepit, & in terram est è curru deuolutus. Hoc tantum spatium & hæc sola mora, quo minus Ilus periret. Nam continuò post Rhœti mortem Ilus à Pallante occisus est.

Quam medius Rhœtus intercipit: optime Theutra
Te fugiens, fratrémque Tyren, currúque volutus
Cædit semianimis Rutulorum calcibus arua.
Ac velut optato [a] ventis æstate coortis
Dispersa immittit syluis incendia pastor: Comparatio,
Correptis subitò medijs extenditur vna
Horrida per latos acies Volcania campos:
Ille sedens victor flammas despectat ouanteis:
Non aliter sociûm virtus coit omnis in vnum,
Téque iuuat Palla: sed bellis acer Halesus
Tendit in aduersos, séque in sua colligit [b] arma.
Hic mactat Ladona, Pheretaque, Demodocúmque
Strymonio dextram fulgenti diripit ense,
Elatam in iugulum [c]: saxo ferit ora Thoantis, Halesus occiditur.
Ossáque dispergit cerebro permista cruento.
Fata canens [d] syluis genitor celarat Halesum,

a Quemadmodum pastor in æstate. (qui iampridem ventos expectans in omnem incendendæ syluæ occasionem imminebat) postquã vidit ventos coortos, sparsim syluis immittit ignes, vt multis illis ignibus e diuerso coëũtib⁹ vnũ ingẽs excitetur incendiũ. Celeriter illis arboribus, quæ mediæ sũt inter ignes, flammâ comprehensis, vnũ incẽdiũ instar exercitus omnia populatur. Tum pastor propositi sui compos, sedens in aliquo monte vicino, ex alto respicit flammas de sylua incensa triumphantes. Non aliter Arcades, quos Pallas oratione sua varijs in locis ad virtutem accenderat, conueniunt in vnum, & collatis viribus adiuuant Pallantem. Quos Pallas adspicit, non quidem sedens & otiosus, vt ille pastor, sed ita securus præ animi magnitudine, vt, quamuis fortissimè dimicans, tamen manibus, quod aiunt, compressis sedere, & extra omnem Martis aleam positus esse videatur.
b Membra sua contrahit, vt ictus vehementiores infligat, & scuto se protegit vt plagas excipiat venientes.
c Iugulo suo imminentem & vulnus minantem.
d Hinc intelligas Halesum nõ fuisse filium Agamemnonis,

Vt senior letho canentia [a] *lumina soluit,*
Iniecêre manum [b] *Parcæ, telísque sacrarunt*
Euandri: [c] *quem sic Pallas petit antè precatus:*
Da nunc Tybri pater ferro, quod missile libro,
Fortunam atque viam duri per pectus Halesi.
Hæc arma, exuuiásque viri tua quercus [d] *habebit.*
Audijt illa Deus: dum texit [e] *Imaona Halesus.*

vt aliqui voluerunt, etsi Agamemnonius nominatur 7) Æneid versu 723.

a Seruius. *Aut hypallage pro ipse canens* (id est canescens. *aut physicam rem dicit. Dicuntur enim pupillæ, mortis tempore albescere.*

b Parcæ Halesum sibi debitum manûs iniectione sibi vindicarunt. Nam in iure *Manus iniectio dicitur, quoties nulla iudicis auctoritate expectarem nobis debitam vindicamus.* Ouidius 2. Amorum.

Iniiciam dominas in mea iura manus.

Item. *Et dicam mea sunt, iniiciámque manus.*

Et 3. amorum eleg. 3.

Scilicet omne sacrum mors importuna profanat,
Omnibus obscuras iniicit illa manus.

c Quasi victimam telis, quæ Pallas ab Euandro patre accepta vibrabat, consecrarunt. Macrobius 3. Saturn. cap. 7. *Quidquid destinatum est diis, sacrum vocatur, peruenire autem ad deos non potest, nisi libera ab onere corporis fuerit anima: quod nisi morte fieri non potest. Ita ergo opportunè sacrum Halesum facit, quia erat oppetiturus. Et hic proprietatē & humani, & diuini iuris executus est. nam ex manûs iniectione penè mancipium designat, & sacrationis vocabulo obseruantiam diuini iuris impleuit.*

d Statuam trophæum de Haleso & appendam tibi eius exuuias ex quercu tuis ripis adsita. Quod tum fiebat, vt innuit Seruius Danielis, *Cùm auspicatò arbor capiebatur, & consecrabatur Ioui fulguratori.* Sed de trophæis vide initium li. 11. & potissimùm notas in Pisonianam §. 92.

e Vel dum obiecto clypeo protegit, vel, vt exponit Seruius, *Dum spoliat*, nam tempus, inquit præsens est, non præteritum ab eo quod est tego. sic Plautus,

Ego hunc hominem hodie texam pallio.

a Abantem

Arcadio infelix telo dat pectus inermum.
At non cæde viri tantâ perterrita Lausus, Lausus succurrit.
Pars ingens belli sinit agmina, primus Abantem
Oppositum [a] *interimit, pugnæ nodúmque,* [b] *morámque,*
Sternitur Arcadiæ proles: sternuntur Hetrusci;
Et vos ô Grais imperdita corpora Teucri. [c]
Agmina concurrunt ducibúsque, [d] *& viribus æquis.*
Extremi [e] *addensant acies: nec turba moueri*
Tela, manúsque sinit. hinc Pallas instat, & vrget,
Hinc contra Lausus, nec multùm discrepat ætas:
Egregij formâ, sed queis fortuna negarat
In patriam reditus. ipsos concurrere passus
Haud tamen inter se magni regnator Olympi:
Mox illos sua fata manent maiore [f] *sub hoste.*
Interea soror [g] *alma monet succurrere Lauso*
Turnum, qui volucri curru medium secat agmen.

a Abantem obstantem interficit, qui sociis quasi pro muro erat. Dicitur autem *Lausus pars ingens belli* quia in ea pugna suæ parti multum conferebat ad victoriam.
b Seruius. Bene addidit moram, ne nodum alium acciperemus. *Nam nodus propriè est densa peditum multitudo, sicut turma equitum, vt lectum est in disciplina militari* modò autem nodum pro difficultate posuit, quæ vix potest resolui.
c Vos etiam cecidistis, ô Troiani, quos Græci Troiano bello non potuerant occidere.
d Lauso & Pallante.
e Qui in extremo agmine erant, confertim aduenerunt, & aciem densam effecerunt, vt præ multitudine, nec tela nec manus mouere possent.
f Pallas à Turno, Lausus ab Ænea hostibus longè fortioribus debebat interfici.
Iuturna, quæ in numerum deorum recepta immortalitatem à Ioue acceperat.

Turnus succurrit Lauso.

Vt vidit socios: Tempus desistere pugnâ:
Solus ego in Pallanta feror, soli mihi Pallas
Debetur. cuperem ipse parens[a] *spectator*[b] *adesset.*
Hæc ait: & socij cesserunt æquore iusso:[c]
At Rutulûm abscessu iuuenis,[d] *tum iussa superba*
Miratus, stupet in Turno, corpúsque per ingens[e]
Lumina voluit, obitque truci procul[f] *omnia visu:*
Talibus & dictis it contra dicta tyranni:[g]
Aut spoliis[h] *ego iam raptis laudabor opimis,*
Aut letho insigni: sorti pater æquus[i] *vtrique est:*
Tolle minas. fatus medium procedit in æquor:
Frigidus[k] *Arcadibus coit in præcordia sanguis.*
Desiluit Turnus biiugis: pedes apparat ire
Cominus. vtque leo[l] *specula cùm vidit ab alta*

a Euander.
b Certaminis nostri, & necis quæ Pallanti inferetur.
c Rutuli, prout à Turno iussi fuerant, cesserunt è planitie, vt Turno campum purum & patentem præberent, ad ineundum cum Pallante singulare certamen.
d Pallas.
e Turnus ingenti fuit corporis magnitudine. lib. 7. versu 784. -- *Et toto vertice suprà est.*
f Propriè nam *procul* esse dicitur quòd longiusculè quidem est, sed tamen *præ oculis* est in conspectu.
g Turni Regis Rutulorum.
h Spolia opima propriè, quæ duces de hostium ducibus referebant. vide 6. Æneid. versu 855.
i Quicquid acciderit, feret pater meus æquo animo.
k Cùm Pallas in medium campum prodiisset, ita exanimes redditi sunt Arcades præ timore, vt eorum sanguis obriguerit, & recedens ex toto corpore se in præcordia conglobarit. Videbant enim impar esse certamen, & Turnum multo fortiorem.
l Donatus. Turnum comparat leoni, Pallantem tauro, & vt ex hoc iam præuideri posset, cuius dicturus sit prouenisse

Stare procul campis meditantem prœlia taurum,
Aduolat: haud alia est Turni venientis imago. Comparatio.
Hunc vbi contiguum [a] *missæ fore credidit hastæ,*
Ire prior Pallas, si quâ fors adiuuet ausum
Viribus imparibus: magnúmque [b] *ita ad æthera fatur:*
Per patris hospitium, [c] *& mensas quas aduena, adisti.* Turni & Pallantis congressus.
Te precor Alcide: cœptis ingentibus adsis:
Cernat semineci [d] *sibi me rapere arma cruenta.*
Victorémque ferant [e] *morientia lumina Turni.*
Audiit Alcides iuuenem: magnúmque sub imo
Corde premit gemitum, lacrymásque effudit inanes. [f]

victoriam. Adiecit meditantem prælia, quia Pallas tunc primùm belli certamina cœperat meditari. Videtur ad meditationem campestrem, alludere de qua plura §. 11. Cœlianæ. not. 2. *Specula* dicit *ab altâ* quia Turnus ab alto curru desiluit.

a Pallas vbi à suis digressus eò processit, vnde putauit hostem telo posse contingi, siue postquam intra teli iactum venisse se putauit, prior ire cœpit, & tentare fortunam, si quo pacto, si quâ viâ fors maiora suis viribus ausum adiuuaret. neque enim sperabat se viribus, sed solo casu reportare posse de Turno victoriam, quia

Audentes fortuna iuuat. --

b In quo dij magni habitant.

c Herculem ab Hispania redeuntem victo Gerione Euander hospitio exceperat. Iure igitur Pallas paternum hospitem obtestatur.

d Seruius. *Ad illud quod ait Turnus,*

-- *Cuperem ipse parens spectator adesset.*

e Donatus. *Videat me moriens Turnus sibi rapere arma sanguine suo perfusa, & antequam mors plena eius oculos claudat, victorem ferat quem credidit periturum.*

f Pallanti non pro futuras, etiamsi enim Hercules cũ lacry-

Hercules Ioui supplicat pro Pallante. Iouis responsio.

Tum genitor [a] natum dictis affatur amicis:
Stat sua cuique dies, [b] breue, & irreparabile tempus
Omnibus est vitæ: sed famam extendere factis,
Hoc virtutis opus. Troiæ sub mœnibus altis
Tot nati cecidêre Deûm [c] quin occidit vnà
Sarpedon [d] mea progenies: etiam [e] sua Turnum
Fata vocant, metásque [f] dati peruênit [g] ad æui.
Sic ait, atque oculos Rutulorum reijcit [h] aruis.
At Pallas magnis emittit viribus hastam:
Vagináque cauâ fulgentem diripit ensem,

mis Iouem orauerit, non obtinuit tamen vt Pallas referret de Turno victoriam.

a Tum Iupiter filium suum Herculem pro Pallantis salute supplicantem his verbis benignè est allocutus.

b Vnicuique vitæ tempus definitum est & limitatum, atque hoc ipsum viuendi tempus angusto clauditur fine, & cùm fuerit elapsum non potest reparari. Vide notas in Milonianam 97. *Gloriam esse hanc vnam, quæ breuitatem vitæ posteritatis memoriâ consolaretur* & Sextianam 47. *Nesciebam vitæ breuem esse cursum, gloriæ sempiternum.*

c Vt Achilles Thetidis, Memnon Auroræ, Martis Ascalaphus. Achilles à Paride, Memnon ab Achille, Ascalaphus à Patroclo interemptus.

d Sarpedon Rex Lyciorum. qui à Patroclo interemptus Iliados 11.

e Etiam Turno, perinde vt aliis est moriendum. Monet Seruius à plerisque legi *& iam.* quasi diceret Turno iam esse moriendum.

f Meta hîc pro fine, vt 1. Æneidos.

His ego nec metas rerum, nec tempora pono.

aliâs meta pro flexu ætatis. vide Cœlianam. 5. 25.

g Vtitur tempore præterito, vt mortis celeritatem ostendat, quasi iam hora mortis decretoria Turno accesserit.

h Auertit oculos à Latio ne Pallantem videat morientem, dolorémque hauriat è tam acerbo spectaculo.

Illa volans [a] *humeris surgunt qua tegmina summa*
Incidit: atque viam clypei molita per oras,
Tandem etiam magno strinxit de corpore Turni.
Hîc Turnus ferro præfixum robur [b] *acuto*
In Pallanta diu librans iacit, atque ita fatur:
Aspice num magè sit nostrum penetrabile [c] *telum:*
Dixerat: at clypeum, [d] *tot ferri terga,* [e] *tot æris,*
Cùm pellis toties obeat circundata tauri,
Vibranti cuspis medium transuerberat ictu:
Loricæq; moras, [f] *& pectus perforat ingens:* [g]
Ille rapit calidum frustra de vulnere telum:
Vna eadémque via, sanguísque, animúsque sequuntur.

Turnus occidit Pallantem.

a Hasta Pallantis volans incidit in humeros Turni], qua parte summa pars loricæ galeam attingit cùm per ambitum clypei viam sibi cum difficultate fecisset, donec tandem corpus Turni leui vulnere perstrinxit, & summa cutem libauit.
b Hastam è robore.
c Aspice tuúmne, an meum telum altiùs penetret, & profundiorem plagam infligat.
d Cuspis ictu vibranti transuerberat, clypeum medium, qui clypeus è multis ferri & æris laminis, multiplicíque tauri tergore contextus erat, & circundatus, vel vt exponit Donatus. *Cùm multa scutum terga habuisset æris & ferri, corióque esset circundatus plurimo: tamen perfossis omnibus, & loricæ dissolutis impedimentis, pectus Pallantis, quasi nihil obstitisset, perruptum est, &c. Cùm clypeum, quem Pallas gestabat, tot ferri terga tot æris ambirent: cùm pellis tauri toties oras eius circundaret sic tamen euictis omnibus ingens pectus hasta patefecit.*
e Intelligit laminas ferreas quibus corium tauri tegebatur: tergum autem etiam alibi ponit pro tergore. Iam vt animalis dorsum tergore, ita clypeus laminis illis ferreis vestitur.
f Loricam quæ ictûs celeritatem & impetum retardabat.
g Cuspis *ingens*, inquit Seruius, *ne sit incongruum de puero ingens pectus*. Quod meritò Cerdano nostro displicet. Nam vt refert verbis Galeoti Martij *Romæ tempore Henrici III. in-*

Corruit in vlnus: sonitum super arma dedere
Et terram hostilem moriens petit ore [a] *cruento.*
Quem Turnus super assistens:
Arcades hæc, inquit, memores mea dicta referte
Euandro: qualem meruit Pallanta remitto.
Reddit corpus ad sepulturam.
Quisquis honos tumuli, quicquid solamen humandi est
Largior: haud illi stabunt [b] *Æneïa paruo*
Hospitia. & læuo pressit pede talia fatus
Exanimum, rapiens immania pondera [c] *baltei,*
Spoliat Pallantem balteo.
Impressúmque nefas: vna sub nocte iugali
Cæsa manus iuuenum fœdè thalamíque cruenti.
Quæ bonus Eurytion multo cælauerat auro.
Quo nunc Turnus ouat spolio, gaudétque potitus:
Nescia mens hominum fati, sortísque futuræ,
Et seruare modum, [d] *rebus sublata secundis.*

uentum est cadauer Pallantis, quem Turnus occidit, tantæ magnitudinis, vt longitudine corporis sui Romanos muros æquaret.

a Libro sequenti.

-- Et humum semel ore momordit,

b Non illi paruo constabit, non leui pœna plectetur Euander, quòd cum Ænea hospitium & societatem contraxerat.

c Rapiens latum balteum siue cingulum militare, ponderosum, multísque bullis aureis intextum. In quo insculpta cælatáque fuerat fabula Danaidum. Ægyptus & Danaus fratres fuerunt. Cùm inter se de Memphidos regno contenderent, Danaus venit in Peloponesum, ibíque regnauit. Filias habuit quinquaginta, Ægyptus frater totidem liberos. Nupserunt illæ suis patruelibus, quos vna nocte iugali, prima videlicet coniugij die trucidauerũt in ipso lecto geniali, præter vnam Hypermnestram quæ Lynceo pepercit.

d Moderationem, sibi moderari, felicitati suæ frenos imponere.

Turno tempus erit, [a] *magno cùm optauerit emptum* — *Quod illi mortis caussam adferet.*
Intactum Pallanta, & cùm spolia ista, diémque
Oderit. at socij multo gemitu, lacrymísque
Impositum scuto [b] *referunt Pallanta frequentes.*
O dolor atque decus magnum rediture parenti: [c] — *Epiphonema.*
Hæc te prima dies bello dedit, hæc eadem aufert,
Cùm tamen ingentes Rutulorum linquis aceruos.
Nec iam fama mali tanti, sed certior auctor — *Mors Pallantis Æneæ denuntiatur.*
Aduolat Aeneæ, tenui discrimine [d] *lethi*
Esse suos, tempus versis succurrere Teucris.
Proxima quæque metit gladio, latúmque per agmen
Ardens limitem agit ferro, te, Turne, superbum
Cæde noua quærens: Pallas, Euander in ipsis
Omnia sunt oculis: mensæ quas aduena primus
Tunc, adiit dextræque datæ. Sulmone creatos
Quattuor hîc iuuenes, totidem, quos educat Vfens, — *Octo viuos capit ad bustum.*
Viuentes rapit, inferias [e] *quos immolet vmbris.*
Captiuóque rogi perfundat sanguine flammas.

a Cùm propter hunc ipsum balteum interficietur ab Ænea: 12. Æneid.

b De more. occisos enim clypeis impositos referebant. Notum est illud Ausonij è Græco traductum.

Mater Lacæna clypeo obarmans filium,
Cum hoc, inquit, aut in hoc redi.

c Euandro.

d Paruo admodum discrimine, siue interuallo & distantia suos ab internecione separari.

e *Inferiæ sunt sacra mortuorum ab inferis dictæ. Sanè mos erat in sepulchris fortium captiuos necari, quod postquam crudele visum est, placuit gladiatores ante sepulchra dimicare, qui à bustis bustuarij dicti sunt,* inquit Seruius.

Inde Mago [a] procul infenſam cùm tenderet haſtam,
Ille aſtu ſubit, ac tremebunda ſuperuolat haſta,
Et genua amplectens effatur talia ſupplex:
Per patrios manes, & ſpes ſurgentis Iuli,
Magus vitam poſtulat ab Ænea *Te precor, hanc animam ſerues natóque, patríque;*
Eſt domus alta: iacent penitùs defoſſa [b] talenta
Cælati argenti: ſunt auri pondera facti,
Infectíque mihi [c] non hîc [d] victoria Teucrûm
Vertitur: haud anima vna dabit diſcrimina tanta.
Dixerat: Æneas contrà cui talia reddit.
Argenti aque auri memoras quæ multa talenta,
Gnatis parce tuis: belli commercia Turnus
Suſtulit iſta prior, [e] iam tum Pallante perempto.
Hoc patris Anchiſæ manes, [f] hoc ſentit Iulus.

a Cùm Æneas in Magum haſtam intenderet, Magus calliditate quadam & peritia militari, ſe ſubmiſit & inclinauit, quod factum eſt vt haſta ipſa vibratione tremens ſuperuolaret, Mago intacto: at ille Æneæ genibus aduolutus vitam ab eo rogauit.

b In profundam terræ ſcrobem infoſſa, ibíque abſcondita.

c Quidam volunt tria genera argenti vel auri Poëtam complexum, ſignatum. factum, infectum, ſignatum quod in vaſis, & ſignis, vt cælati argenti, infectum quod in maßis: factum quod in moneta, & in ſpeciebus, vt Donatus exponit.

d Ex meo interitu non dependet Troianorum victoria: nec vnius hominis vita tantum ponet inter partes diſcrimen ſiue diuerſitatem & differentias circa euentum & victoriam, vt ſi mortem euaſero partes Rutulorum attollantur: ſi occubuero, eædem partes deprimantur.

e Tuæ necis cauſſa eſt Turnus, qui ex quo tempore Pallantem occidit ſuſtulit iſta belli commercia, effecítque ne cuiquam parcerem, & de redemptionis pretio paſciſcerer & deciderem.

f Et patris Anchiſæ defuncti anima, & filius meus Aſcanius

Sic fatus, galeam lauâ tenet, atque reflexâ
Ceruice orantis capulo tenus abdidit ensem.
Nec procul Æmonides Phœbi, Triuiæque sacerdos,
Infula[a] *cui sacrâ redimibat tempora vittâ,*
Totus collucens veste, atque insignibus armis:
Quem congressus agit[b] *campo, lapsúmque superstans*
Immolat[c]*, ingentique vmbrâ tegit*[d] *arma Serestus*[e]
Lecta refert humeris, tibi rex Gradiue[f] *tropæum.*[g]
Instaurant acies Vulcani stirpe creatus
Cæculus[h]*, & veniens Marsorum môtibus*[i] *Vmbro.*

sentiunt nullam ineundam esse vobiscum redimendæ vitæ pactionem.

a Seruius. *Fasci in modum diadematis, à qua vittæ ab vtraque parte dependent, quæ plerumque lata est, plerumque tortilis de albo & cocco.* Noster certè 3. Georg. vittatam infulam agnoscit.

Lanea dum niueâ circundatur infula vittâ,

Vittati porrò sacerdotes. vide 3. Æneid. vers. 81. & lib. 7. versu 418. etiam infulati Statius tum à libi tum, lib. 4.

Albàque puniceas interplicat infula cristas.

b Agitat, insequitur per campum.

c Seruius. *Immolat quasi victimam, vt ille consueuerat: nam hoc verbo ad sacerdotis nomen adlusit. Sanè immolari propriè dicuntur hostiæ, non cùm cæduntur, sed cùm accipiunt molam salsam.*

d Donatus. *Quia dixit Æneam super lapsum constitisse, dicit iacentis corpus interfectoris sui vmbrâ contectum.* vt Statius de aquila.

Aduolat & magnâ trepidum circumligat vmbrâ.

At Scaliger, Vrsinus, Cerdanus nomine ingentis vmbræ, nihil aliud quam ipsam mortem intelligunt.

e Prudenter monent hunc Serestum diuersum fuisse ab illo quem Æneas discedens castris præfecerat 9. Æneid. vers. 181. nondum enim Troiani è suis castris eruperant.

f Mars. vide 3. Æneid. versu 35.

g Vide initium libri

h Lib. 7. v.

i Ibidem. v.

Dardanides contrà furit (Anxuris [a] *ense sinistram,*
Et totum Clypei ferro deiecerat orbem)
Dixerat ille aliquid magnum [b] *vímque affore verbo*
Vmbro ab Ænea occid. tur. *Crediderat: cælóque animum fortasse ferebat:*
Caniciémque sibi, & longos promiserat annos.
Tarquitus exultans contra fulgentibus armis,
Tarquitus, *Syluicolæ Fauno Dryope quem nympha crearat,*
Obuius ardenti [c] *sese obtulit: ille reductâ*
Loricam, clypeíque ingens onus impedit hastâ.
Tum caput orantis nequicquam, & multa parantis
Dicere, deturbat terræ: truncúmque repente [d]
Pronoluens, super hæc inimico pectore fatur:

a Antequam Æneas contra Cæculum & Vmbronem fureret. Vmbro dexteram Anxuris & totum clypei orbem deiecerat. Vmbro, inquam, nòn Æneas, vt volunt interpretes. Nam quæ proximè sequuntur, ad Vmbronem sunt referenda, qui sibi multos annos promiserat, sed ab Ænea occisus est, vt dicitur 7. Æneidos 756.

Sed non Dardaniæ medicari cuspidis ictum, Eualuit.

b Vmbro diris quibusdam, siue imprecationibus defixerat, siue, quod in idem recidit, Æneæ caput dijs infernis deuouerat, & credebat suas illas execrationes vim habituras, eáq; spe sic animum efferebat vt cœlum digito sibi videretur attingere. Germanus & alij non. *magnum*, sed *magicum*, legendum putant. Nihil muto. *Magnum* enim & μέγα nonnunquam idem est atq; immane, dirum, horribile. Vide Ligarianam §. 12. nota 3. & lib. 12. versu 968.

c Æneæ Tarquitus occurrit. Æneas hastâ ad maiorem librationémque impetum retractâ, loricam & clypeum Tarquiti valdè ponderosum ita consuit atque transfixit, vt vsui ampliùs esset non possent ad protegendum Tarquitum. *Hastam reducere. Ramener vn grand coup de balebarde.*

d Legitur etiam.

-- Truncúmque tepentem.

Nec fortasse malè; tepebat enim truncus recens, nondum

. Istîc nunc metuende iace: non te optima mater
Condet humi, patrióve onerabit membra sepulchro:
Alitibus linquêre feris: aut gurgite mersum Sarcasmos.
Vnda feret, piscésque impasti vulnera lambent.
Protinus Antheum, & Lycam, prima agmina [a] *Turni,*
Persequitur, fortémque Numam, fuluúmque [b] *Camertem*
Magnanimo Volscente satum, ditissimus agri
Qui fuit Ausonidum, & tacitis [c] *regnauit Amyclis.*
Ægeon [d] *qualis, centum cui brachia dicunt,*

euaporato calore vitali.
a Vel quia erant in primo Turni agmine: vel quia censebantur inter primos & præcipuos totius exercitus.
b Flauus &, fuluus, item ξανθὸς idem est plerumque atque formosus. Hinc Homerus passim. ξανθὸς Μενέλαος, Horatius *flauam Chloen* appellat. Iuuenalis.
-- Et flaui dignus ferro Meleagri Fumat aper.
c Amyclæ oppidum est inter Caietam & Terracinam constitutum à Laconibus. *Cicero*, inquit Seruius, *propter nimiam modestiam periisse illos ait, dum à finitimis accipiunt iniurias & tacent eas.* Addit: Cùm frequenter falsò nuntiarentur hostes, & inani terrore concuteretur ciuitas, lata lege cautum est, ne quis vnquam hostis nuntiaret aduentum. Post quam cùm verè hostis veniret, nullo nuntiante, ex improuiso ciuitas capta est, vnde Tacitæ Amyclæ dictæ, quòd periere silentio. Lucilius.
Mihi necesse est loqui. Nam scis Amyclas tacendo periisse.
Silius. -- *Quásque euertêre silentia Amyclas.* è Græco adagio Τὰς Ἀμύκλας ἡ σιγὴ ἀπώλεσεν. vel *tacitas* ait, ignobiles, de quibus tacetur.
d Ægæon siue Briareus gigas centumgeminus fuit, quem Iunone alijsque dijs contra Iouem conspirantibus, Homerus à Ioue stetisse fabulatur. Maro, vt vides, à magistro suo dissentit. nisi si primo stetit à Ioue, deinde rebellauit, & in ipsum arma conuertit.

Comparatio. Ægeonis.

Centenásque manus, quinquaginta oribus ignem,
Pectoribúsque arsisse: Iouis cùm fulmina contrà
Tot [a] *paribus streperet clypeis, tot stringeret* [b] *enses:*
Sic [c] *toto Æneas desæuit in æquore victor,*
Vt semel intepuit [d] *mucro. quin ecce Nyphei*
Quadrijuges in equos, aduersáque pectora tendit:
Atque illi longè gradientem [e] *& dira frementem*
Vt vidère, metu versi retróque ruentes,
Effundúntque ducem, rapiúntque ad littora currus.
Interea bijugis infert se Lucagus albis
In medios, fratérque Liger, sed frater habenis
Flectit equos, strictum rotat acer Lucagus ensem.
Haud tulit Æneas tanto feruore furentes,
Irruit, aduersáque ingens apparuit [f] *hastâ.*
Cui Liger:
Non Diomedis equos [g]*, non currum cernis Achillis,*

a Quinquaginta: nam centum habuit brachia, ac proinde quinquaginta dextras, totidem istrassin.
b Educeret. euaginaret.
c Seruius. *Vt non vnam manum putares. Namque ad hoc pertinet comparatio, vt intelligamus cum multitudinis vice dimicasse. desæuit hîc autem valdè sæuit: aliàs sæuire desinit.*
d Sanguine calido & recenti respersus.
e Μακρὰ βιβὰς, inquit Homerus frequenter, Plautus *grandire gressum*. gradior verbum militare.
f Verbum militare, quod terrorem quendam importat, vt lib. 12.

-- *Subitúsque apparuit ignis.*

g Ne putato tibi cum Diomede & Achille esse certamen. è quorum manibus olim elapsus es. Nos enim sumus Achille & Diomede multo fortiores, qui te saluum & incolumem è manibus nostris non patiemur euadere. Quod si te illi penè necauerunt, quanto magis tibi necem inferemus?

Liger insolescit & minatur Æneæ.

Aut Phrygiæ campos [a]*, nunc belli finis & æui*
His dabitur terris. vesano talia latè
Dicta volant Ligeri, sed non est Troïus heros
Dicta parat contrà, iaculum nam torquet in hostem.

Æneas Lucagū interficit.

Lucagus, vt pronus pendens in verbera telo
Admonuit biiugos, proiecto dum pede læuo
Aptat se pugnæ [b]*: subit oras hasta per imas*
Fulgentis clypei, tum læuum perforat inguen,
Excussus curru moribundus voluitur aruis:
Quem pius Æneas dictis affatur amaris,

Eidem insultat

Lucage [c] *nulla tuos currus fuga segnis equorum*
Prodidit, aut vanæ vertêre ex hostibus vmbræ
Ipse rotis saliens iuga deseris. Hæc ita fatus
Arripuit biiugos. frater tendebat inermes
Infelix palmas, curru delapsus eodem.

Ligeri deprecatio.

Per te, per qui te talem genuere parentes,
Vir Troiane, sine hanc animam [d]*, & miserere precantis:*

Æneæ responsio.

Pluribus oranti Æneas: Haud talia dudum
Dicta dabas, morere, & fratrem ne desere frater.

a In quibus nascuntur imbelles: qui etiam milites externos effœminant.

b Cùm Lucagus corpus inclinans stimulo suos equos ad celeritatem incitaret,& ad pugnam se aptans pedem sinistrum extenderet, Æneas hastam intorsit, quæ imas oras clypei penetrans, crus, siue sinistrum inguen, quod Lucagus ad pugnandum porrexerar, perforauit.

c Irrisio. Lucage non te equi tui prodiderunt, nec segnes in fugam versi sunt quasi hostes vmbraticum quemdam terrorem iniecerint. Tu ipse equos tuos deseris.

d Permitte me viuere: sine animam meam in corpore meo habitare.

Liger occiditur.

Tum latebras animæ pectus [a] mucrone recludit.
Talia per campos edebat [b] funera ductor
Dardanius, torrentis aquæ, vel turbinis atri
More furens. tandem erumpunt, & castra relinquunt
Ascanius puer, & nec quicquam [c] obsessa iuuentus.
Iunonem interea compellat Iupiter vltro.

Iouis ad Iunonem oratio per ironiam.

O germana mihi, atque eadem gratissima coniux,
Vt rebare Venus (nec te sententia fallit)
Troianas sustentat opes: non viuida bello.
Dextra viris, animúsque ferox, patiénsque pericli.
Cui Iuno summissa: Quid ô pulcherrime coniux,
Sollicitas [d] ægram, & tua tristia dicta timentem?

Iunonis responsio.

Si mihi, quæ quondam fuerat, quámque esse decebat,
Vis in amore foret: non hæc mihi namque negares
Omnipotens, quin & pugnâ subducere Turnum,
Et Dauno possem incolumem seruare parenti.
Nunc pereat [e] Teucrísque pio det sanguine pœnas:
Ille tamen nostra deducit origine nomen,

a Pectus, in quo anima latet & continetur, aperit gladio & ita Ligerum interficit.

b Seruius. *Quasi adspectaculum, vnde & munerum editores vocantur.*

c Reliquerat quidem aliquos Turnus qui castra Troianorum obsiderent. eisque commiserat muros obsessos ne Troiani in pugnam, è suis castris erumperent. sed frustra obsidebant. eruperunt enim Troiani.

d Vltrò compellat. id est prior alloquitur; ab ea minimè prouocatus. Sollicitare propriè est è solo citare, siue loco dimouere.

e Amara concessio. Troianis ad pœnam condonetur Turnus, quamuis pius.

Pilumnúsque [a] illi quartus pater, & tua largâ
Sæpe manu, multísque onerauit limina [b] donis.
Cui Rex ætherei breuiter sic fatur Olympi:
Si mora [c] præsentis lethi. tempúsque caduco [d]
Oratur iuueni, méque hoc ita ponere sentis:
Tolle fugâ Turnum, atque instantibus eripe fatis:
Hactenus indulsisse vacat. [e] sin altior istis
Sub precibus venia vlla latet, totúmque moueri,
Mutaríve putas bellum: spes pascis inanes.

Iupiter permittit Iunoni Turnum è pugna subducere.

a Hanc seriem contexit Pomponius Sabinus. Pilumnus siue Saturnus, Picus, Faunus, Daunus, Turnus.

b Multa donaria frequenter fixit & suspendit ad limina siue postes adytorum tuorum, in media templi testudine.

c Si tantùm illud à me postulas, vt mors Turni, quæ iam instat, ad tempus aliquod differatur, censésque ita mihi esse statuendum: permitto vt illum subtrahas à periculo mortis imminente. Huc vsque enim Turno potest indulgeri, idque potest illæsa fatorum lege præstari. Quod si maius aliquod beneficium latenter postulas, vt non solùm mors Turni differatur ad tempus, sed vt è bello possit saluus & incolumis euadere, totáque propter Turnum totius belli ratio, & summa mutetur, inani spe lactaris. Id enim nunquam obtinebis.

d Morituro. Donatus. *Caducum dicitur quicquid immaturo tempore cadit ac deperit vt sunt arborum fructus, quorum pars appellatur caduca, quæ in vsus hominum non venit, propterea quòd non adepta propriam maturitatem prosternatur ac pereat. inde translatum est vt caduci dicantur homines qui in pueritia aut iuuenta moriuntur.*

e Seruius. *Dicendo, vacat, ostendit supra hoc breue spatium nullam vlteriùs bonam stellarum irradiationem futuram: ex quo Turni fata differri non posse: vnde non ait,* indulsisse licet, *sed* vacat? *ac si diceret, iam vndique in mortem traditur Turnus, hoc tantùm vacat spatium, &c.*

Cui Iuno illacrymans, Quid si, quod voce grauaris,
Mente dares [a]? atque hæc Turno rata [b] vita maneret?
Nunc manet insontem grauis exitus: aut ego veri
Vana feror: quod vt ô potiùs formidine falsâ
Ludar: & in melius tua, qui potes, orsa reflectas.
Hæc vbi dicta dedit, [c] cælo se protinus alto
Misit agens hyemem, nymbo succincta per auras:
Iliacámque aciem, & Laurentia castra petiuit.
Tum Dea nube caua tenuem sine viribus vmbram,
Iuno inanem Æneæ figuram è nube fingit. *In faciem Aeneæ (visu mirabile monstrum)*
Dardanijs ornat telis. clypeúmque, iubásque
Diuini assimulat capitis. dat inania verba,
Dat sine mente sonum, gressúsque effingit euntis:
Morte obita [d] quales fama est volitare figuras,
Comparatio. *Aut quæ sopitos deludunt somnia sensus.*
At primas læta ante acies exultat imago,

a Quid mali sequeretur, si quod voce abnuis & grauiter te ferre testaris, prompta animi voluntate concederes?
b Firma, & stabilis, confirmata Deorum voluntate.
c Iuno his dictis nullâ interpositâ morâ è supremis cœli partibus tempestatem excitans, & nubibus succincta, in campum vbi Rutuli cum Troianis pugnabant delapsa est: ibique tenuem vmbram, siue vmbratilem quandam, & inanem figuram formauit, & telis, clypeo, crista ad similitudinem Æneæ effinxit, quæ externam Æneæ speciem oculis intuentium exhiberent. Dedit etiam verba, sed inania, dedit sonum, sed sine mente.
d Tali erat illa vmbra, quales vmbræ dicuntur esse post mortem, & huc illuc ita volitare, vt apprehendi non possint, aut quales videntur dormientibus cùm sopitis sensibus elusi falluntur,

Turnum

Irritátque virum[a] *telis, & voce lacessit.*
Instat cui Turnus, stridentémque eminus hastam
Conijcit. illa dato vertit vestigia tergo.
Tum verò Aenean auersum vt cedere Turnus
Credidit, atq; animo spem turbidus hausit inanẽ[b]*:*
Quò fugis Aenea? thalamos ne desere pactos[c].
Hac dabitur dextrâ tellus quæsita per vndas.
Talia vociferãs sequitur. strictumq; coruscat[d]
Mucronem, nec ferre videt sua gaudia ventos.
Forte ratis celsi coniuncta crepidine[e] *saxi*
Expositis stabat scalis[f]*, & ponte parato,*
Qua rex Clusinis aduectus Osinius[g] *oris.*
Huc sese trepida Aeneæ fugientis imago
Conijcit in latebras: nec Turnus segnior instat,
Exsuperátque moras[h]*, & pontes transilit altos.*
Vix proram attigerat: rumpit Saturnia funem,
Auulsámque rapit reuoluta per æquora nauem.

Ea figura Turnum lacessit.

Turnus se opponit.

Fugit imago.

Ille sequitur.

Æneæ imago se conijcit in nauim.

a Turnum.
b Quia falsò & inaniter putabat se adepturum de Ænea victoriam. quasi iam Æneas in fugam verteretur.
c Nuptias Lauiniæ, quas tu cum Latino patre pepigisti.
d Vibrat gladium nudum, nec videt se frustra & inaniter gaudere.
e Seruius *Crepido est abrupti saxi altitudo. Crepidines etiam templorum dici ipsos suggestus, in quibus ædes sunt collocatæ: & crepidines viarum, id est ipsæ eminentiæ dextra sinistraque.*
f Nauis Regis Osinii habebat scalarum expositarum, & demissarum pontem preparatum ad vltro citróque commeandũ.
g Vel Massicus Rex Clusinorum Osinius cognominatus fuit de quo supra 166. vel duo fuerũt Reges, quorum vnus ibi nominatur, vt primarius. Clusium ciuitas Hetruriæ.
h Turnus celeriter spatium inter littus & nauim interpositum transilit.

uno rumpit funem anchorarium. Imago disparet.

Illum a *autem* Aeneas *absentem in prælia poscit:*
Obuia multa virûm demittit corpora morti.
Tum leuis haud vltra latebras iam quærit imago
Sed sublimè volans nubi se immiscuit atræ:
Cùm Turnum medio interea fert æquore turbo.
Respicit ignarus rerum b, *ingratúsque salutis:*
Et duplices cum voce manus ad sidera tendit.
Omnipotens genitor, tanto, me crimine c *dignũ*
Duxisti? & tales voluisti expendere pœnas?
Quò feror? vnde abij? quæ me fuga, quémve d *reducit?*
Laurentésne iterum muros, aut castra videbo?
Quid manus illa virũ, qui me, meáq; arma secuti,
Quósque (nefas) omnes infanda in morte reliqui?
Et nunc palantes e *video, gemitúmque cadentum*
Accipio. *quid agam? aut quæ iam satis ima dehiscat*
Terra mihi f: *vos ô potiùs miserescite venti:*

Turni lamentatio.

a Turnum.

b Artis per quam euaserat ignarus, & ingratus ob salutem acceptam, id est, nullam habens gratiam Iunoni, quæ ipsum ab instanti mortis periculo liberarat.

c O magne Iupiter, Tantáne me ignauiæ & timiditatis infamia dignum esse duxisti, vt viderer terga vertisse? Taléſne me voluisti pœnas exoluere, vt hæc infamiæ labes meum nomen adspergeret?

d Qualis ex ista fuga reuertar? quàm turpis? quàm infamis? quibus oculis videre potero vrbem Laurentum, & ipsum Latinum Regem, quem videbor turpi fuga prodidisse? quibus oculis poterò meos illos milites intueri, qui me meàque signa secuti sunt, quos ego reliqui & destitui in medio mortis discrimine.

e Fugâ dispersos & dissipatos.

f Quæ terra satis profundo hiatu discedet vt me absorbeat,

In rupes, in saxa, volens vos Turnus adoro a,
Ferte ratem, sauisque vadis immittite Syrtis b:
Quò neque me Rutuli, neq; conscia fama sequatur.
Hæc memorans, animo nunc huc, nunc fluctuat illuc,
An sese mucrone ob tantum dedecus amens
Induat c, *& crudum per costas exigat ensem:* *Vult se occidere*
Fluctibus an iaciat mediis, & littora nando
Curua petat, Teucrumq; iterum se reddat in arma.
Ter conatus vtramque viam d, *ter maxima Iuno*
Continuit, iuuenémque animi miserata repressit.
Labitur alta secans, fluctuque æstuque secundo e,
Et patris antiquam Dauni defertur ad vrbem. *Ardeam defertur.*
At Iouis interea monitis Mezentius f *ardens*
Succedit pugnæ, Teucrósque inuadit ouantes g.
Concurrunt Tyrrhenæ acies: atque omnibus vni, *Mezentius Turno succedit.*
Vni odiisque viro, telisque frequentibus instant.

& ab oculis meorum abscondat.

a Adorare veteribus idem erat atque alloqui. Apuleius lib. 3. Asini. *Accusator quidam senior exurgit, & populum sic adorat.* vel *adorare* est simpliciter *orare.*

b Vide 1. Æneid. versu 115.

c Transfigat gladio ob acceptam fugâ infamiam.

d Vtramque mortis oppetendæ rationem vel ferro, vel fluctibus: vel potiùs vtramque viam vel ferro pereundi, vel fluctibus ad pugnam redeundi.

e Leuiter nauigat obsecundante fluctu & adspirantibus ventis, & ad vrbem Ardeam defertur, vbi Daunus pater Turni habitat.

f Eam Iupiter Mezentio mentem iniecit, vt pugnæ in locum Turni succederet, vt & maior esset Æneæ gloria, & Mezentius vinceretur, suæque impietatis pœnas expenderet.

g Lætitia triumphantes ob fugam Turni.

Ille [a] velut rupes, vastum quæ prodit in æquor,
Comparatio. *Obuia ventorum furijs, expostáque ponto,*
Vim cunctam, atque minas perfert cælíque, marísque,
Ipsa immota manet: prolem Dolicaonis Hebrum
Sternit humi, cum quo Latagum, Palmúmque fugacem:
Sed Latagum saxo, atque ingenti fragmine montis
Occupat os [b], faciémque aduersam: poplite [c] Palmum
Cædes patratæ a Mezentio. *Succiso volui segnem sinit: armáque Lauso*
Donat habere humeris [d], & vertice figere cristas.
Nec non Euantem Phrygium, Paridísque [e] Mimanta
Mimas. *Aequalem, comitémque: vna quem nocte Theano*
In lucem genitori Amyco dedit: & face prægnans

a Mezentius simul & semel omnium Tyrrhenorum vim & impressionem sustinet velut rupes immobilis.

b Mezentius ingens saxum è monte siue rupe defractum ita coniicit in Latagi faciem aduersam, vt os eius occupet, id est, ea parte faciem occupet qua est os.

c Palmus erat fugax & velox, Mezentius illi poplitem succidit, & ea corporis parte mutilauit, qua plurimùm valebat. Non eum tamen interimit, sed eum sinit segnem & de cætero inutilem in campo volutari, cùm eum, si voluisset, facilè posset occidere.

d Donatus. *Scutum & galeam detractam hosti dono dedit filio suo: non enim numini cuiquam hæc seruare potuit, aut consecrare, qui deos contemnere perpetua obstinatione didicerat.*

e Mimas Troianus fuit, Paridis comes, & æqualis, filius Amyci & Theanus, qui eadem nocte in lucem editus est à Theano, qua Hecuba Cyssei filia Paridem peperit, cùm somniasset se face esse prægnantem. Paris autem fax fuit, qua Troia incensa est penitus deflagrauit. nam raptui Helenæ Troianum bellum ille concitauit. Ea tamen inter eos,

Cisseis regina Parin creat: vrbe paterna
Occubat, ignarum Laurens habet ora Mimanta.
At velut ille [a] *canum morsu de montibus altis*
Actus [b] *aper (multos Vesulus* [c] *quem pinifer annos* Comparatio.
Defendit, multosque palus Laurentia) siluâ
Pastus [d] *arundineâ, postquam inter retia ventum est*
Substitit, infremuitque ferox, & inhorruit armos.
Nec cuiquam irasci [e] *propiusve accedere virtus,*
Sed iaculis, tutisque procul clamoribus instant,
Haud aliter, iustæ [f] *quibus est Mezentius iræ,*
Non vlli est animus stricto concurrere ferro,
Missilibus longè & vasto clamore lacessunt.

distinctio fuit, quòd Paris in Troade mortem oppetiit: Mimas in Italia iuxta Laurentum occubuit ignotus. sic apud Nasonem *proles ignara parenti*. id est ignota.

a Seruius. Antiqui *ille* vel magnitudini vel nobilitati adsignabant, vt -- *Multùm ille & terris* --
& -- *Pœnorum qualis in aruis Saucius ille graui.* --

b Depulsus & coactus in retia.

c Idem Seruius. *Vesulus Liguriæ est iuxta Alpeis: Liguria autem cohæret Tusciæ de qua fuerat Mezentius.* Idem monet; *multosque*, poni pro *multosue*: quia remotior est Vesulus à Laurentina palude, quàm vt idem aper potuerit in vtroque loco versari.

d Refert, *pastus*, non ad *defendit*, sed ad *substitit*, hic aper postquàm in retia morsu latratúque canum coniectus est, primùm subsistit, quasi dubius & non præuisis laqueis irretitus & implicatus, deinde infremit, tandem inhorrescit, id est, præ furore setas subrigit, & horripilat.

e Neque cuiquam venatori satis est fortitudinis, vt ausit propiùs ad aprum accedere, eúmque venabulo transfigere. *Irasci* dicit pro *percutere*, caussa pro effectu: nam ira caussa est, quæ plerumque ad ictus infligendos impellit.

f Nemo Tyrrhenorum, quibus iustè odio est Mezentius, audet cum illo nudo gladio concurrere, sed eminus in eum te-

Ille autem impauidus[a] partes cunctatur in omnes
Dentibus infrendens, & tergo decutit hastas.
Venerat antiquis Coriti[b] de finibus Acron
Acron. *Graius homo[c], infectos linquens profugus Hymenæos:*
Hunc vbi miscentem longè media agmina vidit
Purpureum pennis[d], & pactæ coniugis ostro:
Impastus stabula alta leo ceu sæpe peragrans
Comparatio. *(Suadet enim vesana fames) si fortè fugacem*
Conspexit capream, aut surgentem in cornua[e] ceruum,

la iaculantur,& clamoribus incessunt quod ipsis tutum.

a Quidam hos duos versus ad aprum referunt: sed quid vetat eos aptare Mezentio qui cùm vndique telis & clamoribus impetatur, æqualiter in omnes sæuiens, quem primùm, quem postremùm aggrediatur deliberans cunctatur & sine trepidatione in omnes partes se conuertit, & hastis vndequaque coniectas decutit tergo, id est clypeo è variis boum tergoribus contexto vel reuera tergo & dorso suo, quia cùm vndique infestis hastis peteretur, non solùm aduersos ictus recipiebat, Tandem dubitanti in quem irrueret obiectus est Acron in quem se primùm immisit purpurâ & armorum fulgore inuitatus.

b Coritus ciuitas Hetruriæ antiquissima, si quidem ante Dardanum florebat, ex qua ille in Phrygiam profectus.

c *Origine quidem Grecus, sed qui de Tuscia venerat ad bellum.* qui iam quidem habebat vxorem pactam, nondum tamen eam duxerat. Seruius *hic ordo est, conciliata primò, dein pacta, dein sponsa.*

d Caussam adfert cur eum longè viderit Mezentius, & cur in eum auiditate magna incurrerit. Quia purpuream habuit cristam, & vestem ostro fulgentem quam ab vxore sibi pacta dono acceperat: ostrum siue murex est pisciculus è cuius sanguine purpura conficitur.

e Cui cornua surgunt, cui tum primùm cornua de fronte protuberant. Horat. *Cui frons turgida cornibus Primis.*

Gaudet hians immane [a], *comásque arrexit, &*
hæret
Visceribus super accumbens: lauit improba [b] *teter*
Ora cruor:
Sic ruit in densos alacer Mezentius hostes.
Sternitur infelix Acron, & calcibus atram
Tundit humum exspirans, infractáque tela cruentat.
Atque idem fugientem haud est dignatus Orodem Orodes occiditur.
Sternere, nec iacta cæcum [c] *dare cuspide vulnus.*
Obuius, aduersoque occurrit, séque viro vir
Contulit, haud furto [d] *melior, sed fortibus armis.*
Tum super abiectum posito pede nixus, & hastâ [e],
Pars belli haud temnenda viris [f], *iacet altus*
Orodes.
Conclamant socij lætum Pæana [g] *secuti:*
Ille autem exspirans, Non me, quicunque es,
inulto,

a Gaudet ob inuentam prædam immani rictu fauces aperiens, iubas subrigit, prædam inuadit, occidit, euiscerat, visceribus affixus superincumbit. Omnia tamen singillatim non dixit vt inuasionem, cædem, euiscerationem, quæ tacentur, dicto citius factas intelligas.

b Insatiabilia, vt 3. Georg. -- *Hic piscibus atram*
Improbus ingluuiem, ranisque loquacibus explet.

c Vulnus auersum tergo infligere, quod is qui vulnerabatur videre non posset.

d Insidijs.

e Hastâ positâ & in corpus Orodis impressâ.

f Magna pars belli confecta est prostrato Orode qui plurimum momenti suis partibus afferebat.

g Pæan clamor militaris, lætus & festiuus, quo se inuicem vel exhortantur, vel sibi de victoria gratulantur ἀπὸ τοῦ παίειν

Moriens mortem prædicit Mezentio.

Victor nec longum[a] lætabere: te quoque fata
Prospectant[b] paria, atque eadem mox arua tenebis.
Ad quem subridens mistâ Mezentius irâ:
Nunc morere; ast de me diuûm pater atque hominum rex
Viderit. hoc dicens eduxit corpore telum.
Olli dura quies oculos[c], & ferreus vrget
Somnus, in æternam clauduntur lumina noctem.
Cædicus Alcathoũ obtruncat, Sacrator Hydaspen,
Partheniũmq; Rapo, & prædurum viribus Orsen.

Cædes variæ vtrimq; illatæ.

Messapus Cloniũmq; Lycaoniumque[d] Ericatem,
Illum infrenis equi[e] lapsu tellure iacentem,
Hunc peditem pedes, & Lycius processerat Agis[f]:
Quem tamen haud expers Valerus virtutis auitæ
Deÿcit, Antronium Salius, Saliumque Nealces

à *feriendo.* Eius origo ab Apolline cùm Pythonem serpentem puer adhuc sagittis interemit. Qui etiam ipse Pæan vocatur.

a Diu longo tempore.

b Iam sunt adeo propinqua vt iam te præ oculis habere, & prospectare videantur. Putant autem morientes diuinare, quia anima, vt ait Cicero de diuinat. *appropinquante morte multo est diuinior.*

c Orodes moritur. sic Homerus 22. Iliad.

- κοιμήσατο χάλκεον ὕπνον

-- *Dormiuit ferreum somnum.*

Horat 1. carm.

Ergo Quintilium perpetuus sopor. Vrget.

d A Lycaone Rege Arcadiæ.

e Lapsu equi asperrimi, qui frenorum sperneret regimen, vel qui reuera frenos non habebat more Numidarum.

f Agis Lycius in aciem contra Messapum processerat, non tamen ab ipso Messapo, sed à Valero fuit interemptus. Valerum à virtute auita commendat, quia maiores à fortitudine Valeri nomen acceperant.

Insignis iaculo a *& longè fallente sagitta.*
Iam grauis æquabat luctus, & mutua Mauors b
Funera cedebant pariter, paritérque ruebant
Victores, victique, neque his fuga nota, nec illis.
Dij Iouis in tectis iram miserantur inanem c
Amborum, & tantos mortalibus esse labores.
Hinc Venus, hinc contrà spectat Saturnia Iuno.
Pallida d *Tisiphone media inter millia sæuit.*
At verò ingentem quatiens Mezentius hastam
Turbidus ingreditur campo: quàm magnus e *Orion,*
Cùm pedes incedit medij per maxima Nerei
Stagna viã scindens, humero supereminet vndas.
Aut summis referens annosam montibus ornum, *Comparatio.*

a Iaculum videtur esse maius missile quod manu torquetur: sagitta quæ arcu disploditur. longè fallens è longinquo & ex improuiso veniens.

b Fortuna bellica.

c Vel carentem ratione. vt

-- *Dat inania verba.*

Vel quia, vt scribit Seruius, nulla caussa tam iusta esse possit, vt propterea bellum geri debeat. vel inanem non iustè conceptam vel, vt ait Cerdanus, quia hac ira victoriam non promouebant. vel fortasse quia non erat duratura, sed paulò post hi duo populi debebant in vnum conuenire.

d Vel quia irati expallescunt, vel quia Furiæ pallorem & formidinem videntibus incutiunt.

e Orionem venatorem fuisse fabulantur tantæ magnitudinis vt per medium mare pedibus incederet, & ornos veteres ac proinde valdè excelsas ferens pro scipione cùm in terra gradiebatur caput ad nubes vsque attolleret, qui deinde in astra relatus exortu suo pluuias & tempestates solet concitare, vnde & primo libro nimbosus: lib. 3. armatus auro nuncupatur. Hæc autem comparatio non *pertinet ad solam corporis proceritatem*, vt voluit Seruius quid enim absurdius, quàm tantam Mezentio magnitudinem corporis affingere? Sed vel maximè

Aeneas occurrit Mezentio.

Ingreditúrque solo, & caput inter nubila condit.
Talis se vastis infert Mezentius armis
Huic contrà Aeneas speculatus in agmine longo,
Obuius ire parat: manet imperterritus ille,
Hostem magnanimum opperiẽs, & mole sua [a] stat,

Hastam conijcit Mezentius.

Atque oculis spatium emensus [b], quantum satis hastæ:
Dextra mihi Deus, & telum quod missile libro
Nunc adsint, voueo prædonis [c] corpore raptis
Indutum spolijs, ipsum te Lause, trophæum
Aeneæ. dixit, stridentémque eminus hastam
Iecit: at illa volans clypeo est excussa, procúlque
Egregium Anthorem latus inter, & ilia figit:
Herculis Anthorem comitem, qui missus ab Argis
Hæserat Euandro, atque Itala consederat vrbe,

ad iram quâ Mezentius *turbidus*, vt Orion *caput inter nubila condens*, & nimbos ciens: & ad terrorem quem incutiebat spectantibus. vt enim in pugna qui sunt grandiores magis timentur, ita vicissim qui magis timentur, videntur esse grandiores. Bene Cerdanus Orionem Mezentio, medij Nerei stagna, id est medium mare, medio campo, in quem ille ingressus est, cùm priùs in extrema acie pugnasset, ornum hastæ notat comparari. Non ita feliciter versum

— *Ingreditúrque solo* —:

Ad ornum refert depressis in terram radicibus, vertice ad nubes elato.

a Inconcussus in gradu consistit, Aeneam hostem expectans.

b Vt vidit Mezentius Aeneam processisse intra teli iactum, non Deos inuocauit, quia contemptor erat Deorum, sed dexteram & hastam suam, in quibus tanquam in Deo spes omnes suas defixerat. Non vouit Marti trophæum quo è quercu præcisis vndique ramis spolia Aeneæ consecrata suspenderet, sed promisit se illa arma Lauso filio suo daturum quasi ipse Lausus futurus esset trophæum ornatum spolijs hostilibus.

c Prædones qui bellũ iniustũ inferunt, vt dicitur in iure ciuili.

Sternitur infelix alieno vulnere a *cælumque* — Anthor occiditur à Mezentio.
Aspicit b, *& dulces moriens reminiscitur Argos.*
Tum pius c *Aeneas hastam iacit: illa per orbem* d
Aere cauum e *triplici, per linea terga* f *, tribusque*

a Quod vulnus non ipsi Anthori, sed Æacæ fuerat destinatum.

b Donatus, *Quasi iniquum morte sua Deorum iudicium reprehendens* vel quia dolebat se luce & cœli conspectu priuari, ideò postremum illud lumen auidè rapiebat. ex quo etiam doloris affectu patriæ memoria : quia nimirum gemebat se in æternum relinquere duo omnium dulcissima, lucem & patriam.

c Benè *pius.* quia Mezentio contemptori Deorum necem inferre & tantam impietatem abolere cupiebat.

d Hasta Æneæ per clypeum Mezentii rotundum & cauum, triplici æris lamina, trium taurorum tergoribus contextum, lineis item integumentis coopertum ita penetrauit, vt altè adacto vulnere in imo inguine consederit, profundius etiam vulnus adactura, si vires pertulisset tenorémque suum seruasset: sed tot æris laminis, tot taurorum tergoribus perforatis, ita debilitatus erat eius impetus, vt quamuis profundum, non potuerit tamen lethale vulnus infligere.

e Sic lib. 3.

Aere cauo clypeum, magni gestamen Abantis.

Eâ enim figurâ fuerunt clypei, vt in medio tumerent.

f Terga sunt quæuis operimenta. suprà.

Tot ferri terga, tot æris.

Id est tot laminas ferreas & æreas quibus clypeus operitur. Seruius *Lino enim tegebantur scuta, vt possent inhærere picturæ.* Neque quicquam aliud cæteri interpretes addiderunt. Dubitari tamen non potest, etiam firmitatis caussa lineis huiusmodi tergis, aut etiam laneis vsos fuisse veteres sic Aiax λινοθώρηξ, *lineo thorace indutus.* Plinius lib. 9. cap. 1. *Honos lino etiam Troiano bello. Cur enim non & prælijs interfit, vt naufragijs? Thoracibus lineis paucos tamen pugnasse testis est Homerus.* Qui vsus postea frequenter. firmi autem erant hi thoraces, quia è filis pluribus funiculos struebant, eósque deinde nectebant, & conserebant. Amasis certè Rex Ægypti thoracem habuit, cuius singula fila trecentis filis constabant. vt

Mezentius ab Ænea vulneratur.

Transijt intextum tauris opus, imáque [a] *sedit*
Inguine: sed vires haud pertulit: ocyus ensem
Aeneas viso Tyrrheni [b] *sanguine, lætus*
Eripit à femore, & trepidanti feruidus instat.
Ingemuit chari grauiter genitoris amore,
Vt vidit Lausus, lachrymæque per ora volutæ.

Lausus patri succurrit.

Hîc mortis duræ casum, tuáque optima facta,
(Si qua fidem tanto est operi latura vetustas)
Non equidem, nec te, [c] *iuuenis memorande, silebo.*
Ille pedem referens & inutilis [d], *inque ligatus,*
Cedebat, clypeoque inimicum hastile trahebat:
Proripuit iuuenis [e], *seséque immiscuit armis,*
Iámque assurgentis dextræ, plagámque ferentis

Mezentius à periculo liberatur.

Aeneæ subijt mucronem, ipsumque morando
Sustinuit. socij magno clamore sequuntur,
Dum genitor nati parmâ protectus abiret:
Teláque coniiciunt, proturbántq; eminus hostem [f]

scribit Plinius loco citato. vide Lipsium lib. 3. de militia Rom. dialogo 6.

a Seruius hypallage *ima hasta imo inguine.*

b Mezentij Regis Tyrrheniæ siue Hetruriæ.

c Non equidem, ô Iuuenis memorande, casum mortis tuæ duræ & violentæ, quæ te in ætatis flore rapuit, non tua optima facta pietatémque illam singularem, non te ipsum silebo, sed æternam apud posteros gloriam obtinebis, si qua vetustas, id est, posteritas, croditura est tantum opus, quod tu perpetrasti *Tanto autem operi* inquit Seruius, non de suis carminibus dicit, nec enim sibi arrogat, sed *tanto operi* id est pietati, & virtuti tuæ.

d Inutilis ad pugnam, quippe vulneratus. *inique ligatus*, id est illigatus & impeditus vulnere, vel ideo se pugnæ subtrahebat, quia non erat ligatus, volebátque vulnus acceptum obligare, vt sanguis sisteretur.

e Lausus. *f* Æneam.

Missilibus. Furit Aeneas a *tectúsque tenet se,*
Ac velut effusa si quando grandine nimbi,
Præcipitant, omnis campis diffugit arator,
Omnis & agricola, & tuta latet arce viator,
Aut amnis ripis, aut alti fornice saxi,
Dum pluit in terris, vt possint sole reducto
Exercere diem: Sic obrutus vndique telis
Aeneas, nubem belli, dum detonet, omnem
Sustinet, & Lausum increpitat, Lausoq; minatur.
Quò moriture ruis? maioráque viribus audes?
Fallit te incautum pietas tua. nec minùs ille
Exultat c *demens: sæuæ iámque altiùs iræ*
Dardanio surgunt ductori: extremáque Lauso
Parcæ fila legunt d*: validum namque exigit ensem*

Comparatio.

Æneas vndique impetitus.

Admonet Lausum vt desistat.

Non paret Lauso.

a Furit quidem Æneas dolore quòd sibi Mezentius esset ereptus, nec plenam adeptus esset de tanto hoste victoriam: non ideo tamen temere periculo se exponit, sed se protegit & tuetur aduersus hostes vndique imminentes.

b Quemadmodum grandine ingruente, arator, agricola, viator, aut in domibus tuguriisque latent, aut in exesarum riparum receptaculis, aut in speluncis naturali fornice cameratis: & ibi tamdiu latent, donec, reducta serenitate, possint inceptum agriculturæ & itineris opus absoluere: ita Æneas ex omni parte telis obrutus, grandinis more depluentibus, omnem belli nubem, donec detonet, & deferueat, siue remittatur, sustinet, & se clypeo tegit, remisso relaxatóque Tyrrhenorum vndique ingruentium impetu, possit diem exercere, & inchoatam pugnam absoluere.

c Lausus nihilo seciùs, quàm si nihil comminatus fuisset Æneas, exultat & gestit ob speratam de Ænea victoriam, & ita demens est, vt non cogitet de periculo suis ceruicibus imminente. Donatus, *demens, traductus errore dementiæ, dum metu Æneam duci imprudenter existimat.*

d de Parcis hominum vitam & fata nentibus vide primum Æneid. Versu 25. Eædem homine moriente, dicuntur vitæ

Per medium Æneas iuuenem; totumq́; recondit [a].
Transijt & parmam mucro, leuia arma [b] *minacis,*
Et tunicam, molli mater [c] *quam neuerat auro:*
Impleuitq́ue sinum sanguis: tum vita per auras
Concessit mæsta [d] *ad manes, corpusque reliquit.*
At verò vt vultum vidit morientis & ora,
Ora modis Anchisiades pallentia miris,
Ingemuit miserans grauiter, dextrámq; tetẽdit [e];
Et mentem patriæ subijt pietatis [f] *imago.*
Quid tibi nunc, miserande puer, pro laudibus [g] *istis?*
Quid pius Æneas tanta dabit indole [h] *dignum?*
Arma quibus lætatus habe tua [i]: *téque parentum*
Manibus [k], *& cineri (si qua est ea cura) remitto.*

Æneas ipse eius mortem ingemiscit.

filum abscindere, vel abrumpere. Maluit Poëta dicere *fila legunt*, quemadmodum flores leguntur, & vngue carpuntur, vt mortis ab Ænea illatæ facilitatem ostenderet.

a capulo tenus abdit ensem in corpus Lausi.

b Indicat imprudentiam Lausi qui ausus fuerat Æneam fortissimum heroem lacessere, eíque minari, cùm tam leuibus armis vteretur.

c Matris opportunè facit mentionem, vt quasi aliud agens lenem misericordiæ motum adspergat.

d Ideo dolens quòd vitam in flore ætatis amitteret.

e Vt ipsum vel labentem sustineret, vel lapsum è terra subleuaret.

f In mentem reuocauit speciem illius pietatis qua patrem suum Anchisem extulerat è Troiano incendio, dolens ei se necem intulisse qui simile patriæ pietatis specimen exhibebat.

g Seruius. *Quia & contra fortiorem & pro patris salute dimicare conatus est.* Laudibus, id est, virtutibus.

h Idem. *Indoles propriè imago quædam virtutis futuræ.*

i Idem. *Moris enim fuerat, vt cum his rebus sepelirentur, quas dilexerant viui.*

k Permitto vt maiorum tuorum sepulchro inferatis. Manes

Hoc tamen infelix miseram solabere mortem:
Aeneæ magni dextrâ cadis. increpat vltro
Cunctantes socios, & terrâ subleuat ipsum
Sanguine turpantem comptos de more capillos.
Interea genitor, Tyberini ad fluminis vndam
Vulnera siccabat [a] Lymphis, corpúsque leuabat
Arboris acclinis trunco, procul ærea ramis
Dependet galea, & prato grauia arma quiescunt: *Mezentius vulnera lauat & exsiccat.*
Stant lecti circùm iuuenes: ipse æger, anhelans
Colla fouet, fusus propexam in pectore barbam,
Multa super Lauso rogitat, multósque remittit,
Qui reuocent, mœstique ferant mandata parentis.
At Lausum socij exanimum super arma [b] ferebant,
Flentes ingentem, atque ingenti vulnere victum. *Ad eum cadauer Lausi refertur.*
Agnouit longè gemitum præsaga mali mens:
Caniciem immundo deformat puluere, & ambas
Ad cælum tendit palmas, & corpore inhæret [c].
Tantáne me tenuit viuendi nate, voluptas, *Mezentij luctus.*
Vt pro me hostili paterer succedere dextra,
Quem genui? tuane hæc genitor per vulnera seruor
Morte tua viuens? heu! nunc misero mihi demum
Exilium infelix, nunc altè vulnus adactum.
Idem ego, nate, tuum maculaui crimine [d] nomen,

putabant in sepulchris cum cineribus residere. vnde lib. 3.
-- *Animámque sepulchro Condimus.* --
a Mezentius extergebat aquis cruorem è vulnere manantem in arboris truncum inclinatus.
b Impositum clypeo, vt suprà de Pallante.
c. Toto corpore affusus filij cadauer amplexatur.
d Vide librum 8. à versu 483. ad 494.

Pulsus ob inuidiam [a] *solio, sceptrisque paternis:*
Debueram patriæ pœnas, odijsque meorum
Omnes per mortes animam sontem ipse dedissem,
Nunc viuo: neque adhuc homines lucémque relinquo:
Sed linquam simul hæc dicens attollit in ægrum
Se femur: & quanquam vis alto vulnere tardat,
Haud deiectus [b] *equum duci iubet: hoc decus illi,*
Hoc solamen erat: bellis hoc victor abibat
Omnibus: alloquitur mœrentem [c]*, & talibus infit:*
Rhœbe diu (res si qua diu [d] *mortalibus vlla est)*
Viximus: aut hodie victor spolia illa [e] *cruenta,*
Et caput Aeneæ referes, Lausique dolorum
Altor eris mecum: aut aperit si nulla viam vis,
Occumbes pariter: neque enim fortissime, credo,
Iussa aliena pati, & dominos dignabere Teucros.
Dixit, & exceptus tergo [f] *consueta locauit*
Membra, manúsq; ambas iaculis onerauit acutis,
Aere caput fulgens [g]*, cristáque hirsutus equinâ.*

Equum ad se adduci iubet.

Eum alloquitur.

Equi tergo excipitur.

a Propter odium ciuium meorum.

b Etsi profundi vulneris violentiâ impeditur, non tamen deiectus animo equum ad se adduci iubet.

c Quasi mala domini ipse sentiret.

d Vide pro Marcello. §. 28 notâ 2.

e Aut hodie referes illa arma Æneæ mihi infortunata & sanguine filij mei perfusa, & mecum Lausi mortem vlcisceris, aut si nulla virtus, nulla fortitudo bellica patefacit vlciscendi rationem, mecum pariter morieris.

f Agnoscit equus sessorem suum, & genu flectens tergo recipit vt faciliùs adscendat Mezentius. vt Plutarchus in præceptis coniugalibus fieri solere testatur.

g Æreâ galeâ & refulgenti caput habens armatum, è qua surgebat equi cauda, quæ cristæ vicem supplebat.

a Donatus.

Sic curſum in medios rapidus dedit: æſtuat ingens
Imo in corde pudor [a], *miſtóque inſania luctu,*
Et furijs agitatus amor, & conſcia virtus:
Atque hîc Aenean magna ter voce vocauit. Æneam vocat.
Aeneas agnouit eum, lætúſque precatur:
Sic pater ille Deûm faciat, ſic altus Apollo,
Incipias conferre manum.
Tantum effatus, & infeſtâ [b] *ſubit obuius haſtâ.* Ille accurrit.
Ille autem, Quid me erepto, ſæuiſſime, nato
Terres? hæc via ſola fuit, quâ perdere poſſes,
Nec mortem horremus, nec Diuûm parcimus [c] *vlli.*
Deſine: iam venio moriturus, & hæc tibi porto In eum tela iaculatur Mezentius.
Dona prius. dixit, telúmque intorſit in hoſtem.
Inde aliud ſuper, atque aliud figitque, volatque
Ingenti gyro [d]*: ſed ſuſtinet aureus vmbo.*
Ter circum adſtantem læuos [e] *equitauit in orbes,*
Tela manu iaciens: ter ſecum Troius heros

a Donatus. *Duobus animi motibus æſtuabat: pudoris, quia inuenerat fortiorem, & cuius virtutem in vulneris atrocitate perſenſerat: & luctûs, quia talem perdiderat filium.* Seruius legit *vno in corde.* & interpretatur. *vno pro eodem.* Quem etiam amor Lauſi filij quaſi furijs quibuſdam ad vlciſcendam illius necem incitabat. accedebat propriæ virtutis conſcientia, quæ ipſum magis & magis ſtimulabat.
b *In vulnus paratâ, & protentâ.*
c Noſter de la Cerda. *Omnes Deos* accuſo, omnes mihi ex æquo hoſtes, nullum veneror, vt tu qui Iouem & Appollinem inuocaſti.
d Mezentius ita iaculantur, vt non in eodem loco maneat, ſed circumeat gyris ingentibus, vt ſit ab Ænea remotior, ne ſi minoribus flexibus circuiret auerſus poſſet ab Ænea vulnerari: ſed omnia tela in Æneæ clypeo figuntur, nec vllum corpus attingit.
e Seruius. *In læuam partem ideo circuibat, vt Æneæ dexteram*

Immanem ærato circumfert a tegmine syluam.
Inde vbi tot traxisse moras, tot spicula tædet
Vellere, & vrgetur pugnâ congressus iniquâ b,
Multa mouens animo iam tandem erumpit, & inter
Bellatoris equi caua tempora conijcit hastam.
Tollit se arrectum quadrupes, c & calcibus auras
Verberat, effusúmque equitem super ipse secutus
Implicat, eiectóque incumbit cernuus d *armo:*
Clamore incendunt cælum, Troësque, Latinique.
Aduolat Aeneas, vaginâque eripit ensem:
Et super hæc: Vbi nunc Mezentius acer, & illa
Effera vis animi? contrà Tyrrhenus, vt auras
Suspiciens hausit cælum, mentémque recepit.
Hostis amare, quid increpitas? mortémque minaris?

Equus Mezentij vulneratur. Præcipitatur Mezentius.

circumueniret: quæ vtique nuda erat.

a Æneas huc illuc ad singulos ictus se obuertit, clypeum æreum circumferens, aureisque laminis & orbibus intextum, & tot spiculis transfigitur, vt quandam syluæ similitudinem repræsentet. Statius 8. Thebaidos de Tydeo.

-- Densis iam consitus hastis Ferratum quatit vmbo nemus.

b Pedes contra equitem pugnabat iniqua conditione.

c Cerdanus. Ad sensum doloris se statim equus attolit firmatque in pedes posteriores arrectus totus: ac deinde subitò mutatâ formâ sistit se in pedes anteriores, & *calcibus auras verberat*, & tum equitem effundit, incúmbitque eiecto Mezentio, cadens ipse in armum pronus, & sic implicat impedítque Mezentium, vt expedire se non possit.

d Turnebus lib. 28. c. 9. ex Nonio cernuos interpretatur qui se in caput iaciant. *Cernui autem,* inquit, *cùm erecti sunt collum, cùm se in caput mittunt tum caput habent deorsum missum.* Varro: *etiam pelles bubulas oleo perfusas percurrebant, ibi cernuabant.*

e Vt primùm respirauit Mezentius & ad se redijt.

Nullum in cæde nefas [a], *nec sic ad prælia veni,* Orat
Nec tecum meus hæc pepigit mihi fœdera Lausus pro sepultura.
Vnum hoc (per si qua est victis venia hostibus)
oro:
Corpus humo patiare tegi: scio acerba meorum Occiditur.
Circunstare odia [b], *hunc, oro, defende furorem:*
Et me consortem nati concede sepulchro.
Hæc loquitur, iuguloque haud inscius accipit [c]
ensem:
Vndantique animam [d] *diffundit in arma cruore.*

a Nihil est caussæ cur diutiùs cuncteris me occidere, nullum enim scelus admittes, nec ea conditione veni ad prælium vt victus mortem à me deprecarer.

b P. obè compertum habeo me Tyrrhenis circunstantibus, quibus olim imperaui, sic odio esse, vt me cupiant obijci canibus laniandum pro te id fieri prohibeas, & me permittas cum Lausi filio meo tumulari: permitte vt nato meo sim consors eiusdem sepulchri.

c Tanquam bonus gladiator, cùm mori iuberetur, non ceruicem contraxit, aut colla subduxit, sed sciens & volens ferrum corpore recepit. vide Milonianam §. 93. not. 3. Sextianam §. 90. nota 2.

d Animæ sedem in sanguine esse plerique veteres crediderunt, quò nunc alludit Poëta.

FINIS.

PVBLII VIR. MARONIS ÆNEIDOS
LIBER XI.

MODESTINI IVRISCONSVLTI In vndecimum Æneidos librum.

ARGVMENTVM.

Constituit Marti spoliorum ex hoste trophæum,
Exanimúmque patri natum pallanta remittit.
Iura sepulturæ tribuit, tempúsque Latinis.
Euander patrios affectus edit in vrbe
Corpora cæsa virûm passim digesta cremantur.
Legati referunt Diomedem arma negasse.
Drances, & Turnus, leges æquante Latino,
Concurrunt dictis, Æneas imminet vrbi.
Pugnatur, vincunt Troes, cadit icta Camilla.
Deinde duces castris, donec cessere, minantur.

Oceanum interea [a] surgens aurora reliquit.
Aeneas [b], quanquam & socijs dare tempus humandis

a Superiorem librum finierat nece Mezentij. Quid secutum fuerit, non exponit: sed vel tacente Poëta facilè potest intelligi Rutulos terga vertisse. Troianos fugientibus institisse, & magna Rutulorum strage edita, primis intendentibus se tenebris in castra rediisse, sibi de victoria [& Æneæ reditu fuisse gratulatos, mortuos luxisse, curasse vulneratos, quieuisse, quæ dum gererentur intereà dies exortus est. Quod autem dicitur Aurora Oceanum reliquisse: ideo dictum, quia sol oriens ex oceani fluctibus videtur emergere: neque appa-ret hominibus intuentibus id interuallum, quod est inter Oceanum, & cœlum. *b* Commendatur Æneæ pietas, qui licet

Praecipitant [a] *curae, turbatáque funere* [b] *mens est,*
Vota deûm [c] *primo victor soluebat Eoo* [d].
Ingentem quercum [e] *decisis vndique ramis*
Constituit tumulo [f] *fulgentiaque induit arma,*
Mezentî ducis exuuias, tibi magne trophaeum,
Bellipotens. aptat roranteis sanguine cristas,
Teláque trunca viri [g], *& bis sex thoraca petitum*
Perfossúmque locis [h] *clypeumque ex aere sinistra*

Aeneas erigit tropheũ de Mezentio.

alijs grauibus curis vrgeretur, nihil tamen habuit religione, & voti, quod conceperat, solutione antiquius.

a Vrgent, inquit Seruius, *nullam enim dilationem sepultura patitur*, ne cadauera tabescant & diffluant si sepultura differatur.

b Pallantis. cuius corpus erat magnifico funeris apparatu ad patrem deferendum. de funere & exequijs vide Milonianam. §. 34 nota 8.

c Tiophaeum Marti erexit, quod se, si victor fuisset, erectūrum esse concepto voto promiserat

d Primo aurorae nascentis exortu. *ἠὼς aurora*.

e Varia trophaeorum genera fuerunt : lapidea, aerea, aurea, lignea, armorum aceruus : frequentissimè tamen *quercum decisis vndique ramis* statuebant, eámque hostium exuuijs vestiebant. vnde Stilico apud Claudianum lib. in Rufinum priore Marti trophaeum vouens his verbis inducitur.

Et Thracas defende tuos : si laetior adsit
Gloria, vestitâ spolijs donabere quercu.

Vide notas in Pisonianam §. 92.

f In colle, siue loco eminenti & in tumulum aggerato : ita Statius 2. Thebaidos trophaeum Tydei

Aggere camporum medio, collocauit.

g Appendit tela Mezentij non integra, sed fracta & trunca de more. Statius 2. Thebaidos

— Huic truncos ictibus enses
Subligat, & fractas membris spirantibus hastas.

Vide Pison. loco citato.

h Atqui duo tantùm Mezentio vulnera Aeneas inflixerat, nec loricam vllo ictu perfoderat. Nam priore ictu hasta Aeneae in imo Mezentij inguine consedit, posteriore Mezentius iu-

Subligat, atque ensem collo suspendit eburnum a.
Tum socios (namque omnis eum stipata tegebat
Turba ducum) sic incipiens hortatur ouanteis b:
Maxima res effecta c, viri: timor omnis abesto.
Quod superest: hæc sunt spolia, & de rege superbo
Aeneæ ad suos oratio. *Primitiæ, manibúsque meis Mezentius d hic est.*
Nunc iter ad regem nobis e, murósque Latinos.

gulo ferrum recepit, vt visum est libro superiore. quare obuijs vlnis Seruij subtilitatem amplector, Cùm duodecim essent Hetruriæ populi, quibus singulis præerant Lucomones siue Reguli quidam, à singulis Lucomonibus Mezentii mortui corpus fuisse totidem vulneribus appetitum: vt de Hectore tradit Homerus, de Tydeo post mortem etiam vulnerato Statius 8. Thebaidos.

a Vel inclusum vaginâ eburneâ, vel capulo eburneo ornatum.

b Lætitiâ triumphantes ob reportatam victoriam.

c Occiso Mezentio magna pars belli confecta est: reliqua non sunt metuenda. Hæc spolia, quæ videtis affixa trophæo, sunt primitiæ totius belli quod in Regem superbum suscepimus: & Mezentius manibus meis peremptus hoc trophæo quasi ad viuum expressus est. vides me nomine Regis superbi non Mezentium, sed ipsum Turnum capere, quamtumuis aliqui refragentur. Sed dici non potest offerri primitias de Mezentio. *Primitiæ enim sunt quæ dijs offeruntur de fructibus nouis, aut fœtibus gregum,* Inquit Donatus, & primæ veluti libationes, cùm de toto numero aliquid primò decerpitur, quod dijs offeratur, vt ipsum *primitiarum* nomen aliquid consequens importet at oblatis his primitijs nihil supererat de Mezentio quod offerri posset. quare dicendum est non oblatas fuisse primitias de Mezentio: sed ipsius Mezentij spolia fuisse primitias de summa belli totius oblatas.

d Cerdanus noster hæc verba MEZENTIVS HIC EST inscriptionem trophæi fuisse suspicatur.

e Donatus. *Dixit gesta & agenda prænuntiat, nunc, inquit, nobis ad Regem* (vel Turnum vel Latinum) *dirigendum est iter, & ad ipsam ciuitatem* (Laurentum) *quæ refugium est inimico: hoc solum superest, vt conficiatur plena victoria.*

Arma parate animis: & spe præsumite, [a] bellum,
Ne qua mora ignaros, vbi primùm vellere [b] signa
Annuerint Superi, pubémque educere castris
Impediat, segnésque metu sententia tardet.
Intereà [c] socios, inhumátaque corpora terræ
Mandemus, qui solus honos Acheronte sub imo est.
Ite, ait, egregias animas, quæ sanguine nobis
Hanc patriam peperêre suo [d], decorate supremis
Muneribus: mœstámque Euandri primus ad vrbem [e]
Mittatur Pallas, quem non virtutis egentem
Abstulit atra dies, & funere mersit acerbo [f].
Sic ait illacrymans, recipitque ad limina gressum,

a Seruius. *Bene* præsumite: *quasi rem iam sui iuris, vt ei deberi videatur certa victoria* Iam hinc vos ad pugnam præparate, & bellum antè sperate, ne cùm erunt auspicatò vellenda signa, & iuuentus è castris in aciem educenda, tunc, quasi inopinato & inexpectato casu perculsi, sitis ad pugnam tardiores. Pulchrè Donatus, *hoc* inquit, *propterea ante tempus dixi, ne vos meæ dispositionis ignaros turbet repentina commotio, & opportunam faciendi celeritatem ex timore mora aliqua corrumpat, ne tunc consilia capteris, cùm vires requiruntur, & facta.*
b Benè Seruius. *Vellere propriè dixit quia Romana signa figebantur in castris, & cùm ad bellum eundum fuisset, captatis auguriis auellebantur è terra. nam alibi ea figi non licebat.* Ideo dicit *Annuerint superi* -- vt indicet se inauspicatò nihil esse gesturum, quod militum animos mirum in modum confirmat teste Xenophonte in Hipparchico.
c Interea donec tempus obsidionis aduenerit, socios nostros in pugna peremptos sepulturæ mandemus.
d Iis iusta faciamus, qui sanguine & morte sua nobis hanc patriam pepererunt: per quos Italiam, quasi patriam possidemus.
e Pallanteum.
f Immatura morte oppressit. translatio à fructibus qui acerbi

Corpus Pallantis.

Corpus vbi exanimi positum [a] *Pallantis Acœtes*
Seruabat senior, qui Parrhasio [b] *Euandro*
Armiger antè fuit: sed non felicibus [c] *æquè*
Tum comes [d] *auspicijs charo datus ibat alumno.*
Circum omnis famulúmque [e] *manus, Troianáque turba,*
Et mæstæ Iliades [f] *crinem de more solutæ* [g].
Vt verò Aeneas foribus sese intulit altis,
Ingentem gemitum tunsis ad sidera tollunt
Pectoribus: mœstóque immugit regia luctu.
Ipse caput niuei fultum Pallantis, & ora
Vt vidit, læuique [h] *patens in pectore vulnus*
Cuspidis Ausoniæ, lacrymis ita fatur obortis:
Téne, inquit, miserande puer, cùm læta veniret,

Luctus Aeneæ.

adhuc & atroces decutiuntur ex arboribus, priusquam ad maturitatem peruenerint.

a De ritu collocandi cadaueris in vestibulo, pedibus ad ianuam versis 2. Aeneidos versu 644 Propriè igitur dicit ad limina quia in limine siue vestibulo cadauera solebant collocari.

b Arcadio. Seruius. *Arcadum genera fuerunt quatuor, Parrhasiorum, Menaliorum, Azanorum, Cinethorum.*

c Felicibus auspicijs hæserat Euandro. qui ex omnibus bellis victor euaserat, vt cùm Regem Herilum interemit. lib. 8. versu 361 Infelicibus auspicijs secutus est Pallantem qui primo tirocinij die extinctus est.

d De more. dabantur enim comites, sumpta virili toga Persius. *Vnus ait comitum.* -- Vide librum 5. versu 546.

e Famulorum.

f Troianæ ancillæ. nam matronæ in Sicilia remanserant excepta Euryali matre. 9. Æneid 217.

g Vel de more lugentium, vel de more gentis, vel quia luctibus erant assuetæ, tot interemptis per decennium.

h Pulchro. vt 7. Aeneidos *Per læuia pectora lapsus.* non hispido, sed instar marmoris polito.

Inuidit fortuna mihi, ne regna videres
Nostra [a], *neque ad sedes victor veherere* [b] *paternas?*
Non hæc Euandro de te promissa parenti
Discedens dederam, cùm me complexus euntem
Mitteret in magnũ imperium, metuénsq; moneret
Acres esse viros [c], *cum durâ* [d] *prælii* [i] *gente.*
Et nunc [e] *ille quidem spe multum captus inani,*
Fors & vota facit, cumulátque altaria donis:
Nos iuuenem exanimum, & nil iam cælestibus vllis
Debentem [f], *vano* [g] *mæsti comitamur honore.*
Infelix nati funus crudele videbis.
Hi nostri reditus, expectatique triumphi:
Hæc mea magna fides [h]. *at non Euandre pudendis*

a Quæ mihi victori deferentur.

b Videtur ad triumphi mortem alludere. lib. 8.
At Cæsar triplici inuectus Romana triumpho -- Mœnia. --

c Rutulos viros esse fortes & generosos.

d Forti vt alibi. -- *Prædurum viribus Orsen.*
Sic Horatius. -- *Asperum. Tactu leonem. --*
Homerus frequenter χεῖρας ἀάπτους. *asperas tactu siue duras manus appellat.*

e Nunc Euander spe vana deceptus & illusus fortasse vota facit pro incolumitate filij sui Pallantis, & victimas imponit altaribus.

f Qui iam transijt in potestatem Deorum inferorum, ac proinde nihil ampliùs debet Dijs cælestibus, quibus reddidit spiritum & vitam, quam ab ijs acceperat. Neque ampliùs est superis subditus aut obnoxius.

g Quem mortui sentire non possunt.

h Hóccine tandem est quod de reditu Pallantis Euandro patri promiseram?

i Non videbis filium tuum auersis siue in dorso acceptis vulneribus necatum, quæ ille non resistens, sed fugiens acceperit.

Vulneribus pulsum aspicies: nec sospite [a] dirum
Optabis nato funus pater. hei mihi! quantum
Præsidium Ausonia, & quantum tu perdis Iule!
Hæc vbi defleuit, tolli miserabile [b] corpus
Imperat: & toto lectos ex agmine [c] mittit
Mille viros, qui supremum [d] comitentur honorem:
Intersintque patris lacrymis, solatia luctus
Exigua ingentis; misero sed debita patri.
Haud segnes alij crates, [e] & molle pheretrum
Arbuteis texunt virgis, & vimine querno:
Extructosque toros obtentu [f] frondis inumbrant.
Hic iuuenum [g] agresti sublimem in stramine ponunt,
Qualem virgineo demessum pollice florem,
Seu mollis violæ, seu languentis hyacinthi,

Pompa funeris Pallantis.

Cadauer Pallantis.

a Nec filio tuo sospite & per turpem ignominiosámque fugam elapso, optabis illi & imprecaberis mortem diram: vel etiam tibi ipsi, quod parentes facere solent propter nequitiam liberorum.

b Cadauer Pallantis, cuius aspectus misericordiam & lacrymas intuentibus commouebat.

c Troianorum, Arcadum, Hetruscorum.

d Qui funus exequantur, siue eant exequias. qui honor supremus est, quia post eum nullus superest mortuis deferendus. Hic comitatus *pompa funeris* dicebatur. de qua vide notas in Milonianam § 34. & § 87.

e Pheretrum, siue capulus è cratibus quernis contexitur. molle pheretrum appellat, vel molli fronde constratum, vel è lento flexibilíque vimine contextum. Dicitur *φέρετρον ἀπὸ τοῦ φέρειν à ferendo.* capulus *à capiendo*, quòd hominem capiat siue contineat.

f Veluti cameram quandam capulo ramorum extensione fecerunt. Seruius.

g Pallantis cadauer recens adhuc & retinens pristinam suam pulchritudinem substratis frondibus imponitur, quemadmo-

Cui neque fulgor adhuc, necdũ sua forma recessit:
Non iam mater alit tellus, viréſque ministrat.
Tum geminas vestes ostróque auróque rigentes
Extulit [a] *Aeneas, quas illi læta laborum*
Ipsa suis quondam manibus Sidonia Dido
Fecerat, & tenui telas discreuerat auro.
Harum vnam [b] *iuueni supremũ mæstus honorem*
Induit, arsuráſque [c] *comas obnubit* [d] *amictu:*
Multáque præterea Laurentis [e] *præmia pugnæ*

dum si super illas frondes poneretur flos violæ puellæ manu decerptus, aut hyacinthi, qui cùm demessus fuerit, iam incipit quidem languescere, nondum tamen fulgorem & natiuam suam pulchritudinem amisit, sed breui amissurus est, quia iam succum terræ, è qua productus est, non trahit suis radicibus, nec ampliùs illo vitali succo nutritur & roboratur.

a Aeneas è cista deprompsit & domo extulit duas vestes pretiosissimas siue materiam spectes, siue artem, siue artificem. Nam materia fuit lana purpurea filis aureis intexta tam frequentibus, vt præ metalli rigentis copia starent erectæ & seipsas sustinerent. Ea porrò arte contextæ fuerant, vt fila purpurea filis aureis essent discreta & discriminata. Artifex fuit non quæuis muliercula de plebe, sed ipsa Dido Regina, quæ magnam delectationem ex opere suo capiebat, tum quod amabat Aeneam cui texebat illas vestes, tum quòd videbat opus illud esse perfectum omnibúsque numeris absolutum, respondens ideæ quam mente conceperat.

b Harum duarum vestium alterâ Pallantem induit, alterâ comas obuelauit. *Nam suprà duas vestes ait esse prolatas.* inquit Seruius.

c Quas Aeneas arsuras putabat more Troiano: cùm reuera fuerit humatus & tumulatus Nam eius ossa multis pòst seculis Romæ reperta fuisse prodiderunt, vt diximus 9. Aeneid.

d Seruius. *Velauit, translatio à nubibus, quibus tegitur cælum. vnde nuptiæ dicuntur quòd nubentium capita obnubantur, id est velentur.*

e Contra Laurentinos & Rutulos initæ.

Aggerat: & longo [a] *prædam iubet ordine duci.*
Addit equos, & tela, quibus spoliauerat hostem,
Vinxerat & post terga manus [b]*, quos mitteret vmbris*
Inferias, cæso sparsuros sanguine flammas:
Indutósque iubet truncos hostilibus armis
Ipsos ferre duces [c] *: inimicáque nomina* [d] *figi.*
Ducitur [e] *infœlix æuo confectus Acetes,*
Pectora nunc fœdans pugnis, nunc vnguibus ora:
Sternitur & toto proiectus [f] *corpore terræ.*
Ducunt & Rutulo perfusos sanguine currus.

Trophæa cadaueri prælata.

a Ad maiorem pompam, & ostentationem multitudinis speciosiorem, quàm si confertim & tumultuariè præda ferretur.

b Iis etiam manus post terga religarat, quos statuerat Pallantis Manibus immolare, vt cæsi & ad bustum mactati sanguine suo rogum respergerent. octo autem fuerunt illi captiui busto Pallantis destinati, de quibus libro superiore versu. 517.

c Iubet Æneas vt duces eorum mille, qui Pallantis funus prosequebantur, ferant truncos arborum indutos armis hostilibus, vel iubet Æneas vt socij Troianíque ferant truncos indutos armis hostilibus, qui trunci ducum à Pallante cæsorum speciem exhibebant. Hi porrò trunci fuerunt trophæa.

d Iussit Æneas vt in illis truncis siue trophæis tituli quidam nominibus hostium deuictorum inscripti figerentur.

e Ad exprimendam doloris magnitudinem scribitur facta rerum mutatio, vt pulcherrimè Seruius aduertit. Nam & Acetes, quasi præ dolore humanos sensus abiecerit, ducitur cùm ire debeat: & equus quasi humano sensu præditus sponte incedit, & dominum lugens mortuum lacrymas grandibus guttis per ora defluentes vbertim effundit.

f In terra toto corpore volutatur, quod facere solent lugentes: sic Priamus Hectorem peremptum lugens *κυλινδόμενος κατὰ κόπρον, in fimeto volutatus* Iliade postrema describitur.

Post bellator equus, positis insignibus [a], *Aethon* [b]
It lacrymans, guttisque humectat grandibus ora.
Hastam alij, galeamque ferunt: nam cætera Turnus
Victor habet. tum mœsta phalanx, Teucrique sequuntur,
Tyrrhenique duces, & versis [c] *Arcades armis.*
Postquam omnis longè comitum processerat ordo,
Substitit Aeneas, gemitúque hæc addidit alto:
Nos alias hinc ad lacrymas, eadem horrida belli
Fata vocant [d]*: Salue æternum mihi maxime Palla,*
Aeternúmque vale [e]*. nec plura affatus, ad altos*

a Depositis phaleris & tapetibus quibus insterni consueuerat. Detonsis etiam iubis, vt videtur. id enim moris fuisse vt equorum iubæ in luctu raderentur, patet ex funere Hephestionis apud Plutarchum in Alexandro.

b Equus Pallantis dictus Αἴθων *ardens* vel quasi ἀεὶ θέων *semper currens*.

c De more funerum. *Quoniam antiqui nostri*, inquit Seruius, *contraria omnia in funere faciebant, scuta etiam inuertentes* &c. Statius 6. Theb in funere Archemori.

Tum septem numero turmæ: centenus vbique
Surgit eques, versis ducunt insignibus ipsi
Graiugenæ Reges. --

Hunc locum profert Cerdanus, laudátque Tacitum lib. 3. de funere Germanici, & Pedonem Albinouanum consolatione ad Liuiam, de fascibus inuersis.

d Belli fata, quæ nobis Pallantem abstulerunt, nos vocant ad alias lacrymas, & ad funus aliorum qui eodem bello sunt interempti.

e Varro in libris logistoricis à Seruio laudatus scribit *id circo mortuis* VALE & SALVE dici, *non quòd aut valere aut salui esse possint, sed quòd ab his recedimus eos nunquam visuri.* *Catullus in inferijs fratris.*

Túque in perpetuum frater aue, atque vale.

Tendebat muros [a]*, gressumque in castra ferebat.*
Iamque oratores aderant ex vrbe Latina,
Velati ramis oleæ [b]*, veniamque rogantes:*
Corpora per campos ferro quæ fusa iacebant,
Redderet [c] *ac tumulo sineret succedere terræ:*
Nullum cum victis certamen, & æthere cassis.
Parceret hospitibus [d] *quondam, socerisq; vocatis.*
Quos bonus Æneas haud aspernãda [e] *precantes,*
Prosequitur veniâ, & verbis hæc insuper addit.
Quænam vos tanto fortuna indigna, Latini,
Implicuit bello, qui nos fugiatis amicos?
Pacémne exanimis, & Martis sorte peremptis
Oratis? equidem & viuis concedere vellem.
Nec veni, nisi fata locum sedémque dedissent:
Nec bellum cum gente gero. Rex [f] *nostra reliquit*
Hospitia, & Turni potiùs se credidit armis,

Oratores Latini petunt ab Aenea sepulturam suorum.

Eam concedit.

a Æneas iam quidam in vrbem redierat ad suos, vt constat è versu 37. & sequentibus (vbi enim illa regia nisi in vrbe? vbi fores altæ quibus se intulit? vnde deprompsit vestes pretiosas?) sed pompam funeris comitatus est, substititque postquam ille ordo longè processerat, Pallantem extremum salutauit, & in vrbem reuertens Oratores Latinos inuênit.

b De more supplicum. vide lib. 7. versu 254. & 237. lib. 8. versu 116. & 128. *vrbs* porro *Latina* fuit Laurentum, siue Lauro lauinium.

c Seruius. *Ostendit iam campos in Troianorum esse potestate.* Iustinus lib. 6. de Archidamo. *Per præconem corpora interfectorum ad sepulturam poscit. hoc est enim signum apud Græcos victoriæ traditæ.*

d Videns Æneas ea, quæ petebantur, non esse aspernanda, veniam legatis concedit.

e Non ego, sed Latinus caussa est belli quod inter nos exarsit: ille enim desciuit à fœdere quod mecum pepigerat, cùm me & hospitem vocauit, & vltro affinitatem obtulit, promissâ mihi Lauiniâ.

Aequius huic [a] Turnum fuerat se opponere morti,
Si bellum finire manu, si pellere Teucros
Apparat, his decuit mecum concurrere telis.
Vixet [b], cui vitam Deus, aut sua dextra dedisset.
Nunc ite, & miseris [c] supponite [d] ciuibus ignem.
Dixerat Aeneas: olli obstupuere [e] silentes:
Conuersique oculis inter se atque ora tenebant.
Tum senior, sempérque odijs & crimine [f] Drances
Infensus iuueni Turno, sic ore vicissim
Orsa [g] refert: O famâ ingens, ingentior armis
Vir Troiane, quibus cælo te laudibus æquem?
Iustitiæne [h] priùs mirer, bellíne laborum?
Nos verò hæc [i] patriã grati referemus ad vrbem:

Prouocat Turnum singulari certamine.

a Æquius erat & magis rationi consentaneum, vt Turnus mecum descenderet in singulare certamen, & illi morti se opponeret, quam isti ciues vestris, Turno fugiente, subierunt.

b Viuus euasisset è pugna.

c Qui innocentes in acie ceciderunt. miser enim & de mortuo dicitur, & de innocente. de mortuo in Ligariana §. 9. notâ 6. de innocente 2. Philipp. §. 83. notâ 6.

d Subiectis ignibus pyras accendite, in quarum fastigio mortuorum corpora pheretris inclusa solent collocari.

e His auditis legati se mutuò respectabant admirantes Æneæ æquitatem.

f Drances infensus Turno odijs & inimicitijs, quas assiduis altercationibus & criminationibus augebat, & subinde quasi quodam flabello ventilabat.

g Seruata sermonis vice, arrepta temporis occasione, quæ grauaret Turnum, quæ orsus fuerat Æneas, de Turno persecutus est Drances, & nouâ inuidiâ cumulauit.

h Græcorum more: *θαυμάζω σε τῆς δικαιοσύνης. miror te iustitiæ.* id est, *ἕνεκα τῆς δικαιοσύνης, iustitiæ causâ.*

i Donatus. *Quæ locutus es, vel quæ beneuolus præstitisti, grati referemus ad nostros, atq; operam dabimus vt superioris erroris no-*

Et te si qua viam dederit fortuna, Latino
Iungemus regi. quærat sibi fœdera Turnus.
Quin & fatales [a] *murorum attollere moles,*
Saxaque subuectare humeris Troiana iuuabit,
Dixerat hæc: vnòque omnes eadem ore freme-
bant.
Induciæ. *Bis senos pepigêre dies* [b] *& pace sequestra* [c]
Per syluas Teucri, mistique impunè Latini,
Errauêre iugis. ferro sonat alta bipenni [d]
Fraxinus: euertunt actas ad sidera [e] *pinus,*
Robora [f] *nec cuneis, & olentem scindere cedrum,*
Nec plaustris cessant vectare gementibus [g] *ornos.*
Et iam fama volans tanti prænuntia luctûs
Euandrum, Euandrique domos, & mœnia complet,
Quæ modò victorem Latio Pallanta ferebat.

stri culpâ submotâ, redeat Rex Latinus in concordiam tuam, sitque certissimè tibi firma religione coniunctus. Turnus verò si matrimonio iungi vult, aliud sibi quæret, quàm coniugiũ Latiniæ.

a Tam parati erimus ad obsequium tuum vt muros tibi fataliter destinatos nostris manibus excitaturi simus, ipsósque lapides cum magna voluptate nostris humeris portaturi ad vrbem Troianis extruendam.

b Æneas & legati Latinorum pacti sunt inducias in dies duodecim. Quas inducias tam religiosè pars vtraque seruauit, vt pace intermedia, sine vllo periculo Troiani Latinis mixti passim errauerint materiam secturi mortuorum rogis.

c Sequester, vt aiunt Iurisconsulti, est is apud quem plures deponunt rem eandem, de qua controuersia est, sic dictus quòd pars vtraque eius fidem sequatur. Explicat Germanus *pacem sequestram*, intermediam, intercedentem, προξενοῦσαν, μεσεγγυωμένην.

d Securis ferrea duas acies & veluti duas alas habens, vtrimque secans ἀμφήκης ἀμφιτόμος.

e Tam altas vt cœlo verticem miscere videantur.

f Species est quercus. *g* Sub onere gementibus.

a Donatus

Corpus Pallantis excipitur ab Arcadibus.

Arcades ad portas ruere: [a] & de more [b] vetusto
Funereas [c] rapuêre faces. lucet via longo
Ordine flammarum, & latè discriminat [d] agros.
Contrà turba Phrygum veniens plangentia iungit
Agmina: quæ postquam matres succedere tectis
Viderunt, mœstam incendunt clamoribus vrbem.
At non Euandrum potis est vis vlla tenere:
Sed venit in medios, pheretro [e] Pallanta reposto
Procumbit super, atque hæret lacrymánsque, geménsque:
Et via vix [f] tandem voci laxata dolore est.
Non hæc, [g] ô Palla, dederas promissa parenti,

a Donatus. *Festinabant commoti insperato malo, vt irent obuiam funeri. nec ambulare iam, sed in morem ruentium congeri videbantur ad portas.*

b Seruius Danielis. *Quia antea per noctem cadauera proferebantur cum faculis.*

c Idem. *Apud Romanos moris fuit vt noctu efferrētur ad funalia vnde etiam funus dictum est: quia in religiosa ciuitate canebant, ne aut magistratibus occurrerent, aut sacerdotibus, quorum oculos nolebant alieno funere violari. Inde etiam qui funeri præerant à vespera primùm vesperones, deinde vespillones dicti videntur.* & quibusdam interiectis. *Alij, sicut Varro & Verrius Flaccus dicunt, si filius familias extra vrbem decessit, liberi amicique obuiam procedunt, & sub noctem in vrbem infertur in Cereris, facibus quoniam prælucentibus* (legitur *in ceceris* fortasse legendum *cum cereis facibus per viam prælucentibus, ad cuius exequias nemo rogabatur.* Seneca ep. 112. *Quantulum enim à funere absunt, & quidem acerbo, qui ad faces & cereos viuunt.*

d Via flammis collucens ponit discrimen inter agros, eósque separat quodammodo.

e Cùm ij qui ferebant pheretrum constitissent, & illud deposuissent, Euander procubuit super Pallantem.

f Vix tandem præ nimio dolore hæc verba potuit eluctari.

g Non hoc, ô Palla, mihi pollicitus fueras, cùm ad bellum

Euandri lamentatio.

Cautiùs vt sæuo velles te credere Marti.
Haud ignarus eram, quantùm noua gloria in armis,
Et prædulce decus primò certamine posset.
Primitiæ iuuenis miseræ, [a] bellíque propinqui
Dura rudimenta, & nulli exaudita deorum
Vota, precésque meæ: túque [b] ô sanctissima coniux,
Felix morte tua, neque in hunc seruata dolorem.
Contrà ego viuendo vici mea fata, superstes
Restarem vt genitor: Troûm [c] socia arma secutum
Obruerent Rutuli telis, animam ipse dedissem:
Atque hæc pompa [d] domum me, non Pallanta referret.
Nec vos arguerim Teucri, nec fœdera, nec quas
Iunximus hospitio dextras: sors ista senectæ
Debita erat nostræ. quòd si immatura manebat
Mors natum, cæsis Volscorum millibus antè
Ducentem in Latium Teucros cecidisse iuuabit.
Quin ego non alio digner te funere, Palla,
Quàm pius Æneas, & quàm magni Phyges, & quàm

profectus es, sed promiseras fore, vt in adeundis periculis maiorem adhiberes cautionem, ne temerè te tam sæui belli casibus dubiis exponeres.

a O miseras belli primitias ad quas iuuenis Pallas missus est! ô miserum tirocinium belli, quod cum Latinis Rutulísque vicinis & finitimis populis gerebatur!

b O te felicem, coniux mea castissima, quæ priùs supremum vitæ diem obiisti, quàm tantum haurires animò dolorem, filiúmq; tuũ immatura & acerba morte videres extinctum.

c Debueram ego potiùs ad bellum proficisci, vt me Troianis auxiliantem Rutuli occiderent, quam filium meum Pallantem mittere in tam apertum periculum.

d Funeris traductio, vide Milon. §. 34. n. 8.

Tyrrhenique duces, Tyrrhenûm exercitus omnis.
Magna trophæa [a] ferunt, quos dat tua dextera letho.
Tu quoque nunc stares immanis truncus in armis,
Esset per ætas, & idem si robur ab annis,
Turne. sed infelix Teucros quid demoror armis?
Vadite, & hæc memores regi [b] mandata referte:
Quòd vitam moror inuisam, Pallante perempto,
Dextera caussa tua est, [c] Turnum natóque, patríque
Quam debere vides. meritis [d] vacat hîc tibi solus,
Fortunæque locus: non vitæ gaudia [e] quæro:
Nec fas: sed nato manes perferre sub imos.
Aurora intereà miseris mortalibus almam

a Truncos indutos armis hostilibus siue trophæa ferunt erecta de magnis viris qui tua manu pugnando sunt interempti. De te quoque, ô Turne, trophæum erectum fuisset nisi tu illum ætate, & corporis robore, propter ætatem superasses: nam cum animi fortitudine haud quaquam superabas.

b Æneæ.

c Societas, quam dextrarum coniunctione inter nos contraximus, ô Ænea, caussa est huius meæ orbitatis, ac proinde tua illa dextera, quæ mihi calamitatis caussa fuit, debet Turnum occidere, & eius sanguine tum dolorem meum explere, tum filij mei manes & cineres expiare.

d Donatus: *Reddendæ vicissitudinis locum solum istum fortuna, tibi seruauit*, vel potiùs, vt explicat noster Cerda, hic solus relictus est tibi ad merita tua in me augenda, & ad fortunam meam; vna hac ratione potes bene de me mereri & aliqua me felicitate cumulare, si Turnum occideris.

e Neque enim delectatione lucis istius viuo, neque fas est superesse orbatum tali filio patrem, sed ea mihi vnica caussa est vitæ prorogandæ, quòd antè quàm moriar expecto dum sciam sumptam esse de Turno vltionem, vt nuntius ad inferos pergam & Pallanti referam optatam de hoste sumptam esse vindictam.

Extulerat lucem referens opera atque labores.
Iam pater Æneas, iam curuo in littore Tarchon
Constituêre pyras: [a] huc corpora quisque suorum
More tulêre patrum, subiectísque ignibus atris [b]
Conditur in tenebras [c] altum caligine cælum.
Ter circum accensos cincti fulgentibus armis
Decurrêre rogos, ter mœstum funeris ignem
Lustrauêre in equis, vlulatúsque ore dedêre.
Spargitur & tellus lacrymis, sparguntur & arma.
It cælo clamórque virûm, clangórque tubarum. [d]
Hinc alij spolia occisis direpta Latinis
Coniiciunt igni, galeas, ensésque decoros,
Frenáque, feruenteísque [e] rotas: pars munera nota [f]
Ipsorum clypeos, & non felicia tela.
Multa boum circa mactantur corpora Morti: [g]
Setigerósque sues, raptásque ex omnibus agris

Inhumatio mortuorum.
Equitum circa rogos decursio.
Vlulatus Tubæ.
Arma rogis iniecta, victimæ Morti immolatæ.

a Seruius. *Pira est lignorum congeries, Rogus cùm iam ardere cœperit, dicitur, Bustum, cùm iam exustum vocatur. quem ordinem seruat Poëta, dicens.*
Constituêre pyras. --
Decurrêre rogos. --
Semustáque seruant Busta. --

b Vel atrum fumum voluētibus, vel funebribus & luctuosis.

c Aër fumi obscuritate completur.

d Seruius. *Antè enim mortui ad tubam deducebantur.* Persius.
Hinc tuba, candelæ.
Propertius lib. 4. eleg. vltima.
Sic mœstæ cecinêre tubæ, cùm subdita nostrum
Detraheret lecto, fax inimica caput.

e Quæ incitatione & cursu incalescunt. Horatius.
Metáque feruidis Euitata rotis.

f Quibus se defendere nequiuerunt.

g Deæ Morti multi boues immolantur.

In flammam iugulant pecudes. tum littore toto
Ardentes spectant socios, semiustáque seruant [a]
Busta: nec auelli possunt, nox humida donec
Inuertit cælum [b] *stellis fulgentibus aptum.* [c]
Nec minus & miseri diuersa in parte Latini
Innumeras struxêre pyras, & corpora partim
Multa virûm terræ infodiunt: auectáque partim
Finitimos tollunt in agros, vrbíque [d] *remittunt.* Latini suos sepeliunt.
Cætera, confusæque ingentem cædis aceruum,
Nec numero, nec honore cremant. tunc vndique vasti
Certatim crebris collucent ignibus agri.
Tertia lux [e] *gelidam cælo dimouerat vmbram:*
Mærentes altum cinerem, & confusa [f] *ruebant*
Ossa focis: tepidóque onerabant aggere terræ.
Iam vero in tectis prædiuitis vrbe Latini
Præcipuus fragor, & longè pars maxima luctûs.

a Adsident ad busta sociorum.
b Sic lib. 2. *Vertitur interea cælum.* & sanè diei noctísque vicissitudo nascitur ex cæli conuersione.
c Coniunctum, compactum, & stellis quasi clauis distinctũ.
d Vel remittunt ad vrbem Laurentum, vel ad vnamquamq; vrbem, vt in sua quisque vrbe sepeliatur.
e *Mos enim erat,* inquit Seruius, *tertia die ossa crematorum legi.*
f Quia ingens confusæ cædis, idest confusorum cadauerum aceruus, fuerat concrematus. vel quia pecudes & boues in flammam iugularant, ideo *confusa ossa.* Totius autem loci hæc est sententia. Mœrentes eruebant aceruos cineris, qui propter innumeras illas pyras erat altus & valdè copiosus & ex erutis illis aceruis ossa separabant: eáque terræ aggeribus tumulabant, qui aggeres erant adhuc tepidi, quia tanta vis incendij fuerat, vt eam etiam exemptum triduum non posset excludere.

Luctus in domo Latini.

Latinorum dissensio.

Legati redeunt à Diomede.

Hîc matres, a miseræque nurus, hîc chara b sororum
Pectora mœrentum, puerique parentibus orbi
Dirum execrantur bellum, Turnique hymenæos: c
Ipsum armis, ipsúmque iubent decernere ferro,
Qui regnum Italiæ, & primos sibi poscat honores.
Ingrauat hæc sæuus Drances, solúmque vocari
Testatur, d solum posci in certamina Turnum.
Multa simul contrà variis sententia dictis
Pro Turno, & magnum Reginæ nomen obumbrat: e
Multa virum meritis sustentat fama trophæis.
Hos inter motus f medio flagrante tumultu,
Ecce super mœsti magna Diomedis ab vrbe
Legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
Tantorum impensis operum: nil dona, nec aurum,
Nec magnas valuisse preces: alia arma Latinis
Quærenda: aut pacem Troiano ab rege petendum.

a Matres filiorum, nurus maritorum, sorores fratrum, pueri parentum mortem lugebant.

b Sorores, quæ fratres suos sibi charissimos toto pectore desiderabant, pectúsque plangebant. sic 1. Æneidos.

Omnis in Ascanio chari stat cura parentis.

Id est omnis Æneæ cura in charo Ascanio, quem toto pectore desiderabat, defixa est.

c Nuptias, quas Turnus cum Lauinia contrahere cupiebat, quarum nuptiarum caussa bellum illud exarserat.

d Testatur solum Turnum ab Ænea prouocari ad singulare certamen. suprà versu 113.

e Quemadmodum viatores patulis arborum ramis obumbrantur, vt æstum feruorémque solis vitent, ita Turnus Amatæ Reginæ nomine & auctoritate contra flagrantem inuidiam se tuetur. vel vt pulli sub vmbra & alis matrum suarũ, ita Turnus Amatæ auctoritate se tuetur, & rerũ gestarum famâ, trophæis & meritis sustẽtatur, nec inuidiæ succumbat.

f Cùm tumultus his altercationibus & animorum commo-

Deficit ingenti luctu rex ipse Latinus.
Fatalem Aeneam manifesto numine ferri
Admonet ira deûm, tumulíque a *ante ora recentes.*
Ergo consilium magnum, primósque suorum
Imperio accitos b *alta intra limina cogit.*
Olli conuenêre, fluúntque ad regia plenis Senatus.
Tecta viis, sedet in mediis & maximus æuo
Et primus sceptris c *haud læta fronte Latinus:*
Atque hîc legatos Aetola ex vrbe remissos,
Quæ referant, fari iubet, & responsa reposcit d
Ordine cuncta suo. tunc facta silentia linguis;
Et Venulus dicto parens, ita farier infit: e

tionibus, vt quidã ignis motu & iactatione flagraret, accessit insuper alia augendi illius incendij caussa. Nam Venulus & alij, qui legati fuerant vt auxilium peterent à Diomede, ex Arpis siue Argyripa redierunt, & retulerunt se omnem operam & impensas itineris perdidisse, frustra se aurum & alia dona obtulisse, frustra supplicasse Diomedi, nihil impetratum ex iis quæ rogabantur, ac proinde quærendum esse aliud auxilium, vel pacem ab Ænea petendam.

a Sepulchra eorum qui superiore pugna fuerant interfecti, in conspectu & oculis omnium posita.

b Iussu suo euocatos.

c Vel primus dignitate inter omnes reges, qui ex diuersis ciuitatibus conuenerant, vt Turnus, Messapus, alij. Vel primus sceptris inter Senatores qui etiam σκηπτοῦχοι βασιλῆες. *Sceptriferi Reges.* – ab Homero nominantur. Vide Pisonianam. §. 23. notâ. 5.

d Signatè *reposcit*, quia iam ipse priuatim, regio more, responsa legatorum audiuerat.

e Ita dicere incipit. vel enim *infit*, idem est atque *incipit*. Plautus Aulularia. *Infit ibi postulare* Lucretius lib 3. -- *Quicunque adoretur & infit*, vel est *infit*, idem quod, *inquit*. quasi dicat *inquit fari*, more Xenophontis in œconomico,

Venulus refert Legationem. *Vidimus* [a] *ô ciues Diomedem, Argiuáque castra:*
Atque iter emensi casus superauimus omneis:
Contigimúsque manum [b] *qua concidit Ilia tellus.*
Diomedes. *Ille vrbem Argyripam* [c] *patriæ cognomine gentis*
Victor [d] *Gargani* [e] *condebat Iapygis agris.*
Argyripa. *Postquam introgressi, & coram data copia fandi,*
Munera præferimus, nomen, patriámque docemus:
Qui bellum intulerint: quæ caussa attraxerit Arpos.
Auditis ille hæc placido sic reddidit ore:
O fortunatæ gentes, Saturnia [f] *regna,*
Antiqui Ausonij, [g] *quæ vos fortuna quietos*
Sollicitat, [h] *suadétque ignota lacessere* [i] *bella?*

a Cùm admiratione spectauimus, & diligenter omnia considerauimus.
b Dexteram Diomedis, cuius potissimùm virtute Troiana ciuitas excisa est.
c Cùm ad Diomedem accessimus, ille condebat vrbem quã primò Ἄργος ἵππιον nominauit, de vrbis auitæ cognomine. filius enim erat Tydei Ætoli, sed auum maternũ habuit Adrastum Argiuorũ Regem. Itali, qui prope Ἄργος ἵππιον habitant, corrupto vocabulo Argyripam nominarunt. Posteà irrepente sensim maiori corruptione *Arpos* vocauerũt.
d Vel propositi effector, vt alibi frequenter, vel quòd veteres incolas bello victos eiecerat.
e Garganus mons Iapygiæ (Iapigia pars Apuliæ) nunc S. Michaelis nomine & templo notissimus.
f Vide sextum Æneid. versu 794. & octauum à versu 318.
g Ibidem versu 327.
h Sollicitare secundum primariam significationem est solo citare & permouere, vt 12. Æneid. 404.

-- Nequicquam spicula dextrâ
Sollicitat, prensátque tenaci forcipe ferrum.

i In vos prouocare arma Troianorum, quorum virtutem & fortitudinem nondum cognoscitis.

Quicunque Iliacos ferro violauimus [a] *agros,*
(Mitto ea quæ muris bellando exhausta [b] *sub al-tis,*
Quos Simoïs [c] *premit ille* [d] *viros) infanda per orbem* [e]
Supplicia, & scelerum pœnas expendimus omnes,
Vel Priamo miseranda manus. [f] *scit triste Mineruæ*
Sidus, [g] *& Euboïcæ cautes, vltórque Caphareus.* [h]
Militia ex illa diuersum ad littus abacti,

Præteritio.

Variæ Græcorum clades.

a Sacrilegè vastauimus, nam & violare de sacris dicitur.
-- Et Veneris violaui vulnere dextram.
& Ἴλιος ἱρὴ, item Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον passim.
b Oratoria præteritio. Prætermitto clades quas sub Troiæ mœnibus, decennali obsidione tolerauimus, & exhausimus. 4. Æneidos. *-- Quæ bella exhausta canebat,*
c Simoïs fluuius Troiam præterfluens, qui multos Græcorum, multos Troianorum oppressit & inuoluit.
d Cladibus nostris memorabilis.
e Totum terrarum orbem nostris cladibus impleuimus: non vno loco, sed toto orbe disiecti sacrilegij pœnas exoluimus. Pœnas expendere propriè dicuntur qui multæ nomine certum æris pondus exoluunt. quod fieri solebat priùs quàm Romani pecuniâ signatâ vterentur.
f Exercitus Græcorum tot cladibus afflictus fuit, vt vel Priamum ipsum potuerit ad misericordiam commouere. Vide orat. pro Sextio §. 121. *Fletum etiam inimicis atque inuidis excitaret.*
g Testis est nostrarum calamitatum illa tempestas, quam Minerua ortu arietis (vt scribit Seruius) vel arcturi (vt mauult Solinus) excitauit. de qua tempestate 1. Æneid. versu 43.
h Caphareus est Eubœæ promontorium. Vocatur *vltor,* quia Nauplius Rex Eubœæ, pater Palamedis, vt vlcisceretur illatam à Græcis filio suo necem (de qua nece 2. Æneidos versu 81) Nauplius, inquam, aduertens Græcos nocturna tempestate deprehensos è Capharea rupe facem extulit. illi portum esse rati classem eò conuerterunt, & nauibus ad cautes impactis fecerunt naufragium.

Menelai Atrides Protei [a] Menelaus adusque columnas
Vlysses. Exulat: Aetneos vidit Cyclopas Vlysses [b].
Pyrrhi. Regna Neoptolemi [c] referam, versósque penates
Idomenei? [d] Libycóve [e] habitantes littore Locros?
Ipse Mycenæus [f] magnorum ductor Achiuûm,
Agamemnonis. Coniugis infandæ prima intra limina dextrâ
Oppetijt, deuictâ Asiâ subsedit [g] adulter.
Inuidisse deos [h] patrius vt redditus oris,
Côniugium optatum, & pulchram Calydona viderem,

a Menelaus filius Atrei extra patrium solum eiectus est ad extremos Ægypti fines, vbi Proteus habitabat. Turnebus li. 5. Aduers. cap. 8. Ad fines Ægypti peruenisse intelligit. ex eo quòd in confinijs columnæ, quæ dirimerent terras, ponerentur. Pollux lib. 9. Onomast. στήλας ἐφορίας vocat ibidem καὶ ἡ ἐνεστηκυῖα στήλη ὅρος. *& erecta columna est terminus.* De Proteo vide 4. Georg. exeuntem, & 4. Odyss. vbi fusè narrat ipse Menelaus quid fecerit & passus fuerit in Ægypto.

b Vide 3. Æneidos, & 9. Odyss.

c Qui ab Oreste occisus Helenum Troianum regni Epirotici reliquit heredem, vt dicitur 3. Æneidos.

d Rex fuit Cretæ, qui post excidium Troianum à suis subditis eiectus ad Italiam nauigauit & Salentinos campos occupauit, vt dicitur 3. Æneidos versu 120.

e Vide dicta 3. libro ad versum 400.

f Ipse Agamemnon Rex Mycenarum, qui ductor fuit totius exercitûs in expeditione Troiana, adeo vt Rex Regum diceretur, Agamemnon, inquam, rediens vxoris suæ Clytemnestræ manu occisus est. Intra prima limina, idest in ipso domus vestibulo. alij dicunt occisum in balneis fuisse: Vide Homerum odyss. 4.

g Ægistus Thyestæ filius, Agamemnonis frater patruelis *subsedit*, & in insidiis ad stuprum delituit. Valerius li. 2 c. 1. *Nulli enim hunc subsessores aliorum matrimoniorum oculi metuebantur.* Subsidere. ὑφεδρεύειν.

h Portenta quæ secuta sunt etiam nunc indicant Deos inui-

Socij Diomedis in aues mutati.

Nunc etiam horribili visu portenta sequuntur,
Et socij amissi petierunt æthera pennis,
Fluminibúsque vagantur aues (heu dira meorum
Supplitia!) & scopulos lacrymosis vocibus implent.
Hæc adeò ex illo mihi iam speranda fuerunt
Tempore, cùm ferro cælestia corpora [a] demens
Appetij, & Veneris violaui vulnere dextram.
Ne verò: ne me ad tales impellite pugnas:
Nec mihi cum Teucris vllum post eruta bellum
Pergama: nec veterum memini, [b] lætórve malorum.
Munera quæ patrijs ad me portatis ab oris,
Vertite ad Aenean. stetimus tela [c] aspera contra:
Contulimúsque manus: experto credite, quantus
In clypeum assurgat, quo turbine torqueat hastam:
Si duo prætereà tales Idæa [d] tulisset
Terra viros, vltrò Inachias [e] venisset ad vrbes:
Dardanus, & versis [f] lugeret Græcia fatis.

Æneæ fortitudo.

disse mihi reditum: id est Deorum irâ contigisse, vt priuaret coniuge, & patria meâ Calydone ad quam redire cupiebam. Diomedes autem, cùm vxorem suam Ægialem parum honestè pudicitiam habuisse comperisset, in patriam reuerti noluit, sed in Italiam nauigauit. hoc autem portentum secutum est, quòd socij Diomedis mutati sunt in aues, quæ à Græcis erodij, à Latinis Diomedeæ nominantur.

a Non Venerem solùm, sed etiam ipsum Martem vulnerauit. vt dicitur lib. 5 Iliad.

b Nec libenter memini, nec lætor ob adeptam victoriam quæ tot malis fœdata fuit.

c Et eminus iaculis, & cominus gladio cum Ænea pugnaui.

d Troiana ab Ida monte.

e Græcas, ab Inacho fluuio qui Argos præterfluit.

f Mutato rerum ordine Troiani, qui victi fuerunt, victores extitissent; & contrà, Græci, qui victores fuerunt, victi lugerent.

Quicquid apud duræ [a] cessatum est mœnia Troiæ,
Hectoris Æneæque manu victoria Graiûm
Hæsit, & in decimum vestigia rettulit annum.
Ambo animis, ambo insignes præstantibus armis:
Hic [b] pietate prior. Coëant in fœdera dextræ,
Quà [c] datur: ast armis concurrant arma, cauete.
Et responsa simul quæ sint, Rex optime, regis [d]
Audisti, & quæ sit magno sententia bello.
Vix ea legati, [e] variúsque per ora cucurrit
Ausonidum turbata fremor: ceu saxa morantur
Cùm rapidos amnes, clauso fit gurgite murmur,
Vicinæque fremunt ripæ crepitantibus vndis.
Vt primùm placati animi, & trepida ora quierunt;
Præfatus diuos, [f] solio Rex infit ab alto:
Ante equidem summa de re statuisse, Latini,
Et vellem, & fuerat melius: non tempore tali
Cogere concilium, cùm muros obsidet hostis.

Audita legatione variũ murmur exortum est. Comparatio. Latini Oratio.

a Æneæ & Hectoris virtus fecit vt in annum decimum differretur nostra victoria.
b Æneas Hectorem pietate superauit.
c Quibuscunque conditionibus permittitur:
d Diomedis.
e Vix eà Venulus nomine omnium legatorum retulerat, cùm Populus Laurentinus fremuit in varias diuisus sententias, quemadmodum fractus saxorum obiectu rapidorum amnium cursus, & arctatus in gurgitem, in vicinas ripas murmur emittit per fragores & strepitus.
f Refert Marcus Tullius diuinat. in Verrem tritum illud & vsitatum apud imperitos caussidicos orationis exordium. *Iouem ego opt. max.* ad quem locum Asconius. *Incipiebant autem veteres, vt Virgilius ostendit ab inuocatione Deorum. quale est, Præfatus diuos &c.* Vide Vatinianam §. 14. Nota 1.

Bellum importunum,[a] *Ciues, cum gente deorum*[b]
Inuictisque viris gerimus, quos nulla fatigant
Prælia, nec victi possunt absistere ferro.
Spem si quam accitis Aetolûm[c] *habuistis in armis,*
Ponite: spes sibi quisque: sed hæc quàm angusta, videtis.

Cætera[d] *quâ rerum iaceant perculsa ruinâ,*
Ante oculos, interque manus sunt omnia vestras.
Nec quemquam incuso: potuit quæ plurima virtus
Esse, fuit: toto certatum est corpore[e] *regni.*
Nunc adeò quæ sit dubiæ sententia menti,
Expediam: & paucis (animos adhibete) docebo.
Est antiquus[f] *ager Tusco mihi proximus amni,* Expositio consili.
Longus in occasum, fines super vsque Sicanos,
Aurunci Rutulique serunt,[g] *& vomere duros*

a Donatus. *Importunum est quod defensionis non habet portum, & quod non inuenit periculorum ratione suffugium.*
b Cum Troianis qui sunt à dijs ipsis oriundi.
c Iam nolite expectare auxilium ab Ætolis & Diomede: & quoniam externis omnibus auxilijs estis destituti, spem omnem in vobis ipsis collocate sed per vos satis ipsi cognoscitis, quàm ea spes sit angusta & tenuis.
d Tam perspicuæ sunt clades quibus exercitus noster, opes, auxilia, imperium afflicta sunt vt ea manu tangere, & oculis videre possimus.
e Totis regni viribus bellatum est.
f Est mihi ager antiquus, id est à maioribus meis ad me hereditate transmissus, vicinus Tyberi, qui versus occasum in longitudinem porrectus, vsque ad fines Sicanos extenditur. fines Sicani, sunt quos olim Sicani coluerunt, id est ager Romanus, nam vt dicitur 8. Æneidos. *Tum manus Ausoniæ & gentes venêre Sicanæ.* hunc agrum mihi serunt Aurunci & Rutuli, & inde mihi stipendium decimásque persoluunt.
g Huius agri triplex vtilitas. nam planities apta frumento

Exercent colles, atque horum asperrima pascunt.
Hæc omnis regio, a *& celsi plaga pinea montis*
Cedat amicitiæ Teucrorum, & fœderis æquas
Dicamus leges, sociosque in regna vocemus:
Considant, b *si tantus amor, & mœnia condant.*
Sin alios fines, aliámque capessere gentem
Est animus, possúntque c *solo decedere nostro:*
Bis denas Italo texamus d *robore naues,*
Seu plures complere valent: iacet omnis e *ad vndam*
Materies: ipsi f *numerúmque modúmque carinis*
Præcipiant: nos æra, manus, naualia demus.
Præterea, qui dicta ferant, & fœdera firment,
Centum oratores prima de gente g *Latinos*

conseritur: colles atatro culti vitibus vestiuntur: asperiores montium partes pascuis abundant.

a Hic omnis ager, & præterea montis vicini pinetum donetur Troianis, ijsque concedatur ad pacem redimendam, & æquis conditionibus fœdus ineamus, eósque non tanquam vectigales & stipendiarios, sed tanquam socios in regni partem vocemus.

b Habitent nobiscum, si ager assignatus eis placuerit.

c Si fata permittunt ijs ex Italia discedere viginti naues ijs Italico ligno faciamus, aut etiam plures, si plures habere desiderant.

d Hinc textrinum dicitur locus vbi naues texuntur. Ennius.
Idem campus habet textrinum nauibus longis.

e Omnis materia quæ sufficit ad viginti pluresue naues texendas, iam parata est, & scissa ad ripam Tiberinam, vel fortasse ad littus maris Tyrrheni.

f Troiani numerum, magnitudinem & formam nauium texendarum designent: nos submittemus artifices ad eas fabricandas, æs ad compingendas, funes & vela, cæterúmque omnem rei nauticæ apparatum: sic enim Seruius hoc loco capit *naualia*. Alias naualia dicuntur loca vbi naues sunt.

g Videtur esse hypallage pro, primos siue primarios de gente Latina.

Ire placet, pacísque manu prætendere ramos,[a]
Munera portantes, eborísque aurique talenta,
Et sellam,[b] *regni, trabeámque, insignia nostri.*
Consulite in medium,[c] *& rebus succurrite fessis.*
Tum Drances idem[d] *infensus (quem gloria Turni.*
Obliquâ inuidiâ,[e] *stimulísque agitabat amaris:* Drances.
Largus opum, & linguâ melior, sed frigida bello
Dextera, consilijs habitus non futilis[f] *author,*
Seditione potens (genus huic materna superbum
Nobilitas[g] *dabat, incertum de patre ferebat)*
Surgit, & his onerat dictis, atque aggerat iras,

a Oliuam vittis redimitam, de qua libris 7. & 8.
b Sellam eburneam siue curulem signis impressam. de qua dictum pro Sextio §. 57. nota 5. de muneribus regibus mitti solitis à Senatu pro Sextio §. 57. nota 1. de trabea & paludamento vide Pisonianam § 31. nota 2.
c In commune, vt *—— In medium quærebant. ——*
d Tum idem ille Drances, qui Æneæ promiserat fore vt Latinum ad incœptam societatem reuocaret, & paulo antè, cùm Turnus apud populum in inuidiam vocaretur, maiores inuidiæ faces subrecetat, Idem, inquam, Drances surrexit in Senatu, & inuidiam in Turnum conceptam nouis augmentis onerauit, irámque magis & magis cumulauit.
e Drances gloriæ Turni inuidebat, obliquè tamen & quasi per cuniculos eum sic impugnabat vt iræ suæ non priuatam inuidiam, sed bonum commune prætexeret.
f Quid sit futilis his verbis exponit Seruius *Futilis vas quoddam est lato ore, fundo angusto quo vtebantur in sacris Vestæ, quia aqua ad sacra Vestæ hausta in terra non ponitur. quod si fiat piaculum est, vnde excogitatum est vas quod stare non* possit, *sed positum statim effunderetur. vnde & homo commissa non retinens futilis dicitur.* qui statim resoluitur & euanescit, vt lib. 12.
—— Glacies seu futilis ictu —— Frangitur. ——
g Filius erat sororis ipsius Latini, sed ex patre rustico & obscuro, vt quidam tradiderunt.

Drancis Oratio.

Rem nulli obscuram, nostræ nec vocis egentem
Consulis, ô bone rex: cuncti se scire fatentur
Quid fortuna ferat populi, sed dicere mussant. a

Turnum in inuidiam vocat.

Det libertatem fandi, b *flatúsque remittat,*
Cuius ob auspicium infaustum, moresque sinistros,
(Dicā equidem, licet arma mihi mortemq; minetur)

A violentia.

Lumina tot c *cecidisse ducum, totámque videmus*
Consedisse vrbem luctu, d *dum Troia tentat*
Castra, fugæ fidens, & cœlum territat e *armis:*
Vnum etiam donis istis, quæ plurima mitti
Dardanidis, ducique f *iubes, vnum optime regum*
Adijcias, nec te vllius violentia vincat,
Quin natā g *egregio genero,* h *dignisque hymenæis* i

a Timent, & verentur apertè loqui, quamuis quasi semimuti, apud se mussent & obmurmurent, siue, vt exponit noster Cerdanus, occluso sunt ore ad loquendum præ Turni metu & tantùm naribus admurmurant.

b Permittat Turnus liberè pro Rep. loqui, & altos illos spiritus deponat quibus præ superbia inflatur & intumescit.

c Tot proceres clarissimos.

d Videmus vrbem Laurentum luctu esse demersam, dum Turnus nouam illam vrbem, quam Æneas in Italiam appulsus statim aratro designauit, tentat inuadere, non virtuti fidens, sed fugæ, vt cùm è castris Troianorum fugiens

-- Saltu sese omnibus armis. In Tiberim dedit. --

Vt dicitur 9 libro exeunte, & cùm è pugna fugiens in Osinij nauim cōscendit. & Ardeā delatus est l. 10. a v. 6[?]6. 688.

e Dum horrendis minarum tonitruis ita se iactat puerili-ter, vt cœlum ipsum terrere sibi videatur.

f Legunt alij *dicique* non *ducique* ne *duci, mitti* bis idem dixerit. interpretatur Cerda noster, cùm iubeas mitti dona, & dici mandata, adijce &c. Seruius *mitti* de muneribus interpretatur, *dici* de nauibus vel agro, quem Latinus Troianis offerebat.

g Lauiniam.

h Æneæ.

i Nuptijs.

a Placet

Des pater, & pacem hanc æterno fœdere iungas.
Quòd si tantus habet mentes & pectora terror,
Ipsum obtestemur, [a] veniámque oremus ab ipso:
Cedat ius proprium regi, patriæque remittat.
Quid miseros toties in aperta pericula ciues
Proiicis, ô Latio caput horum & caussa malorum? *Inuidiā concitat in Turnum.*
Nulla salus bello: pacem te poscimus omnes
Turne: simul pacis solum [b] inuiolabile pignus.
Primus ego inuisum quem tu tibi fingis, & esse
Nil moror, [c] en supplex venio: miserere tuorum:
Pone animos, & pulsus [d] abi: sat funera fusi
Vidimus, ingentes & desolauimus [e] agros. *Petit vt dimicet cum Æneā.*
Aut si fama mouet, si tantum pectore robur
Concipis, & si adeò dotalis regia [f] cordi est:

a Placet hoc loco Cerdani nostri hærere vestigiis, Sententia est. Si quominùs natam des Æneæ, Turni metu impediris, ô Latiae, Turnum ipsum obtestemur, vt cedat tibi Regi ius tuum proprium, siue vt te Regem vti tuo iure patiatur. ius enim habet pater eligendi sui generi, tradendæque filiæ cui voluerit. Ius, inquam, tibi cedat, & patriæ remittat si quidem ex eo pendet salus totius ciuitatis.

b Non solùm pacem à te poscimus omnes vno consensu, sed etiam vt cedas coniugio Lauiniæ. id enim vnicum est pacis pignus & auctoramentum, sine quo pax nunquam poterit consistere.

c Non repugno quo minùs me tibi inimicum esse existimes, vel: non sum quidem tibi inimicus, sed si velis esse, non recuso.

d Discede hinc cùm iam anteà pulsus fueris à Troianis, nec tibi suffragetur ad nuptias bellica fortitudo.

e Delectu militum agros exhausimus colonis, qui bello ceciderunt. *ingentes* ἐμφατικῶς.

f Regia domus atque adeò regnum ipsum Latini, quod dotis loco dabitur ei qui Lauiniam ducet vxorem.

Aude, atque aduersum fidens fer pectus in hostem.
Scilicet [a] *vt Turno contigat regia coniux,*
Nos animæ viles, inhumata, infletaque turba
Sternamur campis? etiam [b] *tu, si qua tibi vis,*
Si patrij quid Martis habes, [c] *illum adspice contrà,*
Qui vocat.
Talibus exarsit dictis violentia [d] *Turni,*
Dat gemitum, rumpítque has imo pectore voces:
Turni responsio.
Larga quidem [e] *semper, Drance, tibi copia fandi*
Tunc cùm bella manus poscunt: Patribusque [f] *vocatis*
Primus ades: sed non replenda est curia verbis,
Quæ tutò tibi magna volant, dum distinet [g] *hostem*
Agger murorum, nec inundant sanguine fossæ.
Proinde tona eloquio solitum tibi, méque timoris

a Ironia. quasi verò nos Latini ciues, tanquam animæ viles, debeamus interfici, & exequiis carere, vt Turnus Lauiniam ducat vxorem.

b Tu etiam, quemadmodum alij qui fortiter pugnantes in acie ceciderunt, & imprimis Mezentius qui cum Ænea congressus mortem oppetiit.

c Si quid remanet in te virtutis illius bellicæ qua semper tum omnes Latini, tum præcipuè maiores tui floruerunt, aude vel saltem oculos attollere, & Æneam adspicere in faciem, qui te prouocat singulari certamine.

d Turnus cùm esset natura violentus, & iam dolore arderet audito Latino, magis etiam exarsit audita Drancis oratione, & cum gemitu vocem eluctatus est, quam in pectore dolor oppresserat.

e Donatus. *Præpostera est, inquit, Drance, eloquentia tua. nam cùm necessitas viros ad arma compellit, tu concurris ad verba.*

f Senatoribus in curiam conuocatis, omnium primus accedis.

g Dum interposito muro ab hoste separamur.

Argue tu Drance, tot quandò [a] stragis aceruos Ironia.
Teucrorum tua dextra dedit, passímque trophæis
Insignis agros. possit quid viuida virtus,
Experiare licet: [b] nec longè scilicet hostes
Quærendi nobis: circumstant vndique muros.
Imus in aduersos? quid cessas? an tibi Mauors
Ventosa [c] in lingua, pedibúsque fugacibus istis
Semper erit?
Pulsus ego? aut quisquam meritò fœdissime pulsum
Arguet, Iliaco tumidum qui crescere Tybrim Refellit crimen ignauiæ.
Sanguine, & Euandri totam cum stirpe [d] videbit
Procubuisse domum, atque exutos Arcadas armis?
Haud ita me experti Bitias, [e] & Pandarus ingens:
Et quos mille die victor sub Tartara misi Drancē proditionis insimulat.
Inclusus muris, hostilíque aggere septus
Nulla salus bello: [f] capiti cane talia demens

[a] Ironia, Accusa timorem meum, ô Drance, quando quidem adeo fortis es vt interfectorum à te aceruos cumularis & extruxeris, trophæa per agros excitaris, quos insigniores fecisti virtutis tuæ monumentis.

[b] Vis experiri vter nostrûm sit fortior, tu an ego? adsunt hostes, nec longè nobis quærendi, circunstant vndique muros, eósque armis circumsonant? vis vt ambo impressionem in hostes faciamus? quid tergiuersaris? an semper eris fortis oratione, re ipsa ignauus & fugax?

[c] Vana, vaniloqua.

[d] Pallante à me interfecto. vide lib. 10. medium. Procubuisse autem dicitur domus Euandri siue, illapsa fuisse, quia Pallante sublato, nulla spes posteritatis remanebat.

[e] De quibus lib. 9. exeunte.

[f] Dicis, ô Drance, nullam esse bello salutem, quasi euentum belli animo præsagias: hoc præsagiendum & canendum fuit Æneæ, cuius capiti iam certa pernicies impendet, & partibus Troianorum, quas tu tanquam tuas, relictis & pro-

Dardanio, rebúsque tuis: proinde [a] *omnia magno*
Ne cessa turbare metu, atque extollere vires
Gentis bis [b] *victæ; contrà premere arma Latini.*
Nunc & Myrmidonum [c] *proceres Phrygia arma tremiscunt,*
Nunc & Tydides, & Larissæus [d] *Achilles:*
Amnis & Hadriacas retrò fugit Aufidus [e] *vndas:*
Vel [f] *cùm se pauidum contra mea iurgia fingit*
Artificis scelus, & formidine crimen acerbat.

Terrorē à legatis iniectum eludit.

ditis rebus Latini, amplecteris.

a Cùm itaque videas, nullam salutem esse rebus tuis, omnia metu pertubans, attollis vires Troianorum, deprimis arma Latini vt hoc metu perterriti pacem cum Troianis ineamus.

b Priùs ab Hercule, iterum ab Agamemnone.

c Venulus á Diomede rediens magnum timorem Latinis incusserat, quasi Diomedes ipse metueret Troianos: Turnus, vt ostendat huiusmodi metus inanes esse & pueriles, ridicula quadam amplificatione rem exaggerat, quasi non solus Diomedes, sed etiam Pyrrhus & Achilles, qui Myrmidonibus imperarunt, morte defuncti Troianos victos metuerent, de quibus viui retulerant victoriam.

d Larissæus dictus Achilles ab vrbe Larissa Phthiæ vicina.

e Aufidus amnis Apuliam & Appenninum montem præterfluens in mare Adriaticum deuoluitur. Hæc est igitur huius loci sententia. Non solùm Pyrrhus & Achilles Reges Myrmidonum etiam post mortem metuunt Troianos, non solùm Diomedes in Apulia habitans eosdem timet, sed etiam Aufidus eiusdem Apuliæ fluuius adeò extimescit, vt audito Troianorum nomine fugiens aquas suas á mari Adriatico ad caput & originem suam reuocarit. qua hyperbole iniectū à legatis & à Drance terrorem eludit.

g Notanda particula *vel*, quæ vt aduertit noster Tursellinus aureo illo libello de particulis Latinæ orationis in principio sæpe indignationem continet. Cicero pro Flacco. *Vel quod est in eodem decreto scriptū homines clarissimos ciuitatis vsos hoc prætore, circumuentos* Iterū. *Vel quod ait Lucetus Luc. Flaccum sibi dare cupisse*, &c. pro Plancio, *Vel quod multo etiam mi-*

Numquam animam talem [a] *dextra hac (absiste moueri)*
Amittes: habitet tecum, & sit pectore in isto. *Turnus respondet Latino.*
Nunc ad te, & tua magne pater consulta reuertor:
Si nullam nostris vltrà spem [b] *ponis in armis:*
Si tam deserti sumus, & semel agmine verso
Funditus occidimus, nec habet fortuna regressum:
Oremus pacem, & dextras tendamus inermes.
Quanquam, [c] *ô si solitæ quicquam virtutis adesset!*
Ille mihi [d] *ante alios, fortunatúsque laborum,*
Egregiúsque animi, qui ne quid tale videret,

nus est ferendum. Hæc est proinde huius loci sententia. Quid aliud ad summam accusationis indignitatem, & accusatoris malignitatem restabat, quàm vt se pauidum fingeret iste scelerum artifex & architectus, & crimen acerbius redderet simulatione formidinis?

a Nunquam mea manu interfectus animam tam ignauam & inertem amittes, ac proinde desine timere.

b Si post vnam Æneæ victoriam non audes ampliùs Latinorum & Rutulorum armis confidere: Si à Diomede bellum cum Troianis respuente destituti, ab omnibus auxiliariis deserti pariter sumus, si semel fuso nostro exercitu ita periimus vt fortuna non possit vllo modo reparari, non solùm tibi assentior, ô Latine, qui dona Troianis mitti iubes ad redimendam pacem, sed etiam sum auctor vt positis armis dextras tendamus, & pacem veniámque supplices oremus.

c Quanquam siquid in nobis fortitudinis pristinæ remaneret, iudicaremus satius esse millies mori, quàm hostibus supplicare.

d Hanc pristinam maiorum nostrorum virtutem retinuit Mezentius, *mihi*, id est ex animi sententia, tum fortunatus ob labores in vita susceptos, tum egregius ob præstantem animi virtutem, qui priusquam nos videret Troianorum genibus aduolutos, quasi futuram ignauiam nostram & infamiam præsagiens, mortem fortiter opetiit, & moriens

Procubuit moriens, & humum semel [a] *ore momordit.*
Sin & opes nobis, & adhuc intacta [b] *iuuentus,*
Auxilioque vrbes Italæ, populísque supersunt [c]
Sin & [d] *Troianis cum multo gloria vênit*
Sanguine: sunt illis sua funera, párque per omnes
Tempestas: cur indecores in limine primo
Deficimus? cur ante tubam tremor occupat artus?
Multa [e] *dies, variúsque labor mutabilis æui*
Rettulit in melius: multos alterna reuisens
Lusit, & in solido rursus fortuna locauit.
Non erit auxilio nobis Aetolus, [f] *& Arpi?*
At Messapus erit, felixque Tolumnius, & quos

postremò terram momordit, ne morienti gemitus contra voluntatem erumperet.

a Postremò *vne fois pour toutes*, quasi nihil vltrà passurus.

b Nondum ad delectum vocata, ex qua conflari potest nouus exercitus.

c Seruius. Superabundant, adsunt vltrà quàm bella deposcunt.

d Quòd si Troiani non sine magna suorum clade victoriam retulerunt: si multi ex iis sunt interempti, si eadem belli tempestas æqualiter in Troianos & Latinos grassata est, & vtrosque subuertit, cur nos potiùs quàm illi indecores in ipso belli initio deficimus, & animo despondemus? cur ante tubæ sonitum totis artubus contremiscimus?

e Dies siue tempus, & varius labor humanæ vitæ mutabilis & variis casibus obnoxiæ, multa, quæ iam penitùs collapsa videbantur, in meliorem statum reuocauit: & fortuna alterna, siue nunc vni, nunc alteri benigna multos felicitati suæ confidentes elusit, multos alios quos in lubrico deiecerat rursus in solido locauit.

f Dicet aliquis iure nostris rebus esse desperandum, quia non erit auxilio nobis Diomedes olim Rex Ætoliæ, nunc Arporum siue Argirypæ conditor. Respondeo non esse me-

Tot populi misêre duces: nec parua [a] *sequetur*
Gloria, delectos Latio, & Laurentibus agris.
Est & Volscorum egregia [b] *de gente Camilla,*
Agmen [c] *agens equitum, & florentes ære* [d] *cater-*
uas, — *Auxilia Italorum.*
Quòd si me solum Teucri [e] *in certamina poscunt,*
Idque placet, tantúmque bonis communibus obsto: — *Offert se ad singulare certamen*
Non adeò has exosa manus victoria fûgit,
Vt tanta quicquam pro spe tentare recusem,

tuendum, qui a nobis erunt auxilio duces longè fortiores & feliciores Diomede, qualis est Messapus Neptuni filius,

Quem neque fas igni cuiquam, nec sternere ferro:

Et Tolumnius augur cuius omnibus incœptis fortuna semper obsecundat.

a Latini & Laurentes, qui ad hoc bellum delecti fuerint, magnam gloriam consequentur, cùm sine externorum auxilio vel Italia Troianos eiecerint, vel Troianum nomen penitus extinxerint. Quod ait *delectos*, id facit ad extenuandas vires Troianorum, quasi sufficiat ad bellum conficiendum paucos è multis eligere, nec sit opus omnes ad pugnam educere.

b Fortissima & bellicosissima, quippe quæ omnium frequentissimè cum populo Romano bella gessit.

c Agmen equitum dicitur vt 9. Æneidos.

-- *Conclamat ab agmine Volscens.*

Cateruæ peditum. Horatius epist. ad Augustum:

Dum fugiunt equitum turmæ, peditúmque cateruæ.

d Armis æreis fulgentes.

e Solus Æneas Turnum prouocarat: ait tamen Teucros vniuersos, ad maius animi & fortitudinis specimen, quasi paratus esset non tantùm cum vno aliquo, sed etiam cum omnibus dimicare. Sensus est: si me Troiani poscunt ad singulare certamen, si placet vobis, ô Latini, vt solus ego congrediar pro vniuersis, si in tantum obsum commodis publicis, vt nisi solus dimicauero, concidat vniuersa Respub. non adeò me deseruit fortuna prosperior vt vllum certamen recusem pro spe tantæ gloriæ, qua dicar vel morte mea repræ-

Ibo animis contrà, [a] vel magnum præstet Achillem,
Factaque Vulcani manibus paria induat arma
Ille licet: vobis animam hanc, soceróque Latino
Turni deuotio. *Turnus ego, haud vlli veterum virtute secundus,*
Deuoueo, [b] solum Æneas vocat: & vocet, oro.
Nec Drances [c] potiùs, siue est hæc ira deorum,
Morte luat: siue est virtus & gloria, tollat.
Æneas castra mouet. *Illi [d] hæc inter se dubiis de rebus agebant*
Certantes: castra Æneas, aciémque mouebat.
Nuntius ingenti per regia tecta tumultu
Ecce ruit, magnísque vrbem terroribus implet,
Instructos acie Tyberino à flumine Teucros,
Tyrrhenámque manum totis descendere [e] campis.
Extemplò turbati animi, concussáque vulgi
Pectora, & arrectæ stimulis haud mollibus iræ:

sentasse libertatem Reip. vel insigni victoriâ nomini Latino gloriam peperisse.

a Inibo certamen cum Ænea fortiter & generosè, licet ille virtute & bellica fortitudine, se alterum Achillem exhibeat & præstet siue repræsentet.

b Alludit ad morem veterum ducum, qui se pro salute populi Romani deuouebant, vt Decij fecerunt.

c Animam meam pro patria deuoueo, ne Drances moriatur si dij nobis irati Troianis annuunt victoriam: vel gloriam tollat & consequatur, si in fatis est vt Troiani Latinorum virtute superentur.

d Latinus, Turnus, Drances, alij, qui in curiam conuenerant.

e Quomodo descē-debant si à flumine, cum ea fluminum natura sit vt semper in inferioribus locis voluantur: Dictum est Phi. 2 §. 11. dici descendere non semper eum qui è superiore loco in inferiorem se transfert, sed etiam qui venit vndecunque periculum aliquod subiturus, vt veniebant Troiani & Hetrusci ad manus cū Latinis conferendas. Quod autem ait *totis campis* ἐμφατικῶς planè copiarū magnitudinē ostendit.

Arma manu trepidi [a] *poscunt: fremit arma iuuentus:* *Latinorum turbatio.*
Flent mæsti, mussántque [b] *Patres: hîc vndique clamor*
Dissensu vario [c] *magnus se tollit in auras:*
Haud secus atque alto in luco cùm fortè cateruæ
Consedêre auium, piscosóve amne Padusæ, [d]
Dant sonitum rauci [e] *per stagna loquacia* [f] *cygni.* *Comparatio.*
Immo, ait, ô ciues, arrepto tempore, [g] *Turnus,*
Cogite concilium, [h] *& pacem laudate sedentes:* [i]
Illi [k] *armis in regna ruunt. Nec plura locutus*

a Festini.

b Queruntur, & verbis quasi dolore absorptis & deuoratis, naribus admurmurant. Græcè *μύζειν*, vnde *μυκτὴρ* nasus.

c Alijs Drancis, alijs Turni verba laudantibus, iuuenibus arma poscentibus, senibus mussantibus.

d Seruius Danielis. *Padusa pars est Padi. Nam Padus licet vnus sit fluuius, habet fluenta plurima è quibus est Padusa, quæ quibusdam locis facit paludem, quæ plena cycnorum.*

e Vel quia reuera rauci sunt, & vt ait Lucianus li. de electro Κρώζουσιν οὗτοι πάνυ ἄμουσον καὶ ἀσθενές. *crocitant hi admodum absurdè & inualidè.* vel potiùs quia vox *rauci*, est τῶν μέσων, & modò in bonam, modò in malam partem sumitur Certè 7. Æneidos versu 705 Messapi milites suauiter cantantes cum cycnis modulantibus confert, & nihilo seciùs cycnos *volucres raucas*, id est, *canoras* appellat. lib. 8. ineunte.

-- Et rauco strepuerunt cornua cantu.

f Hypallage, nam stagno tribuit quod erat cycnis tribuendum, non enim stagnum loquax, sed cycnorum loquacium cantu personabat.

g Arrepta occasione Quid autem propriè sit occasio dictum pro Milone §. 39. nota 2.

h Ironia.

i Otiosi. vide Pisonianam §. 10. nota 2.

k Troiani.

Turnus varia dat mandata.

Corripuit sese, [a] *& tectis citus extulit altis.*
Tu Voluse armari Volscorum edice [b] *maniplis:*
Duc, ait, & Rutulos equites Messapus [c] *in armis,*
Et cum fratre [d] *Coras latis diffundite* [e] *campis.*
Pars aditus vrbis firment, [f] *turresque capessant:*
Cætera, quà iusso, [g] *mecum manus inferat arma.*

Perturbatio ciuitatis.

Ilicet in muros tota discurritur vrbe.
Concilium ipse pater, & magna incœpta [h] *Latinus*
Deserit, ac tristi turbatus tempore differt.
Multáque [i] *se incusat, qui non acceperit vltro*
Dardanium Æneam, generúmque adsciuerit vrbi.
Præfodiunt alij portas, [k] *aut saxa sudésque* [l]

a Raptim & festinanter exiuit.

b Edic & impera vt Volscorum cohortes sub signis siue manipulis militantes armentur. Dicti manipuli quòd antiquissimi ad ordinandas acies non vexillis aut aquilis, sed fœni manipulis vterentur.

c *Messapus & Coras*, pro *Messape & Cora*, more Atticorum, qui nominatiuum pro vocatiuo frequenter vsurpant.

d Catillo, de quo lib 7. versu 672.

e Iubete latis & diffusis ordinibus aciem procedere vt numerosior exercitus Troianis appareat.

f Nolite totum exercitum educere, sed partem in vrbe relinquite ad muniendos aditus, & propugnacula siue turres occupandas, vt inde hostes arceantur.

g Cæteri milites qui neque Rutuli sunt, neque Volsci, me sequantur, & inferant arma, qua iussero.

h Consilium pacis statuendæ. quod erat magni momenti.

i Multùm & vehementer se incusat *quòd non vltro susceperit in affinitate necessarium virum*, inquit Donatus, commodúmque non tantùm sibi, verùm etiam ciuitati. VLTRO ideo dixit, quia habere gratiam potuit ex voluntatis ratione, quod videbat futurum ex necessitate.

k Fossam ducunt ante portas vrbis.

l Vallos & titiones.

Subuectant: bello [a] dat signum rauca cruentum
Buccina: tunc muros variâ cinxere coronâ
Matronæ, [b] puerique. vocat labor vltimus omnes.
Necnon ad templum, summásque ad Palladis arces [c]
Subuehitur [d] magnâ matrum regina cateruâ,
Dona ferens, iuxtáque comes Lauinia virgo:
Caussa mali tanti, [e] atque oculos deiecta decoros.
Succedunt matres, & templum thure vaporant, [f]
Et mœstas alto fundunt de limine [g] voces:
Armipotens, belli præses Tritonia [h] virgo,

Amata adit templum Mineruæ.

a Seruius. Bene addidit *bello*. Nam propter hoc buccina insonans sollicitudinem ad bella denuntiat. sic in 7.
-- Qua buccina signum Dira dedit --
Prælium autem tubæ indicant. (Æneid.
At tuba terribilem sonitum procul ære canoro Increpuit. -- 9.

b De matronis & matribus familias vide Cælianam §. 32. nota 2.

c Arces vrbium non solùm Ioui, sed etiam Mineruæ sunt sacræ, vnde & *Diua retinens in summis vrbibus arces* à Catullo nominatur.

d Videtur ad morem alludere, quo -- *ducebant sacra per vrbem Pilentis matres in mollibus.* --

e Propter cuius nuptias bellum à Turno fuerat in Troianos excitatum.

f Propriè vapor est humidorum, exhalatio siccorum. frequenter tamen à poëtis etiam vapor siccis tribuitur. Lucretius lib. 2. *Æstifer ignis vti lumen iacit atque vaporem.* & lib. 5. *Inuidiâ quoniam, ceu fulmine, summa vaporant.*

g De more. solebant enim se ad limina templorum prosternere. Arnobius lib. 1. aduersus gentes: *Cùm deorum ante ora prostrati limina ipsa conuerrerent osculis.*
Tibullus lib. 1 el. 2.
-- Procumbere templis, Et dare sacratis oscula liminibus.

h Vide lib. 2. versu 171.

Preces matronarum.

Frange manu telum Phrygij prædonis, [a] *& ipsum*
Pronum sterne solo, portísque effunde sub altis.
Cingitur ipse furens certatim [b] *in prælia Turnus:*
Iámque adeò Rutulum thoraca indutus, ahenis
Horrebat squamis, suráſque [c] *incluserat auro,*
Tempora nudus adhuc, [d] *laterique accinxerat ensem,*
Fulgebátque alta decurrens aureus [e] *arce:*
Exultátque animis, & spe iam præcipit hostem:

Comparatio.

Qualis [f] *vbi abruptis fugit præsepia vinclis*
Tandem [g] *liber equus, campóque potitus aperto,*
Aut ille in pastus, armentáque tendit equarum:
Aut assuetus aquæ perfundi flumine noto, [h]
Emicat [i] *arrectísque fremit ceruicibus altè*
Luxurians, [k] *ludúntque* [l] *iubæ per colla, per armos.*

Camilla Turno occurrit.

Obuia cui Volscorum acie comitante Camilla
Occurrit: portísque ab equo regina sub ipsis [m]

a Prædones qui iniustum inferunt bellum, vt Iurisconsulti definiunt. hic autem Æneam intelligit.

b Festinanter.

c Tibias ocreis aureis induerat.

d Nondum galeatus, habens adhuc caput detectum.

e Armis aureis ornatus.

f Comparatio ex *6.* Iliados.

g Expetita & expectata diu libertate.

h Ob consuetudinem lauandi.

i Exilit, se erigit & attollit.

k Lasciuiens, cum lasciuia quadam se ostentans, & quodammodo glorians. Reddit opinor, illud homericum Κυδιόων, *glorians*, ὁ δ' ἀγλαΐηφι πεποιθὼς *ille verò splendoribus confisus.*

l Liberè volitant & vento vibrantur.

m Seruius Danielis *Hoc ad Turni honorem refertur. quatuor nãque erant apud Romanos quæ ad honorificentiam pertinebant: equo desilire, caput aperire, via decedere, adsurgere.* De quibus vide

Desiluit: quam tota cohors [a] *imitata, relictis*
Ad terram defluxit [b] *equis. tum talia fatur.*
Turne, sui meritò [c] *si qua est fiducia forti,*
Audeo, & Æneadûm promitto occurrere turmæ:
Soláque [d] *Tyrrhenos equites ire obuia contra.* *Offert se Turno & petit sola in certamen descendere.*
Me sine prima manu tentare pericula belli:
Tu pedes ad muros subsiste, & mœnia serua.
Turnus ad hæc, oculos horrenda [e] *in virgine fixus,*
O decus Italiæ virgo, quas dicere grates,
Quásve referre parem? sed nunc (est omnia quandò *Turni responsio.*
Iste animus [f] *supra) mecum partire laborem.*
Aeneas (vt fama fidem, mißique reportant
Exploratores) equitum leuia improbus arma

Pisonianam §. 26. nota 2. Quod autem ait *Regina* hoc facit ad augendam Turni dignitatem, maius enim est ab ipsis Regibus quàm à priuatis honorari.

a Idem. *Cohors pro turma, nam equitum turmæ, peditum cohortes appellantur.*

b Idem. *Vno verbo absoluit desilientem equis multitudinem, & vel celeritatem, vel artem & quandam moderationem ac facilitatem descendendi significauit, quæ est etiam in adscendendo apud huius rei peritos.*

c Si meritò fortis potest suæ virtutis & fortitudinis habere fiduciam, ego audeo Troianis occurrere, ídque me facturam esse promitto.

d Cum Volscorum copijs quæ mihi parent.

e Oculos defixos habens in virgine tam venerabili, vt intuentes non ad lasciuiam incitaret, sed potiùs sacro quodam horrore perfunderet.

f Quandoquidem tam magnanima es, vt tuus iste animus nec gratias nec præmia desideret sola virtutis honestate contentus, Nunc non morabor diutiùs gratijs agendis, sed te rogabo, vt non sola Troianis & Hetruscis occurras, sed mecum laborem & belli periculum partiaris, méque sinas Æneæ & Troianis insidiari, dum tu Hetruscis equitibus occurres.

Præmisit, quaterent campos: ipse ardua, [a] montis
Per deserta iugo properans aduentat ad vrbem.
Furta [b] paro belli, conuexo in tramite syluæ,
Vt biuias [c] armato obsidam milite fauces.
Tu Tyrrhenum equitem collatis excipe signis.
Tecum acer Messapus erit, turmæque Latinæ,
Tyburtíque [d] manus: ducis & tu concipe curam,
Sic ait, & paribus Messapum in prælia dictis
Hortatur, sociósque duces: & pergit in hostem.
Est curuo anfractu vallis [e] accommoda fraudi,
Armorúmque dolis: quam densis frondibus atrum
Vrget vtrimque latus: tenuis quo [f] semita ducit,
Angustæque ferunt fauces, aditúsque maligni.
Hanc super in speculis, [g] summóque in vertice montis
Planities ignota iacet, tutíque receptus,

Vallis descriptio in qua Turnus insidias collocauit.

a Donatus. *Ipse per montis deserta, ardua superant* (nota *superans* non, vt in vulgatis, *properans*) *transcenso montis iugo, ad vrbem venire disposuit.*

b Insidias absconditas. furtum quasi furuum. Vide Milonianam §. 9. notâ 2.

c Vt fauces siue locorum angustias duobus montibus inclusas, quæ in duas vias diuiduntur, armatis militibus obsideā.

d Copiæ Tyburtinæ quæ cum Catillo & Cora aduenerant, Tyburto fratre remanente.

e Est vallis quædam incurua & flexuosa crebris anfractibus ad insidias ponendas accommoda, cui valli densis arboribus opacati montes ita incumbunt, vt eam vrgere suis radicibus & premere videantur.

f Ad hanc vallem tenui quodam itinere peruenitur propter locorum angustias & ingressus atque egressus malignos, id est, difficiles, obscuros gradientibúsque contrarios.

g Super hanc vallem angustam. in ipso montis cacumine, è quo tanquam è speculis prospectus patet in subiectos.

Seu dextrâ læuâque velis occurrere pugnæ,
Siue instare iugis, & grandia voluere saxa.
Huc iuuenis [a] *nota fertur regione viarum,*
Arripuítque locum, & syluis insedit iniquis.
Velocem intereà [b] *superis in sedibus Opim,*
Vnam ex virginibus socijs, sacráque cateruâ,
Compellabat, & has tristeis Latonia voces
Ore dabat: Graditur bellum ad crudele [c] *Camilla,*
O virgo, & nostris [d] *nequicquam* [e] *cingitur armis,*
Chara mihi ante alias: [f] *neque enim nouus iste Dianæ*
Vênit amor, subitáque animum dulcedine mouit.

Diana Opim allequitur.

campos, planities nota quidem Turno, sed ignota Troianis longè latéque extenditur, ad quam tutò se recipere possunt milites è pugna fugientes, & ex eadem rursum in hostes impressionem facere, siue dextra, siue sinistra parte velis hostibus ad conferendas manus occurrere, siue iugis instare & in hostes eminus è superiore loco grandia saxa aduoluere.

a Turnus in eum locum se confert cum parte exercitus, locum festinanter occupat ante aduentum Troianorum, & Æneæ ponit insidias in syluis iniquis vel ob inæqualitatem nunc montibus arduam, nunc vallibus depressam, vel quòd iniqua loci conditione pugnaturus erat Æneas in inferiore loco contra Turnum è montis iugo Troianis imminentem. *Insedit* ἐνέδρευσεν, hinc insidiæ, ἐνέδραι.

b Dum Turnus Troianis insidias collocabat, Diana Iouis & Latonæ filia Opim nympham allocuta est.

c Quod bellum ipsi Camillæ exitio est futurum.

d Vel meis & tuis, id est, iisdem armis quibus ego & tu delectamur, vel armis quibus illam donaui.

e Frustra: si quidem arma Dianæ nihil erant Camillæ profutura, nec depulsura mortem eius ceruicibus imminentem.

f Camilla mihi præcæteris est charissima: neque enim amor iste mihi nouus accessit, & animum meum potiùs subita & repentina dulcedine permouit, quàm certo iudicio & ratio-

Pulſus ob inuidiam regno, [a] *viréſque ſuperbas,*
Priuerno antiqua Metabus cùm excederet vrbe:
Pater Camillæ regno pulſus filiam ſecum extulit. *Infantem fugiens media inter prælia belli*
Suſtulit exilio comitem, matríſque vocauit
Nomine Caſmillæ mutilata [b] *parte Camillam.*
Ipſe ſinu præ ſe portans, iuga longa petebat
Solorum [c] *nemorum. tela vndique ſæua premebant,*
Et circumfuſo volitabant milite Volſci.
Ecce fugæ medio ſummis Amaſenus abundans
Intercluditur fluuio. *Spumabat ripis. tantus ſe nubibus imber*
Ruperat: [d] *ille innare parans infantis amore*
Tardatur, caróque oneri timet. omnia ſecum
Verſanti ſubitò [e] *vix hæc ſententia ſedit.*
Telum immane manu valida quod fortè gerebat

ne, quæ me in Camillæ amorem induxit iam inde ab ipſius infantia.

a Metabus è regno Volſcorum depulſus ob inuidiam & odiũ ciuium, quod ille ſuperbiâ & dominationis impotentiâ concitarat, cùm ex vrbe Priuerno diſcederet, fugiens ſecum abſtulit filiolam adhuc infantem ad exilij ſui ſolatium.

b Alij legunt *multata* retineo *mutilatâ*, id eſt vnâ litterâ obtrita & è nomine detractâ.

c Deſertorum, in quibus nulla apparebant humani cultus veſtigia.

d Tantus imber è nubibus erumpens ſe in terram effuderat, vt Amaſenus fluuius extra ſuum alueum redundans in riparum crepidine ſpumaret: at Metabus parans eum fluuium tranſnatare Camillæ infantis amore tardabatur, veritus ne illam ſubmergeret, ſi ſe cùm ea fluuio credidiſſet,

e Seruius. *Ideo vix quia naturale eſt, vt quoties ſimul multa cogitamus vix vnum aliquòd comprobemus.* E quibus ille ſic orationẽ interpungit, *verſanti ſubitò. vix* &c. vt particula *ſubitò* ad *verſanti*, *vix* ad *ſedit* referatur. Placet tamen vtramq; cõnectere. Nam ea ſententia *vix ſedit*, quia priùs alia multa cogitarat: *ſubitò ſedit* quia reiectis alijs omnibus conſilijs quæ animo verſauerat.

Bellator, solidum nodis, & robore cocto, a
Huic b *natam, libro & syluestri subere clausam,*
Implicat, atque habilem mediæ circumligat hastæ.
Quam dextra ingenti librans, ita ad æthera fatur.
Alma tibi hanc, nemorum cultrix, c *Latonia virgo,*
Ipse d *pater famulam voueo, tua prima per auras*
Tela tenens supplex hostem fugit. accipe, testor, e
Diua tuam, quæ nunc dubijs committitur auris,
Dixit, & adducto f *contortum hastile lacerto*
Immittit: sonuêre vndæ, rapidum super amnem
Infelix g *fugit in iaculo stridente Camilla.*

Filiam cortice inuolutā hastæ circumligat. Filiam Dianæ infamulam vouet. Hastam trans fluuium iacit, &

versauerat, repente venit illi in mentem nouum & subitum consilium de quo priùs non cogitarat. Vix etiam fieri dicitur, quod subitò fit, si reluctante animo præstetur.

a Ligno siccatis & penitùs exhaustis humoribus decocto, vel quia reuera hastæ igne plerumque durari solent. vnde lib. 7. sudes præustas appellat.

b Huic immani telo filiolam suam libro, id est, inferiori corticis parte, quæ ligno cohæret, & syluestri subere (*du liege*) inuolutam mediæ hastæ circumligat habilem, id est arctè & commodè applicatam.

c Antonomasia Dianam vult intelligi.

d Ego ipse, qui sum pater ac proinde habens potestatem in liberos, & eos possum auctorare, & cuiusuis, non solùm dei, sed etiam hominis obsequio mancipare, hanc tibi filiolam meam in perpetuum ministerium addico consecrôque.

e Quæso atque obtestor vt eam tuo cultui mancipatam accipias, tuáque manu sustentes & foueas, ne vel in aëre ipso proiectionis impetu vitam exspiret, vel cùm ad alteram ripam peruenerit, ad terram allisa moriatur.

f Brachio ad aurem reuocato, vel telum validius vehementiúsque vibraret.

g Felicem quidem sortita est euentum: infelix tamen incò dicitur, quia tanto támque incerto periculo credita est.

natam hastæ alligatam.

At Metabus, magnâ propius iam vrgente [a] caterua,
Dat sese fluuio, atque hastam cum virgine victor
Gramineo, donum Triuiæ, de cespite vellit.
Non illum tectis vllæ non mœnibus vrbes
Accepere, neque ipse manus [b] feritate dedisset:
Pastorum & solis [c] exegit montibus æuum.

Filiam educat in solitudine.

Hic natam in dumis, intérque horrentia lustra [d]
Armentalis equæ mammis, & lacte ferino
Nutribat, teneris immulgens [e] vbera labris.
Vtque pedum primis [f] infans vestigia plantis
Insliterat, iaculo palmas onerauit acuto:
Spiculáque ex humero paruæ suspendit, & arcum.
Pro crinali auro, [g] pro longæ tegmine pallæ,

Educatio Camillæ.

Tigridis exuuiæ per dorsum à vertice pendent.
Tela manu iam tum tenera puerilia torsit:

a Multitudine Volscorum propiùs insequente, in fluuium Amasenum ingressus est, cúmque natando transuectus, *victor*, perducto videlicet ad finem quod animo destinarat. hastam cum Camilla hastæ illigata vellit è gleba herbosa graminibusque vestita vt eam Dianæ consecraret. De nomine Triuiæ 6. Æneidos

b Ideo in vrbibus non habitauit, quia præ animi feritate, legibus & vrbium magistratibus se non subdidisset solitus alijs imperare.

c In montibus desertis vitam exegit, vbi soli pastores habitabant.

d Ferarum latibula, & cubilia.

e Lac ex vberibus ferarum emulgens & in filiæ labra instillans.

f Vt primùm infans fixis in terra vestigijs sine alterius adminiculo potuit insistere, illius manus iaculo Metabus pater onerauit.

g Loco fasciæ siue teniæ aureis filis intextæ, qua puellarum nobilium crines implicantur, & in varios cincinnos tan-

Et fundam tereti [a] circum caput egit habena,
Strymoniámque [b] gruem, aut album deiecit olorem.
Multæ illam frustra [c] Tyrrhena [d] *per oppida matres*
Optauêre nurum? solâ contenta Dianâ,
Æternum [e] telorum & virginitatis amorem
Intemerata [f] colit. vellem haud correpta [g] fuisset
Militia tali conata [h] lacessere Teucros:
Chara mihi, comitúmque foret nunc vna mearum.
Verum age, quandoquidem fatis vrgetur acerbis,
Labere nympha polo, [i] finésque inuise Latinos:
Tristis vbi infausto [k] committur omine pugna.

Diana Opi cōmendat vltioné Camillæ.

quam in gradus & turriculas digeruntur, loco pallæ corpus tegentis & ad talos defluentis pelle tigridis induebatur Camilla, Certum est tum temporis tigres in Italia visas non fuisse, sed nihil repugnat quo minùs earum exuuiæ siue pelles iam tum aduehcrentur.

a Fundam loro siuè scuticâ tortâ circum caput rotans lapides misit.

b A Strymone fluuio Thraciæ. Species pro genere.

c Frustra optasse dicuntur quod impetrare non potuerant.

d Oppida Volscorum videntur intelligi, dicuntur tamen Tyrrhena quia tum erant in Tuscorum potestate. vel reuera Tyrrhenæ matronæ Camillam nurum optauerunt propter vicinitatem.

e Tota vita duraturum. Horatius

Seruiet æternum qui paruo nesciet vti.

Id est, quamdiu viuet.

f Integra, intacta, inuiolata, incorrupta.

g Vellem vt talis militiæ amor Camillam quasi aliquo turbine correptam in transuersum non egisset.

h Conatus. *Quòd verò ait conata, ostendit in audendo difficultatem, & ausus huiusmodi non secuturos effectus.* Conatus enim secundum Sallustianum etiam morem, cœpta significat, non tamen impleta.

i Descende cœlo, Opi mihi charissima.

k Infelicibus auspicijs, quibus Camilla est peritura;

Hæc [a] cape, & vltricem pharetra deprome sagittam:
Hac [b] quicunque sacrum violarit vulnere corpus
Tros Italúsve, mihi pariter det sanguine pœnas.
Pòst ego nube caua miserandæ corpus, & arma
Inspoliata feram tumulo, patriǽque [c] reponam.
Dixit: at illa [d] leueis cæli delapsa per auras
Insonuit, nigro [e] circundata turbine corpus.
At manus interea [f] muris Troiana propinquat,
Hetruscique duces, equitúmque exercitus omnis,
Compositi numero in turmas. [g] fremit æquore toto
Insultans sonipes, [h] & pressis pugnat habenis

a Hunc arcum, hanc pharetram, has sagittas.
b Hac vltrice sagitta puniatur & morte plectatur quicunque Camillæ corpus mihi ab illius infantia consecratum vulnere violarit. & puniatur sine discrimine, siue ille Troianus fuerit, siue Italus. propriè autem dicuntur sacra violari. vt suprà versu 255.

Quicumque Iliacos ferro violauimus agros.

& versu 276. —— *Ferro cælestia corpora demens*
Appetij & Veneris violaui vulnere dextram.

c Vide Milonianam §. 104. notis 2. & 3.
d Opis comes Dianæ.
e *Hoc ideo*, inquit Seruius, *quia ad mærorem luctúmque descendit*, vel, vt ait Cerdanus, ad signandum æstum irarum quas iam Opis in interfectorem Camillæ conceperat: aliter placidam nubem Poëta describeret.
f Interea dum hæc Diana loqueretur, exercitus Troianus cum Hetruscis & Arcadibus equitibus ad muros Laurentinos accedebat.
g Vel ita compositi & ordinati, vt in singulas turmas legitimus equitum numerus, id est, equites 30. fuerint distributi vel ita vt ad numeros musicos turmatim incederent. De quo more fusè Cerdanus noster ad versum 697. septimi Æneidos.
h Tota planitie fremunt equi insultantes, & reluctantur.

Exercitus ad manus accedit

Huc obuersus, & huc: tum latè ferreus [a] *hastis*
Horret ager, campique armis sublimibus ardent.
Nec non Messapus contrà, celeresque [b] *Latini,*
Et cum fratre Coras, & virginis ala [c] *Camillæ,*
Aduersi campo apparent, [d] *hastásque reductis* [e]
Protendunt longè dextris, & spicula vibrant:
Aduentúsque virùm, fremitúsque ardescit equorum.
Iamque intra iactum teli [f] *progressus vterque*
Substiterat: subitò erumpunt clamore, furentésque
Exhortantur equos: fundunt simul vndique tela

habenis quæ ab insessoribus effrenatum cursum coërcere volentibus comprimuntur.

a Ager quaqua versus hastis ferreis sic inhorrescit, vt totus in ferrum conuersus esse videatur, & campi collucent armorum fulgore in sublimes aëris tractus se efferente.

b Commodè Seruius ad equestrem ordinem allusum notat. priùs enim equites Celeres, aut etiam Trossuli vocabantur.

c *Alæ dicuntur equitum*, verba sunt Vegetij lib. 2. cap. 1. *quòd ad similitudinem alarum ab vtraque parte protegunt acies, quæ nunc vexillationes vocantur. Est & aliud genus equitum qui legionarij vocantur, propterea quòd connexi sunt legioni* E quibus videas alas propriè de auxilarijs dici. Clarè Liuius lib. 40. *Alarij equites postquam tam memorabile facinus equitum Romanorum videre.* Camilla porro auxiliares copias secum adduxerat. Vide Lipsium lib. 2. de milit Roma. dialogo 7.

d Se subitò ostendunt. Sed nota vim & energiam verbi, quod vix alijs verbis explicari posset. ita lib. 12. *Scalæ improuisæ, subitúsque apparuit ignis.*

e Ad aurem reuocatis. vt libro 9.

Ecce aliud telum summa librabat ab aure.

Ouid. 3. metam. —— *Dextrâ libratum fulmen ab aure,*
Misit in aurigam. ——

f Vnde possit hasta emissa in hostem venire.

Pugnã ineunt. Tyrrhenus & Aconteus.

Crebra niuis ritu: cœlumque obtexitur vmbra. [a]
Continuò aduersis Tyrrhenus [b] *& Acer Aconteus*
Connixi incurrunt hastis, primique ruinam
Dant sonitu ingenti, perfractáque quadrupedantum
Pectora pectoribus rumpunt: excussus Aconteus
Fulminis in morem [c] *aut tormento ponderis acti,*
Præcipitat longè, & vitam dispergit in auras.

Fugiũt Latini.

Extemplo turbatæ acies: versique Latini
Reijciunt parmas, [d] *& equos ad mœnia vertunt*
Troës agunt: [e] *princeps turmas inducit Asylas.*
Iámque propinquabant portis [f] *rursúsque Latini*

a Tam crebra tela mittuntur, vt cœlum ipsum obumbrent, & quadam obtexant caligine. Videtur ad illud Lacedemonij, quem Herodotus libro 7. Deiocem appellat, dictum alludere, de quo, vt Plutarchum omittam M. Tullius 1. Tusculana. *Cùm Perses hostis in colloquio dixisset glorians. Solem præ iaculorum multitudine & sagittarum non videbitis. In vmbra igitur,* inquit, *pugnabimus*

b Duo omnium audacissimi, è suis vterque partibus infestis armis erumpunt certamen inituri.

c Equi collisis inter se pectoribus magnum sonitum ediderunt, & vterque cecidit cum magno fragore, sed præcipuè Aconteus excussus longè præcipitatus est instar fluminis, aut certè alicuius lapidis ponderosi, quod tormento murali extruditur.

d Retrò iaciunt parmas ad tutanda terga, parma scutum equestre, aut etiam velitum. Vide Lips. de mil. liber 3. Dial. 1.

e Donatus. *Agi dicuntur pecudum greges, cùm de loco trahuntur ad locum. Tantum igitur in Latinis militiæ dedecus fuit, vt non tantùm ferri, verùm etiam agi more mutorum animalium, & impelli viderentur.*

f Iamque Latini propiùs ad portas Laurentinæ vrbis accesserant, cùm resumpta audacia refectísque animis clamorem

Clamorem tollunt, & mollia colla reflectunt: Reditus ad certamen.
Hi a fugiunt, penitúsque datis referuntur habenis:
Qualis b vbi alterno procurrens gurgite pontus
Nunc ruit ad terram, scopulósq; superiacit vndam Comparatio.
Spumeus, extremámque sinu perfundit arenam:
Nunc rapidus retro, atque æstu reuoluta resorbens
Saxa, fugit, littusque vado labente relinquit.
Bis Tusci Rutulos c egêre ad mœnia versos;
Bis reiecti armis respectant terga tegentes. Manus conseruntur.
Tertia sed postquam d congressi in prælia, totas
Implicuere inter se acies, legitque virum vir:

sustulerunt, & equorum suorum reflexerunt colla mollia, idest, domita & freno parentia.

a Equites Tyrrheni qui sequebantur Latinos fugientes viso repente hostium regressu rati insidias & fraudem subesse habenis immissis penitúsque laxatis eo referuntur vnde discesserant.

b Talis erat alterna Tuscorum & Latinorum fuga, & alternus impetus siue impressio, qualis est accessus & recessus maris; cùm alternante fluxu & refluxu mare spumosum ad terram nunc fluctus euoluit, & vndam super scopulos iacit, arenámque extremam qua fluxus terminatur, curuatione & flexu vndarum perfundit. nunc refluit saxa, quæ priùs ad littus euoluerat, reuoluta fluctuantibus aquis resorbens, & littus, quod vndarum redundantium gurgite operuerat, relinquit, vndis in pristinum locum & vadum labentibus.

c Donatus. *Tusci, inquit, bis Rutulos egerunt ad mœnia bis reiecti sunt, ita tamen cauti ne insequens hostis auersos opprimeret, aut feriret, qua caussa respectabant, hoc est retrorsum attendebant, & scutis terga propria tuebantur.*

d Sed postquam tertia vice congressi, facta impressione manibus consertis, ita totas acies inter se miscuerunt implicueruntque, vt non iam cohors in cohortem, turma in turmam eminus tela torqueret, sed vir virum legeret, animo destinaret, designaret oculis ad cædem. Ita potiùs interpretor quàm eo sensu, quo Tullius virum abire lectum dicit pro Milone §. 36. Vide notam 8.

Tum verò & gemitus morientum, & sanguine in a alto
Armáque, corporáque, & permisti cæde virorum
Semianimes voluuntur equi: pugna aspera surgit.
Orsilochus. Orsilochus Remuli b (quando ipsum horrebat adire)
Hastam intorsit equo, ferrúmque sub aure reliquit:
Quo sonipes ictu furit arduus, altáque iactat
Vulneris impatiens arrecto pectore crura:
Voluitur ille excussus humi. Catillus Iolam
Ingentémque animis, ingentem corpore & armis,
Herminij cædes. Deijcit Herminium: nudo cui vertice fulua
Cæsaries, nudique humeri: nec vulnera terrent.
Tantus in arma patet. c latos huic hasta per armos d
Acta tremit, duplicátque, virũ transfixa, dolorem.
Funditur ater vbique cruor: dant funera ferro
Certantes, pulchrámq; petunt per vulnera mortem.

a In altis & profundis sanguinis riuis ob stragis magnitudinem t[illegible]o campo latè manantibus.

b Orsilochus quidem Remulum legerat & animo destinarat: sed non ausus eum comminus adoriri, hastam eminus in eius equum intorsit, cúmque sub aure ita sauciauit, vt cuspis in vulnere remaneret. Quo ictu equus dolore furit arduus & erectus, & ita crura anteriora iactauit, vt arrecto pectore, posterioribus tantùm pedibus insisteret, & Remulus equi dorso excussus præceps in terram volueretur.

c Tantus patet, tam fortis & generosus in prælia, vt nudo capite, nudis humeris in aciem procedat, nec vllo vulnerum metu terreatur.

d Notat Seruius *armos* hîc dici abusiuè. *Nam propriè armi quadrupedum sunt.* Huic igitur Herminio hasta à Catillo coniecta & per humeros acta, corpus transfixit & transuerberauit, tantúmque vulnus inflixit vt & humeros & pectus vno & eodem ictu sauciaret, & ita virum transfixa dolorem quasi gemino vulnere duplicauit.

At medias inter cædes exultat [a] Amazon
Vnum exerta latus pugnæ, [b] pharetrata Camilla.
Et nunc lenta [c] manu spargens hastilia densat,
Nunc validam dextrâ rapit inde fessa bipennem.
Aureus ex humero sonat arcus, & arma Dianæ. [d] Res à Camilla præclarè gestæ.
Illa etiam si quando in tergum pulsa recessit,
Spicula conuerso fugientia [e] dirigit arcu.
At circùm lectæ comites, Larináque virgo,
Tulláque, & æratam quatiens Tarpeia securim,
Italides, quas ipsa decus [f] sibi dia Camilla
Delegit, pacisque bonæ, bellique ministras.
Quales Threïciæ [g] cùm flumina Thermodoontis Comparatio.

a At Camilla tanquam Amazon, pharetram gerens & vnum latus exertum habens, id est vnam papillam habens nudam, exertam & è vestibus eductam, exultat inter medias cædes gestiens & secura præ animi magnitudine, quasi ludicris & non veris dimicationibus interesset.

b Vel inter medias cædes pugnæ exultat, vel vnum latus exerit ad pugnam.

c Hastilia noua facta è ligno viridi, quæ adhuc lentari, idest, flecti nullo negotio possint, densè & sparsim iaculatur.

d Vel qualibus vtitur Diana, vel quæ à Diana dono acceperat

e Fugientia vocat spicula, quæ fugiens iaculatur. Illa etiam, inquit, videlicet Camilla si quando tergum hostibus dare cogeretur, nihilo seciùs à tergo pugnabat, & arcu in hostes conuerso fugiens spicula dirigebat.

f Eas sibi delegerat Camilla vt eam honoris caussa comitarētur, séque pacis & belli fideles ministras Reginæ exhiberent.

g Tales erant Italicæ virgines circa Camillam, quales Amazones circa Penthesileam aut Hippolytem reginas suas. Seruius. *Tanais fluuius est qui separat Asiam ab Europa, circa quem antea Amazones habitauerunt. vnde postea ad Thermodoonta fluuium Thraciæ se transtulerunt.* Idque confirmat auctoritate Sallustij. *Dein campi Threissi quos habuere Amazones ab Tanai flumine incertum quam ob caussam digressæ.* Hippolyte regina fuit Amazonum quam Hercules baltheo

Pulſant, & pictis bellantur Amazones armis,
Seu circum Hippolyten, ſeu cum ſe Martia curru
Pentheſilea refert: magnóque vlulante tumultu,
Fœminea exultant lunatis agmina peltis.
Quem telo primum, quem poſtremum aſpera virgo
Deijcis? aut quot humi morientia corpora fundis?
Eumenium Clytio primum [a] *patre, cuius apertum*
Eumenium occidit. *Aduerſi longa tranſuerberat abiete pectus.*
Sanguinis ille vomens riuos cadit, atque cruentam
Mandit humum, moriénſq; ſuo ſe in vulnere [b] *verſat.*
Tum Lirin, Pagaſumque ſuper: quorum alter habenas
Suffoſſo [c] *reuolutus equo dum colligit, alter*
Et alios multos. *Dum ſubit, ac dextram labenti tendit inertem,*
Præcipites pariter que ruunt. his addit Amaſtrum
Hippotaden: ſequiturque incumbens [d] *eminus haſta*

ſpoliauit. Pentheſilea Martis filia quæ auxilium ferens Troianis ab Achille fuit interempta. Vide librum primum verſu 494.

a Camilla Eumenium Clytij filium primum omnium interficit, cuius aduerſi pectus longa haſta ex abiete facta tranſuerberat.

b Verſat ſe & volutat in ſuo ſanguine qui è vulnere magnâ copiâ defluebat.

c Seruius. Suffuſo, *caſuro. nam ſuffuſi equi dicuntur, quos vulgo ceſpitatores dicant. Alij* ſuffoſſo *legunt.* id eſt præcipiti & cadenti. Donatus. *Cùm Liris lapſu equi deceptus, habenas colligere niteretur, amiſit tuitionem corporis ſui. Pagaſus cùm lapſo auxilium ferret, ſe ad ſuſtentationem ruentis inclinans, & inermem dexteram lapſo porrigens, diſcrimen imminens vterque vitare non potuit, ſic factum eſt vt pariter necarentur.* Dici poteſt equus ſuffoſſus ab ipſo ſeſſore ſtimulis & calcaribus. lib. 6.

— Foderet calcaribus armos.

vel foſſus & transfixus ab hoſtibus ſub ipſo ſeſſore.

d Vrgens & inſequens.

Tereaque, Harpalycumque, & Demophoonta, Chrominque.
Quótque emissa manu contorsit spicula virgo,
Tot Phrygij [a] *cecidere viri. procul Ornytus armis* Ornytus.
Ignotis [b] *& equo venator Iapyge* [c] *fertur:*
Cui pellis latos humeros erepta iuuenco
Pugnatori operit: caput ingens oris hiatus
Et malæ texere lupi cum dentibus albis:
Agrestisque manus armat sparus: [d] *ipse cateruis*
Vertitur in medijs, & toto vertice suprà est.
Hunc illa exceptum [e] *(neq; enim labor agmine verso)*
Traijcit. & super hæc inimico pectore fatur:
Syluis te Tyrrhene feras agitare putasti?
Aduenit [f] *qui vestra dies muliebribus armis*
Verba redargueret: nomen tamen haud leue partum
Manibus hoc referes, telo cecidisse Camillæ.
Protinus Orsilochum, & Butem, duo maxima Teucrûm

a *Aut verè Phrygij*, inquit Donatus, *aut pro Phrygibus pugnantes.*
b Nouis, insuetis, hactenus ignotis.
c Appulo. Iapygia pars Appuliæ.
d Seruius. *Sparus est rusticum telum in modum pedis recuruum. Est* Varro ait, *telum missile à piscibus ducta similitudine, qui spari vocantur*: alij *sparos à spargendo dici putant*. Vide Milonianam, § 65. Nota 5.
e Ornytum fugientē cùm excepisset siue à tergo adorta fuisset Camilla, ferro transuerberauit. Neque enim difficile fuit eum à tergo adoriri, cùm agmen in fugam versum esset.
f Aduenit dies qui vestra verba redargueret, & excuteret verborum iactantiam armis meis, quæ sum fœmina. Inferis tamen renuntiabis te ingentem tibi morte gloriam comparasse, cùm occisus fueris non à quauis muliere, sed à Camilla virgine fortissima.

Consilio versare dolos ingressus, & astu,
Incipit hæc, Quid tam egregium, [a] *si fœmina forti*
Fidis equo? dimitte fugam, [b] *& te comminus æquo*
Mecum crede solo, [c] *pugnæque accinge* [d] *pedestri:*
Iam nosces ventosa [e] *ferat cui gloria laudem.*
Dixit, at illa furens [f] *acrique accensa dolore,*
Tradit equum comiti: paribúsque assistit in armis
Ense pedes nudo, puráque [g] *interrita parmâ.*
At iuuenis vicisse doloratus, auolat ipse, [h]
Haud mora, conuersisque fugax aufertur habenis,
Quadrupedémque citum [i] *ferrata calce fatigat.*

Suadet Camillam ex equo descendere.

Illa descendit.

Aunus fugit.

a Quid est tandem cur adeo superbia tumeas & glorieris, situ non in tua ipsius virtute (neque enim virtus in fœmina reperiri potest) sed in equi tui velocitate ponis fiduciam.

b. Equum tuum dimitte quo soles vti ad fugam capessendam vt eius velocitate periculo subtraharis.

c. Donatus. *Qua propter si aliquam tui fiduciam geris petamus campum & æqua conditione certemus. Sit iustum inter pares pugnæ certamen, atque appareat virtus propria magis, quàm aliunde quæsita.*

d. Præpara te ad pugnam pedestrem. Dicit, *accinge*, quia vestes altiùs in nodum colligebant, vt expeditiores ad pugnam descenderent. Hinc milites in procinctu.

e. Experiendo cognosces vanam esse inanem & ventosam gloriam, quæ te inflat perinde atque si veram tibi laudem peperisset. Afferit Seruius legendum *fraudem*, hoc sensu, Iam nosces vtri nostrum fraudem & damnum latura sit inanis ista gloria, & futilis iactantia.

f Meritò furens, quippe quæ audiebat sibi vanam gloriam & fugam exprobrari.

g Nullo adhuc insignita belli facinore. *Tunc enim primùm*, inquit Seruius, *in bella descenderat.*

h Emphasis: ipse qui Camillam prouocauerat ad pedestre certamen.

i Equum iam sua sponte & generositate incitatum ad fatigationem vsque stimulat calcaribus.

Suscitat, & stimulis haud mollibus incitat iras.
Ergo inter cædes cedentiaque [a] agmina Tarchon
Fertur equo, varijsque instigat vocibus alas,
Nomine quemque vocans: reficitque in prælia pulsos.
Quis metus, ô nunquam dolituri, [b] ô semper inertes
Tyrrheni, quæ tanta animis ignauia venit?
Fœmina palanteis agit, [c] atque hæc [d] agmina vertit?
Quò ferrum? quidve hæc geritis tela irrita dextris?
At non in Venerem segnes, nocturnáque bella,
Aut vbi curua choros [e] indixit tibia [f] Bacchi.
Expectare dapes, [g] & plenæ pocula mensæ,

Tarchō suos hortatur iisque exprobrat ignauiam.

a Idem. Cùm cecidissent alij, cæteri verò instantibus cederent Tarchon discurrebat per vniuersos, celeri equo vectus, equitum alas instigans varijs vocibus, blandis aut seueris, argumento ab honestate aut vtilitate sumpto pro cuiusque captu, singulos nominatim compellans, & ita pulsos ad bellum reuocabat.

b O adeò hebetes & stupidi vt nulla moueamini iniuria, nullam contumeliam aut infamiam sentiatis.

c Vna fœmina vos, qui viri videri vultis, palantes & fuga dispersos agit, vt inertia quædam animalia quæ pastoris arbitratu de loco in locum transferuntur.

d Donatus. *Demonstrat hoc dictum quantum obiurgationi pondus adiecit? Quanto, inquit, agmine sitis congregati, vestris oculis intuemini, & tamen vos vna agit fœmina & dare terga compellit.*

e De varijs chorearum generibus vide Pisonianum §. 18. Nota 4.

f Seruius tibiam Bachi & chorum vocari scribit, *quia apud veteres ludi theatrales non erant nisi in honorem Liberi Patris. hanc tibiam Græci πλαγίαυλον vocant, Latini vascam tibiam, & est Dionysia cùm maximè ea Satyri vtuntur.*

g Tunc etiam non segnes estis, cùm sacrificium & chorus Bacchi tibiæ sonitu vobis indicitur, sed hic amor hoc studium est vobis expectare dapes & pocula, vósque ad gnauiter epulandum acuere, donec haruspex inspectis victimarum extis sacra prospera & secunda denuntiet, & ipsa hostia

Hic amor, hoc studium, dum sacra secundus haruspex
Nuntiet, ac lucos vocet hostia pinguis in altos.
Hæc effatus, equum in medios moriturus [a] & ipse
Venulum rapit. *Concitat, & Venulo aduersum se turbidus infert:*
Direptúmque ab equo dextra complectitur hostem:
Et gremium ante suum multa vi concitus aufert.
Tollitur in cœlum clamor, cunctique Latini
Conuertêre oculos. volat igneus [b] æquore Tarchon
Arma virúmque ferens: tum summa ipsius ab hasta
Defringit ferrum, & parteis rimatur apertas
Quà vulnus lethale ferat. contrà ille [c] repugnans
Sustinet à iugulo dextram, & vim viribus exit.
Comparatio. *Vtque volans [d] altè raptum cùm fulua draconem*
Fert aquila, implicuitq; pedes, atque vnguibus hæsit:

pinguis, & bene condita vos ad dapes in altis lucis celebrandas inuitet, ad quas magna alacritate conuolatis.

a Tarchon etiam ipse paratus ad mortem fortiter oppetendam, si casus ita tulisset, vt non solùm alios verbis, sed etiam exemplis incitaret.

b Inflammatus per planitiem equum incitat tanta celeritate, vt non tam currere, quàm volare videatur, ferens Venulum armatum, & à summa ipsius Venuli hasta ferream cuspidem defringit, qua defracta partes corporis vulneri patentes nullisque munitas armis ferro rimatur, vt ea corporis parte lethale vulnus infligat.

c Contrà Venulus Tarchonti locum apertum ferro rimanti repugnans & reluctans dexteram Tarchontis sustinet, nec patitur eam suo iugulo propiùs admoueri, & vim hostilem totis viribus euitat & à iugulo suo repellit. sic 5. Æneidos.

Corpore tela modò, atque oculis vigilantibus exit.

d Vt aquila fulua, cùm altè volans fert draconem, eúmque pedibus implicitis tenet in aëre suspensum, & vnguibus appressis illi inhæret, draco autem ita comprehensus sinuosis voluminibus se versat, squamis subrectis inhorrescit, ore sibilat, assurgit & arduus attollitur, vt, inquam, aquila cùm fert

Saucius at ſerpens ſinuoſa volumina verſat,
Arrectíſque horret ſquamis, & ſibilat ore,
Arduus inſurgens: illa haud minùs vrget adunco
Luctantem roſtro, ſimul æthera [a] verberat alis:
Haud aliter prædam Tyburtum ex agmine Tarchõ
Portat ouans. Ducis exemplum [b] euentúmq; ſecuti
Mœonidæ incurrunt. tum fatis debitus [c] Aruns
Velocem iaculo, & multa prior arte Camillam
Circuit: & quæ ſit fortuna facillima [d], tentat.
Quà ſe cunque furens e medio tulit agmine virgo,
Hac Aruns ſubit, & tacitus [f] veſtigia luſtrat.
Quà victrix redit illa, pedémque ex hoſte reportat:
Hac iuuenis furtim [g] celeres detorquet habenas.
Hos aditus, iámque hos aditus, omnémque pererrat

Aruns insidiatur Camillæ.

fert reluctantem draconem, nihilominus eum vrget roſtro, cùmque ferens volat, perinde ac ſi non reluctaretur, ita Tarchon reluctantem Venulum cognomine Tyburtum, nihilo ſeciùs ferebat, vrgebat, & locum vulneris infligendi ferro rimabatur. Aliquid huiuſmodi Cæſari contigiſſe ſcribit Seruius. *Nam C. Iulius Cæſar cùm dimicaret in Gallia, & ab hoſte raptus, equo eius portaretur armatus, occurrit quidam ex hoſtibus qui eum noſſet, & inſultans ait,* Cæſar, Cæſar; *quod Gallorum lingua,* Dimitte, *ſignificat, & ita factum eſt vt dimitteretur. Hoc autem ipſe Cæſar in Ephemeride ſua dicit, vbi proprium commemorat felicitatem.*

a Aëra. *b* Exemplo ſiue ductu & auſpicio Tarchontis Tyrrheni de integro prælium inierunt. Dicti Mœonidæ quia ex Lydia Mœoniæ vicina in Italiam tranſcripti fuerant eorum maiores. 8. Æneid. 498.

--- *O Mæoniæ delecta iuuentus.*

c Morti deſtinatus, vt videlicet telis Dianæ, Opis manu moriatur, poſtquam ipſe Camillam occiderit.

d Quærit occaſionem feriendi.

e Non cogitans de periculo ſuis ceruicibus imminente.

f Latens.

g Clam, & inſidioſè.

Vndique circuitũ [a], *& certam quatit improbus* [b] *hastam.*

Fortè sacer Cybelæ Chloreus, olímque [c] *sacerdos*

Chloreus *Insignis longè Phrigijs fulgebat in armis,*

Spumantémq; agitabat equum, quem [d] *pellis ahenis*

In plumam squamis auro conserta [e] *tegebat:*

Eius armatura. *Ipse* [f] *peregrina ferrugine clarus, & ostro,*

Spicula torquebat Lycio Cortinia cornu:

Aureus ex humeris sonat arcus, & aurea vati

a Donatus. *Quacunque abibat, vel quacunque habuit transitum, & quoscunque illa circuitus obibat, obseruabat iste opperiens casum quo posset circumuenire fortiorem. Hastam autem manu frequentiùs agitabat: Hoc enim hominis suggerebat impobitas, hoc est concepta impatienter cupiditas feriendi.*

b Improbus. hoc est propositi tenax, nec priùs ab eo destiturus quàm Camillam interfecerit, quatit & vibrat hastam certam & ineuitabilem. sic -- *Labor omnia vincit* Improbus. -- .. idest pertinax.

c Dum Troia stabat incolumis, & Cybele mater Deorum colebatur à Phrygibus magna religione.

d Hunc equum Chlorei cataphractum contegebat pellis ferina, æreis quibusdam squamis & laminis cooperta, aureis squamarum commissuris conserta & discriminata opere plumario, sic vt lamina in laminam indueretur, & instar plumarum altera squama alteri incumberet, & sic ordinatæ se inuicem sustinerent; & serie quadam inter se necterentur. Vide Lipsium lib. 3. de milit. dial. 6.

e Lipsius ibidem. Quam etiam pellem *auro consertam* facit: an quia aurum in squamis mixtum? an quia ipsæ squamæ auro immixtæ? id esset catenulis aut filis ex auro.

f Ipse Chloreus conspicuus vestem ostro, idest, purpura, & ferrugine, id est, colore quodam violaceo & ferri instar nitente simul & subnigricante discriminata gerens Cretenses sagittas arcu corneo & Lycio dirigebat. Gortynos vrbs Cretæ. *g* Chloreo sacerdoti. iidem enim & vates & sacerdotes, vt Helenus lib. 3. Cassida, cassidæ vt apud Propertium. lib. 3. eleg. 2.

Caßida: tum croceam clamydémque a, *sinúsque crepantes.*
Carbaseos fuluo in nodum collegerat auro,
Pictus acu tunicas, & barbara tegmina crurum.
Hunc virgo b, *siue vt templis præfigeret arma*
Troïa, captiuo siue vt se ferret in auro,
Venatrix vnum ex omni certamine pugnæ
Cæca sequebatur, totúmque incauta per agmen
Fœmineo prædæ, & spoliorum ardebat amore.
Telum ex insidijs cùm c *tandem tempore capto*
Conijcit, & superos Aruns sic voce precatur,
Summe deûm d *sancti custos Soractis Apollo,*
Quem primi colimus, cui pineus ardor aceruo

Eum sequitur Camilla amore spoliorũ.

Aruntis preces.

a Idem Chloreus chlamydem croceo colore tinctam & sinus è carbaso filis aureis intertextos, ac proinde motu & agitatione crepitantes, aureâ fibulâ nodatos collegerat, ne defluerent & pugnantem impedirent, habens tunicam & bracchas (quas etiam Tacitus 16. annalium *tegmen barbarum* appellat) acu Phrygia pictas.

b Hunc Chloreum vbi conspexit Camilla, tam impatienter (vt fœminæ solent) prædæ & spoliorum cupiditate exarsit, vt incauta, nec sibi cauens, nec omnino suum ipsius periculum videns, cum vnum ex toto agmine sequeretur, quòd facere facilè potuit, vt pote venatrix & sectandis ferarum vestigijs assueta. Hunc autem ita sequebatur vt cum spoliaret occisum, & vel arma Troiana tam insignia templorum foribus appenderet, diisque consecraret, vel vt aureis spolijs induta incederet, séque in ijs ostentaret.

c Cùm autem Aruns telum ex insidijs in Camillam intorquet nactus inferendi vulneris occasionem quam diu multúmque quæsiuerat.

d Summum Deorum appellat, vel ex affectu rogantis (vt notat Seruius) cùm cæteroquin Iuppiter summus Deorum à gentilibus esse crederetur, vel quia omnium fere Deorum potestas ad Solem refertur, vt scribit Macrobius.

Hirpini prunas impunè calcantes.

Pascitur[a] *& medium freti pietate per ignem*
Cultores multâ premimus vestigia prunâ:
Da pater hoc nostris[b] *aboleri dedecus armis,*
Omnipotens. non exuuias[c], *pulsæve trophæum*
Virginis, aut spolia vlla peto: mihi cætera[d] *laudem*
Facta ferent: hæc dira meo dum vulnere[e] *pestis*
Pulsa cadat, patriam remeabo inglorius vrbem.
Audijt, & voti Phœbus succedere partem
Mente dedit[f], *partem volucres dispersit in auras,*
Sterneret vt subita turbatam morte Camillam,
Annuit oranti, reducem vt patria alta videret,

a Plinius cap.2. lib.7. *Haud procul ab vrbe Roma in Faliscorum agro familiæ sũt paucæ quæ vocãtur Hirpiæ, quæ sacrificio annuo, quod fit ad montem Soracten Apollinis, super ambustam ligni struem ambulentes non aduruntur. quos ideo vacationem à Senatu habuisse testatur. Varro non familijs certis id tribuit, sed medicamento quo plantas tingunt.* At Noster eos ait fretos non origine familiæ non medicamento, sed sola pietate, & Apollinis quem præ cæteris colunt, cui sacrum ignem è pinu in struem coaceruata nutriunt, fiduciâ per ignẽ ambulare, & sine fraude detrimentóque prunas ardentes premere nudis vestigijs.

b Tu qui & cultores tuos vt pater filios diligis, & omnia potes (ex affectu *omnipotentem* vt suprà *summum deorum* appellat) concede mihi vt hoc dedecus, hæc infamia adspersa nomini nostro, quò fœmina viros virtute superarit, armis meis abolita deleatur, Camillâ interfectâ.

c *Exuuias occisæ, pulsæ trophæum propriè,* inquit Seruius.

d Non quidem adeo sum vilis & abiecti animi vt respuam laudem fortitudinis militaris, sed eam mihi alijs factis parere malo, quàm vnius virginis nece. Quòd si non alia se offeret demonstrandæ virtutis comparandæque laudis occasio, tanti mihi est in patriam inglorium redire, dummodo Camilla, exitialis pestis, mea manu deleatur.

e Vulnere quod inflixero.

f Annuit ex animo, vt -- *Quid si quod voce grauaris Mente dares?* Duo petierat Aruns, alterum vt Camillam occideret, alterum vt ipse in patriam incolumis

Non dedit: ínque Notos vocem vertêre procellæ.
Ergo vt missa manu sonitum dedit hasta per auras,
Conuertêre animos acreis, oculósque tulêre
Cuncti ad reginam Volsci: nihil ipsa [a] *nec auræ*
Nec sonitûs memor, aut venientis ab æthere teli,
Hasta sub exertam donec perlata papillam
Hæsit, virgineúmque alte bibit acta cruorem. Camilla lethaliter vulneratur
Concurrunt trepidæ comites, dominámque ruentem
Suscipiunt: fugit ante omnes exterritus Aruns
Lætitia, mistoque metu: nec iam ampliùs hastæ Aruns fugit.
Credere [b], *nec telis occurrere virginis audet.*
Ac velut ille [c] *prius quàm tela inimica sequantur,*
Continuò in montes sese auius àbdidit altos
Occiso pastore lupus, magnó ve iuuenco,
Conscius audacis facti, caudámque remulcens

remearet. Annuit Appollo quod ad Camillæ necem spectabat. sed eam voti partem irritam fecit quæ ad reditum in patriam pertinebat, quasi effusa fuisset in ventos, & in auras dispersa.

a Camilla hiante atque imminenti prædæ cupiditate sic ferebatur vt tantùm de necando Chloreo cogitaret, nec auras teli iactu stridentes, hastámque per aëra venientem aduerteret, donec hasta ad sinistrum latus, quod exertâ nudatáque papillâ vulneri patebat, perueniens ibi hæsit & altè profundéque adacta virginis sanguinem hausit.

b Suprà versu 767. -- *Certam quatit improbus hastam.* sensus est igitur huius loci: Aruns qui priùs certam hastam quatiens, certúsque de euentu insidiatus fuerat Camillæ, eâ vulneratâ non iam ampliùs hastæ suæ credere audebat, dubius an ictum pertulisset. Itaque metu consternatus fugiebat ne Camillæ, quam non credebat eo vulnere morituram, telis occurreret.

c Ac velut lupus postquam pastorem aut magnum iuuencum occiderit, audacis illius facti sibi conscius, continuò de via deflectens, ne à frequentibus opprimatur, se in montes altos abscondit, priùs quàm tela ab inimicis pastoris aut iuuenci

Subiecit pauitantem vtero, syluásque petiuit:
Haud secus ex oculis se turbidus [a] abstulit Aruns:
Contentúsque fugâ, medijs se immiscuit armis.
Illa [b] manu moriens telum trahit: ossa sed inter
Ferreus ad costas alto stat vulnere mucro [c].
Labitur exanguis, labuntur frigida letho
Lumina, purpureus [d] quondam color ora relinquit.
Tum sic expirans Accam ex æqualibus vnam
Alloquitur. fida ante alias quæ sola Camillæ,
Qui cum partiri curas [e]: atque hæc ita fatur:
Hactenus Acca soror potui [f]: nunc vulnus acerbũ
Conficit, & tenebris nigrescunt [g] omnia circùm.

necém vlcisci volentibus coniecta eum sequantur, caudámque pauore palpitantem ventri subiicit, eam remulcens, id est, caudâ vtero suppalpans, eámque frequenter retrahens & ita reducens ac vterum, vt eum leuiter attingat, & quasi titillet. Non aliter Aruns externatus fugit, & fugâ contentus nulláque accensus cupiditate gloriæ militaris, vt facilius latitaret, catervæ suorum se immiscuit. Commodè verò Aruntem lupo comparauit, erat enim Hirpinus vt ex calcatione prunarum ardentium apparet, at, teste Seruio, *lupi Sabinorum linguâ hirpi vocantur.*

a Animo perturbatus.
b Camilla.
c Cuspis & acumen hastæ.
d Expallescit morte vicina.
e Subaudi *solebat.* Accæ adeò confidebat Camilla vt ei secreta sua communicaret omnia, eámque in curarum & sollicitudinem suarum societatem vocaret.
f εὐφημισμός, *vixit.* idest iam non viuit. *fuimus Troes*, non sumus amplius Troes, sed penitùs deleti sumus. *hactenus potui*, nihil amplius possum, sed ex hausto sanguine pariter & corporis & animi vires exhauriuntur.
g Ita caligant oculi morte iam imminente, vt omnia circumposita obtendentibus se tenebris videantur nigrescere.

Effuge, & hæc Turno mandata nouissima [a] perfer:
Succedat [b] pugnæ, Troianósque arceat vrbe.
Iámque vale. simul his dictis linquebat habenas,
Ad terram non sponte fluens, tum frigida toto
Paulatim exoluit [c] se corpore, lentáque colla
Et captum letho posuit caput [d], arma relinquens:
Vitáque [e] cum gemitu fugit indignata sub vmbras.

Camilla moriens dat Turno mandata.

Tum verò immensus [f] surgens ferit aurea clamor
Sidera: deiectâ crudescit pugna Camillâ.
Incurrunt densi, simul omnis copia [g] Teucrum
Tyrrhenique duces, Euandríque Arcadis alæ [h].
At Triuiæ custos [i] iam dudum in montibus Opis
Alta sedet summis, spectátque interrita pugnas:
Vtque procul medio iuuenum in clamore furentum
Prospexit tristi mulcatam morte Camillam,

Pugna recrudescit.

a Post quæ nihil ampliùs ei mandabo.
b In meum locum succedat.
c Corpus est veluti vinculum animæ, vnde & à Græcis δέμας quasi δεσμός vocatur. Camilla igitur, id est, anima quæ præcipua pars est Camillæ, dicitur paulatim se corpore exoluere, & è vinculis corporis euolare.
d Soluto iam omni vigore, collum inflexit, caput deposuit letho iam occupatum, & resolutis membris arma de manibus ceciderunt.
e Seruius. *Seruat hoc vbique vt iuuenum animas à corpore dicat cum dolore discedere, quod adhuc superstites esse potuerunt: quod etiam de Turno dicturus est.*
f Post Camillæ necem magnus Troianorum exultantium, Latinorum lamentantium clamor ad cœlum attollitur, Troianis instaurantur animi, pugna recrudescit.
g Exercitus, copiæ, vt liber. 2.
--- *Et quæ sit me circum copia lustro.*
h Auxiliares equitum turmæ.
i Opis nympha. Dianæ, quæ in triuijs colitur, stipatrix & quasi satelles.

Opis ingemiscit.

Ingemuítque, dedítque has imo pectore voces:
Heu nimiùm [a] virgo, nimiùm crudele luisti

Opis oratio.

Supplicium, Teucros conata lacessere bello.
Nec tibi [b] desertæ in dumis coluisse Dianam
Profuit, aut nostras humero gessisse pharetras:
Non tamen indecorem [c] tua te regina relinquet
Extrema iam in morte, neque hoc sine nomine lethum
Per gentes erit, aut famam patieris inultæ:
Nam quicunque tuum violauit [d] vulnere corpus
Morte luet merita. Fuit ingens monte sub alto
Regis Dercenni terreno ex aggere bustum [e]
Antiqui Laurentis, opacáque ilice tectum.

a Non queror, ô Camilla, quòd supplicium aliquod expenderis, peccaueras enim, fateor, pœnámque merebaris, ausa Troianos dijs acceptissimos bello prouocare: sed tantùm de nimia supplicij crudelitate queror. Potuisti enim citra mortem pœnas exoluere.

b Illud præterea queror nihil tibi profuisse, quòd pater te ad ipsa pueritia Dianæ vouit, eiúsque cultui mancipauit, quòd in syluis dumetísque vitam agens, deserta, & ab hominum consortio segregata Dianam coluisti, & easdem pharetras humero gessisti, quibus nos Dianæ comites delectamur.

c Illud tamen in tanta calamitate tibi debet esse solatio, quòd Diana Regina tua non te relinquet indecorem & inhonoratam, sed mortem tuam sic honorabit, vt omnium gentium ore celebretur, neque vnquam inulta diceris mortem oppetijsse, sed ea quoque fama titulis tuis accedet, quòd te Diana, si à morte seruare non potuit, tamen vlta est interemptam.

d Supra versu 590.

e Describit locum ad quem Opis descendit è montibus, vt sagittam in Aruntem certiùs & magis è propinquo destinaret. Fuit, inquit, ad radicem montis alti, ingens sepulchrum

Hic [a] dea se primùm rapido pulcherrima nisu
Sistit, & Aruntem tumulo speculatur ab alto,
Vt vidit fulgentem armis, ac vana [b] tumentem:
Cur, inquit, diuersus abis [c]? huc dirige gressum,
Huc periture veni, capias vt digna Camillæ
Præmia, túne etiam [d] telis moriere Dianæ?
Dixit, & auratâ volucrem Threïssa [e] sagittam
Deprompsit pharetrâ, cornúque infensa tetendit: Opis telum intendit.
Et duxit longe, donec curuata cojrent
Inter se capita, & manibus iam tangeret æquis

Dercenni antiqui Laurentinorum Regis, è terra congesta exaggeratum. & ad maiorem religionem densis ilicibus opacatum. Seruius. *Apud maiores nobiles aut sub altis montibus, aut in ipsis montibus sepeliebātur: vnde factum est vt super cadauera aut pyramides fierent, aut ingentes collocarentur colunnæ.*

a In hoc Dercenni tumulo Opis primùm constitit cùm eò rapide & celeriter aduolasset, ita tamen vt hac volatus rapiditate nihil decôris amitteret, sed paribus alarum momentis & nisibus hinc inde librata vel in luctu & mœrore pulcherrimam sui speciem exhiberet.

b Turgentem, inflatum & inani gloria volitantem.

c Cur, ô Aruns, in diuersa tendis, turbæque tuorum te immisces, vt eorum armis circúmfusus, mortem euites? huc conuerte gressum, huc accede moriturus, vt pro tuis in Camillam insidijs puniaris, & iustam necis per insidias illatæ mercedem percipias.

d Hoc vnum in tua morte mihi dolet quòd nimis honorificè moriaris, Dianæ telis interfectus, qui mortem obscuram & ignobilem oppetere debuisti.

e Opis Amazon, idest, similis illis Amazonibusque Thermodoontem & Hebrum Thraciæ fluuios incolebant. Opis igitur celerem sagittam deprompsit ex auratâ Pharetrâ, & infensa infestáque Arunti arcum corneum tetendit, longéque adduxit, donec arcûs incuruati duæ extremitates inter se propemodum conuenirent, & manibus æqualiter officio suo fungentibus, sinistra manu cuspidem sagittæ, dextera autem & neruo siue fune arcûs ad pectus adducto mamillæ summitatem contingeret.

Læuâ aciem ferri, dextrâ neruóque papillam.
Extemplo teli stridorem, aurásque sonanteis
Aruntem interficit *Audijt vnà Aruns*[a]*, hæsítque in corpore ferrum.*
Illum expirantem socij atque extrema gementem
Obliti ignoto camporum in puluere[b] *linquunt.*
Opis ad æthereum pennis aufertur Olympum.
Prima fugit dominâ amissâ leuis ala Camillæ:
Turbati fugiunt Rutuli, fugit acer Atinas:
Fugiunt Latini. *Disiectíque*[c] *duces, desolatíque manipuli*
Tuta petunt[d] *& equis auersi ad mœnia tendunt.*
Nec quisquam instanteis[e] *Teucros, lethúmque ferentes*
Sustentare valet telis, aut sistere contrà:
Sed laxos[f] *referunt humeris languentibus arcus,*

a Seruius. Celeritas iaculantis exprimitur: sic Statius quemdam extinctum aiens, addit
-- *Necdum certi tacet arcus Amyntæ.*

b Iure Aruns in puluere relictus dicitur, vt & sacrilegi pœna exprimatur, & in memoriam lectoris promissum Dianæ reuocetur. -- *Miserandæ corpus & arma*
Inspoliata feram tumulo, patriæque reponam.

c Dispersi, palantes.

d Manipulares cohortes militibus exhaustæ & desolatæ in tutum se recipiunt. Dicti manipuli quòd initio perticis fœni seu straminis manipulos suspensos ferrent loco signorum & vexillorum. Ouidius.
Pertica suspensos portabat longa maniplos
Vnde maniplaris nomina miles habet.
Commodè etiam Seruius hoc loco. *Deserti*, inquit, *signiferi, quod nimij discriminis. Namque hoc vbique dux præcipit, vt frequentes circa signa sint milites.*

e Vrgentes, insequentes, nec iam vllus Latinorum potest insequentium Troianorum impetum sustinere.

f Arcus laxatos & remissos referunt humeris, quos manibus gestare & intendere debebant.

Quadrupedúmque putrem [a] *cursu quatit vngula*
campum.
Voluitur ad muros caligine turbidus atra
Puluis [b], *& è speculis percussæ pectora matres*
Fœmineum clamorem ad cœli sidera tollunt.
Qui cursu [c] *portas primi irrupêre patenteis,*
Hos inimica super misto premit agmine turba:
Nec miseram effugiunt mortem, sed limine in ipso,
Mœnibus in patrijs, atque inter tuta domorum — *Clades Latinorum.*
Confixi expirant animas: pars [d] *claudere portas,*
Nec socijs aperire viam, nec mœnibus audent
Accipere oranteis: oritúrque miserrima cædes
Defendentum armis aditus, inque arma ruentum.
Exclusit ante oculos [e], *lacrymantúmque ora pa-*
rentum,

a Vide lib. 8. versu 595.

b Puluis excitatus vsque ad muros Laurentinos voluitur, obscura caligine cœlum obtexens.

c Nonnulli Latinorum in portas ad receptum patentes magna celeritate irruperant, sed Troianis agmine mixto insequentibus oppresi ceciderunt: &, quod mortis genus miserrimum est, cùm iam se euasisse crederent, in ipso limine, in patriæ mœnibus, in priuatis suis domibus, quæ cæteris tutissimum refugium esse solent, Troianorum telis confixi vitam exhalant.

d Nonnulli Latini veriti ne hostes per portas apertas in vrbem irrumperent, eas clauserunt, non ausi sociis aditum aperire, aut eos mœnibus accipere. Quod factum est vt miserrima cædes oreretur. Nam qui iam fuerant in tutum recepti, & mœnia defendebant, dum hostes peterent, suos feriebant. Exclusi autem in protensas suorum hastas ruebant, iisq; se vltrò induebant, non valentes cursum reprimere, aut fugæ impetum sustinere.

e Eorum qui ante oculos parentum lugentium exclusi fuerũt pars in fossas vrbis profundas & in præcipitiũ excauatas,

Pars in præcipiteis foſſas vrgente ruina
Voluitur: immiſſis pars cæca & concita frenis
Arietat in portas, & duros obice poſtes.
Ipſæ de muris a ſummo certamine matres
(Monſtrat amor verus patriæ) vt vidêre Camillã,
Tela manu trepidæ iaciunt, ac robore duro
Stipitibus ferrum [b], ſudibúſque imitantur obuſtis
Præcipites, primæque mori pro mœnibus audent.
Interea [c] Turnum in ſyluis ſæuiſſimus implet
Nuntius: & iuueni ingentem fert Acca tumultũ,

voluebatur, cæteris, qui ſequebantur, prementibus, & in ruinam vrgentibus; pars timore cæca & equorum impetu concitata laxatis habenis in portas duris obicibus & poſtibus obſtructis impacta tantum ſonitum edebat, vt arietis, quod muralis tormenti genus eſt, impetum videretur imitari.

a In hòc extremo rerum diſcrimine non ſolùm viri patriam defendunt, ſed etiam matronæ, vt eas ſincerus patriæ amor edocet, trepidæ feſtinantéſque de muris in Troianos tela iaculantur, quemadmodum paulò ante viderant Camillam tela vibrantem fortitérque pugnantem. Caue enim verba, *vt videre Camillam*, interpretere, ſtatim atque viderunt Camillæ cadauer è pugna ſuarum comitum manibus referri. Nam nec referri in vrbem potuit, in hac fuga & trepidatione, & Diana ſe illud ablaturam maiorúmque ſepulchris illaturam eſſe promiſerat.

b Deficientibus haſtis ferro præfixis, ſtipitibus quibuſdam durum robur habentibus ac ſudibus igne obduratis, ipſãnq; adeo ferri duritiam imitantibus vtuntur ad repellendos ex vrbe Troianos.

c Dum hæc ad vrbem gererentur, ſæuiſſimæ cladis nuntius, ad Turnum in ſyluis, quas ad circumueniendos Troianos inſederat, delatus, omnes eius & corporis & animi ſenſus compleuit atque turbauit: referebat enim Acca magno tumultu Volſcorum acies penitùs eſſe deletas, Camillam interemptam, Troianos Latinis infenſos ingruere, & in eorum perniciem incumbere, eos iam omnia proſperis belli ſucceſſibus obtinere, nihil ſupereſſe miſeris Latinis præter

Deletas Volscorum acies, cecidisse Camillam
Ingruere infensos hostes, & marte secundo
Omnia corripuisse: metum iam ad mœnia ferri.
Ille furens [a] *(& sæua Iouis sic numina poscunt)*
Deserit obsessos [b] *colles, nemora aspera linquit.*
Vix è conspectu exierat [c], *campúmque tenebat,*
Cùm pater Æneas saltus ingressus apertos,
Exuperátque iugum, syluáque euadit opacâ.
Sic ambo ad muros [d] *rapidi, totóque feruntur*
Agmine: nec longis inter se paßibus absunt.
Ac simul Æneas fumanteis puluere [e] *campos*
Prospexit longe, Laurentiáque agmina vidit:
Et sæuum [f] *Ænean agnouit Turnus in armis,*
Aduentúmque pedum [g], *flatúsque audiuit equorũ:*
Continuoque [h] *ineant pugnas. & prælia tentent,*

Turno de morte Camillæ nuntiatur.

Turnus ab insidijs recedit.

Æneas euadit è loci angustijs.

mœnia, quibus salutem suam tueantur: ijs iam hostes imminere, & ipsis mœnibus inferre terrorem.

a Seruius. *Duplici ratione insidias eum reliquisse commemorat, dolore nimio,* qui Turnum cæcauerat, *& numinum voluntate,* Iouis præsertim qui sæuus in Turnum, Æneam à paratis insidijs exemit.

b Quos ipse obsederat, vt Troianos illac transeuntes ex insidijs euaderet.

c Vix Turnus è conspectu illarum faucium egressus erat ad planitiem, cùm Æneas saltus, qui iam discessu Rutulorum aperti erant, ingressus & superato iugo euasit è sylua.

d Turnus vt eos tueretur, Æneas vt obsideret, aut etiam solo æquaret.

e Puluerem instar fumi campos occupantem è longinquo prospexit.

f Fortem: vt *Sæuus vbi Æacidæ tela iacet Hector.*

g Strepitum venientium pedibus excitatum.

h Continuò pugnas iniissent, nisi sol occidisset, & ingruentibus tenebris eos à pugnandi impetu reuocasset. Totum enim diem Turnus in insidijs consumpserat, & Æneas

PVBLII VIR. MARONIS ÆNEIDOS.

LIBER XII.

MODESTINI IVRISCONSVLTI in duodecimum Æneidos librum.

ARGVMENTVM.

Turnus iam fractis aduerso Marte Latinis
Semet in arma parat, pacem cupiente Latino,
Fœdus percutitur, passurus & omnia victus.
Hoc Turni Iuturna soror confundit, & ambos
In pugnam populos agit, ementita Camertem.
Æneas volucri tardatur membra sagittâ.
Anxia pro nato seruauit cura parentis.
Vrbs petitur. vitam laqueo sibi finit Amata.
Æneas Turnum campo congressus, vtrinque
Circunfusa acie, vita spoliauit, & armis.

TVRNVS a vt infractos aduerso Marte Latinos
Defecisse videt, sua nunc promissa reposci,

a Enumerat tres caussas cur Turnus ad ineundum cum Ænea singulare certamen exarserit, & ita exarserit vt placari non posset. vna est: videbat Latinos hactenus inuictos, tunc autem duarum pugnarum clade perculsos animo defecisse. altera: videbat ciuium inter se mussitantium sermonibus sua promissa reposci, ab ipsóque postulari vt cùm Ænea pugnam iniret, quod in Senatu promiserat.

Ibo animis contra, vel magnum præstet Achillem.

Tertia: videbat se ciuium apertè loqui non audentium

Se signari oculis, vltrò implacabilis ardet,
Attollítque animos: Pœnorum qualis [a] *in aruis*
5 Compa- *Saucius ille* [b] *graui venantum vulnere pectus,*
ratio. *Tum demum mouet arma leo: gaudétque comanteis*
Excutiens ceruice toros [c], *fixúmque latronis* [d]

oculis obliquè spectantibus denotari. Has ob caussas vltrò, id est, sponte sua, nullius oratione prouocatus aut lacessitus ad pugnam exarsit.

a Ita Turnus ad pugnam seipsum incitauit, quemadmodum in Africa, leo tum demum dentes nudat & expedit immani rictu, vngues exerit, caudam agitat (quæ tria sunt leonis arma) cùm pectus habuerit grauiter vulneratum: quod ante vulnus non faciebat: tunc autem, accepto vulnere, spe vltionis exultat, & iubas torosa fortíque ceruice excutit, & impauidus frangit telum venatoris in suo pectore defixum, fremens & rugiens immaniter, sanguine in ipsas fauces redundante.

b Seruius Danielis. κατ' ἐξοχὴν. *Ille leo*, id est princeps ferarum. vel certè veteri more ad magnitudinem pertinet vt

Ac velut ille canum morsu de montibus altis Actus aper. &c.

Leo, Turnus: Venatores Latini: pectoris vulnus, dolor in Turni pectore conceptus: telum, triplex illa doloris caussa: fremitus, turbida oratio. *c* Ita Catullus de Atty

Rutilem ferox torosa ceruice quate iubam.

tori ceruicum, tori lacertorum, videntur esse quædam velut eminentiæ neruorum, tendonum, musculorum, quæ quo magis extuberant, eo maius indicant corporis robur.

d Triplex est latronis acceptio. 1. latro dicitur qui vt spoliet viatores, eos ex insidijs à latere aggreditur. Iuuenalis.

Cantabit vacuus coram latrone viator.

2. Latrones dicuntur milites aut etiam stipatores regum mercede conducti. Plautus in milite.

Seleucus me opere orauit maxumo.
Vt ei conducerem latrones & conscriberem.

Dicti vel à λατρεύειν *mercede seruire.* vel quasi Laterones, siue vt ait Varro, quòd circa latera regum sint, siue quòd habeant latus ferro accinctum.

3. Latro dicitur venator & insidiator, siue à canum latratu, siue quòd à latere feras adoriatur, siue quòd lateat, & ex occulto iaculetur.

a Seruius

Impatidus frangit telum, & fremit ore cruento.
Haud secus accenso gliscit a violentia Turno,
Tum sic affatur regem b, atque ita turbidus c infit.
Nulla mora in Turno d, nihil est quòd dicta retractent. Turnus Latino.
Ignaui Æneadæ, nec quæ pepigêre, recusent
Congredior e fer sacra f pater, & concipe g fœdus.
Aut hæc Dardanium h dextrâ sub Tartara mittã,

a Seruius Danielis. *Crescit latenter: vnde & glires dicti sunt qui os pingues efficit somnus. Veteres gliscit in cremento ignis ponebant: bene ergo hoc verbo vtitur, post ardet, & accenso.*

b Latinum.

c Habens animum peeturbatum. Donatus. *Ad ostendendum eloquium Turni suffecerat dixisse:*

Tum sic affatur regem. -

Hoc est ad Regem fatur. additum est:

-- *Atque ita turbidus infit.*

vt antè sciretur qualis dictio processura esset ardentis; & eius cuius mentem contraria vniuersa confuderant.

d Non afferam, quam memorant, moram paci & tranquillitati publicæ: non obstabo bonis communibus: Nihil est cur Æneas ignauus & imbellis certaminis oblati pœnitentia tactus, retractet sua dicta, & recuset facere, quod pepigit se esse facturum: vt retulit Drances. *Illum adspice contrà Qui vocat.* Numerum pro numero vsurpat, *Æneadas*, pro ipso *Ænea*, quasi paratus sit sólus congredi cum Troianis vniuersis.

e Iamiam ad singulare certamen descendo.

f Sacrorum nomine intelligit, vinum libatione sacra dijs inferendum, victimas immolandas: ipsa deorum simulacra quæ fœdus inituri proferebant, vt ijs præsentibus, & quasi interuenientibus fœdus sancirent. ex quo more infrà versu 385. -- *Fugit ipse Latinus*

Pulsatos referens infecto fœdere diuos.

g Conceptis verbis, certà solennique iurisiurandi formulâ fœdus inito cum Troianis, vt res meo vnius & Æneæ periculo decidatur.

h Aut interficiam mea manu Ænean Dardanium. Quanquam quid Dardanium appello? Hoc ille nomen non me-

Desertorem Asiæ (sedeant [a], spectémque Latini)
Et solus ferro [b] crimen commune refellam,
Aut habeat victos [c], cedat [d] Lauinia coniux.
Olli [e] sedato respondit corde Latinus.
Latinus Turno. O præstans animi iuuenis, quantùm ipse feroci
Virtute [f] exuperas, tantò me impensius æquum est
Insinuatio. Consulere, atque omneis metuentem expēdere casus.
Sunt tibi regna patris Dauni [g]: sunt oppida capta
Multa manu, necnon aurūque animúsq; Latino est:

retur: sed desertor & proditor Asiæ dicendus est. Eum igitur mittam sub tartara, locum inferni profundissimum vbi impiorum animæ torquentur, vt ibi suæ desertionis pœnas exoluat.

a Manibus, vt dicitur, compressis sedeant & quiescant Latini, intersíntque nostræ pugnæ spectaculo, quandoquidem ita sunt imbelles & ignaui, vt spectatores pugnæ, quàm pugnatores esse mallint.

b Ego solus non verbis, sed ferro rebúsque gestis, refellam & refutabo crimen commune, diluámque labem ignauiæ quæ vniuerso nomini Latino aspergitur.

c Ominis caussa vitauit dicere. *Aut Æneas me sub tartara mittet* sed *habeat victos*, Æneas me victo Latinos omnes pariter redigat in suam potestatem: &, quandoquidem ita sunt ignaui, me vno victo se victos esse fateantur.

d Cedat Æneæ victori.

e Illi, videlicet Turno.

f Molliens orationem Turni violentiam virtutem appellat, sed ferocem: quanto, inquit, tua virtus communem virtutem excedit ferocitate & audacia, tanto æquius est me tuæ saluti consulere & senili prudentia fortunæ varietatem expendere, quæ nonnunquam virtuti aduersatur, & fortissimos quosque in periculum adducit. *Laudat Turnum*, inquit Seruius, *& tamen eum à singulari certamine dehortatur dicens enim præstans animi, latenter ostendit eum inferiorem esse virtute.*

g Idem Seruius. *argutè negat illi sua regna deēs ei esse alia*, &c. *Si propter regnum dimicare cupis, habes paternum; si propter gloriam, multos virtute superasti.* Si te nullum regnum delectat nisi propria manu quæsitum, multa oppida manu & virtute

Sunt aliæ innuptæ Latio [a]*, & Laurentibus agris,*
Nec genus indecores. sine me hæc haud mollia fatu
Sublatis aperire dolis simul hæc animo [b] *hauri.*
Me natam nulli veterum sociare procorum
Fas erat : ídque omnes Diuíque [c] *hominésque* [d] *canebant.*
Victus amore tui, cognato sanguine [e] *victus,*
Coniugis [f] *& mœstæ lacrymis, vincla omnia* [g] *rupi:*
Promissam eripui genero [h]*, atq; arma impia* [i] *sumpsi.*
Ex illo [x] *qui me casus, quæ, Turne, sequantur*
Bella vides, quantos primus patiare labores.
Bis magnâ [l] *victi pugnâ, vix vrbe tuemur*

cepisti, & si plura capere desideras, sumptus belli tibi subministrabo. est enim mihi & aurum & animus.

a Necesse non est vt vxorē ducas Lauiniam: Sunt enim aliæ in Latio virgines & innuptæ, quibuscū matrimonio copuleris.

b Fac vt hæc altè in animum tuum descendant, & quasi penitùs imbibantur.

c Faunus. de cuius responso lib. 7. versu 90.

d Vates ibidem versu 65.

e Turnus filius Veniliæ, Venilia soror Amatæ. Turnus igitur propriè non fuit consanguineus Latino, sed tantùm affinis. cognatum tamen sanguinem ait, quia consanguineus erat Lauiniæ, nimirum consobrinus.

f Amatæ. de cuius lacrymis lib. 7. versu 358.

g Omnia fœdera & promissa violaui, quæ me tanquam vincula quædam constrinxerant & obligarant.

h Æneæ. *i* lib. 7. versu 584.

x Ex illo tempore.

l Bis ingenti prælio superati non audemus ampliùs in aciem procedere, sed obsidionem sustinemus, & vix salutem nostram, qua totius Italiæ spes continetur murorum obiectu defendimus. de priore pugna, qua cecidit Mezentius lib. 10. de posteriore, vbi Camilla neci data lib. 11. Æneidos.

Spes Italas: recalent [a] *nostro Tyberina fluenta*
Sanguine adhuc, campíq; ingentes [b] *ossibus albent.*
Quò referor toties? quæ mentem insania mutat?
Si Turno extincto socios sum accire [c] *paratus,*
Cur non incolumi potiùs certamina tollo?
Quid consanguinei Rutuli, quid cætera dicet
Italia, ad mortem si te (fors dicta refutet [d]*)*
Prodiderim, natam, & connubia nostra [e] *petentem?*
Respice res bello varias: miserere parentis
Longæui, quem nunc mœstum patria Ardea longè
Diuidit [f]. *Haud quaquam dictis violentia Turni*
Flectitur: exuperat [g] *magis, ægrescitq;* [h] *medendo,*

a Rursum calent, clade iterata.

b Emphasis qua magnitudo cladis ostenditur: si enim campi non solùm parui, sed etiam ingentes ossibus albescunt, necesse est magna fuerit turba mortuorum.

c Si post mortem Turni paratus sum cum Troianis fœdus ferire, & Troianos in societatem accersere.

d Quod omen fortuna, & Deus auertat.

e Affinitatem meam. connubium filiæ meæ Lauiniæ.

f Considera varios bellorum euentus: noli in singulare certamen descendere: miserere Dauni patris tui, qui nunc longè abest patria mœstus & de tua salute sollicitus, qui si nunc adesset, te pro patria auctoritate forsitan posset abducere. Dicitur longè diuidi, non quòd Laurentum ab Ardea longo interuallo diuidatur, sed quia cùm abesset non poterat filio subuenire, eúmque à proposito dehortari, vt mox.

Longè illi dea mater erit.

Dicit autem: *miserere parentis* quia pater, si quid Turni aduersi accideret, magnum hauriret animo dolorem. *longæui*, quia senes sunt misericordia digniores.

g Tacitè alludit, si credimus Cerdano, ad comparationem vndantis præ igne lebetis, quam ipse de Turno lib. 7. vsurpat. *Nec iam se capit vnda.*

h Exacerbatur ipsâ medicinâ.

Vt primùm fari potuit[a]*, sic incipit ore:*
Quam pro me curam geris, hanc, precor, optime, pro me
Deponas, lethúmque sinas[b] *pro laude pacisci.*
Et nos tela[c] *pater, ferrúmque haud debile dextrâ* Turni responsio.
Spargimus, & nostro sequitur de vulnere sanguis.
Longé illi Dea mater erit[d] *quæ nube*[e] *fugacem*
Fœmineâ[f] *tegat, & vanis sese*[g] *occulat vmbris.*
At Regina[h]*, nouâ pugnæ conterrita sorte*
Flebat, & ardentem generum moritura[i] *tenebat.*
Turne, per has ego te lacrymas, per si quis Amatæ Amatæ deprecatio.
Tangit honos animum (spes tu nunc vna senectæ
Tu requies miseræ, decus, imperiúmque Latini
Te penes, in te omnis domus inclinata recumbit,)
Vnum oro, desiste manum committere Teucris.
Qui te cunque manent isto certamine casus,
Et me Turne manent: simul hæc inuisa relinquam

a Statim atque relaxatus est dolor, qui fauces obstruxerat, & intercluserat vocem.

b Permitte vt moriar ad gloriam consequendam, & honorem emam vel ipsius mortis pretio, vt vitam meam & mortem pro laudis acquisitione paciscar, & oppignerem.

c Non solùm fortis ligne tela iaculamur, & sanguis emanat è vulnere quod infligimus.
Sic lib. 2. *Et vulnere tardus Vlyssei.*
id est vulnere quod Vlysses inflixerat.

d Non illi proderit Venus mater. Plinius Panegyr.
Longè illi diuinitas sua: Florus. *Longè illi triplex murus.*

e Vide lib. 10. versu 81.

f Vel quòd fœmina Venus eam nubem obtenderet, vel quòd tegeret Æneam mollem & effœminatum.

g Non solùm filium tegat Venus, sed etiam seipsam vmbris occultet. *h* Amata.

Quæ iam apud se mori decreuerat, vt fecit posteà.

Lumina, nec generum Æneam captiua videbo.
Accepit vocem lacrymis [a] Lauinia matris
Lauiniæ verecundia. *Flagrantes perfusa genas, cui plurimus ignem*
Subiecit rubor [b], & calefacta per ora cucurrit.
Indum [c] sanguineo veluti violauerit [d] ostro
Comparatio. *Siquis ebur, vel mista rubent vbi lilia multâ*
Alba rosâ, tales virgo dabat ore colores.
Illum turbat amor, figitque in virgine vultus,
Ardet in arma magis, paucisq; affatur Amatam:
Ne, quæso, ne me lacrymis, ne ve omine [e] tanto
Prosequere in duri certamina Martis euntem,
O mater: neque enim Turno mora libera mortis.
Nuntius hæc Idmon Phrygio [f] mea dicta tyranno

a Aduerte vbique decorum: Turni violentia oratio; Latini grauis & sedata; Amatæ, gemebunda & miserabilis: Lauinia solis lacrymis & pudore loquitur. Lauinia, inquit, accepit, siue audiuit vocem matris perfusa lacrymis genas flagrantes, id est, habens genas lacrymis perfusas, quæ verecundia flagrabant, erantque calidæ. Idque ex causa naturali, cùm enim pudor sanguinem in faciem eliciat, isque genis suffusus quasi naturale velum obtendat, necesse est vt flagrent genæ, & pudore incalescant.

b Seruius. *Hypallage pro, ignis animi subiecit ruborem.*

c Indicum. vnde *India mittit ebur.*

d Violari, maculari, corrumpi, vitiari dicitur, quicquid alterius admixtione mutatur. Statius. 1. Achill. de hac ipsa re -- *ebur corrumpitur ostro*

Homerus 4. Iliados -- ἐλέφαντα γυνὴ φοίνικι μιήνῃ

-- *Ebur mulier maculauerit ostro.*

e Ominosâ mortis mentione, siue noli me prosequi malis ominibus vt me à proposito dimicandi deterreas: neque enim possum ab hoc proposito desistere, neque mihi liberum est & integrum hanc pugnam detrectare, etiam si certa mors impendeat.

f Ænean in contemptum adducit & Phrygium appellans quasi effœminatum & seruilem. vnde & prouerbium apud

Haud placitura refer: cùm primùm crastina cœlo
Puniceis inuecta rotis aurora rubebit,
Non Teucros agat in Rutulos: Teucrûm arma quiescant
Et Rutulum: nostro dirimatur [a] *sanguine bellum:*
Illo quæratur coniux Lauinia campo.
Hæc vbi dicta dedit, rapidúsque in tecta recessit,
Poscit equos, gaudétque tuens [b] *ante ora frementeis:*
Pilumno quos ipsa decus [c] *decus dedit Orithyia,*
Qui candore niues anteirent, cursibus auras:
Circunstant properi aurigæ, manibúsque lacessunt
Pectora plausa cauis [d], *& colla comantia pectunt.*
Ipse dehinc auro squalentem [e], *albóque orichalco* [f]
Circundat loricam humeris, simul aptat habendo

Ciceronem pro Murena *Phryges plagis fieri meliores:* & addens: *Haud placitura:* quasi præ ignauia doliturus sit Æneas offerri copiam singularis certaminis. Quem & inuidiosè *tyrannum* vocat: quanquam in bonam partem sumi liquet cap. 7. Æneidos.

a Bellum alterutrius morte finiatur. Metaphora ab ijs ducta qui cùm pugnaturi sunt, interueniente pacis sequestre, dirimuntur & à se inuicem separantur.

b Seruius. *Solent enim ex equorum vel mæstitia vel alacritate euentum futurum dimicaturi colligere.*

c Quos equos Orithyia filia Erichthonij Regis Athenarum, quam Boreas adamauit & in Thraciam rapuit, misit decoris & ornamenti caussa, Pilumno Deo Italorum, quòd facilè fieri potuit, vt dij inter se noti essent in quauis locorum distantia.

d Equisones volâ siue interiore manuum parte, cum plausu & sonitu suppalpant equorum pectoribus, eaque permulcent ad equos magis incitandos, & iubas per colla defluentes ordine disponunt.

e Vide lib. 10. versu 314.

f Seruius Apud maiores orichalcum pretiosius fuit metallis quod probat auctoritate Plauti in Milite.

Ensémque [a], clypeúmque, & rubræ cornua [b] cristæ:
Ensem, quem Dauno Ignipotens Deus ipse [c] parẽti
Fecerat, & Stygiâ candentem tinxerat vndâ.
Exin [d] quæ in mediis ingenti adnixa columnæ
Ædibus adstabat, validam vi corripit hastam
Actoris Arunci [e] spolium, quassátque trementem
Vociferans: Nunc ô nunquam frustrata vocatus
Hasta meos [f], nunc tẽpus adest te maximus Actor
Te Turni nunc dextra gerit: da sternere corpus,
Loricámque manu valida lacerare reuulsam

Ego istos mores orichalco contra compararem.

Plinius lib. 34. c. 2. scribit fuisse aliquando, iamdiu non esse tellure effœta. alij post Aristotelem negant vnquam extitisse. vide Germanum & Cerdanum.

a Vt bene possit haberi, corpori accommodat. Non armatur hoc loco: tantùm enim sequenti die progressurus erat in certamen, sed explorat vtrùm arma congruè inhæreant corpori.

b Cristas plumeas rubras, & quasi in duo cornua diuisas.

c Ipse Vulcanus suis, non Cyclopum suorum manibus hunc ensem fecerat, de quo Donatus: *consecrationem quandam ensis ostendere voluit factam, quia Stygia vnda fuerat tinctus, vt quasi inuictus haberetur, & quemcunque vulnerasset, celeriùs interiret.*

d Exinde, deinde.

e Vel quam Actor Aruncus hosti detraxerat, Turnóque donauerat, vel qua Turnus ipsum Actorem spoliarat. Quæ posterior explicatio mihi magis arridet: sic enim seipsum propriæ recordatione virtutis, & rerum à se gestarum conscientia magis inflammat.

f O hasta, quæ nunquam meas preces frustrata es, quoties te inuocaui: quæ mihi semper in omnibus pugnis fideliter seruiisti: nunc tempus adest, quo tuam fidelitatem magis ostendas: cùm ineundum est singulare certamen, & Æneas tua cuspide fodiendus. Vide-sis vt dominorum tuorum virtuti respondeas. Te enim quondam gerebat Actor ille fortissimus, qui tamen fuit mea virtute superatus: nunc ego te gerò etiam ipso Actore fortior, qui retuli de ipso Actore victoriam.

Simiuiri Phrygis [a], *& fœdare in puluere crines*
Vibratos calido ferro [b], *myrrhâque madentes.*
His agitur furiis, totóque ardentis ab ore
Scintillæ absistunt [c], *oculis micat acribus ignis:*
Mugitus veluti [d] *cùm prima in prælia taurus*
Terrificos ciet, atque irasci in cornua tentat
Arboris obnixus trunco [e], *ventósque lacessit*
Ictibus, & sparsâ ad pugnam proludit arenâ.

a Mollis & effœminati. sic lib. 4.

Et nunc ille Paris cum semiuiro comitatu.

vtrobique videtur ad Gallos Matris Phrygiæ ministros alludi, qui sibi virilitatem testa Samia demetebant.

b Calamistratos (vide Sextianam §. 18. Nota 2.) & vnguento delibutos. Vide in Pisonem.

Madentes cincinnorum fimbrias. § 25. n. 5.

c Erat inflammatus furore, ardebant oculi, toto ex ore crudelitas emanabat. *Absistunt* autem est exire non cessant, Donato interprete.

d Ita furit Turnus, quemadmodum taurus, cum terrificos mugitus ciet & trahit ex imis præcordijs, *in prima prælia*, se videlicet excitans ad initium certaminis, cornuáque exertans ad iram magis & magis acuendam

e Vel posteriora trunco fulciens, eique adhærens vt trunci illius obiectu se contra venientes à tergo tueatur, vel, vt videtur intellexisse Donatus, obnitens obluctansque contra truncum arboris, eique tanquam aduersario cornua infigens præ furore. Quod magis placet: si enim hac comparatione Turni furor inanis & nulli profuturus ostenditur: quemadmodum taurus furorem acuens, truncos cornibus petit, ventos, tamquam hostes, diuerberat, & pedibus spargens arenam, proludit siue præmediatur ad pugnam. Translata dictio videtur à ludis gladiatorijs. Proludere enim siue ventilare dicebantur gladiatores, cùm antequam ad arma decretoria venirent, rudibus batuebant, id est, gladijs ligneis dimicabant. *Proludere est*, inquit Donatus, *ludendo imaginem quandam veritatis ostendere.* Ouidius eleg. 9. lib. 4. de hac arenæ sparsione.

Circus ad huc cessat, spargit tamen acer arenam
Taurus, & infesto iam pede pulsat humum.

Nec minùs intereà maternis [a] *sæuus* [b] *in armis*
Æneas acuit Martem [c], *& se suscitat irâ,*
Oblato gaudens [d] *componi fœdere bellum.*
Tum socios, mœstíque metum solatur Iuli
Fata docens [e]: *Regíque iubet responsa Latino*
Certa referre viros [f], *& pacis dicere leges* [g].
Postera vix summos spargebat lumine montes
Orta dies [h], *cùm primùm alto se gurgite tollunt*
Solis equi, lucémque elatis naribus efflant.
Campum ad certamen magnæ sub mœnibus vrbis [i]
Dimensi [k] *Rutulíque viri, Teucríque parabant,*
In medióque focos, & Dijs communibus aras

a A matre Venere acceptis.

b Fortis & generosus.

c Seipsum ad pugnam accendit, & quasi ad cotem acuit. *Acuere bellum*, inquit Donatus, *est ad eius rigorem aliquid addere, vt crudescat potiùs, quàm accedente remissione torpescat.*

d Gaudens sedari finirique bellum singulari certamine quod Turnus offerebat, ea conditione fœderis, vt Lauinia victori concederet.

e Docens in fatis esse vt ipse de Turno victoriam obtineret: ac proinde nihil esse metuendum.

f Legatos Latini, qui cum Idmone Turni nuntio ad Æneam accesserant.

g Præmonere Latinum quas leges paulò pòst in ipso fœdere dicturus sit Æneas, vel referre ad Latinum vt ipse Latinus, penes quem summa rerum erat, leges diceret in fœdere ineundo.

h Commodè. Sol enim oriens priùs perstringit montium cacumina quam valles. Non autem superfluit aut redundat oratio, vt multi putant, sed quia paulò pòst descripturus est pompam Regum magnificè procedentium, à pompa solis orientis voluit auspicari.

i Laurenti.

k *Vt latitudinis spatia singulis ex æquo prouenirent*, inquit Donatus: vel, vt ait Seruius, *inter se per certa spatia diuidentes, quæ quisque loca purgaret.* vide infrà versu 77.

Gramineas [a]*: alij fontemque* [b] *ignémque* [c] *ferebant*
Velati lino [d]*, & verbena* [e] *tempora vincti.*
Procedit legio Ausonidûm, pilatáque [f] *plenis*
Agmina se fundunt portis: hinc Troius omnis,
Tyrrhenúsque ruit varijs exercitus armis,
Haud secus instructi ferro, quàm si aspera Martis
Pugna vocet: nec non medijs in millibus ipsi

a In medio campi constituunt aras dijs communibus Marti, Bellonæ, Victoriæ, qui dij communes adhuc erant, nec se in alterutram partem inclinauerant: & ijs aris focos imponunt ad sacrificia. moris autem Romani fuit, vt ait Seruius, *cespitem aræ superponere, & ita sacrificare. Gramineas autem ideo, quia & de bello res agitur, & Marti sacrificatur, cui gramen est consecratum.*

b Aquam.

c Superiores foci sacrificijs fuerant destinati: hic ignis fœderi ineundo. Nam vt auctor est Seruius, *ad facienda fœdera semper aqua & ignes adhibentur.*

d Consulendus hoc loco Seruius Danielis. Summa est moris quidem non fuisse vt Pater Patratus & Fetiales lineis vestibus vterentur, sed hoc piaculum admissum dici à Poëta, quasi rationem redditurο cur fœdus irritum fuerit, nec felicem habuerit euentum. Addit ex Hygino & Capro lectionem esse corruptam. Legendúmque *Velati limo*- *Limus autem est vestis qua ab vmbilico vsque ad pedes popæ tegebantur.* Ita legendus Seruius Danielis, non *propè tegebantur.* Pergit. *Hæc autem vestis habet in extremo sui purpuram limam, id est, fluxuosam, vnde & nomen accepit. nec limum obliquum dicimus:* vnde & Horatius:

Sic tamen vt limis rapias.--

id est raptim legas, oculis obliquis.

e Verbena coronati: est autem verbena herba sacra (ros marinus, vt multi putant) quam ex arce Capitolina sumebant fetiales, eoque se coronabant fœdera facturi.

f Vel pilis instructa, quamuis paulò pòst omnibus hastæ tribui videantur. vel arctata, densa, conferta. Varro cum alijs à Seruio citatus. *Quadratum quod immixtis etiam iumentis incendit, vt vbinis possit consire. Pilatum alterum, quod sine iumentis incedit, sed inter se densum est.* &c. vide.

Duces vtriusq; exercitus.

Ductores auro volitant, ostróque [a] decori,
Et genus Assaraci Mnestheus [b], & fortis Asylas,
Et Messapus equûm domitor, Neptunia proles,
Vtque dato signo spatia in sua [c] quisque recessit,
Defigunt tellure hastas, & scuta [d] reclinant.
Tum studio effusæ matres, & vulgus inermum,
Inualidique senes, turres, & tecta domorum
Obsedere, alij portis sublimibus adstant.
At Iuno ex summo (qui nunc Albanus habetur,
Tũ [e] neque nomẽ erat, neque honos, aut gloria mõti)
Prospiciens tumulo campum aspectabat, & ambas
Laurentum, Troúmque acies, vrbémque Latini.
Extemplò Turni sic est affata sororem [f]
Diua Deam [g] stagnis quæ fluminibúsq; [h] sonoris [i]

a Purpura. Fit autem è sanguine písciculi ostro siue testa contecti, qui purpura nominatur.
b De Mnestheo libro 5. & 9. sub finem: de Asyla libro 10. versu 175. de Messapo lib. 7. versu 691.
c Quæ sibi paulò antè dimensi fuerant.
d Clypei propriè rotundi fuerunt, scuta oblonga, quæ reclinabant, vt pugnam spectantes ijs niterentur. His nonnunquam mento suppositis innixi dormiebant. vide Lipsium de militia.
e Antequam Alba longa ab Ascanio conderetur.
f Iuturnam. *g* Seruius, cùm ij propriè sint diui, qui ex hominibus in deos alleguntur, hypallagem agnoscit, pro *dea Diuam*, Iuno Iuturnam: Iunonem autem commodè diuam appellari notat, quia est *aëris dea*: aër autem diuus siue dius nuncupatur. Horatius. *Sub diuo morêris.*
h Iure dicitur Iuturna stagnis & fluminibus præsidere. Quia Iuturna fons est iuxta fluuium Numicium saluberrimus, qui salubritate fluuiis & stagnis omnibus antecellit.
i Commodè, vt flumina stagnis opponat: hæc enim tranquilla sunt & quieta: illa cursus rapiditate plerumque sonitum edunt.

Præsidet: hunc illi Rex ætheris altus honorem
Iuppiter, ereptâ pro virginitate sacrauit.
Nympha decus fluuiorũ, animo gratissima nostro, Oratio Iunonis: Exordiũ à beneuolentia.
Scis, vt te cunctis vnam, quæcunque Latinæ
Magnanimi [a] Iouis ingratum [b] ascendêre cubile,
Prætulerim, cœlíque libens in parte locarim:
Disce tuum [c], ne me incuses, Iuturna, dolorem. Auctio.
Quà visa est fortuna pati, Parcæque sinebant Narratio.
Cedere res [d] Latio, Turnum, & tua mœnia [e] texi:
Nunc iuuenem imparibus video concurrere fatis [f],
Parcarúmque dies, & vis inimica propinquat.
Non pugnam aspicere hãc oculis, nõ fœdera possum. Hortatio.
Tu pro germano si quid præsentius [g] audes,
Perge, decet [h]: forsan miseros meliora [i] sequentur.

a Videtur dictum ironicè cum amaritudine quadam. neque enim magnanimús dicendus est qui se adulteriis contaminat, & se tantùm in libidine fortem ostendit.
b Quia vxoribus ingrata sunt adulteria maritorum.
c Disce & longè ante præuide quem dolorem perceptura sis ex morte Turni, nisi cum celeriter adiuueris: ne me posteà incuses, quasi non te maturè monuerim vt illi succureres.
d Rex prosperè & ex animi sententia succedere.
e Vel Ardeatina, vel etiam Laurentina.
f Donatus legit *telis* non *fatis*, & sic exponit. Noluit dicere ex aperto Æneam fuisse fortiorem, dixit *imparibus telis*, vt heros Troïus magis armorum genere, quàm propriis virtutibus, videatur obtenturus esse victoriam· alij legunt *fatis*, quasi non virtus Æneæ, sed illius fata Turni fatis præponderent. de Parcis lib. 1. versu 25.
g Efficacius.
h Non succensebit tibi Iupiter si pro fratre tuo Turno aliquid, etiam reluctantibus fatis, molita fueris. Decet enin sororem fratri quibuscunque vijs subuenire.
i Forsitan auxilio tuo fatorum ordo mutabitur: nec fatale est Turno vt pereat absolutè, sed vt pereat nisi tu maturè subueneris.

Vix ea [a]*: cùm lacrymas oculis Iuturna profudit,*
Térque, quatérque manu pectus percußit honestum.
Non lacrymis hoc tempus, ait Saturnia Iuno,
Accelera, & fratrem, siquis modus, eripe morti:
Aut tu bella cie, conceptúmque [b] *excute fœdus:*
Auctor ego audendi [c]*. Sic exhortata reliquit*
Incertam [d]*, & tristi turbatam vulnere* [e] *mentis.*
Reges procedūt Latinus. *Intereà Reges* [f] *(ingenti mole* [g] *Latinus*
Quadriiugo vehitur curru, cui tempora circùm
Turnus. *Aurati bis sex radij* [h] *fulgentia cingunt,*
Solis aui specimen: bigis it Turnus in albis,
Bina manu lato crispans [i] *hastilia ferro:*

a Vix ea Iuno dixerat, cùm Iuturna lacrymas vbertim profudit & planctu repetito *pectus percußit honestum*, id est pulchrum. vt -- *Honesti Spadices.* --

b *Placitum, animo prædestinatum,* inquit Seruius, vel discute & disiice fœdus, etiam postquam fuerit verbis conceptis stabilitum.

c Non est quod verearis Iouis aut aliorum deorum numen offendere: quicquid feceris, meo periculo feceris: Tuum factum ipsa præstabo. quæ tibi sum auctor tibique persuadeo, vt quicquid potes, id audeas pro fratre moliri.

d Fluctuantem & dubiam quò res succederet: quia nihil asseruerat Iuno de euentu, sed dixerat *forsan* &c.

e Dolore ob imminentem fratri necem.

f Ordo est. *Interea reges procedunt castris.* media per parenthesin inseruntur. Sed quænam ista castra? ea sunt opinor, quæ non solùm Æneas, sed etiam Turnus ante vrbem pro sua quisque parte muniuerat, vt liquet ex vltimo versu libri superioris. vel vrbem ipsam castra vocat, quòd castrorum in morem pinnis atque aggere cingeretur.

g Magna pompa, ingenti grauitate ac maiestate.

h Latinus duodecim radijs aureis erat coronatus, quibus Solis speciem exhiberet. Sol enim fuit abauus Latini, pater Circes, ex qua & Pico natus est Faunus pater Latini.

i Bina hastilia lato ferro præfixa tam celeri vibratione quatiens, vt ipsum lignum inflecti crisparíque videatur.

Hinc pater Æneas Romanæ stirpis origo,
Sydereo flagrans [a] *clypeo, & cœlestibus armis,* Æneas
Et iuxtà Ascanius, magnæ spes altera [b] *Romæ,)*
Procedunt castris: puráque in veste [c] *sacerdos*
Setigeræ fœtum suis [d], *intonsámque* [e] *bidentem* [f] Apparatus ad sacrificia.
Attulit, admouitque pecus flagrantibus aris.
Illi ad surgentem [g] *conuersi lumina Solem,*
Dant fruges manibus salsas [h], *& tempora ferro*
Summa notant pecudum [i], *paterisque altaria* [k] *libant.*

Tum pius Æneas stricto sic ense precatur:
Esto nunc Sol testis, & hæc mihi terra precanti, Æneæ precatio.
Quam propter tantos potui perferre labores:

a Collucens: caussa pro effectu, quia ex flagrantia siue ardore fulgor emanat. De clypeo Æneæ siderum instar fulgente, & armis à Vulcano fabricatis lib. 8. desinente.
b Per cuius stirpem Mars, Venus aliique dij sperabant Romam esse condendam.
c Nullis adspersa maculis, neque funesta, neque fulgurita. Vide Seruium Danielis.
d More Romano. lib. 8. *Cæsâ iungebant fœdera porcâ.* Seruius. *In rebus quas volebant finiri celeriùs, senibus & iam decrescentibus animalibus sacrificant: in rebus verò quas augeri & confirmari volebant, de minoribus & adhuc crescentibus immolabant.*
e Quam pontifices alti laneam vocant.
f Vide lib. 5. versu 96.
g Interpres Pindari. Ode 4. Isthm. ἔθος πρὸς δυσμὰς ἱερουργεῖν τοῖς ἥρωσιν κατὰ τὰς ἀνατολὰς τοῖς θεοῖς. *Moris fuit heroibus sacrificari ad occidentem, dijs ad orientem* conuersos.
h De more. Solebant enim frugibus salsis victimas & cultros adspergere.
i Carpebant etiam pilos è fronte victimæ. de quo libro 6. versu 245. aut etiam, vt notat Seruius, cultrum obliquum ducebant à capite ad caudam hostiæ.
k Vinum è pateris libant siue fundunt in altaria.

Et pater omnipotens, & tu Saturnia Iuno
Iam melior, iam Diua [a] precor: túq; inclyte Mauors
Cuncta tuo qui bella pater sub numine torques [b]:
Fontésque, fluuiósque voco, quæque ætheris alti
Fœderis conditiones. *Relligio, & quæ cæruleo sunt numina ponto:*
Cesserit Ausonio si fors victoria [c] Turno,
Conuenit Euandri victos discedere ad vrbem [d],
Cedet Iulus agris, nec post arma vlla rebelles
Æneadæ referent, ferró ve hæc regna [e] lacessent.
Sin nostrum [f] annuerit nobis victoria Martem,
Vt potiùs reor, & potiùs Dij numine firment,
Non ego nec [g] Teucris Italos parêre iubebo,
Nec mihi regna peto: paribus se legibus ambæ
Inuictæ gentes æterna in fœdera [h] mittant.
Sacra Deósq; dabo [i], socer [x] arma Latinus habeto:
Imperium solemne socer. mihi mœnia Teucri
Constituent, vrbíque dabit Lauinia nomen.

a Talem te exhibeas, qualem conuenit deam se exhibere, vt sis misericors & non contraria, inquit Donatus.
b Regis & moderaris.
c Seruius. *Ratione non caret quòd primo de victoria Turni loquitur, pòst descendit ad suam. Scit enim in auguriis priora posterioribus cedere.*
d Ad Pallanteum. *e* Laurentina.
f Dicit *nostrum*, vt notat Turnebus, quia illius esse Mars videtur, cuius est victoria.
g Etsi duæ negationes æquiualere solent affirmationi, interdum tamen magis negant. vt hoc loco more Græcorum. ὀ μὴ.
h Et hoc de more. Dionys. Halicar. lib. 6. de fœdere Latino. Εἰρήνη πρὸς ἀλλήλους ἔστω, μέχρις ἂν οὐρανός τε καὶ γῆ τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχωσιν. *Mutua pax esto, quamdiu cælum & terra eundem statum seruauerint.*
i Ignem Troianum, vittas, Penates dabo, tanquam Pontifex, & ceremonias ac religiones instituam.
x Latenter innuit se ducturum esse vxorem Lauiniam.

a Quæ

Sic prior Æneas: sequitur sic deinde Latinus
Suspiciens cœlum, tenditque ad sidera dextram:
Hæc eadem[a] Ænea terram, mare, sidera iuro,
Latonæque genus duplex[b], Ianúmque bifrontem[c], Latini precatio
Vímque deûm infernam[d], & diri sacraria Ditis[e],
Audiat hæc genitor, qui fœdera fulmine sancit[f].
Tango aras[g], mediósque ignes, & numina testor[h]
Nulla dies pacem hanc Italis, nec fœdera rumpet.
Quo res cunque cadent[i], nec me vis vlla volentem
Auertet[k], non si tellurem effundat in vndas
Diluuio miscens, cœlúmve in tartara soluat,

a Quæ tu iurasti.
b Apollinem & Dianam.
c Seruius. *Rite inuocat: quia ipse faciendis fœderibus præest. Namque postquam Romulus & Titus Tatius in fœdera conuenerunt, Iano simulacrum duplicis frontis effectum est, quasi ad imaginem duorum populorum.*
d Duritiem inexorabilem deorum Inferorum.
e Vel sanctuaria & penetralia τὰ ἀπόῤῥητα Plutonis, vel ipsum Tartarum sacrum & execrandum.
f Qui fulmine pœnas exigit à fœderum violatoribus. Vide Milonianam § 86. Nota 8. vel qui fœdera coruscatione confirmat. *vel certè*, verba sunt Seruij, *quia apud maiores aræ non incendebantur, sed ignem diuinum precibus eliciebant, qui incendebat altaria.*
g De more. Vide orationem pro Cornelio Balbo. §. 12.
h In medio positos. suprà *In medióque focos.* -- hoc etiam de more. Iustinus lib. 22. *Hamilcar expositis ignibus cereis, tactisque in obsequia Pœnorum iurat.*
i Donatus. *Ostendit se medium inter duos, eique se seruaturum fidem qui possit alterum superare.*
k Priùs aquæ superfusione mare cum terra miscebitur, priùs cœlum cadet in tartara solutis compagibus, quàm ego sciens & volens vlla vi coactus ab hoc fœdere deficiam.

Vt sceptrum hoc [a] *(dextrâ* [b] *sceptrum nam fortè gerebat)*
Nunquam fronde leui fundet virgulta, nec vmbras
Cum semel in siluis imo de stirpe recisum
Matre caret [c]*, posuítque comas, & brachia ferro*
Olim arbos, nunc artificis manus ære decoro
Sacrificia. *Inclusit, Patribúsque* [d] *dedit gestare Latinis.*
Talibus inter se firmabant fœdera dictis
Conspectu in medio procerum, tum rite [e] *sacratas*
In flammam iugulant pecudes, & viscera viuis
Eripiunt [f]*, cumulántque* [g] *oneratis lancibus aras.*
At verò Rutulis impar ea pugna videri

a Auctor est Seruius sceptrum ad fœdera adhiberi, *quia maiores semper simulacra Iouis adhibebant, quòd cùm tædiosum esset &c. vt sceptra tenentes quasi imaginem redderent Iouis.* Verùm cùm dicatur Latinus sceptrum non data opera, sed *fortè* tenuisse, satis indicantur id ex solenni more non esse factum. Porro Homerus sceptrum adhibet ad Iuramentum 3. Iliados Ναὶ μὰ τόδε σκῆπτρον, &c. Virgilius tantum ad comparationem, vt videtur. Vt sceptrum hoc, postquam excisum est & elaboratum nunquam reuirescet in frondes & virgulta, ita nunquam mutabor, nec bellum quod præsenti fœdere reciditur, mea voluntate reuirescet. vide de prouincijs Consular. §. 34.

b Verba parenthesi inclusa sunt Poëtæ non Latini.

c Pulcherrimè Cerda noster. An terra? vt

Non iam mater alit tellus. --

An arbore? vt *Parua sub ingenti matris se subijcit vmbra.*

d Regibus.

e Rite exploratas triplici probatione, frugum & salis inspersione, notatione ferri, vini libatione.

f Ad extispicium. vide libro 4. versu 64.

--- *Spirantia consulit exta.*

g Extis siue visceribus hostiarum plenas lances aris imponunt. quod antiqui *exta reddere* siue *porricere* dicebant. 2. Georg. versu 594.

Lancibus & pandis fumantia reddimus exta.

Iandudum [a], *& vario misceri pectora motu,*
Tum magis, vt propiùs cernunt, non viribus æquis.
Adiuuat incessu tacito progressus, & aram
Suppliciter venerans, demisso lumine, Turnus,
Pubentésque genæ, & iuuenili in corpore pallor.
Quem simulac Iuturna soror crebescere vidit
Sermonem, & vulgi variare labantia [b] *corda,*
In medias acies (formam assimilata Camertis,
Cui genus à proauis ingens, clarúmque paternæ
Nomen erat virtus, & ipse acerrimus armis)
In medias dat sese acies [c], *haud nescia* [d] *rerum,*
Rumorésque serit varios, ac talia fatur.
Non pudet, ô Rutuli, cuncti pro talibus [e] *vnam*
Obiectare animam? numeróne, an viribus æqui — *Iuturna*
Non sumus? en omnes & Troës & Arcades hîc — *Latinis*
sunt,
Fatalísque manus, infensa Hetruria [f] *Turno,*

a Iamdudum Rutulis videbatur impar futurum esse certamen inter Turnum & Æneam: *vt verò propiùs* ventum est, cœperuntque præsentem Turnum presenti Æneæ comparare, *tum* animaduerterunt eos *non viribus æquis* esse congressuros. Adiuuat hanc vulgi persuasionem Turnus ipse progrediens incessu tacito, & minimè iactabundo, &c.
b Dubia, nutantia.
c Iuturna dat se & insinuat in medias acies vt ab omnibus pariter audiatur: assumptâ Camertis specie, vt maior fit suadentis auctoritas. Camertem enim commendat & origo maiorum, & paterna virtus, & gloriæ magnitudo.
d Probè sciens fore vt fœdus initum hac arte confunderet.
e Nónne vos pudet, ô Rutuli, vnius Turni vitam periculo mortis opponere pro cunctis, & quidem pro talibus, id est, pro tam fortibus & generosis vt si modò congredi velitis, nullo negotio possitis referre victoriam. Vel *pro talibus*, qualis est Turnus.
f En vniuersæ copiæ quas summittere potuit tota Hetruria

Vix hostem alterni [a] *si congrediamur, habemus.*
Ille quidem [b] *ad superos, quorum se deuouet aris,*
Succedet famâ, viuúsque per ora feretur,
Nos patriâ amissâ dominis parêre superbis
Cogemur, qui nunc lenti [c] *consedimus aruis.*

Animorum mutatio in castris Latinorũ.

Talibus incensa est iuuenum [d] *sententia dictis,*
Iam magis, atque magis serpítque per agmina murmur.
Ipsi Laurentes mutati, ipsíque Latini,
Qui sibi iam requiem pugnæ, rebúsque salutem
Sperabant, nunc arma volunt fœdúsque precantur
Infectum, & Turni sortem miserantur iniquam [e].
His aliud maius Iuturna adiungit, & alto
Dat signum cœlo, quo non præstantius [f] *vllum*
Turbauit mentes Italas, monstróque fefellit.

insensa Turno propter receptum Mezentium, qui pulsus ab Hetruscis ad Turnum veterem hospitem confugerat lib. 8. versus 493. Has copias *fatalem manum* appellat. vel quasi fatis obnoxiam, fatis poscentibus morti & exitio destinatam. vel εἰρωνικῶς. scilicet manus, quam fingunt Rutulis esse fatalem.

a Numerum hostium duplo superamus, adeò vt si vnus è duobus nostrûm ad pugnam eligatur, & secundus quisque velit congredi, vix singuli singulos hostes sint habituri.

b Turnus quidem ad deos, quorum aris se pro salute communi deuouet, quasi victimam piacularem, cuehetur, & post mortem ita per omnium ora volitabit, vt in eorum mente adhuc viuere videatur.

c Qui nunc desides otiamur spectatores alieni certaminis.

d Bene *iuuenum*, quia senes non admodum mouebat Iuturnæ oratio, sed maturiores fœderis concepti sanctitatem illius verbis preferebant.

e Imparem & inæqualem. si quidem congressurus erat Turnus cum Ænea fatis & viribus imparibus.

f Efficacius.

Namque volans rubra fuluus [a] Iouis ales in æthra
Littoreas agitabat aues, turbámque sonantem Augurium.
Agminis aligeri, subitò cum lapsus ad vndas
Cycnum excellentem pedibus rapit improbus vncis.
Arrexêre animos Itali, cunctæque volucres
Conuertunt clamore fugam (mirabile visu)
Aetheráque obscurant pinnis, hostémque per auras
Facta nube premunt, donec vi victus, & ipso
Pondere defecit, prædámque ex vnguibus ales
Proiecit fluuio, penitúsque in nubila fugit.
Tum verò augurium Rutuli clamore salutant [c],
Expediúntque manus [d], primúsque Tolumnius augur,
Hoc erat, hoc votis, inquit, quod sæpe petiui.
Accipio [e], agnoscóque deos: me me duce ferrum

a Aquila Ioui dicata sereno cœlo & innubi, radiísque solaribus rubicundo, aues in littoribus habitare solitas, videlicet, mergos, anates, fulicas, cycnos insectabatur, cùm subitò delapsus ad paludem aduncis pedibus rapuit cycnum, qui præ cæteris eminebat.

b Ad hoc subitum spectaculum arrecti sunt Itali: & oculis omnium eò intentis, omnes volucres, quæ profugerant, cùm ingenti clamore redierunt, ita confertæ vt cœlum ipsum obcurarent, & aquilam nubis instar conglobatæ tam diu vrserunt, donec aquila impetu auium & cycni pondere fatigata defecit, cycnum proiecit in fluuium, & fugiens in penitissimos nubium tractus ex oculis auolauit.

c Tanquam oblatum diuinitus augurium sublato clamore venerantur.

d Vel exerunt manus & explicant significantes se velle dimicare, vt Seruius & Donatus exponunt: vel attollunt manus ad preces & vota dijs nuncupanda, vt Cerdæ nostro magis arridet.

e Aliud augurium *oblatiuum* dicebatur: aliud *impetritum*, *oblatiuum*, quod obuenerat non cogitanti: *Impetritum* quod precibus postulatum fuerat, & à dijs impetratum. Tolum-

Tolumnij auguris hortatio.

Corripite, ô Rutuli, quos improbus aduena[a] bello
Territat inualidas vt aues, & littora nostra
Vi populat[b], petet ille fugam penitúsque profundo
Vela dabit, vos vnanimi densate cateruas,
Et regem vobis pugnâ defendite raptum.
Dixit, & aduersos telum contorsit in hostes
Procurrens[c] sonitũ dat stridula cornus[b] & auras
Certa[e] secat. simul hoc, simul ingens clamor: & omnes
Turbati cunei[f], calefactáque corda tumultu.

Nouem fratres

Hasta volãs[g], vt forte nouem pulcherrima fratrum
Corpora constiterant contrà, quos fida crearat
Vna tot Arcadio coniux Tyrrhena Gilippo,

nius igitur ad conciliandam maiorem auctoritatem augurio impetritum vult videri, mox tamen, vt etiam oblatiui vim obtineat, quasi de oblatiuo loquitur. *Accipio agnoscóque deos.* Si quidem, vt ait Seruius; *In oblatiuis augurijs, in potestate videntis est, vtrùm id ad se pertinere velit, an refutet, & abominetur. Ergo nunc dicit se augurium libenter amplecti, & cognoscere circa se fauorem deorum.* sic Paulus Æmilius apud Plutarchum Δέχομαι τὸν οἰωνὸν, *accipio augurium.*

a Æneas similis est aquilæ, Rutuli auibus, Turnus Cycno excellenti. Rapuit Cycnum aquila, Turnum occidere vult Æneas, Aues confertæ aquilam presserunt, & coëgerunt prædam è pedibus dimittere, dimittet Turnum Æneas, si Rutuli cateruas densauerint, & impressionem fecerint in Æneam: Aquila penitùs fugit in nubila, penitùs in mare fugiet Æneas.

b Vastat, populatur.

c Currens in medium.

d Hasta ex arbore corno confecta.

e Tã certò determinatóque ictu destinata vel vitari nõ possit.

f Cuneus est acies cuneatim disposita, secundum figuram cuneorum quibus ligna finduntur. Vide infrà 574.

g Hasta manu Tolumnij coniecta vnum è nouem filijs Gilippi percussit eiúsque costas ad medium corpus circa zo-

Horum vnum ad medium, teritur qua sutilis aluo
Balteus, & laterum iuncturas fibula mordet,
Egregium forma iuuenem, & fulgentibus armis,
Transadigit costas, fuluáque extendit arenâ.
At fratres animosa phalanx, accensáque luctu[a],
Pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
Corripiunt[b], *cæcique ruunt, quos agmina contra*
Procurrunt Laurentum, hic densi rursus inundant
Troës[c] *Agillinique*[d] *& pictis*[e] *Arcades armis.* Augetur tumultus.
Sic omneis amor vnus habet decernere ferro.
Diripuêre aras[f], *it toto turbida cœlo*
Tempestas telorum, ac ferreus ingruit[g] *imber.*
Craterásque[h], *focósque ferunt, fugit ipse Latinus,* Fugit Latinus.
Pulsatos referens[i] *infecto fœdere diuos.*

nam transfigit. qua parte baltheus sutilis, id est, artificiosè consutus aluo siue ventre teritur, & vtrúmque balthei latus fibulæ morsu coniungitur.

a Quem de morte fratris acceperant.

b Tela festinè rapiunt suorum periculorum improuidi.

c Ex alia parte torrentis omnia inundantis more Troiani procurrunt auxilium ferentes filijs Gilippi.

d Hetrusci. Agillini propriè sunt Cæretani principes Hetruscorum, qui auctores fuerunt coniurationis contra Mezentium. lib. 8. versu 479.

e Qui scuta habebant depicta certis nobilitatis aut rerum bello gestarum insignibus.

f Aræ quæ fuerant ad fœdus erectæ spoliantur, deiiciuntur, dissipantur.

g Volant tela stridentia tempestatis aut imbris in morem. Statius lib. 5. *Instamus iactu telorum, ac ferrea nimbis*
Certat hyems. -- Ennius octauo Annali
Hastati spargunt hastas, fit ferreus imber.

h Crateras ad libationem aris impositos auferunt, & focos diripiunt torribus obustis certaturi.

i Donatus. *Latinus verò religiosus & grauis fugiebat ad iura*

Infrenant alij currus [a], *aut corpora saltu*
Subiiciunt in equos, & strictis ensibus adsunt.
Messapus regem [b], *regisque insigne gerentem*
Tyrrhenum Aulestan, auidus confundere fœdus,
Aduerso proterret equo. ruit ille [c] *recedens,*
Et miser oppositis à tergo inuoluitur aris
In caput, inque humeros. at feruidus aduolat hastà
Messapus, telóque orantem multa [d] *trabali* [e]
Desuper altus equo grauiter ferit, atque ita fatur.
Hoc habet [f], *hæc melior* [g] *magnis data victima diuis.*
Concurrunt Itali, spoliántque calentia membra,
Obuius ambustum torrem [h] *Chorineus* [i] *ab ara*
Corripit, & venienti Ebuso, plagámque ferenti

Messapus Aulesten interficit.

Chorineus Ebusi

referent deos pulsatos ne deteriora paterentur. Potest intelligi pulsatos, cùm aræ diriperentur, potest intelligi pulsatos in eo, quòd prolati ad confirmationem fœderis contempti sunt.

a Frenant equos curribus subiectos, & in eos salientes corpora sursum iaciunt. sic. 4. Georg.

Ter flamma ad summum tecti subiecta resulsit.

id est *sursum iacta.*

b Vnum è duodecim Lucomonibus Hetruscorum, quorum præcipuus Tarchon.

c Cùm retrorsum Aulestes cederet Messapo proterrente, non se auertens ne terga hosti nudaret, deceptus est ararum obiectu non viso: & aris inuolutus in caput humerósque collapsus est.

d Multis verbis pro sua salute precantem.

e Magno, instar trabis. Ennius, *- telóque trabali.*

f Hoc habet vulnus, victus est, actum est de eius vita. Prudentius Psychom. *Hoc habet exclamat victrix regina. ---*

g Cùm prioribus hostijs litatum non fuerat, sacrificabantur aliæ, quæ succidaneæ dicebantur, siue meliores. vide lib. 5. versu 483. *h* Titionem.

i Sacerdos Troianus, de quo lib. 6. versu 228.

Occupat os flammis. illi ingens barba reluxit, barbam adurit.
Nidorémque [a] *ambusta dedit, super ipse secutus*
Cæsariem læuâ turbati corripit hostis [b],
Impressóque genu nitens, terræ applicat ipsum, Et occidit.
Sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum
Pastorem, primáque acie per tela ruentem
Ense sequens nudo supereminet. ille [c] *securi*
Aduersi frontem mediam, mentúmque reductâ
Disiicit, & sparso latè rigat arma cruore.
Olli [d] *dura quies oculos, & ferreus vrget*
Somnus, in æternam clauduntur lumina noctem.
At pius [e] *Æneas dextram tendebat inermem* Æneas cupit sedare tumultum
Nudato capite, atque suos clamore vocabat.
Quo ruitis? quæue ista repens [f] *discordia surgit?*
O cohibete iras, ictum [g] *iam fœdus, & omnes*
Compositæ leges, mihi ius concurrere soli [h].
Me finite atque auferte metus, ego fœdera faxo

a Nidor est odor qui è carnibus & pilis assatis exhalatur.
b Ebusi barbæ combustione turbati.
c Alsus securi ad aurem reducta quò libratiorem & vehementiorem ictum infligeret (è maiore enim spatio maior impetus) Podalirij ex aduerso venientis, & iam ad inferendam plagam imminentis, totum caput à fronte ad mentum bifariàm diuisit, atque disiecit.
d Illi videlicet Podalirio dura quies & mortis somnus ferrea securi illatus oculos premit.
e De seruando fœdere & suorum salute sollicitus.
f Subita & repentina. Statius

Pauor ora repens ac viscera torsit.

g Icere fœdus, ferire fœdus, quia fœderibus incundis porcum saxo silice feriebant.
h Mihi soli fas ex fœdere cum Turno dimicare singulari certamine.

Firma manu. Turnum iam debent hæc mihi sacra.[a]
Has inter voces, media inter talia verba[b],
Ecce viro stridens alis allapsa sagitta est,
Incertum[c] *qua pulsa manu, quo turbine adacta,*
Quis tantam Rutulis laudem, casúsue, deúsue
Attulerit, pressa est[d] *insignis gloria facti,*
Nec sese Æneæ iactauit vulnere quisquam.
Turnus vt Æneam cedentem[e] *ex agmine vidit,*
Turbatósque duces, subita[f] *spe feruidus ardet.*
Poscit equos, atque arma simul, saltúque superbus[g],
Emicat[h] *in currum, & manibus molitur*[i] *habenas:*
Multa virûm volitans[k] *dat fortia corpora letho.*
Semineces voluit multos, aut agmina curru
Proterit, aut raptas fugientibus ingerit hastas.

Vulneratur.

Turnus multos interfecit.

a Ego fœdera, quæ illi discutere volunt, manu firma faciam, & stabiliam. Læsa sacra necesse est Turni supplicijs expiari. Ex quo enim fœdus pepigimus, mihi est obnoxius, & obligatus ad ineundum singulare certamen.

b Non superuacaneum est quod ait inter voces, inter verba: hic enim morandum fuit, & circunstantia ponderanda, qua rei indignitatem exaggerat. Vulneratus est enim non cùm pugnaret, sed dum loqueretur, & suos à pugna reuocaret Neque enim pugnans vulnerari potuisset.

c Incertum hominibus, sed dij nouerant ipsam Iuturnam vulneris auctorem fuisse. idque Iuno fatetur versu 815. quod Poëta scire se dissimulat.

d Suppressa est.

e Donatus *Compendiosa narratio, in qua etiam non dicta possunt intelligi: non enim descripsit Æneam cedentem ex agmine, aut duces turbatos, sed qui si iam dixisset, sic. Turnũ asseruit hæc vidisse.*

f Repentina victoriæ spe ad pugnam accenditur.

g Quasi certus iam de victoria, imò iam triumphans.

h Exilit.

i Mouet, flectit, moderatur.

k Huc illuc impunè discurrens multos interficit, quasi iam de confecto Ænea securus: mulos ad terram prosternit se-

Qualis apud gelidi cum flumina concitus [a] Hebri
Sanguineus Mauors clypeo increpat, atque furentes
Bella mouens immittit equos, illi æquore aperto
Ante Notos, Zephyrúmque volant, gemit vltima pulsu
Thraca [b] pedum, circúmque atræ Formidinis ora [c]
Iræque, Insidiæque, dei comitatus, aguntur.
Talis equos alacer media inter prælia Turnus
Fumantes sudore quatit (miserabile) cæsis
Hostibus insultans, spargit rapida vngula [d] rores
Sanguineos, mixtáque cruor calcatur arenâ.
Iamque neci Sthenelumque dedit, Thamyrímque, Polúmque:
Hunc congressus, & hunc [e], illum eminus: eminus ambo

Comparatio Martis & Turni.

Variæ cædes à Turno patratæ

mimortuos: tota agmina equorum pedibus, & rotarum impulsu poterit, & hastas è curru suo festinanter & raptim acceptas ingerit fugientibus Troianis.

a Talis Turnus equos concitat in medias hostium acies: qualis Mars concitatus ad ripas Hebri fluuij, & sanguine gaudens strepitum edit hastâ in clypeum inflictâ, & equos ferocientes immittit laxatis habenis: illi apertam planitiem, nullis fluuijs aut saxis impeditam nacti tam celeriter currunt, vt volare videantur, & ventos ipsos cursus celeritate præuertere, & vngulis ita terram quatiunt, vt sonitus ad extremas Thraciæ regiones emanet: & Formido, Iræ, Insidiæ antecedunt, quæ tria Martem semper & vbique comitantur.

b Thracia, imitatione Græcorum Θρήκη. quam etiam vocem notat Seruius vsurpatam à Tullio lib. de rep.

c Periphrasis. *Formidinis ora*, pro ipsa Formidine.

d Vngula equorum Turni rapide concitata spargit sanguinem cæsorum rorantem, & arena calcatur cruori permixta.

e Thamyrim & Polum congressus & manu collata cominus interemit: Sthenelum eminus hastam intorquens.

Imbrasidas, Glaucum, atque Ladem, quos Imbrasus ipse
Nutrierat Lyciâ [a], *paribúsque onerauerat* [b] *armis,*
Vel conferre manum, vel equo præuertere ventos.
Eumedes, Dolon. *Parte alia media Eumedes in prælia fertur,*
Antiqui proles bello præclara [c] *Dolonis,*
Nomine auum referens, animo, manibúsque parentem,
Qui quondam castra vt Danaûm speculator adiret,
Ausus Pelidæ [d] *pretium sibi poscere currus.*
Illum Tydides [e] *alio pro talibus ausis.*

a In Lycia Asiæ regione.

b Legitur passim *onerauerat.* si liceret in veterem scripturam grassari, rescriberem, *ornauerat. nam*, vt cum Cicerone loquar 2. Tusc. quæst. §. 37. *scutum, gladium, galeam in onere nostri milites non plus numerant quàm humeros, lacertos, manus. arma enim membra militis esse dicunt*, &c. Adde quòd absurda esset sententia *onerauerat vt ventos equo præuerterent.* Quid enim magis celeritati contrarium, quàm onus? eos igitur ita pater armis ornauerat & instruxerat, vt possent vel statariâ pugnâ cominus manum conferre, vel eminus iaculari, & misso iaculo magna celeritate discedere.

c Dissidet ab Homero, vt notat Macrobius, *Nam Eumedes Dolonis proles bello præclara, animo manibúsque parentem refert, cùm apud Homerum Dolon imbellis sit.* 10. Iliade. Cerda noster ironicè Eumeden *bello præclarum* dici putat, propter eius mortem minimè gloriosam, sed potiùs ignominiæ plenam. Idem nomine *antiqui Dolonis* non patrem Eumedis, sed primum generis & nobilitatis auctorem intelligit. viderint eruditi.

d Eò deuênit audaciæ vt mercedis loco petierit ab Hectore sibi dari currum Achillis, qui à patre Peleo Pelides vocatur.

e Diomedes Tydei filius missus ex aduersa parte speculator cum Vlysse Dolonem obuiam sibi factum interemit.

Affecit pretio, nec equis adspirat[a] *Achillis.*
Hunc[b] *procul vt campo Turnus conspexit aperto,*
Ante leui iaculo longum per inane[c] *secutus*
Sistit equos biiuges, & curru desilit, atque Eumedes occiditur.
Semianimi[d], *lapsóque superuenit, & pede collo*
Impresso, dextrâ mucronem extorquet[e], *& alto*
Fulgentem tinxit iugulo, atque hæc insuper addit.
En agros, & quam bello Troiane petisti
Hesperiam[f] *metire iacens, hæc præmia, qui me* Sartasmos.
Ferro ausi tentare, ferunt, sic mœnia condunt.
Huic[g] *comitem Butem, coniecta cuspide, mittit,*
Chloreáque, Sybarímque, Daretáque, Thersilochúmque,
Et sternacis[h] *equi lapsum ceruice Tymœten.*
Ac velut Edoni[i] *Boreæ cum spiritus alto*

a Nec potuit Dolon ad equos Achillis accedere. vel sensus est: nec tamen Diomedes longê fortior Dolone eiusque interfector adeò petulans fuit, vt equos Achillis sibi mercedis loco dari postularet.
b Eumedem.
c Cùm iaculum eminus per longam aëris vacui distantiam intorquens, eum fugientem à tergo vulneraffet.
d Semimortuo propter vulnus acceptum.
e Gladium ex ipsius Eumedis manibus extorquet, & eum proprijs armis iugulatum interficit.
f Italiam corpore tuo metire.
g Eumedi.
h Calcitronis, qui facile sternit sedentem: vel pauidi, qui facilè consternatur pauore.
i Thracij, ab Edone Thraciæ monte. Quemadmodum, inquit, Boreæ flatus è Thracia spirantis magno sonitu & stridore mare mediterraneum, (cuius pars est Ægæum) perflat, & sequitur fluctus ad littora deuolutos, quos ante se propellit, & in quamcumque partem aëris spirat, inde nubila detergit, ita Turnus quacunque progreditur, in fugam vertit Troianos.

Comparatio.

Insonat Ægæo, sequitúrque ad littora fluctus,
Qua venti incubuêre, fugam dant nubila cœlo,
Sic Turno quacunque viam secat [a], *agmina cedũt,*
Conuersæque [b] *ruunt acies, fert impetus ipsum,*
Et cristam [c] *aduerso curru quatit aura volantem.*
Non tulit instantem [d] *Phegeus, animísque frementem,*
Obiecit sese ad currum [e], *& spumantia frenis*
Ora citatorum dextrâ contorsit equorum,
Dum trahitur, pendétque iugis, hunc lata retectum
Lancea [f] *consequitur, rumpitque infixa bilicem* [g]
Loricam, & summum degustat [h] *vulnere corpus.*
Ille tamen clypeo obiecto [i] *conuersus in hostem*

Phegeus opponit se Turno

a Vt lib. 10. -- *Volucri curru medium secat agmen.* quia videlicet agminibus disiectis ferro sibi viam faciebat: --- *Ferro rumpenda per hostes Est via.*

b In fugam conuersæ.

c Aura cristam Turni aduerso curru in hostium acies irrumpentis quatit & vibrat: quæ cristæ volantis agitatione terribilior apparet. sic 9. Æneid. *Tremunt in vertice cristæ Sanguineæ.*

d Vrgentem & insequentem Troianos, iisque imminentem. lib. 1. -- *Instabat curru cristatus Achilles.*

e Phegeus *obiecit sese ad currum* Turni, & frenis manu apprehensis ora concitatorum equorum in aliam partem magna vi detorsit, qui ingenita ferocitate reluctantes, eum vicissim ita traxerunt vt è sui currus iugo ipse penderet. Dum trahitur pendetque iugo, lancea Turni eius tergo patenti & ad vulnus detecto infligitur.

f Genus est teli. & res & nomen Hispanicum.

g Vide lib. 5. versu 259.

h Corpus leui vulnere perstringit, & cute tenus delibat.

i Phegeus tamen, etsi iam vulneratus ictibus clypeum opponens in hostem Turnum ruebat, spémque salutis ponebat non in pedibus & fuga, sed in manibus, & gladio quem eduxerat.

Ibat, & auxilium ducto mucrone petebat;
Quem rota præcipitem [a], & procursu concitus axis
Impulit, effuditque solo, Turnúsque secutus
Imam inter galeam [b], summi thoracis & oras, Occiditur.
Abstulit ense caput, truncúmque reliquit arenâ [c].
Atque ea dum campis victor, dat funera [d] Turnus,
Intereà Ænean Mnestheus, & fidus Achates,
Ascaniúsque comes castris statuêre cruentum [e], Æneas iubet extrahi telum è vulnere.
Alternos longa nitentem [f] cuspide gressus.
Sæuit [g], & infracta luctatur arundine telum
Eripere, auxilióque viam, quæ proxima, poscit
Ense secent lato vulnus, telíque latebram
Rescindant penitùs, seséque in bella remittant.
Iámque aderat Phœbo ante alios dilectus Iapis
Iasides [h], acri quodam cui captus amore

a Quem Phegeum rota Turni & axis procursu concitatus præcipitem impulit primò, deinde deiecit in terram.
b Collum abscindit rimatus locum vulneri patentem, qua parte ima pars galeæ summæ thoracis parti committitur.
c In arena.
d Homines interficit funere efferendos.
e Suo sanguine respersum deduxerunt ad castra vt in ijs consisteret.
f Ænean qui vulneratus vnum ax alio gressum alternatim longæ hastæ adminiculo fulciebat. niti gressus est niti secundum gressus alternos.
g Sæuit Æneas & indignatur non tam doloris impatientia, quàm quòd non possit ad pugnam redire suísque subuenire, & cum maxima difficultate conatur infracto calamo telum non paulatim sed simul extrahere. Quærit itaque non lenius sed celerius remedium: petitque à suis vt vulnus ense dilatent ad telum citiùs extrahendum, vt eo extracto possit ad pugnam redire.
h Iasi filius.

Ipse suas artes, sua munera [a] lætus [b] Apollo
Augurium, citharámq; dabat [c], celerésque sagittas,
Ille vt depositi [d] proferret fata parentis,
Scire potestates herbarum, vsúmque [e] medendi
Maluit, & mutas [f] agitare inglorius artes.
Stabat acerba [g] fremens, ingentem nixus in hastam
Æneas magno iuuenum, & mœrentis Iuli
Concursu, lacrymisque [h] immobilis. Ille [i] retorto
Pæonium in morem senior succinctus amictu,
Multa manu medicâ, Phœbíque potentibus herbis
Ne quicquam trepidat, nequicquam spicula dextrâ

Laborat extrahere telum.

a Seruius. *Cithara & sagittæ artes sunt: augurium verò munus non enim sola arte, verùm etiam indulta diuinitate colligitur.*
b Hilaris & promptus præ amore. lib. 9.
Has ego Dardanio iuueni cum classis egeret, Læta dedi. ---
c Non *dedit*, sed *dabat*, id est offerebat. licet ille non acceperit.
d Iapis autem, vt Iasi patris, cuius salus iam erat desperata, vitam longiùs produceret, mortémque differret, cæteris Apollinis artibus prætulit medicinam, licet ex ea minus gloriæ sequeretur. *Depositi*, desperati. Ouid. el. 2. lib. 2. de Ponto *Iam propè depositus, certè iam frigidus æger*, &c. *Nam apud veteres* (inquit Seruius, & post eum Isidorus) *consuetudo erat vt desperati ante ianuas suas collocarentur, vel vt possent à transeuntibus fortè curari, qui aliquãdo simili laborauerant morbo.* Cicero. *Ægram & depositam Reip. partem suscepisse.*
e Idem. Ἐμπειρικὴν scientiam, hoc est, medicinam vsu, non ratione constantem interpretatur.
f Alij aliter. Interpretor mutas artes quæ minùs hominum ore celebrantur, comparatione cæterarum.
g Acerbè.
h Tam constans, vt non suorum lacrymis moueretur.
i Iapis veste ad humeros reuocata more medicorum, quorum deus est Pæon, multa trepidè & festinanter frustra molitur, frustra telum corpori infixum loco mouere conatur (nam hoc propriè *sollicitare* quasi *solo excitare*) & forcipe telum frequenter prehendit, ad illud extrahendum.

a Nulla

Sollicitat, prensátque tenaci forcipe ferrum. *Sed frustra.*
Nulla viam fortuna regit a, *nihil auctor* b *Apollo*
Subuenit: & sæuus campis magis ac magis horror
Crebrescit, propiúsque malum est c: *iam puluere cœlum*
Stare vident d: *subeunt equites, & spicula castris*
Densa cadunt medijs, it tristis ad æthera clamor
Bellantum iuuenum, & duro sub Marte cadentũ,
Hic e *Venus indigno* f *nati concussa dolore* *Venus adfert dictam.*
Dictamum genitrix Cretæâ carpit ab Idâ,
Puberibus g *caulem* h *folijs, & flore* i *comantem*
Purpureo: non illa feris incognita capris
Gramina k, *cùm tergo volucres hæsêre sagittæ.*
Hoc l *Venus obscuro faciem circundata nimbo*

a Nunc fortuna viam dirigit qua telum extrahatur.
b Medicinæ inuentor.
c Ita crescebat in campo clades Troianorum à Turno illata, vt iam propè ad ipsa castra malum accederet.
d Tantam pulueris nubem excitari, vt cœlum horrescat, & quodammodo stare fulcirique puluere videatur.
e In hoc Troianorum discrimine Venus magnum hauriens animo dolorem ex vulnere filij Æneæ, quod ei per summam indignitatem ex insidijs fuerat inflictum, dictamum ex Ida Cretæ monte decerpsit.
f Quidam exponunt *magno*, vt apud Ennium *indignas turres.*
g Vel adultis cum Seruio, vel lanuginosis cum Cerda ex Dioscoride γναφαλώδη τὰ φύλλα ἔχει, καὶ ἐριώδη τινὰ ἀπόφυσιν. folia molli tomẽti modo habet, & laneā quandā lanuginem.
h Caulis est medium fruticis, qui Græcis θέρσος dicitur.
i Plinius à Marone dissentit. lib. 25. c. 8. *Flos ei nullus, aut semen, aut caulis.* immò Dioscorides lib. 3. οὔτε δ' ἄνθος, οὔτε δὲ καρπὸν φέρει. *Neque florem fert, neque fructum.* Paulò post tamen idem Dioscor. aliud dictami genus agnoscit, cui ἄνθος μέλαν. flos fuscus & ferrugineus. κ Herbæ.
l Hoc gramen, hunc dictamum Venus obscurâ nebulâ latens detulit ad Ænean, & eodem dictamo aquam pelui in-

In peluim immittit

Detulit, hoc [a] fusum labris splendentibus amnem
Inficit, occulte medicans, spargítque salubris
Ambrosiæ succos, & odoriferam Panacæam [b],
Fouit eá vulnus lymphâ longæuus [c] Iapis
Ignorans [d], subitóque omnis de corpore fugit
Quippe [e] dolor, omnis stetit imo vulnere sanguis,
Iámque secuta manum, nullo cogente, sagitta
Excidit, atque nouæ [f] rediêre in pristina vires.
Arma citi properate [g] viro, quid statis? (Iapis
Conclamat: primúsque animos accendit in hostes)
Non hæc humanis opibus, non arte magistrâ
Proueniunt, neque te, Ænea, mea dextera seruat.
Maior agit Deus [h], atque opera ad maiora remittit.
Ille [i] auidus pugnæ suras incluserat [k] auro

Telum facilè extrahitur.

Iapis Æneæ.

fusam temperauit. *Infici* dicitur quod alterius admixtione mutatur etiam in melius, vt & corrumpi, & violari. de quo suprà. versu 68.

a Cibus est Deorum ambrosia (vt nectar potus) alij florem esse tradunt. Eustathius à Germano laudatus. ἀμβροσία ἄνθος τι, οἱ μὲν κρίτον, οἱ δ' ἴον ἑρμηνεύουσι. *Ambrosia flos quidam, quem alij lilium, alij violam exponunt.*

b. Germanus citat Lucretium lib. 4. ... *Odorem*

Exspirant acrem panaces absinthia terra.

Græcis πανάκεια & πάνακες, *omnia sanans ipso nomine*, vt ait Plinius, *omnium morborum remedia promittens.*

c Suprà vocauit seniorem: quia senibus maior vsus & peritia. Homerus. γέρων ἡρμόσατο τέκτων.

d Ignorans eam aquam esse dictamo medicatam.

e *Quippe asseuerantis aduerbium*, vt ait Iulius Scaliger.

f Redintegratæ sunt vires & in pristinum statum reuocatæ.

g Properanter adferte.

h Deus hæc agit & te sanat, qui maior est humanis auxilijs & naturali medicina.

i Æneas.

k Tibias aureis ocreis armauerat. non ait *inclusit*, sed, *incluserat*, ad significationem maioris festinationis.

Hinc atque hinc, oditque moras, hastāq; coruscat [a]. Æneas
Postquàm habilis [b] *lateri clypeus, loricáq; tergo est,* armatur.
Ascanium fusis circùm complectitur armis,
Summáque per galeam delibans [c] *oscula fatur,*
Disce puer virtutem ex me, verúmq; [d] *laborem,*
Fortunam ex alijs [e]*: nunc te mea dextera bello* Æneas
Defensum dabit [f], *& magna inter præmia ducet.* Ascanio
Tu facito mox, cùm matura [g] *adoleuerit ætas,*
Sis memor, & te, animo repetentem exēpla tuorum,
Et pater Æneas, & auunculus [h] *excitet Hector.* Exit è
Hæc vbi dicta dedit, portis sese extulit [i] *ingens* castris
Telum immane manu quatiens, simul agmine denso Æneas.
Antæus, Mnestheúsque ruunt, omnísque relictis
Turba fluit [k] *castris: tum cæco* [l] *puluere campus*
Miscetur, pulsúque pedum tremit excita tellus.

a Vibrat tam celeriter vt fulgurum coruscationem imitetur.
b Sic accommodatus & applicatus vt aptè haberi posset
c Alloquitur filium, summa illius oscula per galeam delibans, & quasi deflorans, siue decerpens labris primoribus, impediente scilicet galea quo minùs plenis osculis frueretur.
d Seruius. *Quem per me ipse suscipio, non qui ex aliorum virtute imperatoribus adscribi consueuit.*
e Ex quadam animi securitate profecta hæc videtur oratio: O fili disce ex me virtutem, & verum laborem, & cum hac virtute & labore tibi regnum Italiæ peperero, ne rebus secundis insolescas, disce fortunam ex alijs, & maximè ex Turno, qui paulò pòst à me victus nobile dabit fragilitatis humanæ documentum.
f Defendet, & ad magna præmia perducet
g Tu verò cùm ad virilem ætatem perueneris memento meæ virtutis, rerúmque à me gestarum.
h Frater Creusæ matris tuæ.
i E castris per portas egressus est ingens & animo & corpore.
k Fluminis in morem è castris effunditur.
l Qui aërem ita reddebat obscurum, vt respicientibus tenebras obtenderet.

Vidit ab aduerso [a] venientes aggere Turnus,
Latini terrentur. *Vidêre Ausonij, gelidúsque per ima cucurrit*
Ossa tremor: prima ante omnes [b] Iuturna Latinos
Audijt, agnouitque sonum, & tremefacta refugit.
Ille volat [c] campóque atrum rapit agmen aperto.
Comparatio. *Qualis vbi ad terras abrupto sidere [d] nimbus*
It mare per medium, miseris, heu! præscia longè
Horrescunt corda agricolis: dabit ille ruinas
Arboribus, stragémque satis, ruet [e] omnia latè:
Antè volant, sonitúmque ferunt ad littora Venti:
Talis in aduersos ductor Rhœteius [f] hostes

a Vel sensus est. Turnus in aggere viæ militaris existens, aut in alio loco eminente vidit Troianos venientes: vel, vidit Turnus Troianos venientes ex aggere castrorum. vt voles.

b Donatus. *Iuturna, quam specialis pro salute fratris sollicitudo tangebat, prima cognouit, prima contremuit & fugit.*

c Æneas tam celeriter accurrit vt volare non currere videatur, & agmen atro puluere coopertum & terribile raptim in aciem adducit per campum apertum, nullis interclusum riuulis, nullis sentibus aut saxis impeditum. *atrum* exposui terribile, vt suprà dixit atram formidinem. libro 9. atrum timorem.

Immisitque fugam Teucris, atrúmque timorem.

d Vel tempestate ex improuiso siue ex abrupto exorta, vt lib. 4. *Hyberno moliris sidere classem.*
lib. 2. -- *Triste Mineruæ Sidus.* vel abruptis fulgetris instar siderum coruscantibus, Sic lib. 3.

-- *Ingeminant abrupti è nubibus ignes.*

vel abrupto cœlo, id est, nubibus abruptim diuisis vt inde nimbus erumpat. Egregia verò comparatio qua nubes abruptæ cum castris apertis, terra cum campo aciei, mare cum spatio inter castra & locum pugnæ interiecto, nimbus cum Ænea & Troianis, agricolæ cum Turno & Latinis, ruinæ arborum strageśque satorum, cum clade Turni & Latinorum comparantur. *e* Eruet, euertet.

f Æneas Troianus à Rhœteo Troiæ promontorio.

Agmen agit: densi cuneis[a] *se quisque coactis*
Agglomerant. ferit ense grauem[b] *Thymbræus Osirim:* *Variæ cædes Latinorum.*
Archetiũ Mnestheus: Epulonẽ obtrũcat Achates:
Vsentémque Gyas cadit ipse Tolumnius Augur,
Primus in aduersos[c] *telum qui torserat hostes.*
Tollitur in cœlum clamor: versíque vicißim[d]
Puluerulenta fugâ Rutuli dant terga per agros.
Ipse[e] *neque auersos*[f] *dignatur sternere morti,*
Nec pede congressos[g]*, nec equo, nec tela ferentes* *Æneas Turnum insequitur.*
Insequitur: solum densa in caligine[h] *Turnum*
Vestigat lustrans, solum in certamina poscit.
Hoc concussa metu mentem Iuturna virago[i]
Aurigam Turni media inter lora Metiscum
Excutit, & longe lapsum temone relinquit:

a Densentur in cuneos coacti & congregati, siue conferti & in cuneorum modum compositi, vt in hostem faciliùs irrumpant.

b Fortem, vt Seruius exponit. Sallust, *Lusitaniæ grauem ciuitatem.* fortasse grauem, quia partibus magnum pondus addebat.

c Vide suprà, versu 266.

d Quia paulò ante Troianos in fugam conuerterant.

e Æneas. more Græcorum qui ἐκεῖνον siue αὐτόν dicebant pro Imperatore, vt notat Casaubonus in Dionem Chrysostomum.

f Videtur Seruius legisse *auersos*, *Id est*, inquit, *nec fugientes nec contrâ stantes dignatur occidere.* auersos, nimirum fugientes; congressos, contra stantes appellat.

g Seruius & Donatus videntur legisse.

Nec pede congressos æquo.

h In circumfusa densi pulueris nube quæ tenebras & caliginem campis offuderat.

i Seruius. *Virago dicitur mulier quæ implet viri officium: quæ viri animum habet, has antiqui viras dicebant.*

Iuturna regit equos Turni. Comparatio.

Ipsa subit, manibúsque vndanteis [a] *flectit habenas,*
Cűcta gerẽs, vocemq; & corpus, & arma Metisci.
Nigra velut [b] *magnas domini cùm diuitis ædes*
Peruolat, & pennis alta atria lustrat hirundo,
Pabula parua legens, nidisque loquacibus escas,
Et nunc porticibus vacuis, nunc humida circum
Stagna sonat: similis medios Iuturna per hostes

Currum auertit ab Ænea

Fertur equis, rapidóque volans obit omnia curru,
Iámque hîc germanũ, iámque hîc ostendit ouantẽ,
Nec conferre manum patitur, volat auia [c] *longè.*
Haud minùs Æneas tortos legit [d] *obuius orbes,*
Vestigatque virum, & disiecta [e] *per agmina magnâ*
Voce vocat: quoties oculos coniecit in hostem,
Alipedúmque fugam [f] *cursu tentauit equorum,*

a Vndarum in morem fluitantes.

b Quemadmodum hirundo nigra, per magnas ædes volat & pennis obit siue circuit & lustrat atria, pabula colligens quæ nidò pleno pullis loquacibus siue trinsantibus inferantur, & nunc in porticibus vagatur, nunc cum quodam alarum plausu stagna circumuolat: Ita Iuturna hac illac discurrit, & modò hic, modò illic fratrem suum ouantem, & varias strages edentem ostendit. Iam, vt ait Donatus. *Nigram hirundinem pro dolentis & lugentis persona, etiam quæ sit domestica, vt Iuturna de eadem domo & familia, qua Turnus, posuit.*

c Longè auolat cursúmque deflectit ab ea parte, qua veniebat Æneas.

d Orbes legere, est vel inhærere vestigijs per vias obliquas & flexuosas, & ita per circuitum fugienti occurere, vel magnos illos anfractus colligere, breuioribus giris contrahere, compendiosis orbibus præbere se obuium, & errantem præuenire.

e Ad dextram & sinistram partem dissipata Æneæ aduentu, qui viam & latum limitem per agmina sibi faciebat.

f Quoties Æneas coniecit oculos in Turnum, & ipse pedes cursu tentauit assequi equos tam celeriter fugientes, vt alas pedibus attextas gerere viderentur, toties Iuturna retorsit

Auersos toties currus Iuturna retorsit.
Heu quid agat? vario nequicquam [a] fluctuat æstu:
Diuersæque vocant animum in contraria curæ.
Huic [b] Messapus, vti læuâ duo forte gerebat — *Messapus in Æneam iaculatur.*
Lenta leui cursu præfixa hastilia ferro,
Horum vnum certo contorquens dirigit ictu.
Subsistit Æneas, & se collegit in arma
Poplite subsidens: apicem tamen incita summum
Hasta tulit, summásque excusit vertice cristas.
Tum verò [c] assurgunt iræ insidiísque subactus — *Æneas proritatur.*
Diuersos vbi sensit equos, currumque referri,
Multa Iouem, & læsi testatus fœderis aras
Iam tandem inuadit medios, & Marte secundo

& auertit currus in aliam partem.

a Frustra ancipiti curâ distrahitur apud se deliberans an alios præter Turnum debeat inuadere.

b Messapus egregius equorum domitor ac proinde leuis in cursu, vt forte sinistra manu duo gerebat hastilia, vnum ex ijs hastilibus in Æneam magna vi coniiciens, certo & determinato ictu in eum rectâ collineat. Quod animaduertens Æneas subsistit, & obiecto scuto se ita collegit, & vndequaque texit, in poplitem subsidens, vt totum corpus scuti longitudine tegeretur, nec vlla ex parte feriri posset. Tamen hasta magno impetu concitata summum galeæ apicem abstulit, & supremam cristæ partem excussit.

c Tùm verò magis & magis pectus eius est ira cumulatum, quam cum in ipsum Messapum vellet expromere, ille curru retroacto, & equis in diuersam partem abeuntibus auolauit, & tum demum non sponte sua, sed coactus Messapi insidijs, multis verbis Iouem & aras fœderis violati testatus, se non sponte, sed hostium improbitate coactum ad pugnam descendere, iam tandem post longam cunctationem in confertas Latinorum acies irrumpit, & eos qui inter ipsum sequentem & fugientem Turnum medij de hostibus erant, inuadit, & belli casibus ad nutum succedentibus terribilis, indiscretè obtruncat vniuersos, & iræ permittit sæuiendi liberam potestatem. Ennius *Iratúmque effunde quadrigas.*

Terribilis, sæuam nullo discrimine cædem
Suscitat, irarumque omnes effundit habenas.
Quis mihi nunc tot acerba Deus, quis carmine cædes
Diuersas, obitúmque ducum, quos æquore toto [a],
Inque vicem nunc Turnus agit, nũc Troïus heros [b],
Expediat? tanton' [d] *placuit concurrere motu,*
Iupiter, æterna gentes in pace futuras?
Æneas Rutulum Sucronem (ea prima [e] *ruentes*
Pugna loco statuit Teucros) haud multa moratus [f]
Excipit in latus, &, quâ fata celerrima, crudo [g]
Transadigit costas, & crates pectoris [h] *ense.*
Turnus equo deiectũ Amycũ, fratremque Diorem
Congressus pedes, hunc venientem cuspide [i] *longa,*
Hunc mucrone [k] *ferit, currúque abscissa duorum* [l]
Suspendit capita, & rorantia sanguine portat.
Ille Talon, Tanaínque neci, fortemque Cethegum
Treis vno congressu, & mœstum mittit Onyten,

Æneæ & Turni fortia facta.

a Toto campo, tota planicie.
b Æneas.
c Explicet & euolat. Ennius -- *Oras euoluere belli.*
d Placuitne tibi, ô Iupiter? vt Troiani & Latini tanto motu concurrerent, quia paulò pòst, iuncto fœdere, & pace in æternum constituta è duabus gentibus vnam conflaturi erant ciuitatem.
e Ea prima pugna, qua Æneas Sucronem occidit, Troianos fugientes fecit à fuga subsistere.
f Seruius legit *moratum*, & ad Sucronem refert qui non potuit diu vim Æneæ sustinere. Donatus legit morantem, eodem sensu.
g Duro, vt lib. 10. -- *Et crudum per costas ensem.*
h Costas quæ inter cratium pectori obtenduntur.
i Hasta. *k* Gladio.
l Amyci & Dioris.
m Æneas multos mittit neci, siue interficit.

Nomen Echionium[a]*, matrisque genus Peridiæ.*
Hic[b] *fratres Lyciâ missos, & Apollinis*[c] *agris,*
Et iuuenem exosum nequicquam bella Menœten,
Arcada[d]*, piscosæ cui circum flumina Lernæ*
Ars fuerat, paupérque domus, nec nota potentum
Limina, conductáque pater[e] *tellure serebat.*
Ac velut immissi diuersis partibus ignes
Arentem in syluam, & virgulta sonantia[f] *lauro:* Comparatio.
Aut vbi decursu rapido de montibus altis
Dant sonitum spumosi amnes, & in æquora currunt,

a Illi, videlicet Onytæ, nomen Echionium fuit, siue gloria Thebana: quippe qui gloriari solebat, quòd oriundus esset Thebis, nobilissima ciuitate. Genus etiam illi fuit à Peridia matre, matrona clarissima. Echion Rex Thebarum fuit.

b Turnus.

c Quia Lycia Apollini dicata: vbi hyberno tempore habebat oraculum: vnde & *Lyciæ sortes*. vide lib. 4.

d Menœtes, vt videtur, cùm esset Arcas cum Euandro ad Italiam nauigarat. Euander autem iam à multis annis accesserat, vt ex eo liquet quòd Pallantem, vt dicitur lib. 8. versu 510. ex matre Sabella suscepit. Quare Menœtes iuuenis esse non potuit, cùm à Turno confectus est. Sensus est igitur Menœtem iam ætate prouectum morte oppetiisse, qui iuuenis exosus fuerat bella, sed frustra exosus, quia matura ætate bello periit, qui iuuenis omnia bella vitauerat, & tenui victu contentus, circa Lernæam paludem vitam piscatione tolerarat: neque vt à potentioribus munera acciperet, eorum limina triuerat, & atriorum fores, matutinus salutator, obsederat. Alij legunt *munera*, alij *limina*. eadem penè sententiâ.

e Pater Menœtæ erat agricola, & terram colebat alienam & conductitiam.

f Seruius exponit virgulta lauri cum crepitu ardentia. Lucretius. --- *Etiam parnassia laurus*
Terribili sonitu flamma crepitante crematur.

Quisque [a] suum populatus iter: non segnius [b] ambo
Æneas, Turnúsque ruunt per prælia. nunc nunc
Fluctuat ira intus: rumpuntur nescia vinci
Pectora: nunc totis in vulnera viribus itur.
Murranum hic [c] atauos, & auorũ antiqua sonantẽ
Nomina, per Regésque actum genus omne Latinos,
Murranus. *Præcipitem scopulo, atque ingentis turbine saxi*
Excutit, effundítque solo: hunc lora, & iuga subter
Prouoluêre rotæ, crebro super vngula pulsu
Incita nec domini memorum proculcat equorum.
Ille ruenti Hilo [d], animísque immane frementi
Occurrit, telúmque aurata ad tempora torquet.
Olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
Dextera nec tua te, Graiûm [e] fortissime Creteu,

a Et ad ignes & ad fluuius refertur, quisque ignis, quisque fluuius.

b Placet Cerdæ nostri verba exscribere. Notetur vtraque particula. Prima, *segniùs*, respicit comparationem ignis. *segnis* enim quasi *sine igne* dicitur. Ergo eunt igne non segniùs, altera, *fluctuat*, comparationem amnis. Pergit Poëta insistens eidem rei: *rumpuntur nescia vinci Pectora*, vt nescit vinci ignis omnia domans.

Nunc totis in vulnera viribus itur.

vt eunt amnes præcipites per loca patentia.

c Æneas Murranum de sua nobilitate gloriantem, & prædicantem genus suum à Regibus Latinis per Reges deductum, ingenti saxo excutit modo turbinis fulmine commixti, & in terram effundit more fluuij: Murranum autem rotæ prouoluerunt subter iugum & lora currus sui, & insuper equi domini sui immemores eum frequenti vngularum pulsu proculcauerunt.

d Turnus Hilo contra se irruenti, & ingenti spiritu immaniter frementi obuius occurrit, & telum ad tempora, quæ inauratâ galeâ tegebantur, intorquet. Illi, videlicet Hilo, per galeam transfixo cerebro, inhæsit hasta.

e Arcadum. vt lib. 6. -- *Graiâ pandetur ab vrbe.*

Eripuit Turno: nec Dij texêre Cupencum
Ænea veniente sui [a] *: dedit obuia ferro*
Pectora, nec misero clypei mora [b] *profuit ærei.*
Te quoque Laurentes viderunt [c] *Æole campi* Æoli cædes.
Oppetere, & late [d] *terram consternere tergo:*
Occidis [e], *Argiuæ quem non potuêre phalanges*
Sternere, nec Priami regnorum euersor Achilles: Epitaphium.
Hîc tibi mortis erant metæ [f] *: domus alta sub Idâ,*
Lyrnessi domus alta [g] *: solo Laurente sepulchrum.*
Tote adeò conuersæ [h] *acies, omnésque Latini,* Pugna asperrima.
Omnes Dardanidæ, Mnestheus, acérque Serestus,
Et Messapus equûm domitor, & fortis Asylas,

a Fauentes. vt lib. 5. -- *Ferunt sua flamina classem.* Seruius. *ita Æneam comparat Turno, vt eum superiorem esse significet. Nam quem Turnus interemit, sua virtus liberare non potuit. Ei verò, quem occidit Æneas, ne sua quidem numina profuerunt.* Addit Cupencum Sabinorum lingua sacerdotem vocari. vide.

b Nec ad remorandum ictum profuit illi clypeus ex ære confectus, vel, nec profuit illi ad tuendam vitam clypeus, quamuis ictum paulisper fuerit remoratus.

c Quasi cum admiratione spectauerunt, cum adeo magnus esses & fortis vt nunquam in bellò videreris esse moriturus.

d Emphasis qua Æoli magnitudinem ostendit: si enim prostratus corpore terram latè tegebat, valdè magnus fuit.

e Moreris & interficeris à Turno, quem Græci, ne Achilles quidem bello Troiano potuerunt occidere.

f In agris Laurentibus mors erat tibi destinata, quæ est meta siue terminus & vltima linea rerum humanarum.

g Domus tua nobilis erat in Lyrnesso Phrygiæ ciuitate ad radices montis Ida constituta. Lyrnessus opponitur Laurento, domus sepulchro altitudo plano & æquabili solo.

h In bellum coactæ, vel in se inuicem conuersæ.

Tuſcorúmq; phalanx [a]*, Euandríq; Arcadis alæ* [b]*.*
Pro ſe quiſque [c] *viri ſummâ nituntur opum vi.*
Nec mora, nec requies, vaſto certamine tendunt [d]*.*
Hic mentem Æneæ genitrix pulcherrima [e] *miſit,*
Iret vt ad muros, vbíque aduerteret agmen
Ocyùs, & ſubita turbaret clade Latinos.
Ille [f] *vt veſtigans aduerſa per agmina Turnum*
Hùc, atque hùc acies [g] *circuntulit, aſpicit vbem*
Immunem [h] *tanti belli, atque impunè quietam.*
Continuò pugnæ accendit [i] *maioris imago:*
Mneſthea, Sergeſtúmque vocat, fortémq; Sereſtũ
Ductores, tumulúmque capit, quò cætera Teucrûm
Concurrit legio: nec ſcuta [k]*, aut ſpicula denſi*
Deponunt, celſo medius ſtans aggere fatur:

Æneas ſtatuit vrbem ipſam inuadere.

Suos alloquitur.

a Phalanx propriè Macedonum fuit. de qua Curtius. *Macedones phalangem vocant peditum ſtabile agmen, vbi vir viro, armis arma conſerta ſunt.* vocatur etiam phalanx clypeorum connexio, ſiue teſtudo militaris, vt ex Cæſare notat Philippus Beroaldus.
b Alæ dicuntur auxiliarij equites, quòd alarum inſtar cingant legionem. vide lib. 11. verſu 604.
c *Pro qualitate virium ſuarum.* inquit Seruius. vel, in hoc pugnæ feruore ſibi quiſque miles eſt, & Imperator: neque enim imperatorum iuſſa iam audire poſſunt præ tumultu.
d Contendunt.
e Vel otioſum eſt epitheton, vel eſt enallage, In hoc rerum ſtatu Venus mater dedit Æneæ conſilium optimum & pulcherrimum.
f Æneas. *g* Oculos, aciem oculorum.
h Sine officio dimicandi; Nam immunis eſt qui nihil præſtat, quaſi ſine munijs: ſicut contra munifices, qui munus faciunt.
i Obiecta eſt animo Æneæ ſpecies & imago maioris pugnæ, videlicet opugnationis Laurenti, quæ illum ſubitò compleuit ardore militari.
k Donatus. *Ita vt armati erant manſerunt: oportuit quippe*

Ne qua meis esto dictis mora [a]*: Iuppiter hàc stat:*
Neu quis ob incœptum subitum [b] *mihi segnior ito.* Exordiū
Vrbem [c] *hodie caussam belli, regna ipsa Latini,* Exposi-tio con-
Ni frenum accipere, & victi parêre [d] *fatentur,* silij, &
Eruam, & æqua solo [e] *fumantia culmina ponam.* quasi narra-
Scilicet expectem [f]*, libeat dum prælia Turno* tio.
Nostra pati? rursusque velit concurrere victus [g]*?* Confir-
Hoc caput [h]*, ô ciues, hæc belli summa nefandi* [i]*.* matio.
Ferte faces properè, fœdúsque reposcite [k] *flammis.* Perora-tio.

plenam esse cautelam, vbi tantus feruor certaminum vertebatur. Seruius. *Ex eo quod non est factum, quid fieri soleat indicauit, vt suprà. Defigunt telluri hastas & scuta reclinant.*

a Dicta mea celeriter executioni mandentur; Iupiter enim stat à partibus nostris: stat pro religione, quam fœdifragi violarunt. hic est vnus modus imponendi finem fatis nostris quæ Iupiter sortitus est.

b Ne quemquam hoc consilium turbet, quia subitum est & repentinum. quasi in tanta consilij festinatione momenta rationum in vtramque partem non satis examinarim & expenderim? *c* Laurentum.

d Est ἐπεξήγησις, siue prioris explicatio, nihil enim est aliud *frenum accipere*, quàm fateri se victum, parendum esse, subiugari. translatio ab equis qui freno domantur.

e Æquabo solo tectorum fastigia.

f Quasi verò diutiùs tolerare debeam Turni tergiuersationes, & expectare quoad illi libeat mecum pugnare singulari certamine. non ait *prælia inferre*, sed *prælia nostra pati* & sustinere, vt iudicet se Turno esse longè fortiorem, & maiorem ostendat animi fiduciam.

g Rursúsque velit concurrere fuso suorum exercitu, quemadmodum priùs bis magna victus pugnâ voluit mecum singulari certamine dimicare.

h Hæc vrbs, ô Troiani, fons est & caput, vnde bellum emanauit: In ea etiam totius belli summa consistit. nam eâ semel excisâ totum bellum erit confectum.

i Sacrilegi, contra fas & fœderis religionem suscepti.

k Flammis & incendio repetite ab eis fidem fœderis violati, vel, vt Seruius exponit, flammas fœderis, vrbis innocentis

Dixerat. atque animis pariter certantibus omnes
Dant cuneum [a] densáque ad muros mole feruntur,
Scalæ improuisò [b], subitúsque apparuit ignis.
Discurrunt alij ad portas, primósque trucidant:
Ferrum alij torquent, & obumbrant æthera [c] telis.
Ipse inter primos dextram sub mœnia tendit
Æneas, magnáque incusat voce Latinum,
Testatúrque Deos, iterum se ad prælia cogi:
Bis iam Italos hostes, hæc altera fœdera [d] rumpi.
Exoritur trepidos inter discordia ciues:
Vrbem alij reserare iubent, & pandere portas
Dardanidis, ipsúmque trahunt in mœnia Regem [e],
Arma ferunt alij, & pergunt defendere muros:
Inclusas vt cùm latebroso in pumice [f] pastor
Vestigauit apes, fumóque impleuit amaro:
Illæ intus trepidæ rerum per cerea castra
Discurrunt, magnísque acuunt stridoribus iras.

Scalæ vrbi admouentur.

In vrbe discordia & trepidatio.

Comparatio.

incendio. nam *reposcite* est reuocate, renouate.

a Troiani condensantur inter se de celeritate certantes, & coëunt in cuneum militarem, de qua aciei forma suprà versu 457.

b Latini ex improuiso viderunt scalas muris admoueri, & ignes (quos vulgo Græcos appellant) siue malleolos ad vrbis incendium comparatos.

c Tam frequentia tela coniiciunt, vt quasi nube telorum cœlum obscurent.

d Prius fœdus non quidem initum fuerat, sed à Latino duntaxat expetitum, de quo lib. 7. versu 263. de posteriore suprà à versu 160.

e Latinum.

f Commoda comparatio. Latini obsessi cum apibus in pumice cauo & eroso inclusis, vrbs cum pumice, Æneas cum pastore, faces ab Ænea reliquisque Troianis admotæ cum fumo amaro siue lacrymas eliciente, Latinorum tumultuantium vociferationes cum apum stridore comparan-

Voluitur ater odor tectis a *: tum murmure cæco*
Intus saxa sonant, vacuas it fumus ad auras.
Accidit hæc fessis etiam fortuna Latinis:
Quæ totam luctu concussit funditùs b *vrbem.*
Regina c *vt tectis venientem prospicit hostem,*
Incendi muros, ignésque ad tecta volare.
Nusquam acies cõtrà Rutulas, nulla agmina Turni,
Infelix pugnæ iuuenem d *in certamine credit* — *Amata se suspẽdit.*
Extinctum, & subito mentem turbata dolore
Se causã clamat, crimenque e *caputque* f *malorum:*
Multa que per mœstum demens effata furorem,
Purpureos moritura manu discindit amictus,
Et nodum informis lethi g *trabe nectit ab alta,*
Quam cladem miseræ postquàm accepêre Latinæ,

tur. vocat aluear & fauos *cerea castra*, propterea quòd ad rem militarem comparatio traducitur. *trepidæ rerum*, id est de rebus suis trepidantes.

a Fumus ater per aluear glomeratur, ex atra pice grauem odorem expirans. *ater* dicitur *odor* voce ab oculis ad nares translata: vt murmur cæcum, pro surdo & oculto, siue ex intimis alucaribus prodeunte.

b Ita quatefecit, vt quasi fundamento conuelli videretur.

c Amata,

d Quia non putabat, inquit Seruius, Turnum ciuitatem oppugnari passurum fuisse si viueret.

e Quid est hoc? clamat se fuisse crimen malorum. Perinde, vt reor, ac si diceret clamat in se redundare crimen & culpam belli concitati.

f Auctorem siue fontem & initium vnde clades illa profluxit.

g Mortem suspendio sibi consciuit, quod lethi genus ignominiosum est & informe. Carebant enim honore sepulturæ. Varro laudatus à Seruio Danielis ait, *Suspendiosis quibus iusta fieri ius non sit suspensis oscillis veluti per imitationem mortis parentari* τούτους γὰρ μόνους, inquit Artemidorus lib. 1. cap. 5. ἐν νεκρῶν δείπνοις οὐ καλοῦσιν οἱ προσήκοντες. *Hos enim solos in mortuorum cœnis cognati non nominant.*

Lamentatio ob mortẽ Amatæ.

Filia prima manu flauos [a] *Lauinia crines,*
Et roseas laniata genas: tum cætera circùm
Turba furit: resonant late plangoribus ædes.
Hinc [b] *totam infelix vulgatur fama per vrbem,*
Demittunt mentes [c]*: it scissa veste* [d] *Latinus,*
Coniugis attonitus fatis [e] *vrbísque ruinâ,*
Canitiem immundo perfusam puluere turpans,
Multáque [f] *se incusat, qui non acceperit ante*
Dardanium Æneam, generúmq; adsciuerit vltro [g]*.*
Intereà extremo bellator in æquore [h] *Turnus*
Palantes [i] *sequitur paucos iam segnior, atque*
Iam minùs, atque minùs successu lætus equorum.
Attulit hunc illi cæcis terroribus aura
Commistum clamorem [k]*, arrectásque* [l] *impulit aures*

a Seruius cum Probo *floros* non *flauos* legendum esse contendit, id est, florulentos & pulchros, quod Ennij, Accij, Pacunij auctoritate confirmat.
b Ex ædibus regijs fama illius exitùs infelicis per totam vrbem diuulgatur, & dissipatur.
c Laurentini tam infausto rumore perculsi animos abiiciunt, rebusque suis desperant.
d De more. solebant enim vestes in luctu lacerare. Liuius lib. 1. de Sabinis. *Crinibus passis, scissáque veste.*
e Repentino mortis Amatæ nuntio quasi tonitru perculsus.
f Multùm, multis verbis.
g Sponte, & voluntate sua, priusquam bello id facere cogeretur.
h In extrema campi planitie.
i Hac illac fugâ dispersos.
K Aura attulit Turno clamorem cõmistum cæcis terroribus. naturale est enim, inquit Seruius, vt à qua parte fuerit ventus, inde maximè clamor audiatur. *Cæcos terrores* vocat respectu Turni, qui eorum caussam nesciebat.
l Attentas & ad audiendum sollicitas.

a Triste,

Confusæ sonus vrbis, & illætabile [a] *murmur.*
Hei mihi, quid tanto turbantur mœnia luctu?
Quisue ruit tantus diuersa [b] *clamor ab vrbe?* Turnus.
Sic ait: adductisque amens [c] *subsistit habenis.*
Atque huic (in faciem soror [d] *vt conuersa Metisci*
Aurigæ, currúmque, & equos, & lora regebat)
Talibus occurrit dictis, Hâc, Turne, sequamur
Troiugenas quà prima viam victoria [e] *pandit:* Iuturna
Sunt alij, qui tecta manu defendere possunt. Turno.
Ingruit Æneas Italis, & prælia miscet:
Et nos sæua manu mittamus funera [f] *Teucris:*
Nec numero inferior, pugnæ nec honore recedes.
Turnus ad hæc.
O soror, & dudum agnoui, cùm prima per artem
Fœdera turbasti, téque hæc in bella dedisti:
Et nunc nequicquam fallis Dea [g] *sed quis Olympo* Turnus Iuturnæ.
Demissam tantos voluit te ferre labores?

a Triste, lamentabile.
b Longè remota. vt lib. 10.
Atque ea diuersâ penitùs dum parte geruntur.
c Inops consilij repressit habenas, easque fortiùs retrahens fecit equos subsistere.
d Iuturna
e Hyppalage. Pro quâ primùm via panditur & aperitur ad victoriam.
f Nos etiam occidamus Troianos, quemadmodum Æneas Latinos interficit. Nec pauciores perimes, nec minorem ex hac pugna campestri, quàm Æneas ex vrbis obsidione gloriam consequêris.
g Et nunc frustra dissimulas te esse Deam. eodem opinor sensu quo Horatius,
Fulgentem imperio fertilis Africæ *Fallit sorte beatior.*
vel *nequicquam* simpliciter pro *non* vsurpat. Non me fallis, non me decipis, iampridem agnoui te esse Deam.

An fratris miseri[a] lethum vt crudele videres?
Nam quid ago[b]? aut quæ iam spondet fortuna salutem?
Vidi oculos ante ipse meos me voce vocantem
Murranum, quo non superat[c] mihi charior alter,
Oppetere ingentem, atque ingẽti vulnere victum.
Occidit infelix[d], ne nostrum dedecus[e] Vfens
Adspiceret. Teucri potiuntur corpore, & armis.
Excindine domos[f] (id rebus defuit vnum)
Perpetiar? dextrâ nec Drancis dicta refellam?
Terga dabo? & Turnum fugientem hæc terra videbit?
Vsque adeóne mori miserum est[g]? vos ô mihi manes
Este boni[h], quoniam superis auersa voluntas.
Sancta ad vos anima, atque istius inscia culpæ[i]

a Placent verba Seruij, licet quibusdam minùs arrideant. Humile est, si ex persona Turni accipias. Ergo *miseri* ad animum sororis referendum est.

b Nam quare non moriar? quid ago vlteriùs in terra?

c Superest, superstes est. lib. 2.
-- *Captæ superauimus vrbi.*

d Qui hactenus felicibus armis pugnauerat. vide lib. 7. versu 745.

e Nostram fugam ignominiosam.

f Quòd si Murranus & Vfens aliíque præclari duces in acie ceciderunt, dum ego tergiuersor & detrecto singulare certamen; debeóne permittere, vt Æneas domos vrbis excindat, funditúsque conuellat, hoc videlicet vnum deerat ad summam mei nominis infamiam. An non fortiter faciendo dicta Drancis refellam, qui me non virtuti sed fugæ fidentem bellum Troianis inferre nuper aiebat? vide lib. 11. versu 350.

g Adeóne mors est misera vt eius declinandæ caussâ tantam ignauiæ labem existimationi meæ patiar aspergi?

h Propitij. vt lib 1. -- *Et bona Iuno.*

i Seruius. *Vel fugæ, quia fuga grande crimen apud virum for-*

Descendã, magnorũ haud vnquã indignus auorũ.
Vix ea fatus erat: medios volat ecce per hostes
Vectus equo spumante Sages, aduersa [a] sagittâ
Saucius ora, ruitque implorans nomine Turnum:
Turne, in te suprema salus, miserere tuorum Sages Turno.
Fulminat Aeneas armis, summásque minatur
Deiecturum arces Italûm, excidióque daturum.
Iámque faces ad tecta volant: in tè ora Latini,
In te oculos referunt: mussat [b] Rex ipse Latinus
Quos generos vocet, aut quæ sese ad fœdera flectat.
Præterea Regina tui fidissima [c], dextrâ
Occidit ipsa suâ, lucémque exterrita fugit.
Soli pro portis [d] Messapus, & Acer Atinas
Sustentant aciem: circum hos vtrinque [e] phalãges
Stant densæ, strictísque seges mucronibus horret

tem, vel rupti fœderis & læsæ religionis, à qua dicit se esse alienũ.

a Habens os aduerso vulnere grauiter sauciatum. Porro, vt notat seruius, *ex multis rebus indicat perturbationem, quòd festinans venit, quòd per hostes, quòd vulneratus, quòd Turnum nomine appellat.*

b Potuisset dicere *Multáque se incusat*, &c. vt suprà 612. maluit dicere. dubitat Latinus téne an Ænean generum vocet. & hanc dubitationem mussando, &, vt vernaculè dicimus, inter dentes loquendo significat. hoc inquam, maluit, ne Turnum penitus à subueniendo deterreret.

c Tibi fidissima, tui amantissima.

d Ante portas vrbis soli duces Messapus & Atinas sustentant & retinent aciem Latinorum, eámque faciunt loco consistere.

e Phalanges, opinor, tùm Latinorum, tum etiam Troianorum intelligit. vbi aduerte præclaram antithesim. Densas phalanges solitudini, segetem ferreám strictis & euaginatis gladijs horrescentem molli gramini, Messapum & Atinam qui Turni caussa pugnabant, ipsi Turno, cuius res agebatur, opponit. segetem ferream appellat gladios densos & confertim subrectos instar aristarum.

Ferrea: tu [a] currum deserto in gramine versas.
Obstupuit [b] variâ confusus imagine rerum
Turnus, & obtutu tacito [c] stetit: æstuat ingens
Imo in corde pudor, mistoque insania luctu,
Et furijs agitatus amor, & conscia virtus.
Vt primùm discussæ vmbræ [d], & lux reddita menti est,
Ardenteis oculorum orbes [e] ad mœnia torsit
Turbidus, éque rotis magnam respexit ad vrbem [f].

Turnus perturbatur.

a Donatus. Tu, cuius caussa est: tu, pro cuius commodo omnis Italia contendit & dimicat: tu, qui primus in acie, primus pro patria assistere debuisti: tu, qui tantùm eris periculis propior, quantùm superata fuerint cætera, putas te aliquid agere quia in gramine deserto, vbi nullus hostis, lento rotarum motu currum segniùs trahis

b Obstupuit Turnus rerum quæ nuntiabantur, & imaginationi simul occurrebant, varietate perculsus, minis necis, vrbis oppugnatione, Amatæ suspendio, oculis Latinorum in ipsum conuersis, Latini mussatione

c Tacens & oculos vno obtutu in terram defixos habens hæsit aliquamdiu. æstuabat pudore, tum quia Saces ei segnitiem obiecerat, tum quia Latini in ipsum ora & oculos referebant. Is tamen pudor imo corde continebatur, necdum vllis signis eruperat. Æstuabat insania fremens in hostes, dolénsque se non posse præsentibus malis occurrere. mixtus erat huic insaniæ luctus & mœror, quem ex Amatæ morte perceperat. accedebat ad hos animi motus, amor furiosus quo Lauiniam efflictim & perditè deperibat, videbátque iam Latinum dubitare quem generum eligeret. His adde propriæ virtutis conscientiam, cuius iacturam faciebat, nisi singulari certamine de summa rerum cum Ænea decideret.

d Statim atque offusa menti caligo discussa est.

e Aduerte singulorum verborum proprietatem, & energiam. *oculorum orbes*, quia diductis per iram palpebris oculi circulares erant. *ardentes*, quia ex oculis acribus ignis emicabat *torsit*, cum impetu conjecit oculos tortim conuolutos. *turbidus* plenus perturbationis.

f Laurentum. suprà *Magna sub mœnibus vrbis.*

Ecce autem flammis [a] inter tabulata volutus
Ad cœlum vndabat vortex, turrimque tenebat:
Turrim compactis trabibus quam eduxerat ipse,
Subdideratque rotas, pontésque instrauerat altos.
Iam iam [b] fata soror superant, absiste morari:
Quò Deus, & quò dura vocat fortuna, sequamur:
Stat conferre manum Aeneæ stat quicquid acerbum est
Morte pati: nec me indecorem, germana, videbis
Ampliùs hunc; oro, sine me furere ante furorem.
Dixit: & è curru saltum dedit ocyùs aruis [c],

Turnus cōstituit ad singulare certamē descendere.

[a] Nouum spectaculum ardentem animum Turni magis etiam accendit. vidit enim flammas inter tabulata, siue compagines asserum, volutas & glomeratas, quæ suos illos vortices vndatim per aërem efferebant, & turrim penitùs occupabant. Turrim, inquam, quam ipse Turnus trabibus inter se contextis & implexis compactam in magnam altitudinem eduxerat, rotasque subiecerat vt earum lapsu traheretur ad ea loca, quibus hostis instabat. pontésque altos substrauerat, ad faciliorem adscensum & descensum.

[b] O soror, desine me remorari & à congressu auocare. Iam fata superant, eis obsequamur: deo & fortunæ, quantumuis duræ, volentes pareamus, ne nos ad se pertrahant inuitos. fixum est & ratum cum Aenea singulari certamine dimicare: & potiùs mortem vel acerbissimam pati, quàm viuere indecorem & infamia notatum propter ignauiam. Quam infamiam priusquam subeo, oro sine me hunc furorem furere, hanc insaniam insanire, & ad mortem voluntariam accedere. Vel sensus est. Esto sanè: sit furor vitam suam in apertum periculum voluntariè promouere. tamen maior esset furor vitam seruare velle, honoris & existimationis suæ dispendio. Quare te rogo vt me sinas furere & ad mortem voluntariam properare, ante hunc furorem & impotens vitæ conseruandæ desiderium, quod mihi summam infamiæ labem adspergeret.

[c] In arua desiliit.

Pérque hostes, per tela ruit, mœstámque [a] sororem
E curru desilit. *Deserit, ac rapido cursu media agmina rumpit.*
Ac veluti [b] montis saxum de vertice præceps
Cùm ruit auulsum vento, seu turbidus imber
Proluit, aut annis soluit sublapsa vetustas,
Comparatio. *Fertur in abruptum [c] magno mons improbus actu,*
Exultátque solo, syluas, armenta, virósque
Inuoluens secum: disiecta [d] per agmina Turnus
Sic vrbis ruit ad muros: vbi plurima [e] fuso
Sanguine terra madet, stridéntq; hastilibus auræ:
Significátque manu, & magno [f] simul incipit ore:
Parcite iam Rutuli [g], & vos tela inhibete Latini:
Quæcunque est fortuna, mea est: me verius vnum
Pro vobis fœdus luere [h], & decernere ferro.

a Iuturnam dolentem, quia videbat Turnum ad certum exitium properare.
b Commoda comparatio, Turnus cum saxo, currus Turni cum montis cacumine, Turni saltus cum saxi volutione, caussæ quæ Turnum ad pugnam impulerunt cum vento, imbre, vetustate quæ subrepsit & saxo sublapsa est, strages à Turno disiecta per agmina editæ cum saxi stragibus comparantur.
c Saxum tam ingens vt mons appellari possit, improbum multásque clades inferens, vel improbum & pertinax, nec priùs quieturum quàm ad subiectam vallem peruenerit, per montis abrupta & præcipitia, magno actu, magno impulsu deuoluitur. agere est impellere, vnde actus pro impulsu. Improbus, pertinax & obstinatus, vt - *Labor omnia vincit Improbus.* -
d Dissipata & palantia.
e Duplex enallage. vbi terra plurimo sanguine persusa madet, & strident hastilia per auras siue per aërem.
f Magna & elata voce. vel forti & generosa.
g Parcite ferro, ô Rutuli, & vos Latini tela cohibete. debeo solus belli fortunam experiri.
h Iustius est me vnum pro omnibus rupti fœderis pœnas

Discessère omnes medij[a]*, spatiúmque dedêre.*
At pater Aeneas audito nomine Turni,
Deserit & muros[b]*, & summas deserit arces,*
Præcipitátque moras omnes: opera omnia rumpit
Lætitiâ exultans, horridúmque intonat[c] *armis:*
Quantus Athos[d]*, aut quantus Eryx, aut ipse coruscis*
Cùm fremit ilicibus quantus, gaudétque niuali Comparatio.
Vertice se attollens pater Appenninus ad auras:
Iam verò & Rutuli certatim, & Troës, & omnes
Conuertêre oculos Itali, quique alta tenebant
Mœnia[e]*, quique imos pulsabant ariete muros:*
Armáque deposuêre humeris[f]*. stupet ipse Latinus*

exoluere. *Verum*, iustum Horatius.

Metiri se quemque suo modulo, & pede verum est.

vide alia exempla apud Cerdam & Valentem.

a Inter Turnum & Aeneam constituti discesserunt, viámque Turno dederunt, qua ad Aeneam accederet.

b Muros Laurenti quibus ignem admouebat, & arces quas iam propè victor obtinebat.

c Horrendo armorum conflictu ita strepit, vt tonitrui fragorem imitetur.

d Athos mons Thraciæ, Eryx Siciliæ, Appenninus Italiæ. Paulò antè Turnus cum saxo de vertice montis auulso, hic Aeneas Turno longè præstantior cum tribus maximis montibus comparatur. coruscas ilices vocat vel crebrâ fulgurum coruscatione fulgentes, vel vibratas ramis inter se mutua coruscatione collisis. hæc autem comparatio ad corporis proceritatem spectat, quòd omnia maiora timentibus appareant. vide lib. 10. versu 763.

e Latini, qui alta mœnia defendebant & occupabant, Troiani, qui imos muros oppugnabant. vbi notanda mœnium & murorum diuersitas. Aries tormentum murale. lib. 2.

Labat ariete crebro Ianua.

f Vel prælio defessi, vel iussi à ducibus. ne quis iterum fœdus confunderet.

Ingentes genitos diuersis partibus orbis [a]
Inter se coïsse viros, & cernere ferro.
Atque illi [b], *vt vacuo patuerunt æquore campi,*
Procursu rapido coniectis eminùs hastis
Inuadunt Martem clypeis, atque ære sonoro.
Dat gemitum tellus: tum crebros ensibus ictus
Cognominant: fors [c] *& virtus miscẽtur in vnum.*
Ac velut ingenti Syla [d], *summóue Taburno*
Cùm duo conuersis inimica in prælia tauri
Frontibus incurrunt, pauidi cessêre magistri [e],
Stat pecus omne metu mutum, mussántq; [f] *iuuencæ*
Quis pecori imperitet, quẽ tota armenta sequãtur.
Illi [g] *inter sese multâ vi vulnera miscent,*
Cornuáque obnixi [h] *infigunt, & sanguine largo*
Colla, armósq; lauãt, gemitu nemus omne remugit:

Certamen Turni & Aeneæ.

Comparatio.

a Æneam in Phrygia Asiæ, Turnum in Italia Europæ parte genitos, & bellica virtute præstantes ferro pugnare, siue decernere. sic Ennius à Cicerone laudatus

- Ferro cernamus vtrimque.

Item à Seruio *Olli cernebant magnis de rebus agentes.*

b Æneas & Turnus statim atque camporum planicies, iĵs è medio digressis qui priùs eam compleuerant, patuit ad certamen, in se mutuò procurrentes, telaque eminus iacientes, magno impetu pugnam aggrediuntur clypeis sonantibus ex ære confectis.

c Seruius. *Fors, id est, casus in Turno, virtus in Aenea* Non est necesse sic exponere Nam & fors virtutem adiuuat, vt in Pompeio, qui, vt ait Orator, *cum virtute fortunam æquabat.* Pyrrhus apud Ennium *- Quidue ferat fors*

Virtute experiamur -

d Seruius. Syla mons est Lucaniæ, Taburnus Campaniæ.

e Pastores.

f Dubitant, & inter spem & metum fluctuantes expectant euentum certaminis.

g Duo tauri.

h Contra se inuicem obnitentes.

Haud aliter Tros Aeneas, & Daunius [a] *heros*
Concurrunt clypeis, ingens fragor æthera complet.
Iuppiter ipse duas [b] *æquato examine lances*
Sustinet, & fata imponit diuersa duorum:
Quem damnet labor, & quo vergat pōdere [c] *lethū.*
Emicat hîc [d] *(impune putans) & corpore toto*
Altè sublatum consurgit Turnus in ensem,
Et ferit: exclamant Troës, trepidique Latini,
Arrectæque [e] *amborum acies. at perfidus* [f] *ensis*
Frangitur, in medióque ardentem deserit ictu,
Ni fuga subsidio subeat. fugit ocyor Euro,
Vt capulum ignotū, dextrámq; adspexit inermem.
Fama est præcipitem, cùm prima in prælia iunctos

Ensis Turni frāgitur.

a Turnus Dauni filius.

b Iupiter duas trutinæ lances æqualibus in vtramque partem momentis sustinens & examinans (*examen propriè est filum quo trutina regitur*, inquit Seruius, vel vt ait Cornutus in Persium, est lingua vel lignum quod mediam hastam ad pondera adæquanda tenet, vernaculè *la languette de la balance*) diuersa Turni & Æneæ fata lancibus imponit, vt ea ponderaret, & ex trutinatione videat vtrum labor damnet, id est, interprete Scaligero, ab vtro frustra labor suscipiatur, vel vter labore suo consecuturus sit victoriam, & ob eam adeptam voti damnandus, quod ante pugnam conceptum & nuncupatum victor debeat exoluere.

c Expendit etiam Iupiter & examinat quo pondere lethum vtriusque vergat. illi enim mortem instare putabant antiqui cuius fatum trutinâ expensum præponderaret, & magis ad ima descenderet. vide Iliadem 22.

d In hoc rerum statu, Ioue fata vtriusque ita ponderante, Turnus exilit & seipsum arrigit vt vehementiorem ictum incutiat.

e Euentûs expectatione suspensæ.

f Perfidus quia Turnum deseruit, & prodidit in medio periculo, quod ille subiisset nisi subsidium à fuga petiisset. sicut contrà lib. 6.

- Fidum capiti subduxerat ensem.

Conſcendebat equos, patrio mucrone[a] *relicto,*
Dum trepidat, ferrum aurigæ rapuiſſe Metiſci:
Idque diu, dum terga dabant palantia[b] *Teucri,*
Suffecit poſtquã arma Dei ad Vulcania[c] *ventũ eſt,*
Mortalis mucro[d], *glacies ceu futilis, ictu*
Fugit Turnus. *Diſsiluit, fuluâ reſplendent fragmina arenâ.*
Ergo amens[e] *diuerſa fugâ petit æquora Turnus:*
Et nunc huc, inde huc, incertos implicat orbes.
Vndique enim denſâ Teucri incluſere coronâ:
Atque hinc vaſta palus, hinc ardua mœnia cingũt.
Nec minùs Aeneas (quanquam tardante ſagittâ
Sequitur Æneas. *Interdum genua impediunt, curſúmque recuſant)*
Inſequitur[f], *trepidiq; pedem pede feruidus vrget.*
Incluſum[g] *veluti ſi quando flumine nactus*

a Enſe, de quo conſulendus verſus huius libri 90

b Dum Troiani palantes diſperſique fugiebant.

c A Deo Vulcano fabricata.

d Enſis ab homine mortali fabricatus, tanquam glacies fragilis ita fractus eſt & in varias partes diſſipatus, vt aliud eius fragmentum in aliam arenæ partem, aliud in aliam diſſiliret.

e Quod cùm videret Turnus, in diuerſas planiciei partes diffugit inops conſilij, & varios circulos fugâ deſcripſit multis inter ſe ambagibus implicitos, & incertos, quippe qui certum terminum non haberent. Cur autem incertos orbes ita fugiens implicaret, ea cauſſa ſuberat, quòd Troiani denſa corona arenæ locum incluſerant, obſtabántque ſuorum corporum obiectu, quominùs Turnus fugam recto curſu ad vrbem & in tuta contenderet.

f Nihilominùs tamen Æneas Turnum varios orbes fugâ implicantem inſequebatur, & tam vicinus inſtabat vt trepidantis pedem pede vrgeret, licet propter vulnus quod emiſſa ſagittâ paulò antè acceperat, genua debilitata curſum impedirent, & recuſarent. *g* Egregia comparatio. qua Turnus ceruo, Aeneas cani venatico, Troiani formidini, palus flumini, mœnia altæ ripæ reſpondent.

Ceruum, aut puniceæ septum formidine [a] pennæ, Comparatio.
Venator cursu canis, & latratibus instat:
Ille autem insidijs, & ripâ territus altâ,
Mille fugit, refugitque [b] vias: at viuidus Vmber [c]
Hæret hians [d], iam iámque tenet, similísq; tenenti.
Increpuit malis, morsúque elusus inani est:
Tum verò exoritur clamor, ripæque, lacúsque
Responsant [e] circà, & cœlũ tonant omne tumultu.
Ille [f] simul fugiens, Rutulos simul increpat omneis,
Nomine quemque vocans [g], notúmque efflagitat [h] ensem.
Aeneas mortem contrà præsénsque minatur
Exitium, si quisquam adeat, terrétque trementes

a Formido contextus plumarum ad feras terrendas. Seneca lib. 2. de ira *Cùm maximos ferarum greges linea pennis distincta conterreat, & ad insidias agat ab ipso effectu dicta formido.* Vide 3. Georg. versu 372. Non autem solùm colore illo puniceo, sed etiam tetro quodam odore terrebantur. Lucanus lib. 4.

Sic dum pauidos formidine ceruos
Claudat odoratæ metuentes aëra pennæ.

b Fugiens redit per sua vestigia.

c Canis venaticus. ab Vmbria regione Italiæ, vbi nascuntur canes generosi.

d Instat è propinquo, ingenti rictu fauces aperiens, vt proximo quoque temporis momento morsum impacturus, imò iam mordicùs prædam tenere procul intuentibus videatur & dentes dentibus allidens inani morsu eluditur, dum se putans dentem ceruo impingere, nihil præter aërem vacuum mordet.

e Vocem replicant & remittunt.

f Turnus. Nota repetitionem *simul, simul.* vt lib. 2. versu 220. lib. 5 versu 675.

g Vt se à Turno singuli notari sciant, nisi fuerint dicto audientes.

h Ensem, cui erat assuetus, postulat cum conuicio, flagitiumque admissuros esse dicens nisi attulerint.

Excisurum vrbem minitans, & saucius, instat[a]*.*
Quinque orbes explent cursu, totidémq; retexũt[b],
Huc, illuc: nec enim leuia, aut ludicra petuntur
Præmia, sed Turni de vita, & sanguine certant.

Oleaster sacer Fauno.

Fortè sacer Fauno folijs oleaster amaris
Hîc[c] *steterat, olim nautis venerabile lignum:*
Seruati ex vndis vbi figere dona solebant
Laurenti Diuo, & votas suspendere vestes[d].
Sed stirpem Teucri nullo discrimine[e] *sacrum*
Sustulerant: puro vt possent concurrere campo.
Hîc hasta Aeneæ stabat: huc impetus illam
Detulerat fixam[f] *& lenta in radice tenebat.*
Incubuit, voluitque manu conuellere ferrum
Dardanides[g]*, telóque sequi, quem prendere cursu*

a Instat & insistit Turno quamuis paulò antè vulneratus & vulnere tardior, vel ira sauciatus.
b Donatus. *Retexere est iter vt qua itũ est, ipsa parte redeatur.*
c Fortè in hoc certaminis campo steterat oleaster habens amara folia, Fauno consecratus, qui quamdiu stetit magna religione colebatur: ad quem nautæ è naufragio liberati, & ad portum feliciter appulsi solebant votiuas tabellas, & vestimenta Fauno Laurentinorum deo suspendere. De more, vt post Turnebum lib. 8. aduersariorum cap. 16. notant passim interpretes. Aristophanes in Pluto.

- ὥσπερ κοτίνῳ προσπατταλεύσω τουτωΐ.

Tamquam oleastro affigam isti.
d Horatius 1. Carm. *- Me tabulâ sacer*
Votiuâ paries indicat vuida
Suspendisse potenti Vestimenta maris Deo.
e Sed Troiani sacram hanc arborem, nulla religionis habita ratione, sustulerant vt loco puro & patenti possent concurrere & dimicare.
f Impetus ab Ænea coniiciente impressus, ad hunc locum, vbi priùs steterat oleaster, hastam detulerat, & ita fixerat vt in lenta flexilíque radice teneretur.
g Aeneas à Dardano oriundus, pronus in terram & totis

Non poterat, tum verò amens formidine [a] Turnus:
Faune, precor miserere, inquit, tùq; optima ferrũ
Terra tene, colui vestros si semper honores [b],
Quos contrà Aeneadæ bello fecêre profanos. Turnus Fauno.
Dixit opémque Dei non cassa [c] in vota vocauit.
Namque diu luctans [d], lentoque in stirpe moratus,
Viribus haud vllis valuit discludere morsus Æneas nequit hastam euellere.
Roboris Aeneas, dum nititur acer, & instat,
Rursus in aurigæ faciem mutata Metisci
Procurrit, fratrique ensem Dea Daunia [e] reddit. Iuturna reddit ensem.
Quod Venus audaci Nymphæ indignata licere
Accessit, telúmque alta [f] ab radice reuellit.
Olli sublimes armis, animisque [g] refecti, Venus hastam euellit.
Hic [h] gladio fidens, hic [i] acer, & arduus hastâ,

viribus incumbens hastam defixam euellere conatus est, vt eam in Turnum coniiceret, quem assequi non poterat cursu, ob vulnus paulò antè acceptum.

a Inops consilij præ formidine.

b Si arborem vestro numini, vestris honoribus sacram semper religiosè colui, quam Troiani bello profanauerunt. *Profanum propriè dicitur quod ex religiosa re in hominum vsum conuertitur.*

c Inania & effectu carentia.

d Æneas diu luctatus, & in oleastri stirpe, quæ propter naturalem lentitiem ferrum arctius retinebat, diu moratus totis viribus enitens hastam euellere nullis viribus illam ferri & ligni connexionem relaxare potuit, aut separare. hanc porro coniunctionem morsum eleganter appellat, voce ab animantibus ducta, quæ firmiter & tenaciter inhærent ijs quibus morsum impegerint.

e Iuturna Dauni filia, quæ cùm Turni currum relinquens ad propriam formam rediisset, rursus in Metisci faciem mutata est. *f* Profunda.

g Seruius. *Sicut armis, ita & animis - namque armorum inopia*

h Turnus.

i Æneas.

Insistunt contrà certamine Martis anheli [a].
Iunonem intereà Rex omnipotentis [b] *Olympi*
Alloquitur, fulua pugnas de nube tuentem:
Quæ iam finis erit coniux? quid denique restat?
Indigetem [c] *Aeneam scis ipsa, & scire fateris,*
Deberi cælo, fatísque ad sidera tolli.
Iupiter Iunoni. *Quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus hæres?*
Mortalin' [d] *decuit violari vulnere Diuum?*
Aut ensem (quid enim sine te Iuturna valeret?)
Ereptum reddi Turno? & vim crescere victis?
Desine iam tandem [e], *precibúsq; inflectere nostris:*
Nec te tantus edat tacitam dolor [f], *& mihi curæ*
Sæpe tuo dulci tristes ex ore recursent.

a Enallage, prò ipsi anhelantes contra se inuicem insistunt Martis certamine.

b Et hîc enalage, pro *Rex omnipotens Olympi.* vide versum 1. lib. 10.

c Indiges dicitur qui ex hominibus in Deos refertur: peculiariter tamen Æneas. Liuius lib. 1. *Situs est, quemcunque eum dici ius fásque est, super Numicum flumium, Iouem Indigetem appellant.*

d Quidam legunt *Mortalem decuit violare vulnere diuûm?* Hoc sensu: an decuit Ænean, qui adhuc mortalis est, violari vulnere Deorum? videlicet Iuturnæ quæ sagittam in eum coniecerat. vulgo *mortalin'* &c. *diuum?* id est Decuítne Ænean diuum paulò post futurum violari vulnere mortali? Non quòd reuera mortem attulerit, sed quòd huiusmodi vulnera conueniant mortalibus.

e Ænean persequi, Turnum adiuuare.

f Nec te tacitam tantus exedat dolor, noli tanto dolore tabescere, quem modò pectore clausum celas, modò per querelas expromis, quæ ex ore tuo frequenter auditæ, recursant animo meo, mihíque dolorem pariunt, quoties te, quæ es mihi coniux dulcissima, video dolore consumi. quo sensu & erit explicandum per *nec.* vel sensus est, ne tacita doleas, sed dolorem tuum verbis exprome, & fac me tuarum curarum participem.

Ventum ad supremum est: terris agitare, vel vndis
Troianos potuisti, infandum accendere bellum a,
Deformare domũ b, *& luctu miscere Hymenæos* c:
Vlteriùs tentare veto. sic Iuppiter orsus;
Sic Dea submisso contrà Saturnia vultu:
Ista quidẽ quia nota mihi tua magna d *volũtas,* Iuno Ioui.
Iuppiter, & Turnum, & terras inuita reliqui.
Nec tu me aëriâ solam nunc sede e *videres*
Digna, indigna pati: sed flammis cincta sub ipsa
Starẽ acie, traherémq; inimica in prælia Teucros.
Iuturnam misero, fateor, succurrere fratri
Suasi: & pro vita maiora audere probaui.
Non vt tela tamen g, *non vt contenderet arcum,*

a Furiâ Alecto ex inferis euocatâ. lib. 7.
b Mortis Amatæ, cuius tu caussa extitisti, eam adigens ad insaniam.
c Nuptias Æneæ & Lauiniæ, nondum quidem re ipsa confectas, sed iam animo destinatas.
d Vel absoluta & præcisa, vel difficilis & ineluctabilis. Vide orationem pro Deiotaro §. 10. Nota 5. Vel horrenda, metuenda. 19. Odyss. versu 91.

πάντως θαρσαλέη, κύον ἀδδεὲς, ὅτι με λήθεις
Ἔρδουσα μέγα ἔργον. --
Audax & petulans canis, haud me impunè latebis.
Horrendum molita nefas.

& Cratinus τὸ δ' ἀνικταμένοις ἐπ' αἰζήοισι καυχᾶσθαι, μέγα.
e Nube.
f *Id est omnia, & prouerbialiter dictum est.* inquit Seruius.
g Clarè, opinor, significat Ænean ab ipsa Iuturna fuisse vulneratum: aliter tamen exponunt plerique omnes interpretes, quia superiùs.
Incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta.
Verùm cùm incertum ait vulneris auctorem, in propria persona loquitur: hic autem Iunonem rei consciam loquentem inducit, egregia planè poësi, quasi poëtico furore instinctus, quod Iunonem loqui facit, ipse non intelligat.

Adiuro Stygij caput implacabile [a] *fontis:*
Vna superstitio [b] *superis quæ reddita* [c] *Diuis.*
Et nunc cedo equidem: pugnásque exosa relinquo.

a Diis peierantibus implacabile, priusquam debitas periurij pœnas exoluerint de quibus Hesiodus. in Theogonia

Ὅς κεν τὴν ἐπίορκον ἐπιλείψας ἐπομόσσῃ
Ἀθανάτων οἳ ἔχουσι κάρη νιφόεντος Ὀλύμπου.
Κεῖται νηπότμως τετελεσμένον εἰς ἐνιαυτόν,
οὐδέ ποτ᾽ ἀμβροσίης καὶ νέκταρος ἔρχεται ἆσσον
βρώσιος, ἀλλά τε κεῖται ἀνάπνευστος καὶ ἄναυδος
στρωτοῖς ἐν λεχέεσσι, κακὸν δ᾽ ἐπὶ κῶμα καλύπτει.
Αὐτὰρ ἐπεὶ νοῦσον τελέσῃ μέγαν εἰς ἐνιαυτόν,
Ἄλλος δ᾽ ἐξ ἄλλου δέχεται χαλεπώτερος ἆθλος,
Εἰνάετες δὲ θεῶν ἀπομείρεται αἰὲν ἐόντων,
οὐδέ ποτ᾽ ἐς βουλὴν ἐπιμίσγεται, οὐδ᾽ ἐπὶ δαῖτας
ἐννέα πάντ᾽ ἔτεα, δεκάτῳ δ᾽ ἐπιμίσγεται αὖτις.

Qui stygias diuûm falsò iurauerit vndas,
Mœstus ad exactum iacet infeliciter annum.
Nec dulci ambrosia fruitur, neque nectaris escâ
Accedens propius: nec respirare potestas,
Nec quemquam affari verbis, stratoque cubili
Sub vili centone iacet (miserabile visu)
At postquam solido morbum produxerit anno,
Hunc grauior labor ex alio, sine fine, fatigat.
Atque nouem à cæli regionibus exulat annos:
Nec se consiliis, nec se cœlestibus infert
Vsquam epulis, donec nonum compleuerit annum.
At decimò tandem repetit conuiuia Diuûm.

b Religio grauis & timorem incutiens. lib. 6. versu 324.

-- Stygiámque paludem
Dii cuius iurare timent & fallere numen.

Hic autem per antithesin, *superstitio superis*, videtur ad etymon alludere, est enim superstitio superstantium rerum timor. Lucret. lib. 1. *-- Graui sub religione*

Quæ caput è cæli religionibus ostendebat,
Horribili super adspectu mortalibus instans.

c Vel compositum pro simplici, *reddita* pro *data*, *adiuro* pro *iuro*. *adorat* pro *orat*, *abuti* pro *vti*. Vel est enallage, qua styx dicitur *superstitio reddita*, quia mercedis loco redditum est ei vt fieret superstitio, siue vt per eam Dij magna religione iurarent, siue quòd insidias cæterorum Deorum & coniurationem

Illud te, nullâ fati quod lege tenetur,
Pro Latio obtestor, pro maiestate tuorum a;
Cùm iam connubijs pacem felicibus (esto b)
Component, cùm iam leges, & fœdera iungent,
Ne vetus indigenas c *nomen mutare Latinos,*
Neu Troas fieri iubeas, Teucrósque vocari:
Aut vocem mutare viros, aut vertere d *vestes.*
Sit Latium, sint Albani per secula Reges,
Sit Romana potens Italâ virtute propago:
Occidit, occideritque sinas cùm nomine Troia.
Olli subridens hominum, rerumque repertor e:
Et germana Iouis f, *Saturnique altera proles*

rationem Ioui detexerat, siue quòd liberos suos Zelum & Victoriam ei in auxilium adduxerat Vide Hesiodum loco citato. Vel denique, vt Passeratius, Germanus & Cerdanus exponunt, quia superi dijs Inferis dominantur, vice versa & quasi per retaliationem, vt vocant, factum vt Styx dijs superis superstitio redderetur, siue redditum est vt dij vicissim per stygem iurarent, eiúsque numen metuerent offendere.

a Seruius. *Respexit ad Saturnum*, &c. *nam & Latinus inde originem ducit*. Saturnus fuit abauus Latini, auus Fauni, pater Pici, ac proinde Iupiter maior patruus Latini.

b Consentit, sed inuita.

c αὐτόχθονας. non aliunde transcriptos in Latium, sed inde ducentes originem. videtur ad antiquum nomen Aborigenum alludere. d Mutare. loco togæ Latinorum Asiaticam vestem mollem & delicatam assumere.

e Qui auream Saturni ætatem mutans caussa fuit vt homines varias artes inuenirent, &

Vt varias vsus meditando extunderet artes.

vt dicitur 1. Georg. vel *repertor* est *creator*.

f Iupiter imperiosè dixerat *Vlteriùs tentare veto.* --
Quam voluntatem Iouis nimis præcisam esse & iracundam Iuno non obscurè significarat, aiens

-- *Tua magna voluntas.* --

Quam accusationem Iupiter subridens ita retorquet. Verè tu es soror Iouis & Saturni. Tam enim vehementer irasce-

Iouis sponsio.

Irarum tantos voluis [a] sub pectore fluctus?
Verùm agè, & inceptū frustrà [b] submitte furorē:
Do quod vis, & me victúsque [c] voléns q; remitto.
Sermonem Ausonij patrium, moré sque tenebunt,
Vtque est nomen, erit: commisti corpore tantùm
Subsident [d] Teucri: morem, ritúsque sacrorum
Adijciam, faciámque omnes vno ore Latinos.
Hinc [e] genus, Ausonio mistū quod sanguine surget,
Supra homines, supra ire Deos pietate videbis:
Nec gens vlla tuos æquè celebrabit honores.
Annuit his Iuno, & mentem lætata [f] retorsit.
Intereà excedit cœlo [g], nubémque reliquit.
His actis, aliud genitor, secum ipse volutat,
Iuturnámque parat fratris dimittere ab armis.
Dicuntur geminæ pestes, cognomine Diræ [h],

ris, vt hac iracundiâ vtrumque imiteris, & te alterius sororem, alterius filiam esse demonstres.

a Bene *fluctus irarum*, quia ira est feruor siue ebullitio sanguinis qui circa cor voluitur & conglobatur. Lucretius.
Constitues magnos irarum voluere fluctus.
Item *Nec capere irarum fluctus in pectore possunt.*

b Remitte tuam iracundiam, cùm præsertim frustra persequi Troianos incœperis, nec possis, quod optas, ad exitum perducere.

c *Victus* tuis precibus, *volens*, studio tibi obsequendi, meipsum meámque voluntatem remitto, qua Troianos victores facere, iisque omne victoriæ ius dare decreueram.

d Domicilium in Latio collocabunt. ita Tranquillus in Vitellio cap. 1. *Quosdam ex Vitelliis subsedisse Nuceriæ.*

e A Troianis & Latinis simul in vnum populum coalitis Romanum genus orietur, quód & homines & Deos pietate superabit.

f Gaudens quia suos honores à Romanis maximè celebratum iri audiuerat.

g Ne videat Turnum interfici.

h Diræ in cœlo, Furiæ apud Inferos, in medio Harpyiæ,

Quas, & Tartaream Nox intempesta a *Megaram* Dira.
Vno, eodémque tulit partu: paribúsque reuinxit
Serpentum spiris b, *ventosásque addidit alas.*
Hæ Iouis ad solium, sæuique in limine Regis
Apparent c, *acuuntque metum mortalibus ægris,*
Si quandò lethum horrificũ, morbósque Deum Rex
Molitur, meritas aut bello territat vrbes.
Harum vnam celerem demittit ab æthere summo
Iuppiter: inque omen d *Iuturnæ occurrere iussit.*
Illa volat, celerique ad terram turbine e *fertur*
Non secus ac neruo f *per nubem impulsa sagitta,*
Armatam g *sæui Parthus quam felle* h *veneni,* Comparatio.
Parthus siue Cydon i, *telum immedicabile, torsit,*
Stridens, & celereis incognita transilit vmbras k:
Talis se sata Nocte l *tulit, terrásque petiuit.*

a Vide librum 3. versu 587.
b Nox Diras eâ corporis formâ procreauit, vt haberent alligatas corpori serpentum alas in spiram conuolutas, quibus scindunt ventos, vel aëris agitatione, pinnarum motu ventos imitantur.
c Seruius. *Præsto sunt ad obsequium. vnde etiam apparitores constat esse nominatos.* Vide 2 Philipp. §. 68. Nota 1.
d Iupiter vnam è Diris iussit Iuturnæ occurrere, vt illi fraternæ necis omen esset.
e Non recto & tranquillo volatu, sed instar turbinis, vt Diram decebat.
f Fune arcûs è neruis equiuis contexto.
g Libro 9. *-- Ferrúmque armare veneno.*
Id est inficere, imbuere.
h Veneno vt lib. 4. *Nigri cum felle veneni.*
i Cretensis, à Cydone ciuitate. Parthi Asiæ populi sagittandi peritissimi, qui maximas populo Romano clades intulerunt.
k Caliginem illius turbinis quo erat inuoluta.
l Dira filia Noctis & Oceani, vt Hesiodus fabulatur.

Postquàm acies videt Iliacas, atq; agmina Turni,
Alitis in paruae subitò collecta [a] *figuram,*
Quae quondam in bustis, aut culminibus desertis
Nocte sedens serùm canit importuna per vmbras.
Hanc versa in faciem Turni se pestis ad ora
Dira ad Turnum accedit. *Fértque, refértque sonans, clypeúmque euerberat alis.*
Illi [b] *membra nouus soluit formidine torpor,*
Arrectaéq; horrore comae, & vox faucibus haesit.
At procul vt Dirae stridorem agnouit [c]*, & alas,*
Infelix crines scindit Iuturna solutos,
Vnguibus ora soror foedans, & pectora pugnis.
Querela Iuturnae. *Quid nunc te tua, Turne potest germana iuuare?*
Aut quid iam miserae superat mihi? qua tibi lucem
Arte moror [d]*? talin' possum me opponere monstro?*
Iam iam linquo acies: ne me terrete [e] *timentem*
Obscoenae [f] *volucres, alarum verbera nosco,*
Lethalémque sonum: nec fallunt iussa superba

a Subitò corporis sui magnitudinem contrahens & colligens in paruae auis speciem. Seruius. *Noctuam dicit non bubonem. &c. bubo autem maior est.*

b Recepto gladio refectus animo fuerat Turnus, sed Dirae volitantis & clypeum euerberantis intuitu, ita de nouo torpuit, vt prae formidine laxatis neruorum nexibus membra soluerentur, inhorrescerent comae, vox interclusa faucibus haereret.

c Statim atque Iuturna procul agnouit Diram alas magno stridore quatientem, &c.

d Qua arte possum te in vita remorari? mortémque tuam differre?

e Suprà. *--terrétque trepentes.* id est, ne me magis terrete, cùm iam aliunde satis sim exterrita.

f lib. 3. *Obscoenis pelagi ferro foedare volucres.* Volucres autem hic inuidiosè numero multitudinis vsurpat, cùm vna fuerit.

Magnanimi Iouis [a], *hæc pro virginitate reponit?*
Quò [b] *vitam dedit æternã? cur mortis adempta est*
Conditio? possem tantos finire dolores [c]
Nunc certè, & misero fratri comes ire per umbras
Immortalis ego [d]*? aut quicquã mihi dulce meorum*
Te sine, frater, erit? ô quæ satis ima dehiscat
Terra mihi? manésque Deam demittat ad imos?
Tantum effata: caput glauco [e] *contexit amictu,* — *Iuturna à Turno recedit.*
Multa gemens, & se fluuio Dea condidit alto.
Aeneas instat contrà, telumque coruscat [f]
Ingens, arboreum, & sæuo sic pectore fatur:
Quæ nunc deinde mora est? aut quid iam Turne retractas? — *Aeneas Turno.*
Non cursu, sæuis certandum est comminus armis.
Verte omneis tete in facies, & cõtrahe [g] *quicquid*
Siue animis, siue arte vales: opta ardua pennis

a Nec me fallit hoc fieri iussu Iouis, qui se magnanimum esse putat, cùm me superbè & fastuosè à Turno dimiserit. hoc videlicet est pretium, hæc illa merces quam mihi pro erepta virginitate retribuit. *b* Cur?

c Moriendo doloribus meis possem finem imponere.

d Hic locus variè concipitur. alij legunt.

Iam mortalis ego. haud. &c.

Quæ lectio mihi minùs arridet. Alij

Immortalis ego? haud. &c.

Alij demum, & fortasse omnium pulcherrimè.

Immortalis ego? aut quicquam mihi dulce meorum
Te sine, frater, erit?

e Cæsio, qui color est inter viridem & cœruleum: qui fluuijs tribuitur. lib. 8

-- *Eum tenuis glauco velabat amictu* *Carbasus.* -

f Tam celeriter vibrat, vt fulguris coruscationem imitetur.

g Collige & vndequaque corrade, vt totum simul effundas, siue quod vales animis & virtute, siue quod vales arte & peritia rei militaris,

Turnus. Aſtra ſequi, clauſúmque cauâ te condere terrâ.
Aenee. Ille caput quaſſans: Non me tua feruida terrent
Dicta ferox: Dij me terrent, & Iuppiter hoſtis.
Nec plura affatus, ſaxum circumſpicit ingens,
Saxum à Turno conijcitur. Saxum antiquum, ingens, campo qui fortè iacebat
Limes agro poſitus, litem vt diſcerneret [a] aruis,
Vix illud lecti bis ſex ceruice ſubirent,
Qualia nunc hominum producit corpora tellus.
Ille [b] manu raptum trepida torquebat in hoſtem [c]
Altior inſurgens, & curſu concitus Heros:
Sed neque currentem [d] ſe, nec cognoſcit euntem,
Tollentémue manu, ſaxúmq; immane mouentem.
Genua labent, gelidus concreuit frigore [e] ſanguis.
Tum lapis ipſe viri [f] vacuum per inane volutus
Nec ſpatium euaſit totum, nec pertulit ictum.
Ac velut [g] in ſomnis oculos vbi languida preſſit
Comparatio. Nocte quies, nequicquam auidos extendere curſus

a Vt agros diſcerneret & diuideret à ſe inuicem, omneſque lites tolleret, quæ ex poſſeſſionum confuſione poterant exoriri. Porro, vt notat Scaliger, *campus* planiciem dicit, *ager* tractum terræ, *aruum* agri partem.

b Turnus. *c* Aenean.

d Ita perturbatus eſt & amens præ formidine, vt ſe non dicam currere, ſed ne ambulare quidem intelligat.

e Sanguis præ timore circa cor confluit, ibique concreſcit & congelatur.

f Commodè Cerda. Inanis fuit hic iactus, talis videlicet qualis vir ipſe qui iecerat. Nam tametſi lapis volutus eſt per aërem, qui vacuus & inanis apparet, tamen nec ſpatium euaſit, ſiue tranſmiſit totum vſque ad Aenean, nec pertulit ictum, quem Turnus oculis & animo deſtinarat.

g Quemadmodum in ſomnis ſopitis ſenſibus, fruſtra magna auiditate videmur velle curſus in longum campi ſpatium extendere, & magnam percipientes animo ægritudinem ſiue moleſtiam deficimus in medio conatu, nec lingua valet

Velle videmur, & in medijs conatibus ægri
Succidimus, non lingua valet, non corpore notæ
Sufficiunt vires, nec vox aut verba sequuntur:
Sic Turno (quacunque viam virtute petiuit)
Successum dea Dira negat: tum pectore sensus
Vertuntur varij [a], *Rutulos adspectat* [b], *& vr-*
bem, Turni
Cunctatúrque [c] *metu, telúmque instare tremiscit:* pauor.
Nec quò se eripiat [d], *nec quâ vi tendat in hostem,*
Nec currus vsquam videt, aurigamque sororem.
Cunctanti telum Aeneas fatale [e] *coruscat* [f] Æneas
Sortitus fortunam oculis [g], *& corpore toto* telum intentat.
Eminùs intorquet: murali concita nunquam Compa-
Tormento [h] *sic saxa fremunt, nec fulmine tanti* ratio.

vllam vocem exprimere, nec iam vires corpore sufficiunt, quas priùs vigilando fuimus experti.

a Varias apud se versat salutis expediendæ rationes.

b Oculis modò ad suos Rutulos, modò ad vrbem Laurentum conuersis respicit an alicunde spes salutis affulgeat.

c Tanto timore percellitur, vt quasi fulmine quodam obtusis hebetatisque sensibus, ne fugæ quidem meminerit, sed cunctabundus hæreat in eodem vestigio, nec possit gressum promouere.

d Donatus. *Prorsus quid faceret nesciebat: faciendi quippe occasio deerat, audendi in hostem fiducia negabatur.*

e Vel ipsi Turno mortiferum, vel fatale Aeneæ, cui Turni morte Lauiniam & regnum fatis debitum afferebat.

f Vide supra, versu 887.

g Seruius *Hunc locum feriendum oculis elegit Æneas, quem fortuna destinauerat vulneri.* siue oculis designans eum locum quem fortuna vulneri patefecit, nimirum in extremis oris loricæ. *au deffaut de la cuirasse.*

h Catapulta, balista, ariete cæterisque tormentis, quibus mœnia quatiuntur.

Dissultant crepitus [a]*: volat atri turbinis* [b] *instar*
Exitium dirum hasta ferens, oráſque recludit [c]
Loricæ, & clypei extremos ſeptemplicis orbes,
Turnus vulneratur. *Per medium ſtridens tranſit femur. incidit ictus*
Ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
Conſurgunt gemitu Rutuli, totuſque remugit
Mons circùm, & vocem latè nemora alta remittunt [d].
Turnus ſupplicat. *Ille humilis* [e] *ſupplexque, oculos dextrámque precantem* [f]
Protendẽs, Equidem merüi [g]*, nec deprecor, inquit,*
Vtere ſorte tuâ: miſeri te ſiqua parentis
Tangere cura poteſt, oro (fuit & tibi talis
Anchiſes genitor) Dauni miſerere ſenectæ:
Et me, ſeu corpus ſpoliatum lumine [h] *mauis,*

a Nec diſſultantibus fulminibus tanti tonitruorum fragores audiuntur.

b De hac amplificandi ratione vide 2. Philipp. §. 57 Nota tertia. vbi dicitur ater turbo non vnum fulmen, ſed fulmina plura ſibi colluctantia, ſéque collidentia continere.

c Aperit, reſoluit.

d Replicant clamorem vocis imagine duplicata.

e Turnus humi proſtratus & iam factus animo demiſſior.

f Hypallage, pro ipſe precans dextramque protendens.

g Ego quidem occidi mereor, neque vllam iuris aut iuſtitiæ rationem allego ad mortem à me deprecandam: ſi vis, me interfice, id enim facies ſine cuiúſquam iniuria. Quare ad tuam clementiam confugio, non mea ipſius cauſſa, qui mortem non reformido: ſed patris mei Dauni, qui ex mea morte maximum hauriet animo dolorem. Illius ergo miſerere in memoriam patris tui Anchiſæ, reputans apud te quantus ei fuiſſet dolor ſi quid tibi humanitus accidiſſet. Certè eo miſericordia dignior eſt, quia iam eſt extrema ſenectute confectus. de quibus captandæ miſericordiæ modis vide Cœlianam in peroratione. § 79.

h Vita. vide Milon. §. 7. Nota 1.

Redde meis [a]*: vicisti* [b]*, & victum tendere palmas* [c]
Ausonij vidêre: tua est Lauinia [d] *coniux,*
Vlterius ne tende odijs [e]*. Stetit acer in armis*
Aeneas voluens oculos, dextrámque repressit.
Et iam, iamque magis cunctantem [f] *flectere sermo*
Cœperat, infelix humero cùm apparuit alto
Balteus [g]*, & notis* [h] *fulserunt cingula bullis*
Pallantis pueri, victum quem vulnere Turnus

Aeneas agnoscit cingulū Pallantis.

a Quod si me interficere mauis, saltem corpus meum redde meis necessarijs vt maiorum meorum sepulchris inferatur.

b Seruius. *Ad gloriam Aeneæ pertinet, quòd se Turnus cunctis præsentibus victum fatetur.* Ennius.

Qui vicit non est victor, nisi victu' fatetur.

c De more lib. 11. versu 414

- *Dextras tendamus inermeis.*

Hieronymus in dialogo Luciferiani & Orthodoxi. *En tollo manum, cedo, vicisti.* Neque solùm manum tendebant, sed etiam herbam è campo decerptam extenta manu porrigebant.

d Quæ fuit caussa certaminis.

e Noli vltrà mortem tuum odium extendere: noli in meum cadauer crudelitatem exprομere, redde corpus sepulchro. vel, sufficiat tibi quòd habes Lauiniam, ne me interfice.

f Æneam, qui cunctabatur Turnum occidere.

g Qui Turno mortis & infelicitatis caussam attulit: vel qui nulli domino fuit felix: non Pallanti cui ereptus est: non Turno cui mortem intulit Balteus est cingulum militare ex humero corpus ambiens, à quo gladius dependet. lib 11.

- *Atque ensem collo suspendit eburnum.*

h Quas bullas viderat Aeneas, gestante Pallante, eásque gerente Turno recognouit. Bullæ sunt ornamenta, quibus balteus inoculatur & veluti stellis relucet. vnde & Trebellius in Saonino, *auratos constellatósque balteos* appellat. Ausonius in Cupidine

- *Aurat â fulgentia cingula bullâ.*

Calphurnius in Bucol.

Alternant vitreæ lateralia cingula bullas.

Strauerat [a]*, atque humeris inimicum insigne* [b] *gerebat.*
Ille oculis postquàm sæui monimenta [c] *doloris,*
Exuiásque hausit: furijs accensus, & irâ
Terribilis: túne hinc spolijs indute meorum
Eripiare mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
Immolat [d]*, & pœnam scelerato ex sanguine sumit.*
Turnus occiditur. *Hoc dicens* [e]*, ferrum* [f] *aduerso sub pectore condit*
Feruidus, ast illi soluuntur frigore [g] *membra,*

a Vide librum decimum à versu 479.

b Hoc insigne fuit historia Danaidum balteo impressa. vide lib. 10. à versu 496.

c Statim atque Æneas vidit illas Pallantis exuuias, quæ illum percepti ob illius mortem doloris admonebant, luctúmque recrudescere faciebant, &c. *Haurire* autem *oculis*, non est videre simpliciter, sed cum aliqua perturbatione videre. vt lib. 4.

Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto Dardanus.
lib. 6. *- Strepitúmque exterritus hausit.*

d Vtitur verbo sacrorum. immolare est victimam molâ salsâ inspergere. Pallas itaque mea manu te immolat, tanquam inferias sibi debitas ad manes expiandos. Non ego te interficio, tanquam hostem, qui mihi bellum intulisti; non vt riualem, qui Lauiniam mihi desponsam interuertere voluisti. Me quidem pietas mea ad vitam tibi concedendam excitabat, sed maioris est pietatis necessarij mei manes placare, & Euandro adferre solatium, qui mihi mandauit, vt Pallantis filij necem vlciscerer. vide lib. 11. à versu 177.

e Antequam, quod dicebat, absolueret.

f Vel gladium, vel hastæ cuspidem.

g Morte, quæ vitalem calorem extinguens frigus inducit. Horatius *- Vide sis, maiorum ne quis amicus*
Frigus te feriat. -
Lucretius *Serpere per corpus gelidi vestigia lethi.*
Morte soluuntur membra, quia nerui laxantur. Est autem antithesis. Æneas feruidus quia *- Furijs accensus & ira,* Turnus letho frigidus, spiritibus vitalibus exhaustis.

Vitáque cum gemitu fugit indignata a *sub umbras.*

a Seruius. *Vel quia post preces veniam non meruerat, vel quia Lauiniam fore sciebat Æneæ, vel quia discedebat à Iuuene.* Quæ postrema ratio ab Homero profertur 22. Iliade

ψυχὴ δ' ἐκ μελέων πταμένη Ἀϊδόσδε βεβήκει
Ὃν πότμον γοόωσα, λιποῦσ' ἀδροτῆτα καὶ ἥβην.
E membris tum vita volans descendit ad Orcúm
Fata gemens, florem ætatis robúrque relinquens.

Quasi miserum sit ante senectutem è vita discedere. Quanto meliùs scriptura diuinitus inspirata beatos esse prædicat, qui consummati in breui tempora multa virtutibus & meritis expleuerint.

FINIS.

Acheué d'imprimer le 31. de Mars 1633.

Registré le premier de Nouembre 1632.